ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜRKİYE VE YAKIN KOMŞULARI

Prof. Dr. Mehmet SARAY

ANKARA - 2010

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

327.1

Saray, Mehmet

Türkiye ve yakın Komşuları./Yaz:Mehmet Saray. – 2.bs. – Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

VI, 458s. 24cm.

ISBN: 978-975.16.1845.0

1 Dış Politika Ik.a.

İNCELEYEN
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞU
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

KİTAP SATIŞI
Ziyabey Caddesi No: 19
06520 Balgat / ANKARA
Tel : 009 (0 312) 285 65 11 - 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0 312) 285 65 73
e-mail : info@atam.gov.tr

ISBN : 978-975.16.1845.0
İLESAM : 10.06.Y.0150-299
BASKI SAYISI : I. BASKI (2006) - 2000 Adet
II. BASKI (2010) - 1500 Adet
BASKI : ÜÇ S BASIM LTD. ŞTİ.
448 13 67 - 342 19 00

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V

I. BÖLÜM
TÜRKİYE VE BALKANLAR

1. Türkiye ve Balkanlar 3
2. Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri 7
3. Yunanistan ve Türk-Yunan İlişkileri 19
4. Ukrayna ve Türk-Ukrayna Münasebetlerinin Tarihçesi 29
5. Rusya ve Balkanlar 41

II. BÖLÜM
TÜRKİYE VE ORTADOĞU

1. Türkiye ve Ortadoğu 51
2. Kıbrıs'ın Türkiye İçin Önemi 53
3. Suriye ve Türkiye-Suriye İlişkileri 69
4. Irak ve Türk-Irak İlişkileri 85
5. Afganistan'ın Gelecekteki Muhtemel Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Askerî Yapısına Türkiye'nin Katkısı Nasıl Olmalı 113
6. İran ve Son Dönem Türk-İran İlişkileri 133

III. BÖLÜM
TÜRKİYE VE KAFKASYA

1. Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti 153
2. Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi 157
3. Azerbaycan ve Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 163

4. Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri 183
5. Gürcistan ve Türk-Gürcü İlişkileri 205
6. Rusların Kafkasya Siyaseti 235

IV. BÖLÜM
TÜRKİYE VE RUSYA

1. Rusya ve Türk-Rus İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler 243
2. Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Araştırmaları, Görüşleri ve Siyasetleri 247
3. Orta Asya'da Türk Kültür İzleri 271
4. Rusların Orta Asya Türk Ülkelerini İşgali 311
5. Atatürk Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 349
6. Milli Mücadele Yıllarında Buhâra Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu 379
7. Atatürk ve Türk Dünyası 389
8. Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Karşı İzlemesi Gereken Politika ve Etkinlikler 403
BİBLİYOGRAFYA 411
DİZİN 431
EKLER 447

ÖNSÖZ

"Türkiye ve Yakın Komşuları" adlı bu çalışmayı hazırlamamın en büyük nedeni, aydınlarımızı, kamuoyunu ve sevgili gençlerimizi Türkiye'nin komşuları hakkında bilgilendirmek ve yakın çevremizde olup bitenlere dikkatlerini çekmektir. Herşeyden evvel şu gerçeği unutmamamız gerekir: Türk milleti Orta Doğu, Balkan ve Kafkas ülkelerinin halkları ile geçmişte uzun asırlar birlikte yaşamıştır. Bu birliktelik nasıl ve kimler tarafından bozulmuştur, bunu bilmek ve unutmamak gerektiğine inanıyorum. Türkiyemizin coğrafî ve stratejik konumunu unutmadan, çevremizde neler olup bittiğini, dış güçler tarafından neler yapılmak istendiğini, bu güzel ülkenin onurlu insanları olarak onları bilmek mecburiyeti, bizler için ekmek-su kadar önemli bir ihtiyaçtır.

Birlikte yaşadığımız bu bölgenin insanlarını bizlerden ayırmak isteyen emperyalist güçlerin ülkemizi haritadan silmek istemelerine karşılık Atatürkümüzün önderliğinde verdiğimiz onurlu mücadeleyi ve bu Cumhuriyeti nasıl kurduğumuzu unutmamamız lâzım. Cumhuriyeti kurduktan sonra bize yapılan düşmanlıkların intikamını almak yerine, herkese dostluk elini uzatan Atatürk'ün dış politikasını iyi etüd etmemiz gerektiğini lütfen hatırdan çıkarmayalım. Atatürk'ün ölümünden sonra "Türk Dış Politikası"nın nasıl bir seyir takip ettiğini hatırlayarak bugünlere nasıl geldiğimizi tetkik edelim, düşünelim derim. İşte bu bilgi ve düşünceler çerçevesinde Türkiye'nin sınır komşuları olan ülkelerde neler olup bittiğini dikkatlice incelemek durumunda olduğumuzu unutmayalım. Atatürkçü düşünce çerçevesinde iyi yetişmeniz için 35 yılını sizlere severek veren bir hocanız olarak ey sevgili gençler, sizlere diyorum ki: "Türkiye'nin ve Türk milletinin birliğinden ve bütünlüğünden taviz vermeden lütfen komşu ükelerde neler olup bittiğine dikkat ediniz." Çünkü bu gelişmeler sizler için, ülkemiz için son derece önemlidir.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

sayfa boş

I. BÖLÜM

TÜRKİYE VE BALKANLAR

sayfa boş

1. TÜRKİYE VE BALKANLAR

Bilindiği gibi Türkler Balkanlara Hun Türkleri olarak IV. asrın ikinci yarısı ile V. asrın ilk yarısında hâkim olmaya çalışmış idi. Türklerin Balkanlara ikinci gelişi ve hâkim oluşu ise VII. ve VIII. asırlarda bugünkü Bulgaristan'a adını veren Bulgar Türklerinin kurduğu Volga boyundaki Büyük Bulgar Devleti'nin devamı olan Tuna Bulgar Devleti kanalıyla olmuştur. Balkanlara gelen üçüncü Türk grubu ise bugünkü Türkmenistan'daki Balkan dağları eteklerinden kopup gelen ve bazı kaynaklarda Guz olarak zikredilen Oğuz Türkleri olmuştur. IX. ve XI. asırlarda Balkanlarda Bizans'a bağlı bir devlet kuran Oğuzlar, Türkmenistan'daki Balkan Dağlarının adını bugünkü Balkanlara vererek Bulgar adı ile birlikte Balkan adını bölgeye veren ikinci Türk grubunu oluşturdu.

XIV. asrın ikinci yarısından XV. asrın ikinci yarısı ortalarına kadar bütün Balkan ülkeleri yaşadıkları kargaşa ortamından kurtulmak için büyük bir hoşgörü ve adalet sistemi getiren Osmanlı Türklerinin idaresini kabul etti. Türk idaresi Balkanları da içine alan Güney Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmını huzur ve istikrar içinde yaşattı. 1683 İkinci Viyana seferinden sonra gelişen hadiseler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini sarsmış ise de Türk idaresi XVIII. asrın sonlarına kadar varlığını devam ettirmiştir. XVIII. asrın sonlarında meydana gelen Fransız İhtilâli ve onun yarattığı milliyetçilik hareketleri diğer Avrupa ülkelerinde pek yayılma fırsatı bulamamış iken kasıtlı olarak Osmanlı idaresinde yaşayan Hıristiyan topluluklar arasında yayılmaya çalışılmıştır. XIX. asrın ilk yarısında Panslavizmin önderi olarak sık sık Balkanlara müdahale etmeye başlayan Rusya'nında etkisi ile Balkanlarda yaşayan Slav kökenli Bulgarlar, Sırplar, Hırvatlar ve Karadağlılar, İngiliz ve Fransızların da katkılarıyla, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin barışı ve istikrarı korumak

için Tanzimat ve Islahat Fermanları ile aldığı bütün tedbirlere rağmen, dış tahrikler devam ettiği için, Balkanlarda sükûneti sağlamak oldukça güçleşmeye başlamıştır. Bilhassa 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Harbinden Osmanlı Devleti'nin mağlup çıkması ile Osmanlı aleyhtarı bu faaliyetler doruk noktasına varmış, önce Bulgarlar, Sonra da Sırplar ve Karadağlılar muhtar hale gelmişler, arkasından da istiklâllerine kavuşmuşlardır. Fakat Slavların hâmisi tavrını elinden bırakmayan Rusların Balkan Slavlarını sömürmeye kalkması Slav halkları arasında ve özellikle Bulgarlar arasında büyük rahatsızlık yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin büyük kısmından çıkarıldığı Balkanlarda ortaya çıkan istikrarsız ve huzursuz durum, bir müddet sonra Balkan devletleri arasında harbe sebep olmuş, kısa zamanda bu harp seyir değiştirerek Balkan ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı harbi haline dönüşmüştür. İttihad ve Terakki idarecilerinin Türk subaylarını siyasete sokmaları yüzünden hazırlıksız yakalanan Türk orduları Balkan devletleri karşısında perişan olmuştur. Arnavutluk'tan Makedonya'ya kadar uzanan Trakya bölgesinin bir kısmını da içine alan Osmanlı toprakları elden çıkmış ve aşağı yukarı bugünkü sınırlar ortaya çıkmıştır.

Bütün bu mücadeleler esnasında Osmanlı Türkiyesi manen ve maddeten büyük kayıplara uğramıştır. Bilhassa 1878'den sonra Bulgarların ve Sırpların aşırı düşmanlıkları yüzünden yüz binlerce Türk hayatını kaybetmiş ve yüz binlercesi de göçmen olarak perişan bir şekilde Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.

Bulgaristan Türklerinden Bilal Şimşir, bu felâketle ilgili belgeleri üç cilt halinde neşretmiştir. Bugünkü genç nesillerin bu belgeleri okumalarını dilerim. Birinci Dünya Harbinden sonra dahi Balkanlardaki Türk aleyhtarı faaliyetler durmamış, özellikle Sırbistan'da kalan Türkler kitleler halinde Türkiye'ye göçe zorlanmıştır. Bu göç yıllar boyu devam etmiş ve Yugoslavya'nın kurulmasından sonra yapılan son sürgün hareketleriyle sona ermiştir. Böylece, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Türklerin, bugün Kosova ve Makedonya'da yaşayan 150.000 kişi hariç tutulursa, hemen tamamı Türkiye'ye göçe zorlanmıştır ki bunların yekûnu 2 milyonu bulmuştur. Bu arada, Türklerle birlikte pek çok Müslüman Boşnak ve Arnavut da Türkiye'ye sığınmıştır.

Bu üzüntülerle dolu son devir hadiselerine rağmen cumhuriyetin kurucusu Atatürk, asırlarca birlikte yaşadığımız Balkan ülkelerine dostluk elini uzatmış, aralarındaki bazı ihtilâfları hallederek, Türkiye ile birlikte Balkan Paktını kurmalarını sağlamıştır. Atatürk'ün gösterdiği bu jest ve hoşgörü, Türk milletinin bilhassa Balkan Slavlarından gördüğü kötü muameleyi unuttuğunun bir işareti olmuştur. Fakat, İkinci Dünya Harbinden sonra Balkanlarda kurulan komünist idareler, haksız ve gereksiz bir şekilde, Türkiye aleyhtarı faaliyetlere ve propagandalara girişmişler, Atatürk'ün büyük emekler ve ümitlerle kurduğu Balkan dostluğunu yok etmeye çalışmışlardır. Bulgaristan'da, Yugoslavya'da ve hatta Arnavutluk'taki komünist rejimler Osmanlı devrinde cereyan etmiş olayları saptırarak, Türkiye ve Türkler aleyhinde propagandalarını sürdürmüşlerdir. Burada bir hususu anlamaya elbette bizlerde çalışmalıyız. Balkanlı milletlerin dört asrı aşkın Osmanlı idaresinde kalmalarının verdiği psikolojik rahatsızlığı yok farz etmek elbette mümkün değildir. Fakat, Osmanlı döneminde cereyan etmiş olayları velev ki saptırılmış da olsa bugünkü Türkiye halkına yönelik bir düşmanlık gibi devam ettirmek, hem tarihî gerçeklere aykırı ve hem de bugünkü insan hakları çağında komşuluğa ve insanlığa aykırı düşmektedir.

Komünist rejimlerin iflasından sonra, Türkiye aleyhtarı tutumların komşumuz Bulgaristan ile Arnavutluk'ta büyük ölçüde değişmiş olması bizleri elbette memnun etmektedir. Fakat, Yunanistan ile Yugoslavya Federasyonu'nun önemli bir kısmını oluşturan Sırpların hem Türkiye'ye, hem de komşu Balkan ülkelerine karşı gösterdikleri husûmeti, anlamak ve hoş görmek mümkün değildir.

Balkanlardaki bu huzursuzluğun en önemli sebeplerinden biri muhakkak ki Rusya'dır. Başkalarına hak ve hürriyet tanımadan Panslavist yaklaşımlarla Balkanlardaki Slav halkları ve özellikle Sırpları devamlı olarak kışkırtmaları ve onların düşmanca hareketlerini desteklemeleri bugünkü medenî dünyada nefretle ve esefle karşılanmaktadır. İnsanın insana köle olma devrinin kapandığı çağımızda, Sırplar ve Ruslar bilmelidirler ki, kendilerinin bu sahada atacakları barışçı adıma bütün medenî dünya olumlu bakacaktır. Ben şahsen inanıyorum ki, Rus milletinin ve Sırpların içinde bulunan sağ duyu sahibi insanlar, ülkelerinde bu düşmanca hareketleri kö-

rükleyen insanları en kısa zamanda yönetimden uzaklaştıracaklar ve medenî dünya ile barış içinde eşit şartlarda yaşamayı sağlayacaklardır.

Türkiye, tarihî ve kültürel bağlarla bağlı bulunduğu Balkan ülkelerine ve onların istikrarına önem vermektedir. Dolayısıyla Türkiye, geçmişte olduğu gibi, günümüzde ve gelecekte de Balkan ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya ve iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmeye devam edecektir.

2. BULGARİSTAN VE TÜRK-BULGAR İLİŞKİLERİ

Coğrafî Konumu:

Nüfusu 10 milyona yaklaşan Bulgaristan, Avrupa'nın güneydoğu kesiminde, Balkan yarımadasının kuzeydoğusunda 110.927.7 km^2 bir alana sahiptir. Kuzeyinde Romanya, güneyinde Türkiye ve Yunanistan, batısında ise Yugoslavya Cumhuriyetleri bulunmaktadır.

İklimi ve Tabiat Şartları:

Bulgaristan geniş olmayan yüzölçümüne rağmen değişik iklim bölgelerine sahiptir. Bunun nedeni doğuda Karadeniz, güneyinde Ege Denizi, kuzey ve batısında ise güneydoğu Avrupa ikliminin mevcut olmasıdır. Buna göre ülkeyi 4 iklim bölgesine ayırmak mümkündür: 1- Kuzey Bulgaristan; Tuna Nehri ile Balkan dağları arasında kalan bu bölge, kuzey ve güneydoğusundan esen rüzgârlara açıktır. Kışın hava genellikle kapalı, kar ve yağmur yağışlıdır. Yaz mevsimi tipik kara iklimindeki özelliğin gereği sıcaktır. 2- Güney Bulgaristan; Balkan dağlarının güneyinde kalan bu bölge, kuzeye nazaran daha ılıman bir iklime sahiptir. Rodop dağları hariç bu bölgenin iklimi kar yağmasına rağmen ılımandır. Bölgenin güneydoğu ve kuzeybatıya doğru alçalması, ülkenin Ege denizine açılmasına ve Akdeniz ikliminin tesirine sokar. 3- Doğu Bulgaristan; Karadeniz sahili boyunca uzanan bu bölgenin deniz açık olması hava şartlarını etkiler ve kara ikliminden uzaklaştırır. Kısmen ılıman deniz iklimi koşullarına sahip olmakla birlikte bu bölge oldukça yağışlıdır. 4- Sahil bölgesi; iç bölgelere nazaran daha ılımandır. Kışın kar, ilk ve sonbahar da yağmur yağar.

Bulgaristan akarsular yönünden oldukça zengindir. Balkan ve Rodop dağları akarsuların kaynaklarını teşkil eder. Ülkedeki nehirlerden Tunca,

Arda, Yantra, Provadiya, Şutruma ve Mesta orta derinlikte nehirlerdir. Tuna, Meriç, İskar ve Kamciya nehirleri ise oldukça derindirler. Göller yönünden ise Bulgaristan oldukça fakirdir. Kuzeydeki Atanasob, Burgaz yakınındaki Burgaz ve Madra gölleri başlıca göllerdir.

Bulgaristan ovalar yönünden oldukça zengindir. Tuna, Batı Tuna, Doğu Tuna, Sofya, Meriç, İslimye, Kızanlık, Karlıova, Burgaz ve Sturma ovaları oldukça verimlidir. Balkan, Rıla, Rodop, Sahar ve Istıranca dağları ise ülkenin belli başlı dağlarını oluşturur.

Ekonomik Yapısı:

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin desteği ile Bulgaristan'da oluşturulan komünist rejimin Bulgar ekonomisine damgasını vurduğunu görüyoruz. 1947 yılında bütün özel sanayi dallarını birleştiren komünist rejim, hızlı bir sanayileşme politikası uygulamış ve ekonominin büyüme hızının gelişmesini sağlamıştır. Fakat 1970'lere kadar süren bu kalkınma döneminde Bulgaristan Sovyetlerden ekonomik destek almıştı. Sovyetlerin malî ve ekonomik yardımı kısması üzerine Bulgaristan 1975'den itibaren ekonomik büyümede durgunluğa girmiştir. Bu ekonomik durgunluğun ikinci büyük sebebi ise, tarım sektörünün motoru olan Türk toplumunu asimile etme programı olmuştur. Türklerin kitleler halinde Türkiye'ye göçleri ise, Bulgar ekonomisini felç etmiştir.

Bu menfî gelişmeler üzerine uzun süre komünist rejimin başında bulunan Jivkov yönetimi tasfiye edilmiş ve ekonomi yeniden yapılanmaya sokulmuştur. Bulgaristan ekonomisinin, dün olduğu gibi bugünde dört ana sektör üzerine kurulu olduğunu görüyoruz: a- Tabii kaynaklar, b- Sanayi sektörü, c- Enerji sektörü, d- Tarım sektörü.

Bulgaristan tabiî kaynaklar yönünden zengin değildir. Meriç havzasındaki linyit kaynakları, Dobruca bölgesinde bulunan kömür yatakları yetersiz olduğu için Bulgaristan bu doğal kaynaklardan yeterince istifade edememiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Bulgaristan'ı idare eden komünist yönetim, ülke ekonomisini tarımsal yapıdan sanayiye dayalı bir yapıya geçirmeye çalışmıştır. Bu yapı değişikliği neticesinde bugün Bulgaristan

ekonomisinde sanayi üretimi %70'i bulmuştur. Sovyetler Birliği'nin desteği ile sanayileşmede metalürji, makine ve kimyasal üretim alanlarında başarılı bir kalkınma çizgisi göstermiştir. Enerji sektörüne gelince; Bulgaristan tabiî kaynaklar ve hidroelektrik üretimi yönünden zengin olduğu için, enerji ihtiyacını Sovyetlerden petrol ve doğalgaz alarak sağlamıştır. Tarım sektörü ise Bulgaristan'ın komünist rejimi tarımı bırakıp sanayiye yönelince, bir zamanlar Bulgaristan ekonomisinin temelini teşkil eden tarım sektörü oldukça zayıflamıştır. Buna rağmen Bulgaristan tarımı, ihtiyaç duyulan buğday, mısır, arpa, tütün, şeker pancarı, ayçiçeği ve çeşitli meyve gibi ürünlerin büyük bölümünü yetiştirmektedir.[1]

Bulgaristan'ın Tarihi:

Bugün Bulgaristan olarak bilinen bölge tarihin ilk çağlarından itibaren çeşitli kavimlerin işgal ve kontrolü altında kalmıştır. M.Ö. 168 yılında Roma İmparatorluğu'nun kontrolüne giren Bulgaristan, M.S. 3. yüzyılda Gotların istilasına uğramış, 200 yıl sonra Hunların idaresine girmiştir. 5. yüzyılın sonlarına doğru güçsüzleşen Doğu Roma İmparatorluğu'nu yenen Bulgar Türkleri bölgeye yerleşerek bir devlet kurmuşlar ve devletin adına da kendi adlarını vermişlerdir; Bulgaristan'da 8. asra kadar yaşayan bu Bulgar devleti, zamanla zayıfladığı ve ülkeye gelen Slav kökenli Hıristiyanlar arasında Türkler azınlıkta kaldığı için ülkedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Bir kısma İdil (Volga) havzasına dönen ve Müslümanlığı kabul eden Bulgar Türkleri yeni bir devlet kurmuşlardır. Bulgaristan'da kalan Türkler, devlet hâkimiyetini kaybetseler de ülkeye adlarını vermekle kalmamış, ünlü liderleri Omurtak Han (814-831) zamanında yazılan kitabelerle Bulgaristan'a kültürel damgalarını vurmuşlardır. Böylece Bulgaristan'a gelen ve ülkeye adlarını veren Bulgar Türkleri, Bulgaristan'a gelen ilk Türk halkı olmuştur.[2]

Bulgar Türklerinden sonra Bulgaristan coğrafyasına Avarlar, Peçenekler ve Kumanlar gelmiş ise de, bu Türk kavimlerinin Bulgaristan'da kalış-

---

[1] Geniş bilgi için bkz. Nazif Kuyucuklu, **Bulgaristan'ın Ekonomik Kalkınması**, İstanbul 1984.
[2] İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1983, s. 201-209.

ları uzun sürmediği için ülke tarihinde önemli izler bırakamamışlardır.[3] Türk kavimlerinin bölgeden çekilmesi ile Bulgaristan önce Bizanslıların ve 13. yüzyılın başlarında ise IV. Haçlı Seferi sırasında Latinlerin kontrolüne geçmiştir.

Osmanlı Dönemi Bulgaristan Tarihi:

Osmanlı Türkleri Avrupa kıtasına çıktığı 1354'ten 1453'e kadar, yani yüzyıl içinde bütün Balkanları ve Bizans'ı almışlardı. Balkanlar, Osmanlı devletinin Avrupa cephesinden gelecek tehlikelere karşı önemli bir set oluşturduğu için, bu bölgenin emniyetini sağlamak ve o bölgeden gelebilecek tehlikelere karşı durabilecek sayıda Türkmen oymağı Anadolu'dan göçürülerek, başta Bulgaristan olmak üzere diğer Balkan ülkelerine yerleştirilmişti.[4] Bu Türk iskânı ile Bulgaristan nüfusunun yarıya yakını Türklerden oluşmuştur. Bulgaristan Türkleri 19. asrın başlarına kadar son derece rahat bir hayat yaşamışlardır. Fakat 19. asırla birlikte Rusya'nın Balkanlardaki Slav halklarını Müslüman Türklerin idaresinden kurtaracağım iddiasıyla yaptığı propagandalar sonucu, Bulgarlar asırlardır yan yana yaşadıkları Türklere karşı düşmanca davranmaya başlamıştır. Bilhassa Osmanlı devletinin Rusya'ya yenildiği 1877-1878 harbinden sonra bu düşmanlık artmış ve Bulgarlar resmen Türklere karşı başkaldırmaya başlamışlardır.[5] Mağlup duruma düşen Osmanlı devleti, Bulgaristan'a geniş muhtariyet tanıyarak bir nevi müstakil Bulgar devletinin kuruluşunu kabul etmiştir. Balkan harbi esnasında diğer Balkan devletleri ile birlikte hareket eden Bulgaristan, bugünkü sınırlarına kadar Türkiye aleyhinde genişlemiştir.

I. Dünya Savaşı Balkan ülkelerinin hiç bir sorununu halletmedi. Bulgaristan'da kurulan Köylü Partisi 1919'da iktidara gelerek halkın problemlerini önemli ölçüde halletti. Bu dönemde başlayan istikrarlı kalkınma ülkede belirli bir ilerleme sağladı. Fakat 1930'larda başlayan dünya ekonomik krizi Bulgaristan'ı da tesiri altına aldı.

---

[3] Bkz. A. N. Kurat**, Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, Ank. 1946).
[4] İlhan Şahin, "**Balkanlar'da Türk İskânı**", SİSAV, İstanbul, 1988 Tebliği.
[5] M. Saray **Balkanlarda Rus Yayılması, Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası**, İ.Ü. Ed.Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, No;13, (1983-87), s. 551-576.

II. Dünya Savaşı, her ülkeyi olduğu gibi, Bulgaristan'ı da tesiri altına almıştır. 1941'de Alman işgaline uğrayan Bulgaristan, Almanya'nın isteğiyle İtalya ve Japonya ile imzalanan üçlü Pakta katılmak mecburiyetinde kalmıştır. Alman işgali ve ittifakının yegâne kazancı, Makedonya'nın büyük bölümünün Bulgaristan'a bağlanması olmuştur. 1944'e doğru Alman ordularının geri çekilmeye başlaması ile bölgeyi işgal eden Sovyetler, Bulgaristan'ı da kontrol etmeye başlamıştır. 1947'de Sovyetlerin desteği ile iktidara gelen Bulgaristan Komünist Partisinin yönetimini ABD İle İngiltere tanıdılar. Bu tarihten itibaren Bulgaristan, 1989 yılına kadar Komünist rejimle idare edilmiştir. Bulgaristan, 1870'li ve 1980'li yıllarda tarihinin en dramatik gelişmelerine sahne oldu.

Sovyetlerin, 1970'lerden itibaren ekonomik desteğini kesmesi üzerine ekonomisi önce duraklama ve gerileme dönemine girmesi, Bulgaristan'da ki komünist yöneticileri ve onların lideri Jivkov'u bu durumu unutturmak için halkın dikkatlerini başka istikametlere çekmeye sevk etti. Hazırlanan bir program ile 2 milyon civarındaki Türk azınlığı asimile etmek için harekete geçen Jivkov yönetimi, Avrupa kamuoyundan ve Türkiye'den büyük tepki gördü. Bu insanlık dışı asimile hareketinin başarısızlığın ve ekonomik sıkıntının son safhaya gelmesi ve halkın büyüyen tepkisi karşısında Jivkov istifa etmek mecburiyetinde kaldı. Yerine geçen Dış İşleri Bakanı Mladenov, reform sözü vermesine rağmen, demokratik bir sistem için halkın ve gençlerin gösterileri durmamıştır. Bunun üzerine komünist Bulgar yönetimi serbest seçimlerin yapılmasını ve demokratik bir anayasanın hazırlanmasını kabul ettiğini açıklamıştır. 10 ve 17 Haziran 1990 günlerinde iki türlü olarak yapılan serbest seçimlerde Bulgaristan Sosyalist Partisi 211, Demokratik Güçler Birliği 144, bir zamanlar asimile edilmek istenen Türklerin kurduğu Hak ve Özgürlükler partisi 23, Çiftçi Partisi 16, Demokrat Parti 1, Milli İşçi Partisi 1 Milletvekili ile Milli Meclise girmiştir. Bulgaristan çok partili demokratik rejim için yeterli deneyimi olmadığından ülkede siyasi ve ekonomik istikrâr hemen sağlanamamış olsa da, yapılan ikinci ve üçüncü genel seçimler ile Bulgar halkı demokratik bir sisteme büyük ölçüde adapte olduğunu göstermiştir. Demokrasiye geçişle de yetinmeyen Bulgaristan, önce NATO'ya üye olmayı başarmış, sonra da, Türkiye gibi Av-

rupa Birliği'ne giriş müracaatı kabul edilmiş ve giriş için gerekli kriterleri tamamlamak üzere olduğunu göstermiştir.

Türk-Bulgar İlişkileri:

Bilindiği gibi Türk-Bulgar ilişkileri, Bulgar Türklerinin ülkeye yerleşmeleri ile başlamış, Osmanlı döneminde ise ülke 400 yılı aşkın Türk idaresinde kaldığı için Türk-Bulgar ilişkileri, halklar bazında en yoğun dönemini yaşamıştı. Osmanlı devletinin son yıllarında istiklâlini ilân eden Bulgaristan devleti ile Türkiye arasında iyi ilişkiler kurulmuş ve hatta Türkiye Cumhuriyetini kuracak olan Atatürk, Sofya'da askerî ateşe olarak vazife yaptığı yıllarda Türk-Bulgar ilişkilerine bir ivme kazandırmıştır. Bilâhare Atatürk, Türkiye Cumhuriyetini kurduktan sonra bu ilişkiler daha da gelişmişti. 1930'ların başında Atatürk, Balkan Antantı'nı oluştururken, Balkan devletleri ile birlikte Bulgaristan'ı da bu paktın içine alarak Mussolini ve Hitler'in faşist rejimleri ile Stalin'in komünist rejimine karşı bu ülkeleri korumak istemişti.[6]

Ne var ki, II. Dünya Harbi esnasında Bulgaristan'da Sovyet güdümünde komünist bir idarenin kurulması Sovyet tehdidi dolayısıyla Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile komşu ülkeyi, yani Bulgaristan ile Türkiye'nin rakip kamplarda yer almasına sebep olmuştu. Böyle düşman kamplara ayrılmayı ne Türk halkı ve ne de Bulgar halkı istemişti. Fakat Stalin önderliğindeki yayılmacı Sovyet rejiminin takip ettiği politika buna sebep olmuştu.[7] Jivkov yönetimindeki Bulgaristan, ister Moskova'nın talimatı ile ister Moskova'ya yaranmak için, Türkiye aleyhtarı bir politika izlemiş ve Bulgar halkına Türkiye'yi ve Türkleri düşman göstermiştir. Bulgar yönetiminin bu düşmanca tavrı yüzünden 1950'de 150.000 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmek mecburiyetinde kalmıştır.

1960'larda Türk-Sovyet ilişkilerinde ki düzelmeye paralel olarak Türk-Bulgar ilişkileri de düzelmiştir. 1968'de imzalanan bir antlaşma ile Bulgaristan, 1950'de göç etmek mecburiyetinde kalan Türklerin akrabalarının da

---

[6] M. Saray.**Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s.88-94.

[7] M. Saray**, Sovyet Tehdidi Dolayısıyla Türkiye'nin NATO'ya Girişi,** ATAM, Ankara, 2000, s. 70-99

Türkiye'ye gelmelerine izin vermiştir. Türkiye ile Bulgaristan arasındaki bu iyi ilişkiler, 1975'de iki ülke Başbakanlarının elektrik enerji nakil hatlarının açılması töreni nedeniyle karşılıklı ziyarette bulunması bu ilişkileri daha da geliştirdi. 1975'de "Türk-Bulgar İyi Komşuluk İlişkileri Deklarasyonu" imzalanmış ve 1978-1979 yıllarında iki taraf arasındaki pürüzleri halletmek için karşılıklı ziyaretleri öngören antlaşmalar yapılmıştır. Bu çerçevede Kenan Evren, Todar Jivkov'un davetlisi olarak Bulgaristan'ı ziyaret etmiştir.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki bu iyi ilişkilerin 4-5 yıl içinde alabora olduğunu görüyoruz. Bulgaristan yönetimi herhangi bir sebep göstermeden silâh zoruyla bütün Türklerin isimlerini Bulgar isimleriyle 3 ay içinde değiştirmiştir. Bununla da yetinmeyen Bulgar yönetimi Bulgaristan'da Türk azınlığı diye bir azınlık yoktur, kendini Türk sananların zorla Müslümanlaştırılmış Bulgar olduklarını şimdi onlara Bulgar hüviyeti verdiklerini ilân etmiştir. Bu asılsız iddiaları gerek Bulgar halkına gerek Türklere ve gerekse dünya kamu oyuna kabul ettirebilmek için yoğun bir kampanya başlatan Bulgar yönetimi bu kampanyalarında başarılı olamadığı gibi, Türk ve dünya kamuoyundan büyük tepki almıştır. Bilhassa Bulgar yönetiminin nüfus kayıtlarını değiştirmeye, Türkçe isimli mezar taşlarını yok etmeye, Türk halkının millî ve dinî âdetlerini yerine getirmelerine engel olmaya, Türkçe dergi, gazete çıkarmalarına mani olmaya başlaması büyük infiale sebep olmuştur. Türk azınlığın Türkiye'ye göçüne mani olan Bulgar yönetimi aynı başarıyı binlerce Türk'ün Avusturya'ya sığınmasında gösterememiştir. Türkiye'nin ve dünya kamuoyunun artan tepkisine ve baskısına dayanamayan Bulgaristan, Türklerin mallarını ve mülklerini alarak Türkiye'ye göçmelerine izin vermiştir. Etnik temizlik yapar gibi Türkleri vagonlara doldurarak çok kötü şartlar da yolculuk yaparak Türkiye'ye göç etmelerine izin verilen Türklerin sayısı 500.000 i bulmuştur. Jivkov'un devrilmesinden ve Bulgaristan'ın demokrasiye geçmesinden sonra yüz bine yakın Türk geri dönmüştür.

Bulgaristan'da yaşayan Türklerin gördüğü bu insanlık dışı muameleyi "Balkan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği" başkanı olarak 1986-1989 yılları arasında dünya parlamentolarına ve insan hakları kuruluşlarına

duyuran, bu satırların yazarını teselli eden gelişme Bulgaristan Cumhurbaşkanının soydaşlarımızdan özür dilemesine ve onların serbest seçimler de Bulgaristan vatandaşı olarak parlamentoya girmelerini görmesidir.

Bulgaristan'da yaşayan Türklerin uğradığı bu haksız muamele, ister istemez Bulgaristan devleti ile Türkiye arasındaki ilişkilere de tesir etmiştir. Daha önce taraflar arasında ticarî ve ekonomik alanlarda imzalanan antlaşmalar işlemez hale gelmiş ve Türk-Bulgar ekonomik ve ticarî ilişkileri en sönük devrini yaşamıştır. Komünist Bulgar yönetiminin Türklere karşı uyguladığı bu insanlık dışı politikayı ve o yıllarda kardeşlerimizin çektiği sıkıntıları unutmak mümkün değil. Buna rağmen Türkiye soydaşlarımızdan özür dileyen ve ikili ilişkileri her alanda geliştirmek isteyen Bulgaristan'ın bu isteğine memnuniyetle katıldığı gibi, Bulgaristan'ın NATO'ya girmesinde de en büyük desteği vermiştir. Demokrasi rejimi içinde yaşayan iki komşu halkın dostane ilişkilerinin daha da gelişmesi en büyük dileğimizdir.

Bulgaristan'ın Demografik Yapısı ve İstatistiki Bilgiler:

1- Ülke Yönetimi

Bağımsızlık Tarihi .....: 5 Ekim 1908
Anayasanın Tarihi .....: 13 Temmuz 1991
Yönetim Biçimi .....: Cumhuriyet
Yürütme Organı
Devlet Başkanı .....: Cumhurbaşkanı
Hükümet Başkanı .....: Başbakan
BM Kabul Tarihi .....: 1955

2- Yüzölçümü ve Nüfus

Yüzölçümü
Kilometrekare .....: 110.994
Ülke Büyüklük Sırası .....: 97
Nüfus (En Son Tahmin)
Toplam (1991yıl ortası) .....: 9.005.000
Nüfus Büyüklük Sırası (Dünyada) .....: % 0.1

Nüfus (En Son Sayım)

Sayım Yılı.....: 1985

Toplam.....: 8.948.649

Erkek (Yüzde) .....: 49.5

Kadın (Yüzde) .....: 50.5

Kentsel nüfus (Yüzde).....: 64.8

3- Konut ve İnşaat

Konut Stoku (1975).....: 3.326.000

Tasarruf Biçimi (Yüzde)

Sahibi Oturuyor .....: 77.3

Kirada .....: 22.7

Kollektif-Boş.....: –

4- Sağlık Hizmetleri (1988 Yılına Ait Bilgiler)

Sağlık Personeli

Hekimler .....: 27.750

Diş Hekimleri .....: 5.953

Hemşireler .....: 61.019

Eczacılar.....: 4.294

Ebeler.....: 7.751

Hekim Başına Düşen Nüfus.....: 324

Hastaneler

Hastane Sayısı .....: 250

On bin Kişiye Düşen Hast. Sayısı .....: 98

On bin Kişiye Düşen Hasta Sayısı .....: 2.118

Ölümler

Çocuk Ölüm Oranı(binde)(1985-1990).....: 19

Anne Ölüm Oranı(binde)(1987-1998).....: 9.4

Devletin Sağlık Harcamaları

(Ulusal Bütçenin Yüzdesi) .....: –

5- Eğitim (1989)

İlköğretim

Okul Sayısı ..... : 2.161
Öğretmen Sayısı ..... : 64.420
Öğrenci Sayısı ..... : 1.074.431
Öğrenci/Öğretmen Oranı ..... : 16.7

Genel Öğretim

Okul Sayısı ..... : 601
Öğretmen Sayısı ..... : 9.374
Öğrenci Sayısı ..... : 155.589
Öğrenci/Öğretmen Sayısı ..... : 16.6

Mesleki Eğitim

Okul Sayısı ..... : 530
Öğretmen Sayısı ..... : 18.289
Öğrenci Sayısı ..... : 234.503
Öğrenci/Öğretmen Oranı ..... : 12.8

Yüksek Öğretim

Kurum Sayısı ..... : 30
Öğretmen Sayısı ..... : 17.759
Öğrenci Sayısı ..... : 126.964
Öğrenci/Öğretmen Oranı ..... : 7.1
Yüksek Öğrenim Görmüş Nüfus
Oranı (Yüzde) ..... : —
Eğitime Yapılan Kamu Harcamaları
(GSMH'nin Yüzdesi) ..... : 6.9

6-Kültürel Kurumlar

Yayım Sayısı

Kitaplar ..... : 3.690
Sürekli Yayınlar ..... : 994
Broşürler ..... : 689

Kütüphaneler

Sayısı .....: 5.591

Kitap Sayısı .....: 56.042.000

Müzeler

Sayısı .....: 215

Yıllık Ziyaretçi Sayısı.....: 14.258.000

Ulusal Parklar-Doğal Koruma

Alanları Sayısı .....: 39

7- Sosyal Güvenlik Ve Savunma

Polis Memuru Başına Düşen Nüfus.....: —

Savunma

İnsan Gücü (1991).....: 107.000

Harcamalar(ABD Doları) .....: 16.842.000.000

GSMH'ya Oranı (Yüzde) .....: 12.7

8- Dil

Bulgarca .....: 7.680.000

Çingenece.....: 230.000

Ermenice.....: 30.000

Makedonca .....: 230.000

Türkçe.....: 770.000

Başka Diller .....: 50.000

boş sayfa

3. YUNANİSTAN VE TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Coğrafî Konumu:

Güneydoğu Avrupa'da Balkanların güneyinde bir ülke olan Yunanistan'ın başkenti Atina olup, nüfusu 11 milyon civarındadır.Yunanistan'ın doğusunda Türkiye ve Ege Denizi, kuzeyinde Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk, batısında Adriyatik Denizi ,güneyinde Akdeniz bulunmaktadır. Toplam yüzölçümü 131.944 km^2 alan Yunanistan'ın 106.788 km^2 sini Kıta Yunanistan'ı, 25.166 km^2 sini adalar teşkil eder.

İklimi ve Yüzey Şekilleri:

Genel olarak Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Yunanistan'da coğrafî yapısına göre değişik iklimler görülür. İklimin ana karakterlerinden birisi, bir mevsimden diğerine yumuşak bir şekilde geçmesidir. Kısa, fakat ılımlı bir hava ile geçen ilkbahardan sonra sıcak ve kuru bir yaz mevsimi başlar, ılık bir sonbahardan sonra kış mevsimine girilir. Kış ayları oldukça sert ve karlı olur. Yaz aylarında ise Ege adaları serin rüzgârıyla bunaltıcı olmaktan çok uzaktırlar.

Ani sağanak yağışların ülke genelinde gözlenmesi yüzünden nehirlerin oluşması son derece zordur. Ülkenin belli başlı dört nehri şunlardır; Evros, Pinios, Aliakman ve Acheloos.Yunanistan'ın coğrafi yapısı elverişli olmadığı için göl sayısı da azdır. Trihonis, Volvi, Vegonidis ve Kornia başlıca gölleri oluşturur. Dağlık bir ülke olduğu için Yunanistan'da ovalarda oldukça azdır. Gümülcine ve İskece ovaları, Serez ovası, Drama ovası, Selanik (Vardar) ovası ve Teselya ovası başlıca ovalarıdır.

Üçüncü zamanda oluşan çöküntüler sebebiyle dağlık bölgeler ve adalardan oluşan Yunanistan'da, belli başlı dağ silsileleri şunlardır; Adriyatik

Denizi ile Vardar nehri arasındaki dağlar, Alplerin güneye uzantısı olan bu dağlara Pindus dağları denir. Yüksekliği 2637 metredir. Vardar (Aksios) nehri ile Nestos nehri arasındaki dağlar iki sıradağ halinde uzanır. Nestos ve Meriç nehirleri arasındaki dağların esası Bulgaristan'da olup, Yunan-Bulgar hudut hattını oluşturan Rodop dağlarıdır. Bu dağlık ülkede Koritza (Görice), Manastır ve Yanya yaylaları bulunur ki, bunlardan ilki önemli ölçüde Arnavutluk sınırları içinde kalır.

Ekonomik Hayat :

Bir zamanlar büyük ölçüde tarıma dayalı olan Yunanistan ekonomisinde sanayi sektörü çoğunlukla küçük ölçekli fabrika ve atölyelerden oluşmakta idi.Fakat 1981'de Avrupa Topluluğu (Şimdiki Avrupa Birliği)' na girdikten sonra Yunanistan ekonomisi oldukça gelişmiştir. AB'den aldığı mali yardımlarla bir zamanlar fert başına 4-5 bin dolar olan fert başına milli gelir, bugün 8-10 bin dolar civarına yükselmiştir.Bugünkü Yunanistan ekonomisini oluşturan başlıca sektörleri şöyle sıralamak mümkündür: sanayi, tarım, enerji ve turizm.

1960'lı yılların başında yabancı sermayenin girmesiyle hızlı bir gelişme gösteren Yunan sanayi, bu gelişme hızını 1976'ya kadar devam ettirmiştir. 1970'li yılların sonlarına doğru duraklama dönemine giren sanayi, Yunanistan'ın 1981'de Avrupa ekonomik topluluğuna girmesiyle yeniden büyümeye başlamıştır. Yunan sanayiinde üretimin üçte ikisi besin, giyim ve ayakkabı, kimya ve kimya ürünleri, denizyolu araçları ve madeni eşya oluşturuyordu. Sanayiinin en çok geliştiği bölgeler Atina ile Selanik'in çevreleridir. Ayrıca Ege kıyı şeridi boyunca sanayi kuruluşları çoğalmıştır.

Başlıca sanayi ürünlerini şöyle sıralayabiliriz; çimento, tütün, kâğıt, kimyasal gübre, şeker, kösele,lastik ve lastik mamulleridir. Dokuma sanayi, petrol rafinerileri, kimya tesisleri, alüminyum üretimi vb. yeni sanayi dallarını oluşturur. Bu kuruluşların yanı sıra çok sayıda küçük ve orta sanayi kuruluşu vardır.

Tarım sektörüne gelince; ülke topraklarının %27'sinde tarımsal üretim yapılabilmesine rağmen tarım, ülke ekonomisi içersinde önemli bir sektör haline gelmiştir.

Üretilen pamuk, tütün ve yağlı tohumların bir kısmı ihraç edilir. Meyve, zeytin ve zeytinyağı, konserve çeşitleri ihraç malları içinde baş sırayı alır. Avrupa Birliği'ne girdiği dönemden itibaren Yunanistan, ürettiği tarım ürünlerinin önemli bir kısmını pazarlamada bir güçlük çekmemiştir.

Yunanistan'ın 1986 yılı enerji üretiminin %62'sini petrol oluşturmuştur. Bunun dışında, enerji sorununun çözümünde hidroelektrik ve linyit üretimi ile doğalgaz üretimi önemli yer tutar. Doğalgazı bulunmayan ve az miktarda ham petrol üreten Yunanistan, Türkiye üzerinden gelecek İran doğalgazı ve Rus petrolü ile enerji ihtiyacını karşılamaya çalışmaktadır. Yunanistan'ın en önemli gelir kaynaklarının başında turizm sektörü gelmektedir. Turistler için elverişli iklime sahip olan Yunanistan, turistlerin rahat kalabileceği bol miktarda tesis yaptığı için ülkeye gelen milyonlarca turistten önemli ölçüde gelir sağlamaktadır.Türkiye'nin son yıllarda turizm alanında yaptığı hamlelerden rahatsız olan Yunanistan, bazen Türkiye'ye turist gelmesine mani olmaya çalışmış ise de bunda başarılı olamamıştır.

Yunanistan'ın Türkiye ile olan ticarî ilişkileri son yıllarda oldukça gelişmiştir. Buna rağmen, Yunanistan'ın Türkiye'den yaptığı ihracat ve ithalat hacmi Yunanistan'ın Avrupa Birliği ülkeleri ile yaptığı ticaret ile kıyaslanamayacak kadar azdır. Türkiye ile Yunanistan arasındaki ticaret hacminin düşük olmasının en büyük sebebi, ekonomik ihtiyaçlardan ziyade siyasî sebeplere dayanmaktadır. Türkiye'nin Kıbrıs'a haklı müdahalesini bir türlü hazmedemeyen Yunanistan, Türkiye ile daha az ticarî alışveriş yapmaktadır.

Yunanistan Tarihi:

Türklerin, Yunan- Yunanlı, Avrupalıların Grek- Grekler dediği bugünkü Yunanistan halkı Helen ırkına mensup olup, bugünkü Yunanistan "Helen Cumhuriyeti" olarak bilinmektedir. M.Ö. devirlerden başlayarak XIX.asrın ilke çeyreği sonuna kadar ortak bir devlete sahip olamayan Yunan halkı şehir devletleri halinde yaşamakta idi. Peloponnes, Argolid, Attik, Atina ve Isparta şehir devletleri etrafında yaşayan Yunanlılar, umumiyetle birbirleri ile savaşarak vakit geçirmişlerdir. Isparta veya Atina vatandaşı olan her Yunanlı diğerini "barbar" olarak niteliyordu.Yunanlı olmayanlar ise

"barbar kavimler olarak adlandırılıyordu.M.Ö 1200- 800 yıllarını içine alan bu devir, şehir devletleri dönemi olarak bilinir. M.Ö. 800- 360 ve M.Ö 360-30 tarihleri dönemi Hellenistik devir olarak bilinir ki, bu devirde yetişen Herodotes , Tukyolides ve Sokrates gibi filozof ve tarihçiler geride bıraktıkları eserlerle Yunan kültürünü ortaya koymuşlardır.

Yunanlıların bir tek devlet çatısı altında toplandığı bu Hellenistik devrinin yaratıcısı ise Makedonlar olmuştur.Makedonyalı Filip'in kurduğu devlet Yunan şehri devletlerinde kendine bağlayınca Makedonlarla Yunanlılar bir devletin çatısı altında buluşmuşlardır."Büyük İskender" olarak ün yapacak olan Filip'in oğlu İskender (M.Ö 336-323)'in Asya içlerine kadar ilerlemesi bu bölgelerde geçici bir dönemde olsa, Helen kültürünün yayılmasana vesile olmuştur.

Makedonların idaresinden sonra Yunanlılar Romalıların idaresine girmişlerdir. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu veya Bizans olarak bilinen bu devletin idaresine giren Yunanlılar, Türklerle bu devlet vasıtasıyla tanışmışlardır.İstanbul'u merkez yapan Bizans, 1071'de Malazgirt'de Selçuklu Türlerine yenilince, Anadolu'daki Bizans ve Rum nüfuzu adım adım gerilemiştir. Nihayet, Osmanlılar zamanında 1453'de İstanbul'un fethi ile birlikte Bizans sona ermiş ve Yunanistan'da Türk idaresine girmiştir. Yaklaşık dört yüz yıl Türk idaresinde kalan Yunanistan ve Yunanlılar, belki de tarihinin en rahat dönemini yaşamışlardır. Zira, Türklerin, diğer milletlere tanıdığı dinî, kültürel ve ekonomik serbestiden faydalanan Yunanlılar, ticaret hayatında başarılı bir hayat yaşayarak oldukça zengin hale gelmişlerdir.[1]

Ne var ki, bir taraftan Fransız ihtilâlinin tesiri diğer taraftan Ortodoks dünyasının hâmisi gibi davranan Rusya'nın kışkırtmaları ile Yunanlılar istiklâl peşinde koşmaya başladılar.[2] 1768-1774 Osmanlı-Rus, Osmanlı-Avusturya harplerinin Osmanlıların mağlubiyeti ile bitmesinden istifade eden Yunanlılar, Osmanlı yönetimine karşı ayaklanması hazırlıklarına başladı.[3]

---

[1] G.Castellan, **Balkanların Tarihi**, terc.A.Yaraman- Başbuğ, Milliyet Yay. İstanbul, 1995, s.84-96 ve 140-148; M.Saray, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik,** ATAM, Ankara, 2002, s. 2-23.

[2] İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** IV/I,TTK,Ankara 1978, s.391- 4004 ve 434-435.

[3] M.Murat Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1882- 1922),** Ankara, 1988, s. 5-10.

Bu arada bazı fikir adamlarının, eski Yunan kültürünün Avrupa medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunduğu şeklinde yürüttüğü propagandaya, Fransızlardan Voltair ve Chenier ile İngilizlerden Lord Byron'un öncülük etmesi sayesinde Avrupa kamuoyunda bir Yunan sempatisi oluşmuştur.[4]

1821'de başlayan Yunan isyanını Osmanlı devleti sert bir şekilde bastırdı. Dış desteğe güvenen Yunanlılar, yeniden ayaklanarak istiklâl isteklerini bir beyanname ile bildirdiler. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı devleti, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'yı isyanı bastırmak için Mora'ya gönderdi.İbrahim Paşa'nın isyancıları başarıyla bastırmasına tepki gösteren Rusya, Fransa ve İngiltere, Osmanlı devletinden Yunanlılara bazı imtiyazlar vermesini istemişlerdir. Bununla yetinmeyen bu devletler aralarında toplanarak Osmanlı devletinden, Yunanistan'ın istiklâlini tanımasını istediler.Osmanlı devleti bu isteği kabul etmeyince Rus, İngiliz ve Fransız ortak donanması 20 Ekim 1827'de Navarin'de demirlemiş olan Osmanlı donanmasını imha etti.[5] İngiltere ile Fransa, Osmanlı devletinin daha fazla üzerine gitmez iken, Rusya, Balkan Slavlarına da istiklâl istemiştir. Osmanlı devleti bu isteği reddedince Rusya, 1828'de Osmanlı devletine karşı harp ilân etmiştir. Askerî bakımdan iyi durumda olmayan Osmanlı devleti, Rusya'ya yenilerek 14 Eylül 1829'de Edirne Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu antlaşma ile Rusya, balkan Slavları için yeni haklar elde ederken, bir Azerbaycan toprağı olan Revan Hanlığı topraklarında "Ermenistan Eyaleti" oluşturmuştur ve Osmanlı devleti için başka bir çıban başı oluşturmuştur. Edirne Antlaşmasından beş ay sonra İngiltere, Fransa ve Rusya, aralarında imzaladıkları bir protokol ile 3 Şubat 1830'da Yunanistan devletinin kurulduğunu ilân etmişlerdir.[6]

Müstakil Yunanistan'ın ilk yüzyılı kral aramakla geçmiş ve 1833'de Bavyera kralı I.Ludvig'in oğlu Otto(Othon)'nun Yunan tahtına geçmesi ile kral konusunu hafifletmiştir. Kral Otto'nun ilk on yılı "Mutlakiyet Yılları" olarak adlandırılır. Kendi hemşehrilerine ve güvendiği Yunanlılara iş verdiğinde onlara dayanarak ülkeyi baskı altında yönettiği için bu ilk on yıla

---

[4] Hatipoğlu, **a.g.e,** s.12-13.
[5] E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi,** C. V. Ankara, 1947, s. 121-122.
[6] Hatipoğlu, **a.g.e,** s. 23-25.

mutlakıyet dönemi denmiştir. Krala yapılan dış telkinlerle bir Anayasa hazırlanmıştı ve Yunanistan'ın meşru bir idareye geçmesi sağlanmıştır. Meşrutî idare de Yunanistan'a istikrar getirmedi.Bunun üzerine karşı bazı Yunanlı aydınlar Megali İdea (Büyük İdeal) fikrine ortaya atarak Yunanistan'ın genişlemesini istemiş ve bu uğurda çalışılmasını arzu etmişlerdir. Bu genişleme fikrinin Yunanistan'ı nasıl bir maceraya götüreceğini düşünemeyen kişiler, kilisenin de desteğini alarak bu fikri yaymaya başladılar. Onlara göre "Yunanlıların geçmişte yaşamış olduklarını iddia ettikleri Anadolu topraklarının önemli bir kısmı ve İstanbul (Konstantinapolis) yani eski Bizans onlara verilmeli idi"[7] Yunanistan, 1853- 1856 Kırım Harbi esnasında Rusya tarafında harbe girerek Osmanlı devletinden toprak kapmaya çalışmış ise de, İngiltere ile Fransa'nın engelini aşamadığı ve müttefiki Rusya'nın mağlubiyeti dolayısıyla isteğine kavuşamamıştır.

Yunanistan, Megali İdea'dan vazgeçmemekle beraber, hanedandan vazgeçmek durumunda kalmış, Bavyeralı Otto'dan sonra Danimarkalı George Yorgo Yunan tahtına çıkmıştır.

Kral Yorgo döneminde Yunanistan'ın daha başarılı bir grafik çizdiğini görüyoruz. Dünyanın dört bir köşesine yayılmış olan Yunanlı tüccarlarında yardımı ile kara ve demir yolları yapılmış, yeni limanlar kurularak deniz ticaret filosu genişletilmiştir. İktisadi durumun iyileşmesi, Balkanlardan ve Türkiye'den gelen Rumlarla nüfusun gelişmesi Yunanistan'ı yeniden Megali İdea peşine sürüklemiştir. 1866'da Giritli Rumları isyan ettiren Yunanistan, ada halkına muhtariyet verilmesini sağlamıştır. 1877-1878 Osmanlı- Rus harbinden Osmanlı devletinin yenik çıkmasından istifade eden Yunanistan, 1881'de büyük devletlerin de desteği ile Teselya ve Epir bölgelerinin büyük kısmını ilhak etmeye muvaffak olmuştur.

Osmanlı devletinin içinde bulunduğu kötü durumdan istifade edilerek harekete geçilmesini isteyen 14 subay, 2 Kasım 18947de "Etniki Eterya" (Milli Cemiyet" yı kurmuştur. Bu cemiyet bütün Megali İdea taraftarlarını harekete geçirmiştir. Kıbrıs'ı İngiltere'ye kaptırdık , ama Girit'i mutlaka almalıyız düşüncesiyle adada büyük bir isyan başlattılar.Bununla da yetin-

[7] Hatipoğlu **a.g.e.,** s. 27-33

meyen Etniki Eterya, silahlı gönüllüler toplayarak Girit adasına göndermişlerdir.[8] Bu olay, 1897 Osmanlı- Yunan Harbi'nin başlamasına sebep oldu. 17 Nisan- 18 Mayıs 1897 tarihleri arasında cereyan eden savaşı Türkler kazanmış ise de, Türk ordusunun Atina'ya girişini devreye giren Rusya engellemiştir.[9] 1897 mağlubiyetine rağmen Yunanistan, Girit'i ilhak sevdasından vazgeçmemiş ve adadaki Rumların istiklal ilan ederek Yunanistan ile birleşmelerini sağlamaya çalışmış ise de Batılı buna izin vermemişlerdir. Fakat Osmanlı devletinin Balkan harbinden yenik çıkmasından istifade eden Yunanistan, Epir'in tamamını Makedonya'yı, Güney Ege Adalarını ve Girit'i kendisine bağlamıştır.Elde edilen bu başarılara rağmen yayılma ihtirasını dizginleyemeyen Yunanistan I.Dünya Harbi sonunda İngilizler ile Fransızların teşvikine kanarak Batı Anadolu'yu işgale başlamıştır. Dört yıla yakın devam eden bu işgal esnasında Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı tahribat ve gerçekleştirdiği katliamlar büyük olmuştur. Sonunda, 1923'de imzalanan Lozan Antlaşması ile Yunanistan, Türkiye ile sınırını kesin bir şekilde belirlemiştir.[10]

1935 yılına kadar cumhuriyet rejimi ile idare edilen Yunanistan, yeniden kraliyet sistemine döndü. Fakat General Metaksas ülkede dikta rejimi kurarak Yunanistan'ı yeniden sıkıntıya soktu. Devamlı alınan dış borçlar ve iyi yönetilmeyen iktisadî hayat Yunan halkını perişan etti. Tam bu sırada Yunanistan Merkezi Devletlerce, yani Almanya ve İtalya tarafından işgal edildi. 1944 yılında bu işgal sona erdi. İngiltere'nin desteği ile iktidar mensupları ülkeye yeniden hâkim olsalar da bir müddet sonra yapılan seçimleri kazanan ulusal cephe krallık rejimine dönüşmüştür. 1946'da buna itiraz eden komünistler silâhlanarak hükûmete karşı mücadeleye başladılar. General Markus'un etrafında toplanan komünistler "Özgür Yunanistan" adlı bir hükûmet kurduklarını ilân ettiler. Bu hükümet Sovyetler Birliği tarafından tanınarak desteklenmeye başlandı. ABD ile İngiltere iktidarındaki Mo-

---

[8] S.Koçabaş, **Tarihte ve Günümüzde Türk- Yunan Mücadelesi,** İstanbul, 1984, s.102-104; **1897 Osmanlı- Yunan Harbi,** Genkur.Bşk.ATASE, Ankara, 1965, s. 22.

[9] **1897 Osmanlı-Yunan Harbi,** s. 260; F. Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789- 1960)** Ankara, 1973, s. 296-298.

[10] Geniş bilgi için bkz. Hatipoğlu, **a.g.e.,** s. 87- 141, Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922,** Ankara, 1978; A. Özgören, "Atatürk Dönemi Türk-Yunan İlişkilerine Bir Bakış", **Atatürk Haftası Armağanı (2003)**, ATASE, Ankara, 2005, s. 103-116.

narşi hükümetine yardım ettiler. İç savaş Ekim 1949'a kadar devam etti. Savaşı kral taraftarları kazandı ise de ülke perişan, halk ise yiyecek bulamaz hale geldi. Türkiye, Yunanistan'ın geçmişte yaptığı saldırganlıkları ve Türk halkına verdiği zararları unutarak, Yunanistan halkına yiyecek yardımı yaptı. Bu arada ABD'den büyük yardımlar alan Yunanistan, ekonomik hayatını bir nevi yeniden kurdu. 1952'de Yunanistan, Türkiye ile birlikte NATO savunma teşkilâtına girdi. 1965 yılına kadar muhtelif hükümetlerin idaresinde önemli gelişmeler sağlayan Yunanistan liberal bir sisteme kavuştu. 1967'de bir askerî darbe ile ülke yönetimini eline geçiren "Albaylar Cuntası" 1974 yılına kadar Yunanistan'a hâkim olmuşlardır. Ülke yönetiminde başarılı olamayan Albaylar, Kıbrıs'ta ve Yunanistan'daki "Enosis" taraftarlarını destekleyerek Türkiye'ye karşı hasmane bir politika izlemiştir. Garantörlük antlaşması çerçevesinde Türkiye Kıbrıs'a müdahale edince Yunanistan'daki cunta rejimi de sona ermiştir. Fakat Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini hasmane bir hareket olarak gören yeni Yunanistan yönetimi Türkiye aleyhinde haksız propagandalar yürüterek bu günlere gelmiştir. Yunan hükümetlerinin yaptığı en akıllıca iş, 1981'de Avrupa Birliği'ne girerek ülkeyi ekonomik istikrara kavuşturmaları olmuştur.

Türk-Yunan İlişkileri ve Ortaya Çıkan Sonuçlar:

Yunanistan dış güçler sayesinde istiklâline kavuştuğu 1830 yılından bu yana, Türkiye'ye karşı devamlı dostça olmayan politikalar izlemiştir. Bazı batılı çevrelerin Yunanlıları Avrupa medeniyetine katkıda bulunan eski Yunanlıların torunları olarak göstermelerinden faydalanan Yunanistan devamlı Türkiye aleyhinde genişleme siyaseti takip etmiştir. Megali idea dedikleri bu siyasetin neticesinde haksız yere Balkanlarda ve Ege adalarında kazanımlar sağlayan Yunanistan, Batı Anadolu'yu işgal etme cüretini göstermiş, Türk halkına büyük zararlar vermiştir. Bu yanlış siyaseti ağır bir mağlubiyetle ödeyerek köşesine çekilmiştir. Atatürk, Yunanlılardan intikam alma yerine dostluk elini uzatmış, fakat Onun bu asil jestine, bilhassa Onun ölümünden sonra, Yunanlılar mukabele etmemişlerdir. Buna rağmen Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrası iç harbe sürüklenen ve perişan hale düşen Yunan halkına ekonomik yardımda bulunmak kadirşinaslığını göstermiştir.

Türkiye'nin bu dostane davranışları Yunanistan cephesinden hiçbir zaman karşılık görmemiştir. Bu da yetmiyormuş gibi, Yunanistan komşu ve NATO müttefiki olarak, Türkiye'nin menfaatlerine saygı göstermediği gibi şu aşağıda zikredilen konularda ihtilaf çıkarmaya çekinmemiştir: 1- Ege sorunları, 2- Azınlıkları durumu, 3- Kıbrıs konusu, 4- Yukarıdaki üç sorunu halletmek için Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren terör örgütlerine destek olmuştur. Bu sorunları biraz açarsak şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

a- Ege'nin tamamı ne Türkiye ne de Yunanistan'a aittir. Anadolu'nun tabiî uzantısı olan adalar ve adacıklar Türkiye'nin olması gerekirdi. İkinci Dünya Savaşı sonunda bu durum Türkiye'ye hatırlatıldı ise de, o zaman Türkiye'yi yönetenler " Biz harbe girmedik, harbin nimetini de külfetini de istemeyiz" cevabı ile Türkiye kıyılarına yakın adaları sahipsiz bıraktılar. Bu adalar da Yunanistan'a verildi. Esasında Yunan kıyılarına yakın adalarında Yunanistan'a verilmesi tabiî idi. Ne var ki, Trablusgarb harbi esnasında İtalyanlar tarafından ve sonra da Almanlar tarafından Türkiye'ye devredilmek istendiyse de zamanın Türk yöneticileri bu teklifi de "Bizi harbe sürükler" endişesiyle kabul etmediler. Böylece 12 ada olarak bilinen Ege adaları silâhlandırılmamak kaydı ile Yunanistan'a verildi. Uluslararası bir deniz olan Ege'deki bu adaları Yunanistan, Türkiye'ye karşı kullanmak için hem silâhlandırmış hem de karasularını 6 dan 12 mile çıkarmaya kalkmıştır. Böyle düşmanca bir gelişmeyi Türkiye, harp sebebi sayacağını bildirince, Yunanistan karasularını 12 mile çıkarmayı uygulamamıştır. Fakat adaları Türkiye'ye karşı silâhlandırdılar.

Halbuki Yunanistan, 1970'lere kadar, Ege adalarını silâhlandıracağına dair hiçbir girişimde bulunmamış ve mevcut antlaşmalara (1923 Lozan ve 1947 Paris Antlaşmaları) uyacağı güvencesini verdi. Fakat, Yunanistan ve Kıbrıs'ta şovence hareket eden insanların Enosis'i gerçekleştirme hareketine Türkiye'nin izin vermemesi üzerine Yunanistan, Türkiye'ye karşı düşmanca bir politika izlemeye başladı. Bu politika çerçevesinde hem adaları anlaşmalara aykırı bir şekilde Türkiye'ye karşı silâhlandırdılar, hem de karasularını 12 mile çıkarmaya kalkıştılar.

b- Azınlıkların durumu: Lozan Antlaşmasına göre Türkiye, İstanbul başta olmak üzere ülkenin diğer bölgelerinde yaşayan Rumlara ve diğer

Gayri Müslim halklara her türlü serbestliği verirken Yunanistan, Batı Trakya Türklerine aynı serbestliği vermemiştir. Rumlar kendi dinî reislerini istedikleri gibi gerçekleştirirken Batı Trakya Türkleri'nin seçtiği müftüleri Yunan hükümetleri kabul etmemiştir. Bununla da yetinmeyen Yunanistan Batı Trakya Türkleri'ne ekonomik ve kültürel baskı uygulamıştır. Bu arada, İstanbul'daki Ortodoks Rum Patriği'nin ekümenik statü istemesi, bu isteği Yunanistan'ın desteklemesi ve diğer ülkelere destekletmesi son derece dostça olmayan ve hukuka uymayan davranışlar olarak görülmektedir.

c- Kıbrıs sorunu: Kıbrıs'ta sorunu yaratan, adada yaşayan Türklere zulmeden ve onların haklarını gasp ederek , hatta onları katlederek yok etmek isteyen Yunanlı ve Kıbrıslı Rumların hukuk dışı bu faaliyetlerine ve Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlama faaliyetlerine Türkiye'nin hem hukuken hem de fiilen izin vermemesi Yunanistan'ı son derece rahatsız etmiştir. Türkiye'nin 1974'de garantörlük haklarını kullanarak başlattığı barış harekâtı adaya huzur ve istikrar getirmesine rağmen Yunanistan'ın Türkiye aleyhinde yürüttüğü düşmanca politikayı anlamak mümkün değildir. Bir komşunun diğer bir komşuya bu kadar adaletsiz davrandığını gösteren örnek tarihte az rastlanır bir olaydır. Kıbrıs'ta istediği neticeyi alamayan Yunanistan, Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren her kuruluşa ve terör örgütüne destek olmaya başlamıştır.

Yunanistan'ın 1974'den itibaren Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren komünist kuruluşlara, Ermeni ve PKK teröristlerine yataklık yaparak bu terör örgütlerini eğitim ve malî destek vermiş ve bu terör gruplarının Türkiye'ye zarar vermesi için elinden geleni yapmıştır. Yunanistan son yıllarda bu terör örgütlerine yardımını azaltmakla birlikte Türkiye aleyhtarı tavrını sürdürmeye devam etmektedir.

4. UKRAYNA VE UKRAYNA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN TARİHÇESİ

Ülke ve Zenginlikleri:

Bir Doğu Avrupa ülkesi olan Ukrayna, 233.089 km^2 alana sahip, 1991'de istiklâlini kazanan dost bir cumhuriyettir. 25 idarî bölgeye (oblasta) ayrılan ülkenin başkenti Kiev şehridir. Rusya, Beyaz Rusya, Moldavya, Polonya, Slovakya, Macaristan ve Romanya ile sınır komşusu olan Ukrayna, Karadeniz'e 654 millik bir kıyı ile açılmaktadır. Magnezyum, aliminyum, nikel, civa ve titanium madenleri başta olmak üzere bol miktarda kömür çıkarılmaktadır. Bir kara iklimine sahip olan Ukrayna'da yıllık yağış ortalaması bir metreye yaklaşmaktadır. Karpat dağlarına doğru yağışlar azalmakta olup, dağlık bölgelere yağan karın erimesi ile sulamada ihtiyaç duyulan su kaynakları elde edilmiş olur. Ülkenin en büyük ve en uzun (749 mil) nehri olan Dinyeper ile Dinyester, Desna, Siversky, Donets, Pripyat ve Seym nehirleri Karadeniz ile Azak denizine dökülürler. Pekçok tabiî su birikintisi ve gölü bulunan ülkenin belli başlı büyük göllerini şöyle sıralamak mümkündür: Kakovka, Kremençug ve Kiev'dir. Bitki örtüsü yönünden de şu üç çeşide sahiptir. Yarı orman, orman stepler ve stepler. Sovyet döneminde ülke üç ekonomik bölgeye ayrılmıştı. Donetsk-Dinyeper bölgesi, Güneybatı bölgesi ve Güney bölgesi. Bu üç bölgede kurulan fabrikalar ile Ukrayna, ürettiği mallarla Sovyet endüstrisine her alanda büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıca, tahıl ve kömür üretiminde de, yalnız Sovyetler Birliği'nin değil, dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer almıştır.[1]

Halkı ve Tarihi

Ukrayna halkının büyük çoğunluğunu oluşturan Kossaklar (Cossacks-Kozaklar) esasında Asya kökenli bir kavimdir. Sibirya eteklerinden Uk-

[1] R. Szporluk, "The Ukraine and the Ukrainians" in **Handbook of Major Soviet Nationalities**, London-Newyork, 1975, s. 21-22.

rayna steplerine kadar uzanan geniş bölgede uzun süre Türk ve Slav kavimleri ile içiçe yaşayan Kossaklar, sonunda Ukrayna steplerini tercih ederek yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Kossaklar'ın büyük çoğunluğu yerleştikleri Ukrayna bozkırlarında ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamış, Asya'da kalan kısımları ise, Rusya hâkimiyetini benimseyerek Rus ordularında öncü birlikler olarak vazife görmüşlerdir. Kossaklar, Ukrayna'daki hayatlarını devam ettirirken Türk ve Slav kavimleri ile sık sık temasta bulunmuş ve bazen de içiçe yaşamışlardır. Bölgede Hıristiyanlığın yayılması ile birlikte önce bu dini kabul etmişler, sonra da bölgeye gelen kalabalık Slav kitleleri ile karışarak bugünkü Ukrayna halkını oluşturmuşlardır. Buna rağmen Kossakların, uzun süre Dinyeper, Don, Kuban, Terek, Bug ve Ural Kossakları olarak anıldıklarını görmekteyiz.[2]

Ukrayna topraklarında ilk kurulan devlet Kiev Prensliği idi. Ne var ki, bu ilk Ukrayna devleti ancak üç asra yakın varlığını devam ettirme şansı bulmuştur. Bu dönemde Kiev, en çok Litvanya ve Polonya ile mücadele etmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Kiev'in Moğol hâkimiyetinde kaldığı devir aynı zamanda bir sulh dönemi olmuştur. O dönemde kurulan diğer Rus prenslikleri ile birlikte, Moğolların kurduğu Altın Ordu devletine vergisini ödediği müddetce Kiev halkı rahat bir hayat yaşamıştır. O dönemin tarihini yazan Prof. Roger Portal'ın ifadesine göre, "Moğol hakimiyeti devri bir sulh dönemi olmuştur."[3]. Zamanla Altın Ordu devletinin zayıflaması ve 1480'de parçalanması, yalnız Ukrayna halkı için değil, bölgede yaşayan diğer halklar içinde bir kargaşa dönemini başlatmıştır. Moskova Prensliği'nin gittikç kuvvetlenmesi ve diğer prenslikleri etrafında toplaması, ister istemez Kiev'i de bu birliğe girmeye zorlamıştır. Sonunda, Kilisenin de Moskova'ya nakli ve İvan Kalita'nın gayretleri ile Kiev, Moskova'nın hakimiyetini resmen kabul etmiştir.[4] Böylece Ukrayna halkının yaşamı 5 asrı aşkın bir süre Çarlık Rusyası'nın içinde devam etmiştir. Bu dönemde Ukrayna halkı, bilhassa köylü kısmı, oldukça sıkıntılı günler yaşamıştır. Nihayet, Bolşevik ihtilali ile birlikte Ukrayna halkı özgürlüğü için mücadeleye girişmiş ve 1918-1920 yılları arasında istiklâlini elde etmeye

---

[2] R. Portal, **The Slavs,** London, 1969, s. 34-37; **Encyclopedia Britannica,** Vol: XXII, s. 666-667; W.H. Parker, **An Historical Geopraphy of Russia,** London, 1968, s. 87-124; W.P. Cresson, **The Cossacks: Their History and Country,** London, 1919.

[3] Portal, **The Slavs,** s. 48-49

[4] M. Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi,** İstanbul, 1998, s. 11-24

muvaffak olmuştur. Ne var ki, Bolşevikler, sözünde durmayarak, Rus olmayan diğer milletlere yaptıkları gibi, Ukraynalıların kurduğu bu müstakil devleti de işgal etmiştir. 30 Aralık 1922'de Sovyet Cumhuriyeti haline gelen Ukrayna, Sovyet sisteminde çok sıkıntılar çekmiştir. İkinci Dünya Harbinde Alman ve Sovyet ordularının savaş alanı haline gelmesi Ukrayna'yı madden de büyük kayıplara uğratmıştır.

İkinci Dünya Harbi'nin yaralarını sardıktan sonra Ukrayna, her alanda giriştiği başarılı hamleleri tamamlayarak kalkınmış bir ülke haline gelmiştir.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra istiklâline yeniden kavuşan Ukrayna Cumhuriyeti, güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. Ukrayna'nın karşılaştığı bu güçlükler tamamen sistem değişikliğinden kaynaklanmıştır. Merkeziyetçi ekonomik sistemden serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Ukrayna, yeni sistemi geliştirecek eleman sıkıntısı çektiği için, istiklâlin ilk yıllarında, diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, sıkıntılı bir dönem geçirmiştir. Bu sıkıntılı dönemden istifade ile yeniden kuvvelenen Komünistler, Ukrayna'daki Rus azınlığında yardımı ile ülkenin yeniden Rusya ile birleşmesini istemişlerdir. Ülkenin içine düştüğü ekonomik sıkıntıya rağmen Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kravçuk, ülkesini ve halkını birlik ve bütünlük içinde tutmayı başararak, müstakil Ukrayna'nın demokrasi ve özgürlük yolunda ilerlemesine büyük katkıda bulunmuştur.[5]

Son dönem Türkiye-Ukrayna ilişkilerine gelince; pekçok komşu ülkede olduğu gibi, Ukrayna da Rus tehdidi karşısında dikkatli olmayı yeğlemiştir. Bu yüzden, başta Türkiye olmak üzere, diğer NATO ülkeleri ve komşuları ile dostluk ilişkileri kuran Ukrayna, bu ilişkilerinde oldukça başarılı bir çizgi çizmiştir. Türkiye-Ukrayna ilişkilerinin başlangıçtan beri dostane bir şekilde devam etmesinin en büyük nedeni, iki halk arasında düşmanca davranışların olmamasıdır. Nitekim, iki ülke halkları arasında var olan dostluk duyguları, tarafların birbirleri ile ön yargısız ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Kısaca, tarihî ilişkilerdeki bu sağlam zemin, bugünkü Türkiye-Ukrayna ilişkilerinin hızla her alanda gelişmesini sağlamıştır.[6]

---

[5] Ukrayna'nın bu sıkıntılı günleri için bkz., Olgan Bekar, "Ukrayna Bağımsız Kalabilecek mi?" **Avrasya Etüdleri,** C. 1/2, 1994, s. 72-90.

[6] Son dönem ilişkileri için bkz., Nataliya Mıhtaryan, "Ukrayna-Türkiye İlişkileri", **Avrasya Etüdleri,** C. 3/2 (1996), s. 2-12

Türkiye-Ukrayna İlişkilerinin Tarihçesi

Türk-Ukrayna münasebetlerinin başlangıcı, her ne kadar Kırım'ın 1474'de Osmanlı idaresine girmesi olarak bilinirse de, esasında bu ilişkilerin tarihi 1240 yılından itibaren başlar. 13. asrın ortalarına kadar Kiev, Çernigov, Galiç, Polotsk, Tural-Pinsk, Rostov-Ryazan ve Novgrod prenslikleri halinde yan yana yaşayan Ukrayna ve Rus halkı bir asıra yakın Kiev, Galiç ve Çernigov prensliklerine bağlı olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir[7]. Ukrayna halkının esasını teşkil eden Kossaklar (Cossaks - Rusça Kozak) otorite tanımayan ve kendi başlarına hareketi yeğleyen bir nevi "adventurer", "outlavv" ve "fugitive" insanlar olarak biliniyordu. Bu oluşum, Orta Asya Türklerinin bir parçası iken, otorite tanımayıp kendi başlarına hareket eden Kazak Türklerinin durumuna benzetilir[8]. Hürriyet ve istiklâline düşkün insanlar olan Kossaklar, Kiev prensliğinin diğer prensliklere göre daha kuvvetli olmasından ve "Büyük Prenslik" unvanını almasından sonra bir asıra yakın Ukrayna'nın ve Rusya'nın hakimi oldular. XII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Moskova Prensliğinin 1328'den itibaren "Büyük Prenslik" haline gelmesi ve bir müddet sonra Rus Birliğini kurması üzerine Ukrayna'nın bu hâkimiyeti de sona ermiş oluyordu. Fakat bu gelişmelere rağmen Kiev Prensliği etrafında toplanan ve Ukrayna halkının temelini oluşturan Kossaklar kendi müstakil hayatlarını yaşamaya devam etmişlerdir.

Ne var ki Ukraynalılar, çok geçmeden kendilerini Rusya, Lehistan (Polonya) ve Osmanlı Devleti üçgeni arasında buldular. Kendi istiklâllerine dokunulmamak kaydı ile, bu üç devletten hangisi güçlü ise, onun tarafında olmayı tercih ettiler. Neticede, iki aşıra yakın bir dönemde Ukraynalılar bu üç devlet arasında bir tampon bölgenin halkı olarak varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

1475'de Kefe (Odessa) limanı Osmanlı Donanması tarafından kuşatılarak alınmıştı[9]. Bir müddet sonra bugünkü Moldavya Cumhuriyeti'ni oluşturan Eflak ve Boğdan beylikleri de Türk himayesine sokulmuştu. Kırım

---

[7] R. Portal, **The Slavs,** London, 1969, s. 34-37; A.N. Kurat, **Rusya Tarihi,** Ankara, 1948, s. 29 vd.
[8] **Encyclopedia Britannica,** Vol. XXII, s. 666-667 Ukrayna maddesi.
[9] M. Saray, "Başlangıçtan Petro'ya kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", **Tarih Dergisi,** Sayı 35 (1984-1994), İstanbul, s. 201.

Hanlığı'nın da Osmanlı Devleti'ne bağlanması ile, Kırım'dan itibaren Karadeniz'e sahildar olan Ukrayna'nın önemli bir kısmı Türk hâkimiyetine geçmiş oluyordu. Fakat, bu Türk hâkimiyeti, Ukrayna üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen Lehistan ve Rusya'yı son derece rahatsız etmiştir. Ukrayna ve Ukraynalılar, bu üç devletten hangisini güçlü gördüler ise onunla işbirliği yaparak istiklâllerini korumaya çalıştılar. Osmanlı Türkiyesi'nin, Ukrayna'nın bir kısımı üzerinde hâkimiyet kurması Rusya'dan ziyade Lehistan'ı rahatsız etmişti. Ukrayna üzerinde uzun süre hâkimiyet kuran ve bu ülkeyi bir nevi kendine tabi bir beylik gibi idare etmiş olan Lehliler (Polonyalılar), Osmanlı Devleti'nin aynı bölgeye gelmesinden hiç hoşlanmamışlardır. Fakat, Lehistan ile Osmanlı Devleti arasındaki bu rekabet bir müddet sonra dostluğa dönüşmeye başlayınca, Ukrayna daha rahat bir duruma gelmiştir.

Osmanlı Devleti Slav dünyasının lideri Rusya ile Avrupa devletleri arasında yer alan Lehistan'a daha dostça davranarak bir nevi kendisine bir müttefik yaratmak istemiştir. Polonya ile ilişkilerin bozulmasından sonra Osmanlı Devleti aynı maksatla İsveç'e karşı dostluk elini uzatacaktır.

16. asırın son çeyreğine girilirken Avrupa'nın büyük devletlerinden biri olan Lehistan Krallığında taht kavgaları yüzünden bir buhran baş göstermişti. İleri görüşlü bir devlet adamı olan devrin Osmanlı Sadrazamı (Başbakanı) Sokullu Mehmet Paşa, Lehistan Krallığına Türk himayesi altında bulunan Erdel Beyi Baturi'yi kral namzedi olarak gösterdi. Türk Devleti gücünü baskı unsuru olarak kullanmış ve Baturi'yi Lehistan Kralı seçtirmişti. Bu suretle Lehistan, Osmanlı himayesine alınırken, Ukrayna'da otomatikman Türk himayesine sokulmuş oluyordu. Baturi'nin 1587 yılında ölümüne kadar Lehistan, Osmanlı Devleti'nin himayesinde kalmıştır. Fakat buna rağmen hem Ukrayna ve hem de Lehistan müstakil statülerini korumuşlardır.

Fakat 1587'den sonra Osmanlı himayesine reddeden Lehistan, daha önce nüfuzu altında tuttuğu Ukrayna'yı yeniden kontrol etmek isteyince Ukrayna halkı buna karşı isyan etmiştir. Ne var ki Lehistan'a karşı Ukraynalıların yürüttükleri bu ayaklanmalar, halk arasında bir birlik olmadığı için, hem başarılı olamamış ve hem de halka çok zaiyat vermiştir.

17. yüzyılın ortalarına kadar Ukrayna halkı birlik ve beraberlikten uzak gruplar halinde yaşıyorlardı. Bunun en büyük sebebi, ülkenin bir nevi Rusya, Lehistan ve Osmanlı Devleti arasında paylaşılmış gibi nüfuz bölgelerine ayrılması idi. Bunun neticesinde bazı gruplar Osmanlı, bazı gruplar Lehistan ve bazı gruplar da Rusya'nın himayesini tercih etmişlerdi. Durum böyle olunca Ukrayna halkı arasında birliği temin etmek oldukça zorlaşmıştı. Bu devirde Ukrayna'da görülen başlıca grupların adlarını şöyle sıralayabiliriz: Sarıkamış, Zaporog, Kardeş, Potkalı, Özi ve Barabaş bu adlardan da görülmektedir ki Ukraynalı gruplar Osmanlılar tarafından Türkçe olarak adlandırılıp çağırılmışlardır. Bu grupların reislerine Hatman adı veriliyordu. Hatmanların Lehistan'a karşı ayaklanmalarının sebebi, ülkelerinin ve topraklarının Lehistanlılar tarafından kolonileştirilmek istenmesi idi. Ukrayna toprakları bilindiği gibi, dünyanın en verimli topraklarından biri olup, bolca tahıl yetiştirilmesine elverişlidir. Bu yüzden komşu ülkeler, özellikle Lehistan Ukrayna'nın tahılına ihtiyaç duyduğu için bu ülkeyi kontrolünden çıkarmak istemiyordu. Fakat, hem özgürlüklerini ve hem de topraklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalan Ukrayna halkı sırası ile 1590, 1596 ve 1630 yıllarında üç defa Lehistan baskısına karşı ayaklanmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Lehistan'ın Ukrayna üzerindeki bu baskısı Osmanlı müdahalesini davet etmiştir. Osmanlı Devleti'nin, Lehistan'dan Ukrayna ve Moldavya'ya müdahaleden vazgeçmeyi istemesine rağmen Lehliler bu Türk ikazını ciddiye almamışlardır. Bu iki ülkenin temsilcilerinin Osmanlı Devleti'ne başvurmaları üzerine Osmanlı ordusu Padişah Genç Osman'ın (1618-1622) kumandasında Lehistan üzerine sefere çıkmıştır. Türk Ordusu 1620 yılında Yaş yakınında Leh ordusunu yenerek Hotin Antlaşmasını imzalatmıştır. Bu Antlaşmaya göre Lehliler, Osmanlı himayesinde olan ülkeleri rahatsız etmeyecek ve Kırım Hanlığı'na 40.000 duka altını yıllık vergi vereceklerdi.

Osmanlı Türkiyesi ile Lehistan arasındaki bu sulh devri elli yıl sürmüştür. Bu dönemde Kossaklar, yani Ukrayna Halkı Türk himayesinde müstakil hayatlarını devam ettirmişlerdir. Fakat bu sulh devri 166O'lı yıllarda Lehliler tarafından bozulmuştur.

Lehistan hududuna yakın Ukrayna topraklarında yaşayan Kossaklara Lehliler baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskıyı reddeden Barabaş Kossakları Hatman'ı (Reisi) 1667'de İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı hakimiyetini tanıdığını bildirmiştir[10]. Barabaş Kossakları liderinin resmen Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Lehliler, Sarıkamış Kossakları ve aynı zamanda Ukrayna'nın en büyük Hatman'ı olan Doroszenko'ya baskı yapmaya başladılar. Bu baskıya dayanamayan Ukrayna Hatmanı Doroszenko, İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı Taabiyetine geçmek istediğini bildirmiştir. Devrin Osmanlı Padişahı IV. Mehmet (1648-1687) Doroszenko'nun bu isteğini kabul ederek ona Beylik Alâmeti olan davul, tuğ ve alem gibi nişanlar göndermiştir. Ayrıca bu durumu Lehistan Kralı'na bir mektup ile bildirmiştir[11]. Osmanlı Padişahı mektubunda Lehistan Kral'ına Ukrayna'ya yapılacak bir saldırının Osmanlı Devleti'ne yapılmış addedeceğini bildirmiştir.

Ne var ki Lehistan Kralı Osmanlı Padişahı'nın ikaz mektubunu almasına rağmen Ukrayna meselesi yüzünden Osmanlı-Lehistan münasebetlerinin bozulmayacağını düşünerek Doroszenko üzerinde baskısını devam ettirmiştir[12]. Bunun üzerine Osmanlı ordusu Lehistan üzerine yürümüş, Lehistan Ordusunu üst üste yenerek Leh Kralı'nı barış istemeye mecbur bırakmıştır. 18 Ekim 1672'de imzalanan Bucaş Antlaşması ile Lehliler, Podolya bölgesini Osmanlılara bırakmış ve Ukrayna'nın da Osmanlı hakimiyetinde olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca Lehistan Osmanlı Devleti'ne yıllık 22.000 duka altını vergi vermeyi kabul etmiştir. Fakat bu verginin ağır olması Lehistan'ı müşkül duruma düşürmüş, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek bu verginin kaldırılmasını istemiştir. Polonya'nın dostluğunu yeniden kazanmak isteyen Osmanlı bu ricayı kırmayarak 18 Ekim 1676'da Zoravna Antlaşması'nı imzalamıştır.

Bu ana kadar cereyan eden hadiseleri sessizce takip eden Rusya Ukrayna'nın bir nevi Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında pay edildiğini görünce kendine bağlı bir grup Kossak ile birlikte diğer Kossak gruplarına baskı yapmaya başlamıştır. Rusların bu sinsice faaliyetleri üzerine bölgedeki Os-

[10] Raşit Mehmet Efendi, **Tarih-i Raşit,** İstanbul, 1282 H, C. 5, s. 148.
[11] Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, **Silahtar Tarihi,** İstanbul, 1928, C. 1, s. 565.
[12] Ibid., s. 568.

manlı kuvvetleri ile birleşen Kırım kuvvetleri karşı harekata geçerek Ruslara ağır bir darbe vurmuştur. Bu yenilgiden sonra Ruslar bir müddet Ukrayna işlerine karışamamışlardır[13].

Ne var ki Ruslar, bir müddet sonra Ukrayna işlerine yeniden karışmaya başlamışlardır. Bir kısım Kossakları kışkırtarak Osmanlı Devleti aleyhinde isyan etmelerini sağlamıştır, isyancı Kossaklar, Osmanlı Taabiyetine geçen Hatman Doroszenko'yu Müslümanlarla işbirliği yapmakla suçlamışlardır. Bu tenkitlere dayanamayan Doroszenko Ruslara meylederek Çar Taabiyetine geçtiğini ilan etmiş ve başkenti Çehrin şehrini Ruslara teslim etmiştir[14].

Doroszenko'nun bu hareketi Osmanlı başkenti İstanbul'da önce hayrete ve sonra da kızgınlığa sebep olmuştur. Osmanlılarla iyi münasebette bulunan Papaz Himilniski Doroszenko'nun yerine Ukrayna Hatmanı tayin edilmiştir. Bir din adamı olmasına rağmen Himilniski, Lehistan, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında bunalan Ukrayna Halkını birlik içinde tutmak istemiş ise de, Müslümanlarla işbirliği yapan Hıristiyan din adamı diye aleyhinde propaganda yapıldığı için başarılı olamamıştır[15].

Bu arada, Osmanlı Hükûmeti bölgedeki Türk kuvvetleri kumandanı İbrahim Paşa ile Kırım Hanı Selim Giray'ı Çehrin'i Ruslardan geri almaları için Ukrayna'ya göndermiş ise de, Rusların da desteği ile Ukrayna'lı Kossaklar şehirlerini başarı ile müdafaa ettikleri için bir netice elde edilememiştir[16]. Ukrayna'daki Rus nüfuzunu kendisi için bir tehlike addeden Osmanlı Devleti bu tehlikeyi büyümeden bertaraf etmek için harekete geçmiştir. Padişah IV. Mehmet'in emri ile Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Osmanlı ordusunu sefer için hazırlamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin askerî hazırlıklarını duyan Rus Çarı, bir elçi göndererek sulh istemiş ise de, Rusların samimiyetine güvenemeyen Osmanlı hükûmeti bu girişimi red etmiştir.

---

[13] Saray, a.g.m., s. 215-216.

[14] J.Von Hammer, **Devlet-i Osmani Tarihi,** (Çev. Mehmet Ata), İstanbul, 1947, c. XI, s.'276.

[15] Ukrayna Hatmanı tayin edildikten sonra Himilniski'nin Osmanlı hükümeti ile yaptığı yazışmalar Andras Riedlmayer ve Victor Ostopchuk tarafından, "Bohdan Xmelnkyj and The Porte: A Document from the Ottoman Archives" adı altında **Harvard Ukrainian Studies,** Vol. 8/3-4, Aralık 1984, s. 453-473'de neşredilmiştir.

[16] **Silahtar Tarihi,** C. **1**, s. 665-669.

Burada çok enteresan bir durumun oluştuğunu görüyoruz. Hıristiyan Avrupa ile Slav dünyası arasında kalan Polonya (Lehistan)'ı dost edinmek isteyen Osmanlı Devleti, Ukrayna ve Ukraynalılara yardım yapayım derken Lehistan'ın dostluğunu kaybetmiştir. Şimdi de kendilerine dostluk ve himaye elini uzattığı Ukraynalıların Ruslar ile işbirliği yapmaları dolayısı ile büyük bir sukût-ı hayale uğramıştır. Ruslar ile Ukraynalıların birleşerek Osmanlı Devleti için bir tehlike oluşturmasına mani olmak maksadı ile Osmanlı orduları Çehrin seferine hazırlanmaya başlamıştır.

Nihayet hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı ordusu 30 Nisan 1678 günü harekete geçerek Haziran sonlarında Çehrin önlerine vardı. Bir müddet sonra da Kırım kuvvetleri Osmanlı ordusuna katıldılar. Rusların ve Ukraynalıların çok iyi tahkim ettikleri Çehrin kalesi 20 Temmuz 1678'de Osmanlı kuvvetleri tarafından kuşatıldı[17]. Bu arada 200.000 kişilik bir Rus ordusu Çehrin müdaafilerine yardım etmek istemişler ise de, Osmanlı ordusunun daha önce aldığı tedbirler dolayısı ile başarılı olamamışlardır. Daha yakın bir zamana kadar Osmanlılardan dostluk ve himaye isteyen Kossaklar, Rus müttefikleri ile birlikte Çehrin kalesini yiğitçe korumuşlardır. Fakat Osmanlı ordusunun amansız tazyiki neticesinde büyük zaiyat vermeye başlayınca kaleyi Türklere teslim etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Zaferden sonra Kara Mustafa Paşa ihtilaf konusu olan Çehrin kalesini yıktırarak yeni bir kale yapımını da yasaklamıştır[18]. Böylece, Çehrin Seferi Osmanlı'nın zaferi ile sonuçlanmıştır. Fakat, bu vesile ile Osmanlı yöneticileri Kossaklar ile Rusların birleşmesinden yepyeni tehdit edici bir kuvvetin ortaya çıktığını da görmüşlerdir. Bu potansiyel tehlikeyi bertaraf etmek için Osmanlı yetkilileri ertesi sene Ruslar üzerine yeni bir sefer yapmaya karar vermişlerdir. Ne var ki, bu sırada Avusturya cephesinden gelen kötü haberler ve Rusların barış için bir elçi göndermeleri, plânlanan bu Rusya Seferi'nden vazgeçilmesine sebep olmuştur. Rusya ile 1681 yılında yapılan sulh antlaşmasına göre Özi (Dinyeper) nehrinin sağ tarafındaki topraklar Osmanlıların olacak, Kiev ve ona bağlı bölgeler ise Ruslara bırakılacaktı. Bu arada Özi ve Aksu nehirleri arasında kalan bölgeye her iki taraf da askeri

[17] Ibid., s. 675.
[18] Ibid., s. 675-676.

maksatla kale inşa etmeyeceklerdi[19]. Bu antlaşma taraflar arasında sulhun yirmi yıl korunmasını sağlamıştır. Böylece Ukrayna çoğunluğu Rusların elinde kalmak üzere Rusya ile Osmanlı Devleti arasında paylaşılmıştır.

Uzun zamandır Orta Avrupa hâkimiyeti için mücadele eden Avusturya ile Osmanlı Devleti, 17. asırda üç defa karşı karşıya gelmişlerdi. Bu günkü Romanya ve Moldavya topraklarının Erdel, Eflak ve Boğdan bölgeleri üzerinde çıkan anlaşmazlıklar dolayısı ile Osmanlı Devleti, Avusturya ile 16. aşırın sonlarında girdiği savaşta yenişemiyerek 1606 yılında Zitv'atorok Antlaşmasını imzalamıştı. Bu antlaşma ile Türkiye ve Avusturya arasında elli yılı aşkın bir sulh dönemi yaşanmıştır. Avusturyalıların yine aynı bölgeler yüzünden başlattığı 1662-1664 yılları arasındaki harpleri ise Osmanlı orduları kazanmış ve 1664 yılında imzalanan Vasvar Barış Antlaşması ile Avusturya Türkiye'ye 200.000 kara kuruş harp tazminatı ödemek durumunda kalmıştır.

Üçüncü Osmanlı Avusturya harbi ise 1683 yılında II. Viyana kuşatması ve Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile neticelenmiştir. Bu harbin sebebi Avusturya idaresinde yaşayan Macarların Avusturya baskısına dayanamayarak İmre Töküli başkanlığında isyan etmeleri ve Osmanlı Devleti'nden yardım istemesidir. Ne var ki, herkesin imdadına koşan ve sulhu temin için uğraşan Osmanlı Ordusu Viyana önlerinde mağlup olarak geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Zira, Osmanlı Devleti, "Kutsal İttifak" adı altında birlikte hareket eden Avusturya, Lehistan ve Venedik ile aynı anda mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bir müddet sonra bu ittifaka Rusya da dahil olmuştur.

Neticede, 1683-1699 yılları arasında Avrupa'da pek çok cephede savaşan Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve rakipleri ile 1699'da Karlofça Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu antlaşmaya göre: 1- Banat ve Temeşver vilayetleri hariç bütün Macaristan ve Erdel Beyliği Avusturya'ya bırakılmıştır. 2-Podolya ve Ukrayna Lehistan'a verilmiştir. 3- Mora yarımadası ile Dalmaçya kıyıları Venediklilere terkedilmiştir[20].

---

[19] Ibid., s. 676.

[20] II. Viyana Seferi ile ilgili tafsilatlı bilgi için bakınız; C. Üstün, **1683 Viyana Seferi,** Ankara 1941.

Böylece, Ukrayna fiilen Osmanlı himayesinden çıkmış, dolayısı ile Türk Ukrayna ilişkilerinde direk temasın yerini dolaylı temaslar almıştır.

1699 Karlofça Anlaşması'ndan sonra Ukrayna'nın kaderi Lehistan ile Rusya'nın eline geçmiştir. Lehliler tahıl ambarı olarak gördükleri Ukrayna'yı bir müddet sonra Ruslara bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Zira bir taraftan Rusya'nın diğer taraftan İsveç'in müdahaleleri yüzünden Lehistan Ukrayna üzerindeki haklarından feragat etmek durumunda kalmıştır. Bu devirde kuvvetli bir duruma gelen İsveç'in başarılı kralı XII. Şarl'ın desteği ile Ukraynalılar Mazepa önderliğinde Rusya'ya karşı bir ayaklanma başlatmışlar ise de, İsveç kralının 27 Haziran 1709'da Rus Çarı Petro'ya yenilmesi üzerine kesilen İsveç yardımı dolayısı ile başarılı olamamışlardır. İsveç tehlikesini bertaraf eden Çar Petro kendisine bağlı Kossakların da desteği ile Ukrayna'yı Rusya'ya ilhak ettiğini ilân etmiştir. Böylece, bir kısım Rus taraftarı Kossaklar yüzünden bütün Ukrayna halkı hem hürriyetini ve hem de istiklâlini kaybetmiştir. Ukraynalılar yarım asıra yakın Rus tebası olarak yaşadılar. Rusya'nın tayin ettiği Hatmanlar Ukrayna halkına doğru dürüst hizmet verememiştir. Ukraynalıların memnuniyetsizliği giderek artar iken Rus Çariçesi II. Ka-terina, 1775'de Ukrayna halkının millî meclisi olan Zaporojskaya Syeç'i kapatmıştır. Bu da yetmiyormuş gibi Rus Hükûmeti Ukrayna dilinin kullanılmasını yasaklamıştır. Kısaca, Panslavist akımların da tesiri ile Ukrayna halkı tam bir slavlaştırılmaya tabi tutulmuştur.

Ukrayna halkı, bütün bu asimilasyon hareketlerine inatla direnmeye çalışmıştır. Bu arada yetişen edip ve şairler Ukrayna halkının millî duygularını canlı tutmaya çalışmıştır. I. Dünya Harbinde bir grup Türk askeri Galiçya Cephesinde Ruslara karşı çarpışırken, uzun bir aradan sonra Ukraynalılar ile Türkler yeniden temasa geçmişlerdir.[21]

1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra, Ukraynalılar ilk defa bağımsız olma fırsatı yakalamışlardır. 19l7'de Kiev'de toplanan bir "Kurucu Meclis" Ukrayna Demokratik Cumhuriyeti'nin istiklâlini ilân etmiştir. Fakat hemen harekete geçen Bolşevik taraftarları ayrı bir hükûmet kurarak Moskova'da-

[21] Bu yıllarda Ukraynalı milliyetçilerin istiklal için verdikleri mücadele ayrı bir çalışma konusu olarak ele alınmalıdır..

ki ihtilâlciler ile birlikte olduklarını ilân etmişlerdir. Ukrayna tam bir iç savaşa sürüklenmekte iken I. Dünya Harbini bitiren Brest-Litovsk antlaşması 9 Şubat 1918'de imzalanmıştır. Bu sulh döneminden istifade eden Ukraynalılar, istiklâllerini ilân etmişlerdir. 1918-1920 arasında yer alan bu ilk istiklâl dönemi, iç çekişmeler yüzünden fazla devam etmemiştir. Ukrayna'nın iç zaafiyetinden istifade eden Bolşevik taraftarı kuvvetler, karşılarına çıkan Ukrayna milliyetçilerini ve diğer grupları bir bir yenerek Ukrayna'ya hâkim olmuşlardır. 30 Aralık 1922'de Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetler Birliği içinde yerini aldı. Ukraynalıların Sovyet Sistemi içinde 70 yıl kaldıktan sonra 1991'de istiklâllerine kavuşmaları eski bir dostu olarak Türk halkını son derece sevindirmiştir.[22]

[22] Türk-Ukrayna münasebetleri iyi bir araştırma konusu olarak genç bilim adamlarını beklemektedir.

5. RUSYA VE BALKANLAR

Daha önce Balkanların büyük bir kısmını kontrol altına almış olan Türkler 1453'de Ortodoks dünyasının merkezi Bizans'ı fethetmiş ve Viyana'ya kadar Avrupa'nın önemli bir kısmına hâkim olmuştu. Ortodoks dünyasında meydana gelen bu boşluğu doldurmak ve prestij kazanmak maksadıyla Ruslar, Ortodoks Kilisesini Moskova'da kurmuş, Balkan Ortodokslarını kendine bağlamak istemişti. Fakat, dışardan yapılan desteklerin yetersizliği ve Osmanlı Türklerinin giderek güçlenmesi, Rusların Balkanlarda nüfuz kazanmasına izin vermemiştir.

Panslavist Hareketinin Rolü

Rusların Balkanlardaki isteklerine XIX. Asırla birlikte kavuştuklarını görüyoruz. XVII. Asırda ortaya çıkan Panslavist hareket, Fransız İhtilâli ile başlayan Avrupa'daki milliyetçilik hareketleri, her milleti olduğu gibi Balkan Slavlarını da etkilemişti. Bu iki akımın Balkanlarda iyi propaganda edilmesi ile Balkan milletleri Osmanlı idaresine karşı ayaklanmaya başladılar. Balkan milletlerini Türkler aleyhinde kışkırtanların başında Ruslar geliyordu. Diğer Avrupa devletleri ise Balkan milletlerine değişik sebeplerle destek oluyorlardı.

XIX. asrın ikinci ve üçüncü çeyrekleri üç kuvvetli milliyetçilik akımına tanık oldu. Alman Birliği (Pangermenizm), İtalyan Birliği (Panitalyanizm) ve Slav Birliği (Panslavizm). Bu üç birlik hareketinin önderleri, yani İtalyanlar, Almanlar ve Ruslar Balkan ülkelerine sahip olma mücadelesine girdiler. İtalyanlar etnik ve kültürel bir bağları olmadığı halde Yunanistan, Arnavutluk ve Bosna Hersek taraflarında hâkimiyet kurmak istemişlerse de buna pek muvaffak olamamışlardır. Almanlar, Panslavist hareke-

tin lokomotifi olan Ruslarla hem bölgesel hem de Balkanlar için rekabete girmiş, 1880'lere kadar Rus tesirinde olan Balkan Slavlarını yavaş yavaş Moskova'nın nüfuzundan uzaklaştırarak onların çoğunu I. Dünya Harbinde kendine müttefik yapmaya muvaffak olmuştur.

Rusların, Panslavist hareketi çerçevesinde Balkan milletlerini kendine bağlama çalışmalarına muhalif ülkelerden biride İngiltere idi. Liberalleri bir kenara bırakacak olursak, İngiliz Muhafazakâr Partisi Rusların Slav milletlerini de peşine takarak yayılmacı bir politika uygulamasına karşı çıkmıştır.

Balkan ülkelerinin kaderinde önemli rol oynadığı için Panslavist hareket üzerinde biraz durmakta fayda vardır. XVII. Asrın ikinci yarısında Hırvat asıllı din adamı Yuriy Krijaniç'in başlattığı Panslavist hareketi, Rus çarından bütün Slav halklarını bir araya toplama talebiyle dikkatleri çekmişti. Her nasılsa o devir Rus idarecileri bu harekete pek ilgi gösterememişlerdir. Buna mukabil Rus idarecileri, Türkler aleyhindeki faaliyetlerini Hıristiyan din adamları vasıtasıyla yürütmeyi seçmişlerdir.

Panslavist hareket XIX. Asrın ilk yarısından itibaren yeniden canlanmıştır. 1826'da Slovak yazarlardan J. Herkel'in başlattığı Panslavist hareketine, Pangermanizme tepki gösteren Sloven, Hırvat ve Çek yazarlar ve aydınlar da katılmış, bu akım çok geçmeden Rus aydınlarının düşüncesine romantik bir akım olarak girmeye başlamıştır. Fakat, bu akım Kırım harbine kadar Rusya'da çok az taraftar toplamıştı. İngiltere, Fransa ve Türkiye ittifakı karşısında bu harbin kaybedilmesinden sonra Panslavist hareketi birden bire güç kazanmaya başladı. 1860'lı ve 1870'li yıllarda Avrupa'da milliyetçilik cereyanlarının güç kazanması Rus milliyetçiliğinin temelini oluşturan Panslavizmin de hız kazanmasına sebep olmuştu. Panslavizm bilhassa Pangermanizme paralel olarak gelişiyordu. Pangermanizm de Rus milliyetçiliği ve emperyalizminin gelişmesine hizmet ederken, Panslavizm de Rus milliyetçiliği ve emperyalizminin gelişmesini sağlıyordu.

Avrupa ülkelerinde bu gelişmeler olurken Rusya'da Rus aydınları 1857'de Moskova'da "Slav Yardım Cemiyeti'ni" kurarak, Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakov'dan bütün Slav milletlerini Rusya önderliğinde bir araya toplamasını resmen istemiştir. Rus Çarı II. Aleksandır'ın kardeşi III. Alek-

sandır bu cemiyetin hamiliğine getirilerek Rus hükümeti konunun kendi kontrolünde yürütülmesini fiilen başlatmıştı. Slav yardım cemiyetinin ikinci şubesi 1868'de Petersburg'da 1869'da Kiev'de ve 1870'de Odesa'da açıldı. Bu merkezlerde Türk idaresinde yaşayan Bulgar, Sırp, Bosna Hersek ve Karadağ halklarına isyan için yardım yapılmaya başlandı.

Panslavizmin Türkiye Aleyhine Kullanılması

Bu sıralarda Rusya'da, Nikolas Yakovleviç Danilevski ve General Rostislav Fadayev Siyasal Panslavizm için en ateşli yazılarını yazıyorlar ve Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarını yıkarak Slavların bir tek devlet etrafında birleşmeleri gereğini dile getiriyorlardı. 1870'li yıllara gelindiğinde Rus devlet adamları da kendilerini bu siyasî Panslavizm ideallerine kaptırmışlardır. Bunların başında da Çar II. Aleksandır ile başbakan Gorçakov ve Rusya'nın İstanbul sefiri General İgnatiyef geliyordu. Kurnazlığı, girişkenliği ve entrikaları ile ünlü Rus sefiri General İgnatiyef, İstanbul'daki Rus elçiliğini bütün Balkanlardaki Panslavist ajanlarını idare eden bir merkez durumuna getirmiştir. İgnatiyef'in Balkanlar'daki Slav toplulukları arasında yaptırdığı propagandalar neticesinde bu halklar bir biri ardı sıra Türkiye'ye karşı isyan etmişlerdir. İsyancılar İslâmi ibadet yerlerini yakıp yıkarak Türk halkını katletmeye başlamışlardır. İstanbul'dan gelen takviye kuvvetleri ile bu katliamlar ancak durdurulabilmiştir.

Türkiye'nin isyan eden Slav asıllı Balkan topluluklarına karşı takındığı kararlı tutumu hazmedemeyen Ruslar, 1877'de harp ilan etti. Türk ordularını yenen Ruslar İstanbul önlerine kadar ilerlediler. Bu Rus ilerlemesi İngiliz, Fransız ve Almanların Berlin'de topladıkları "Berlin Kongresi" ile sınırlandırıldı. Balkanların tamamen Rus kontrolüne geçmesini istemeyen Avrupa ülkeleri, Balkan ülkelerinin istiklâllerini kazanabilmeleri için onlara değişik yönlerden yardımcı olmaya çalıştılar. Berlin kongresinin toplanmasına kızan Ruslar, Balkanlardaki yayılmalarına kısıtlama getiren İngiltere'yi Orta Asya'dan inerek Hindistan'da vurmak istedi ise de buna muvaffak olamadı.

Rusya'nın Panslavizm siyaseti ile Osmanlıyı Balkanlardan çıkarması, Balkanlarda yaşayan Slavları başlangıçta memnun etmişti. Fakat bir müddet sonra Rusların kendi ülkelerini işgal ile idare ve sömürmeye başlaması

Balkan milletlerini Moskova'ya karşı tavır almaya sevk etti. Ruslar Balkan Slavlarının hâmiliğini devam ettirmelerine rağmen, Balkan Slavları Almanların ve Avusturya Macaristan'ın tarafını tutmaya ve hatta I. Dünya Savaşında Rusya'nın karşısında yer almaya yöneldiler. Fakat buna rağmen Ruslar Balkan Slavları hakkında takip ettiği siyaseti hiçbir zaman bırakmadı. Nitekim ister I. Dünya Harbi esnasında ve sonrasında ister Bolşevik İhtilâli devrinde Ruslar Balkan Slavlarından vazgeçmemiştir. Bölge hakkındaki emellerini açıkça ifade etmişlerdir. Rusların bu gayretleri sonunda istenen neticeyi vermiştir. Nitekim Panslavist hareketinin tesiri ile Güneydoğu Avrupa ve Balkan ülkelerinde yaşayan Slavlar arasında komünist partilerin kuruluşu daha kolay olmuştur. Ruslar Balkanlara yerleştikten sonra Balkan Slavları ile hem komünist fikirleri ve hem de Panslavist fikirleri daha kolay paylaşmışlar ve bu alandaki çalışmalarına büyük destek sağlamışlardır.

Sovyet Dönemi

Bolşevik İhtilâlinin ilk yıllarında Lenin, Çarlık dönemini her alanda kınayan bir politika izlemeye başlamıştı. Bu politika yeni rejim yerleşinceye kadar devam etti. Lenin tarihçi Pokrovsky'ye rica ederek Çarlık döneminin yayılmacı, özellikle Panslavist siyasetini ağır bir şekilde tenkit ettirdi. Pokrovsky, yazdığı, makalelerde, Panslavist politika ile Türklere karşı haksız bir düşmanlık yapıldığını dile getirmiş ve "Biz Bulgarları kurtarmak için mücadele etmedik, hırsızlar gibi onların ülkesini çaldık" diyerek o devrin yanlışlıklarını açıkça dile getirmiştir.

1940'larda Sovyetler yalnız Balkan devletleri ile değil, Doğu Avrupa Slavları ile de ilgilenmiyordu. Bununla da yetinmeyen Stalin önderliğinde ki, Sovyetler, Rus-Alman dostluğunu öven açıklamalar yapıyorlardı. Fakat Hitler'in 1942'de Rusya'ya aniden hücum etmesi üzerine şoke olan Stalin, Slav kardeşliğini yeniden dile getirmeye ve Slav milletleri ile yeniden işbirliğine girme zaruretinden bahsetmeye başladı. Stalin önderliğindeki Sovyet Rusya, gerçekten hızla ve hararetle Panslavizm hareketine yöneldi. Daha önce Almanya cephesine meyletmiş olan Bulgaristan, Hırvatistan ve Slovakya gibi Slav ülkelerinde Slav kardeşliği için muazzam bir propaganda faaliyetine başladı.

Balkanlardaki ve Doğu Avrupa'daki Slav kökenli halkların Rusya yanında yer alması için Moskova'da bir seri Slav birliği kongreleri tertip edilmesine karar verildi. 4-5 Nisan 1942 tarihlerinde Moskova'da toplanan ilk Panslavistler kongresinde Ruslar, Polonyalılar ve Çekler çoğunlukta idi. General Aleksandır S. Gundorov'un başkanlığında toplanan bu kongrede Slav kardeşliği üzerinde çeşitli konuşmalar yapılarak, bundan sonra Panslavizm hareketinin Slav ülkelerinin müstakil olarak gelişmesine yardımcı olunması fikri dile getirildi. Rusya namına kongreye katılan delegelerden Aleksey Tolstoy yaptığı konuşmada bu ortak arzuyu şöyle dile getiriyordu: "Eski Panslavizm ideolojisi reaksiyoneldir, kullanılmayacak kadar eskimiştir ve terk edilmiştir. Biz Slavlar birleşelim ve her bir Slav milletinin rahatça var olma hakkı, mevcudiyeti ve kültürü serbestçe gelişebilsin. Fakat şu günlerde müşterek düşmanımıza (Almanya'ya) karşı birleşelim ve kendimizi müdafaa edelim.

İkinci Slav kongresi 5 ay sonra Moskova'da toplandı. Bu kongre birincisine göre daha iyi hazırlanmıştı. Fakat bu kongrede Rus milliyetçiliğinin daha ağır bastığını görüyoruz. Devrin ünlü kompozitörlerinden Çostakoviç kongrede yaptığı konuşmada askerlere şu şekilde seslendi: "Rus olmakla iftihar ediyorum ve Slav olmakla övünüyorum. Artık bütün zihnî ve ahlâkî vasıflarıyla Slav milletleri âilesi tarihin kendilerine verdiği yüksek görevi ifa edeceklerdir."

Sovyet hükûmetinin desteği ile gerçekleşen bu Slav kongresi büyük neticelere ulaştı. Slavlar dergisinin başlattığı kampanya ile bütün Slav ülkelerinde ve özellikle Balkanlarda Slav Kadınlar Birliği ile Öğrenciler ve Gençler Birliği teşkilâtları kurularak müşterek düşman Almanya'ya karşı kampanyalara başlandı. Dış ülkelerde özellikle İngiltere, Kanada, ABD, ve Latin Amerika'da Slavlarla ilgili kongreler ve toplantılar yapılmaya başlandı. Amerika'da ve İngiltere'de 1944-1945 yıllarında tertip edilen Slav kongrelerinde o ülkelerde bulunan Slav asıllı insanlarında yardımı ile Sovyetler Birliği ve diğer Slav ülkeleri lehinde kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı.

Bu arada Sovyet hükûmeti resmen Rus Ortodoks kilisesini tanıyarak yeniden faaliyete geçmesini sağladı. Bu kilisenin başına patrik olarak geti-

rilen Sergius ve Aleksey adlı papazlar başlattıkları kampanya ile bütün güçleriyle Panslavizm hareketine destek vermeye çalıştılar. Bu arada tıpkı XIX. Asırda olduğu gibi Slav ülkelerindeki bütün Ortodoks kiliseleri Moskova'ya bağlanmaya başlandı.

Ne var ki, Güneydoğu Avrupa Slavlarının durumları Sovyetlerin 1944 ve 1945 yıllarında kazandığı zaferlerden sonra değişmeye başladı. Ruslar, Viyana'ya ve Berlin'e kadar ulaştılar. Başlangıçta Alman düşmanlığına karşı hareket eden Ruslar şimdi Slavların kurtarıcısı pozuna bürünmüştür. Yugoslavya kralı Piyer, 11Haziran 1945 günü Londra'da şu açıklamayı yapıyordu: "Slav milletleri Rusya ile kardeşçe birleşmek için derin bir arzu duymaktadır." Aynı paralelde açıklamalar Bulgar Panslavistleri tarafından da yapılmaya başlandı.

Onlara göre Slav milletlerini koordine etmek ve hatta idaresini almak görevi Sovyetler Birliğine düşüyordu. Kısaca Panslavizm, Sovyetlerin propagandasını yapmaya başladı.

Yukarıdaki propaganda çok geçmeden meyvelerini vermeye başladı. 1946'da Belgrad'da yeni bir Panslav Kongresi toplandı. Bu bir nevi Moskova'nın Slav dünyası üzerindeki baskısının kabulü idi. Kongreyi açış konuşmasında Mareşal Tito, Slav delegelerine şöyle sesleniyordu: " Zafer kazanan Kızıl ordu olmasaydı ne olurdu? Stalin gibi bir deha olmasaydı ne olurdu? Büyük Sovyetler Birliğindeki kardeşlerimizin sınırsız fedakârlığı hepimizi minnettarlığa garketmiştir." Panslavizm hareketi bu Belgrad kongresi ile en yüksek noktasına erişti. Polonya'da ve Çekoslovakya'da komünistler Sovyetlerin desteği ile ülke idaresini ele geçirdiler. Aynı darbeler Bulgaristan, Macaristan ve Romanya'da yapıldı. Sovyetler Birliği bütün Slav ülkelerinin hakimi durumuna gelmiştir. Fakat 28 Haziran 1948'de Panslavizmin iki ünlü şefi Tito ile Stalin'in aralarının açılması, Yugoslavya federasyonunu oluşturan Sırplar, Hırvatlar, Slovenler ve Makedonları büyük ölçüde Rus nüfuzundan uzaklaştırdı. Fakat bu Slav toplulukları ile Ruslar arsındaki Slav kardeşliği yok edemedi.

Sovyet Rusya'nın Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki Slav ülkelerini ve komşularını kontrolüne alarak Avrupa'yı tehdit eder hale gelmesi ABD ön-

derliğinde Batı Avrupa ülkelerini harekete geçirerek NATO savunma paktını kurmalarını sağlamıştı. Ruslar hemen harekete geçerek kontrolleri altındaki Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri ile birlikte Varşova Paktını kurmuştur. Bu iki rakip paktın üyeleri 1980'lere kadar birbirlerini maddeten yıpratacak şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sonunda sistemin iflas etmesi yüzünden Sovyet Rusya önce Balkan ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin, ve sonra da Sovyetler Birliğini teşkil eden cumhuriyetlerin istiklâllerini tanımak mecburiyetinde kalmışlardır. Aynı sebeplerden dolayı Yugoslavya federasyonu da dağılmıştır.

Şimdi Balkanlar'da ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinde neler oluyor? Bilindiği gibi bu ülkeler komünist sistemin yarattığı tahribatı sararak bir an evvel Avrupa Birliği'ne dahil olmak istiyorlar. Bu arada ülkelerinin doğu kısmını geri alan Almanlar tıpkı I. ve II. Dünya Harpleri öncesinde olduğu gibi bu bölge ülkelerini kendi nüfuzu altına almaya ve onları sözü geçtiği Avrupa Birliği'ne sokmaya çalışmaktadır. Fakat bugün Balkanlar'da büyük bir rahatsızlık vardır. Bu rahatsızlığı yaratanlar da Balkanlardaki en kuvvetli Slav grubunu teşkil eden Sırplardır. Sırplar bunu niçin yapıyor? Sorunun cevabı gayet basit. Sovyetler Birliğini kuran ve kontrol eden Ruslardı. Ruslar imparatorluğu kaybetmenin rahatsızlığını duymaktadır. Ellerinden geldiği kadar bu cumhuriyetleri yeniden kontrollerine almaya çalışmaktadır. Sırplar da tıpkı Ruslar gibi Yugoslavya imparatorluğunu kaybetmenin rahatsızlığını duymaktadır. Sırplar bunu yaparken her türlü vahşeti de yapmaktan geri kalmamaktadırlar. Burada soru şu: Ruslar bu vahşeti yapan Sırpları niçin destekliyorlar? Yoksa Ruslar, Balkanlardaki yegâne müttefikleri Sırpları Avrupalılara kaptırmaktan mı korkuyorlar?

ABD'nin desteğini alan Avrupa Birliği ülkeleri, istiklâlini ilân eden yeni Balkan devletlerine yaptıkları yardımlarla onların demokratikleşme ve ekonomik alanlarda yeniden yapılanmalarını sağlamıştır. Avrupa Birliği, Doğu Avrupa ülkeleriyle birlikte Balkan ülkelerini de birliğe katarak Avrupa'nın tamamını biraraya getirmeyi amaçlamaktadır.

Rusya ve Balkanların Kaynakçası

A.N. Kurat, "Panslavizm" **D.T.C.F. Dergisi,** XI/2-4 (1953)

A.N. Kurat, **Rusya Tarihi,** Ankara 1948

B.H. Summer, **Russia and the Balkans (1870-1880),** London 1937

C. Jelavich, **Tsarist Russia and Balkan Nationalism,** Berkeley and Los Angeles, 1962

E.C. Thaden, **Russia and the Balkan Alliance 1912,** Pensilvania 1965

H. Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği** (Çev.A.O.Güner), İstanbul 1983.

M. Saray, "1876 İstanbul Konferansı", **Semavi Eyice Armağanı,** İstanbul 1992. s.355-362

M. Saray, "Balkanlarda Rus Yayılması, Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası" **Tarih Enstitüsü Dergisi,** sayı:13 (1983-1987), s.551-576

M.Saray, **Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi,** MEB Yay. İstanbul,1998

M.S. Anderson, **The Eastern Qestion, 1774-1923,** London 1966

Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at Hakikat** (Neşr İ.Miroğlu), İstanbul 1983

R Portal, **The Slavs Acultural, Historical Survey of The Slavonic Peoples,** London 1969

W. Gladstone, **The Bulgarian Atrocitles and Eastern Question,** London 1876

W.M. Gewehr, **The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930,** London 1967

II. BÖLÜM

TÜRKİYE VE ORTADOĞU

sayfa boş

1. TÜRKİYE VE ORTADOĞU

Türkiye büyük ölçüde Orta Doğu ülkesi olduğu için çevresinde olanlara kayıtsız kalamaz. Çünkü Türkler Müslüman bir millet olarak diğer Müslüman ülkelerle ortak bir geçmişe ve kültüre sahiptir. Şöyle ki, Sasani İran'ını ele geçiren Müslüman Araplar, Orta Asya'da Türkleri tanıma fırsatı bulmuş ve onların bütün insanlık meziyetlerini nefislerinde toplamış olduklarını görmüşlerdir. Müslüman Araplar asker bir millet olan Türkleri, İslâmı kabul eder etmez bu yüce dini savunmada ve yaymadan onlardan faydalanmaya başladılar. İslâmın getirdiği prensiplerin kendi kültürlerine ve özellikler Türk Töresine yakınlığını gören Türkler, İslâmı savunma ve yayma vazifesini severek kabul ettiler. Gruplar halinde İslâm ülkelerine giden Türkler, bilâhare Tolunoğuları ve İhşitoğulları gibi devletleri kurmuşlardır. Bu devletleri Müslüman Orta Asya Türklerinin kurduğu Karahanlılar ve Gazneliler devletleri takip etmiştir. Gelişmeler öyle bir şekil almıştır ki, İslâmiyet'in kontrolünün veya önderliğinin çok geçmeden Türklerin eline geçeceği anlaşılmıştır. Nitekim 1040'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu ile bu düşüncenin gerçekleştiğini görüyoruz. Türkler kısa zamanda Sünnî İslâm dünyasına hâkim oldular. Daha önce bölgede kurulan devletler ya ortadan kaldırıldı yada "Vasallık Sistemi" ile Selçuklu devletine tâbi devletler haline getirildi.

İlk büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet eden Abbasi halifesi dünyevî salâhiyetlerini, düzenlenen parlak bir törenle Selçuklu hükümdarına devretmiştir. Böylece İslâm halifeliği uzun tarihi boyunca ilk defa sadece İslâm cemaatinin dinî reisi durumuna gelmiştir. Bunun bir manâsı da Selçuklu devletinin idaresindeki insanların yalnız dünya işleriyle meşgul olan lâik bir hüviyete sahip olması din işlerini halifeye bırakması-

dır. Anadolu'yu Türk milletine ebedî vatan yapan Selçuklu devleti aynı zamanda İslâmı, Haçlı seferlerine karşı müdafaa ederek büyük takdir toplamıştır. Yavuz Selim 1517'de bütün Müslüman Arap ülkelerini fethederek Hilâfeti İstanbul'a getirmiş ise de, Osmanlı Türkleri mümkün olduğu kadar İslâmı devlet işlerine sokmamaya dikkat etmişlerdir.

Kısaca Türkler 1000 yıla yakın hem İslâmın bayraktarlığını ve hem de müdafaasını yapmıştır. Aynı zamanda Türkler Müslüman Orta Doğu ülkeleri başta olmak üzere pek çok İslâm ülkesini idaresi altında bulundurmuştur. Ne var ki, Osmanlı devleti bilgide ve ekonomide kendini yeterince yenileyecek reformları iç bünyesinde gerçekleştiremediği için, gerekli reformları yaparak kuvvetlenen Avrupalı devletlerin hücumları karşısında hızla gerilemeye başlamıştır. Nihayet emperyalist devletlerin 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında yaptığı amansız hücumlara dayanamayan Osmanlı devleti, 1. Dünya Harbi'nin sonunda mağlup olarak dağılmıştır. Düşmanların Anadolu'yu da aralarında paylaşmaya ve bazı etnik gruplara toprak vermeye kalkışması üzerine Atatürk önderliğinde Türk milleti fevkalâde zor şartlara rağmen verdiği millî mücadele ile zafere ulaşmış ve Türkiye Cumhuriyetini kurmaya muvaffak olmuştur. Bugün bazıları yapay devletler olarak kurulan Orta Doğu'nun İslâm devletleriyle hem bin yıla yakın birlikteliğimiz olmuştur, hem de bu ülkelerde milyonlarca Türkü arkada bırakarak geri çekilmişiz. Bütün bu gerçeklerin yanında, bu ülkelerin bazıları ile sınırdaş, yani komşu halinde bulunuyoruz. Sadece komşuluk gerekçesi dahi bu ülkeleri yakından tanıma mecburiyetini bizlere bu ülkelerle yakından ilgilenme sorumluluğu getirmektedir.

2. KIBRIS'IN TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Kıbrıs, Osmanlı Devleti'nin üç kıtada uzanan geniş kara ve deniz sınırları içerisinde, âdeta devletin yumuşak karnının en hassas noktasında bir çıban başı olarak, dönemin en güçlü deniz devleti olan Venedik'in elinde bulunuyordu. Ada bu hali ile, Osmanlı Devleti için bir tehdit ve tehlike kaynağı idi. Diğer taraftan bulunduğu yer dolayısıyla siyasî, askerî ve ekonomik yönlerden büyük stratejik öneme sahipti. Bu nedenlerden Kıbrıs'ın ele geçirilmesi, devletin bütünlüğü ve geleceği bakımından bir zorunluluk haline gelmişti.

Osmanlı Devleti, bu zorunluluğun ve bazı nedenlerin sonucu olarak, 1570 yılında başlayan ve bir yıla yakın süren uzun bir kuşatmadan ve 80.000 şehit verdikten sonra 1571'de Kıbrıs'ı fethetmiştir. Zannederim Kıbrıs, insan hayatı göz önüne alındığında, Türklere en pahalıya mal olan vatan parçalarından biri olmuştur.

Adada Türk egemenliği sağlandıktan hemen sonra, 9 Eylül 1571 tarihinde bir fermanla "Kıbrıs Beylerbeyliği" kurulmuştur. Böylece ada doğrudan doğruya merkeze bağlanmıştır. Güney Anadolu kıyılarında bulunan Alaiye (Alanya), İçel, Sis ve Tarsus Sancakları Kıbrıs'a bağlanarak adanın ekonomik ve sosyal yönden gelişmesi sağlanmıştır. Bu arada iç ve Güney Anadolu'dan getirilen göçmenlerle Kıbrıs'ta nüfus dengesi sağlanmıştır. O zamanlar sayıları 40.000'i aşan bu göçmenler, adaya bir sistem içersinde yerleştirilmişlerdir. Zaman içersinde çoğalma ve azalma gibi dalgalanmalar olmakla birlikte, yabancı kaynaklara göre, 1777 yılında Türk-Müslüman nüfusu Rum-Hıristiyan nüfustan 10.000 fazlalığa kadar yükselmiş, yani çoğunluğu teşkil etmiştir.[1] Ancak, sonraki yıllarda durum değişmiş ve Türk nüfusunda azalma olmuştur.

---

[1] H. İnalcık, "Kıbrıs'ta Türk İdaresi Altında Nüfus", **Kıbrıs ve Türkler,** Ankara, 1964, s. 31 vd.; Hasan **Behçek, Kıbrıs Maarif Tarihi (1571-1968),** Lefkoşe 1969, s. 11.

Fetihten sonra Ada'nın Hıristiyan halkının, Türk egemenliği bulunan diğer yerlerde olduğu gibi, Devlet onların da can, mal, namus güvenliklerini sağlamış, serbest olarak iş ve güçleriyle rahatça uğraşabilmeleri için gerekli yasal düzenlemeleri yapmıştır. Ada halkına adaletli ve hoşgörülü davranılması için yetkililere emirler verilmiştir.[2] Ayrıca, Hıristiyan halkın dinî işlerinden sorumlu olarak faaliyet göstermeleri için Ortodoks Başpiskoposluğu'na talimat verilmiştir. Kısaca, adadaki Hıristiyan halkın refahı için ne mümkünse yapılmıştır.

Böyle başlayan adadaki Türk idaresi, 19. asrın başlarına kadar başarıyla devam etmiştir. Fransız ihtilâli ile başlayan milliyetçilik hareketleri sonunda adaya da sirayet etmiş ve ilk defa Türk idaresine karşı kıpırdanmalar başlamıştır. Daha önce İngilizlere, Fransızlara ve Cenevizlilere tanınan kapitülasyonlar ve onların adada menfaatlerini koruyan konsoloslukları aracılığı ile Hıristiyan halk, Kıbrıs'taki Türk İdaresinden önemli imtiyazlar elde etmişlerdir. Hıristiyan halk 19. asrın başlarında öyle imtiyazlı hale gelmişlerdir ki, her türlü vergiden muaf olmuşlar, evleri aranamaz olmuştur. Çoğunluğu Rumlardan oluşan konsolosluk memurları bu gelişmelere ayrı bir ivme kazandırmışlardır. Kısaca, Osmanlı Türkiye'sinde, çöküşe giden bütün emareler adada da görülmeye başlanmıştır. Bu arada, Rus Kilisesi son derece kuvvetlenmiş ve hattâ kilise mensupları silâhla dolaşmaya başlamışlardır. 1821'de Mora'da Yunan İsyanı'nın başlaması ile Rumlar arasında, bilhassa kilisenin tesiri ile, Yunan yanlısı ayrılıkçı hareketler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim, Rum Kilisesinin teşviki ile Rumlar arasında ilk ayaklanma teşebbüsü yapılmıştır.

Bu arada, vazifesini yapamaz hale gelen Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılması, bir müddet sonra, Navarin'de Türk Donanması'nın yakılması ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın baskısı ile 1829'da Yunanistan'a istiklâl verilmesi, bütün bunlar yetmiyormuş gibi, devletin bir valisi (Mısırlı Mehmet Ali Paşa)'nin isyan etmesi, İstanbul'daki yönetimi hata üstüne hata yapmaya sevk etmiştir. Bu hatalardan biri de, Osmanlı Hükûmeti'nin, 1831 yılında Kıbrıs'ta yaşayan Rumlara, Yunan vatandaşı olma hakkını ver-

[2] R. Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri)**, İstanbul 1998, s. 15-16.

mesi olmuştur.[3] İşte, bu tarihten sonra Yunanistan'ın bir eli daima Kıbrıs'ın içinde olmuştur. Nitekim, bu gelişmelerden faydalanan Rum Kilisesi'ne mensup bir papaz, 1833 yılında bir isyan teşebbüsünde bulunmuş, ve adayı Yunanistan'a bağlamak istemiştir. Fakat bu isyan başarılı olamamış ve fakat Hıristiyan Rum halkı arasında adayı Yunanistan'a bağlamak düşüncesini yerleştirmeye kâfi gelmiştir.

Bütün bu menfî gelişmelere rağmen, II. Mahmud döneminde yapılan ıslâhatlar ve bu arada bazı vergilerin kaldırılması, Kıbrıs'ta da olumlu yönde gelişmelere yol açmıştır. 1839'da yerel meclislerin kurulması ile halk ada yönetimine kısmen de olsa katılmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda Kıbrıs adasında yeniden refah dönemine girilmiştir. Nitekim, 1878 yılına gelindiğinde adada halkın durumu oldukça iyi idi. Bu durumu, bir müddet sonra adayı kontrolüne geçiren İngilizler de ifade etmişlerdir[4].

Yukarıda zikredilen koşullar çerçevesinde Kıbrıs Adası 1570'ten 1878 yılına kadar 308 yıl fiîlen ve hukuken Türk hâkimiyetinde varlığını sürdürmüştür. Bu süre içinde adaya, siyasî, etnik ve kültürel alanlarda büyük ölçüde Türk damgası vurulmuştur. Ne var ki, 1878 yılında vuku bulan siyasî gelişmeler, bu adanın İngilizlere bir üs olarak verilmesi ile adanın tarihi ve halkının kaderi de büyük bir değişim sürecine girmiştir.

Bilindiği gibi, 1853-56 Kırım Harbi'ni Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Piyemonte ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yardımları ile Rusya'ya karşı başarıyla tamamlamış ve bu harbin sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa devleti olduğu kabul edilmişti. Bu arada ilân edilen Islâhat Fermanı ile Osmanlı vatandaşları arasında (Müslüman-Hıristiyan farkı gözetmeden) tam bir eşitliğin sağlanması Osmanlı Türkiye'sinde büyük bir ferahlama yaratmıştı.

Fakat, yayılma ihtirasını bir türlü dizginleyemeyen Panslavist Rusya, diğer Avrupa ülkelerini de ikna ederek, tıpkı 1820'li yılların sonlarında yaptığı gibi, Osmanlı idaresindeki Balkan ülkelerinin hamiliğine soyunmuş ve bizimle "93 Harbi" dediğimiz, 1877-78 Harbini başlatmıştır. Harbi başa-

---

[3] Fikret Alasya, **Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri**, Ankara 1964, s. 105.
[4] Rupert Gunnis, **Historic Cyprus,** London J 947, s. 21.

rıyla tamamlayan Rusya, 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ile hem Osmanlı Devleti'nden büyük kazançlar elde etmiş ve hem de Balkanlarda kontrolü tam olarak ele geçirmiştir. Rusya'nın elde ettiği bu başarıyı kendi menfaatleri için tehlikeli bulan İngiltere, önce Berlin Antlaşması ile Rusya'nın etkinliğini azaltmaya çalışmış ve sonra da, Rusya'ya karşı yardım edeceğim vaadi ile, Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs Adasını üs olarak istemiştir. Peki, bu nasıl olmuştur?

Esasında İngiltere, 19. asrın başlarından itibaren Kıbrıs'a göz dikmişti. Bir deniz kuvveti olan İngiltere, bilhassa Akdeniz'de donanma bulundurmaya başladığı devirlerden itibaren gözünü Mısır'a ve onun emniyeti için Kıbrıs'a dikmişti. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, İngilizlerin isteklerini daha da kamçılamış, 1870'de Fransızların, Almanlara yenilmesinden istifade ederek Süveyş'i kontrolüne almıştır. Stratejik yönden, Doğu Akdeniz'in düğüm noktasını teşkil eden Kıbrıs, Anadolu ve Suriye kıyılarına yakınlığı, Ege Denizine giriş-çıkıştaki etkinliği ve nihayet Mısır ve Süveyş Kanalının emniyeti için elde bulundurulması gereken bir yerdi. Devamlı güneye inme siyaseti takip eden Rusya'nın Boğazları ve Osmanlı Devleti'ni ele geçirme ihtimali, İngilizleri daima Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaya sevk etmişti. Onun için İngiltere, Kıbrıs'ı direkt olarak Osmanlı Devleti'nden istemeye yanaşmıyordu. Fakat, 1878 Harbi'ni Rusların kazanması ve Osmanlı Türkiye'sinde elde ettiği nüfuz, İngiltere'yi harekete geçirmiştir.

İngilizler, Doğu Akdeniz ve Mısır ile ilgilenmeye başladığı günden itibaren bölgede stratejik önemi büyük olan Kıbrıs'ı mutlaka kendi kontrollerine almak gerektiği fikrini benimsemeye başlamışlardı. Nitekim 1814 yılında Kıbrıs'ı ziyaret eden bir İngiliz yetkilisi, Londra'ya gönderdiği raporda "Kıbrıs'a sahip olmak İngiltere'yi Akdeniz'de üstün bir duruma yükseltecektir" diyordu.[5] Bu olaydan 33 yıl sonra, yani 1847'de İngilizlerin genç devlet adamlarından Disraeli aynı dileği dile getiriyordu.

Nihayet, Süveyş Kanalının açılması ile İngiliz Hükûmeti'nin konuyu ciddî olarak düşünmeye başladığını görüyoruz. Bu arada, Osmanlı Devle-

[5] George Hill**, A History o Cyprus,** London 1853, IV, s. 262; Uçarol, **a.g.e.**, s. 37.

ti'nin 1878'de Rusya'ya mağlup olmasının kendi menfaatlerine zarar vereceğini düşünen İngilizler, bilhassa o günlerde Başbakan olan Disraeli'nin de isteği ile Kıbrıs'ı işgale karar vermiştir. Fakat, böyle bir işgalin Osmanlı Türkiye'sinde yaratacağı menfi tepkiden çekinen İngilizler, konuyu Osmanlı Hükûmeti ile görüşerek halletmeye karar vermiştir. Uzun görüşmeler sonunda, İngilizlerin Berlin Kongresindeki gelişmeleri şantaj olarak kullanması sonucu, Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı bir anlaşma ile geçici olarak İngiltere'ye vermeyi kabul etmiştir.[6]

4 Haziran 1878'de imzalanan bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, İngilizlere önemli tavizler vermişti. Bu durum İstanbul'da büyük rahatsızlık yaratmış ve görüşmeler yeniden başlatılarak, ek bir antlaşma yapılmıştır. 1 Temmuz 1878 günü yapılan bu ek antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti, Kıbrıs üzerindeki haklarını şöyle tespit etmiş ve bunu İngilizlere kabul ettirmiştir. Adada kurulacak statünün esasta Osmanlı egemenliğinin sürekliliği üzerine oluşturulacağını ve İngiliz yönetimi ile bu yönetimin belli koşullara bağlı yani sınırlı olacağını, İngilizlere kabul ettiriyordu. Böylece Osmanlı Devleti, yukarıda belirtilen antlaşma koşullarıyla, Kıbrıs üzerindeki malî hak ve çıkarlarıyla, Ada ile olan tüm bağlarının sürmesini, aynı zamanda, Adanın Müslüman halkının hukuk düzeninin varlığını korumasını, güvence altına almıştır.[7]

Sonunda İngiltere'nin Kıbrıs'ın yönetimini devralmasını öngören fermanı Osmanlı Padişahı ve kabine üyeleri 7 Temmuz 1878 günü imzalayarak bu antlaşmaları yürürlüğe sokmuştur. Böylece Kıbrıs'a sahip olmak emelinde ve gayretinde olan İngiltere hedefine ulaşmış oluyordu. Artık Adaya asker çıkarmak ve yönetimi eline almak için gereken hukukî dayanağa kavuşan İngilizler, Adaya asker çıkarmak için harekete geçtiler. Yaşanan anormal şartlar dolayısıyla Kıbrıs'ın idaresini, İngilizlere vermek mecburiyetinde kalan Osmanlı Hükûmeti ve Padişah II.Abdülhamid, devir teslim esnasında her hangi bir olayın çıkmasını önlemek için, Sami Paşa Başkanlığı'nda bir heyeti Kıbrıs'a göndererek halka durumu açıklamak lüzumunu hissetmiştir.

---

[6] Uçarol, **a.g.e.**, s. 44-59.
[7] Uçarol, **a.g.e.**, s. 67-68.

Bu arada İngilizler, ilgili ülkelerle gerekli teması yaparak, Kıbrıs'ın idaresini niçin devraldığını izah etmiş ve çıkabilecek itirazları önlemiştir. Bu antlaşmaların arkasından iki ülke yetkilileri, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki işbirliğini kuvvetlendirmek için bir ittifak antlaşması imzalanmasını kararlaştırmışlar ve bu antlaşma, 15 Temmuz 1878'de imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Bu ittifak antlaşmasına göre, Osmanlı Devleti'ne vuku bulacak bir saldırıda İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yardım edecektir. Ayrıca, Osmanlı Türkiye'sinde yapılacak ıslâhat hareketlerinde, İngiltere, Osmanlı Devleti'ne maddî ve manevî destekte bulunacaktı. Buna mukabil Türkiye, İngiltere'nin Kıbrıs'ın idaresini devralmasını ve orada asker bulundurmasını kabul ediyordu.

Daha önce işaret edildiği gibi, İngiltere, Türkiye'nin Kıbrıs üzerindeki haklarını ve yetkilerini tanıyordu.

Ne var ki, İngiltere, 12 Temmuz 1878'de Kıbrıs'a asker çıkardıktan sonra, Adanın yönetimi hususunda antlaşma metinlerinde olmamasına rağmen, adada bulunan Rum ve Ermeni gruplarına karşı daha sempatik tavır içine girmiştir. 22 Temmuz 1878 günü Larnaka'ya gelen İngiliz yüksek komiseri ve askerî birliklerin komutanı Sir Garnet Wolseley, Türk memurların vazifelerini yapmaya engel olmaya başlamıştır. Bununla da yetinmeyen İngiliz Yüksek Komiseri, Türk memurların vazife ve salâhiyetlerini kısıtlayan bir krallık konseyi emirnamesi yayınlamıştır.[8] Ada komiserin aldığı bu kararları yeterli bulmayan İngiliz Hükûmeti, 14 ağustos 1878'de ada ile ilgili Osmanlı Devleti'yle yapılan antlaşmaya bir ek madde ilâve ettiğini, bu madde ile Kıbrıs adasının yönetimini ticarî ve konsolosluk işlerini, Osmanlı Devleti'nin onayına gerek kalmadan düzenleme hakkını aldığını ilân etmiştir.[9] İngiltere bu menfi tutumunu devam ettirmiş, önce Osmanlı'ya ait vakıf ve mirî toprakların kontrolünü ele geçirmeye çalışmış, sonrada Kıbrıs'a yeni müftü tayin edilmesine karşı çıkmıştır. Böylece adaya gelişinden üç ay sonra İngiltere'nin Türkiye'ye ve Türk halkına karşı menfî bir tutuma girmesi ve bunu takip eden yıllarda bu tutumunu devam ettir-

[8] Uçarol, **a.g.e**.,s. 101-102; N. Ziya,**Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Ankara 1975, s.80 vd.

[9] N.Ziya**,a.g.e.**,s.85-86.

mesi, Kıbrıs'ın kaderini menfi bir şekilde etkilemiştir. Bundan istifade eden Rum halkı, adanın Yunanistan ile birleştirilmesi için faaliyetlere başlamış, bu ise Kıbrıs problemini, Türkiye ve İngiltere ikilisinin dışına yani Yunanistan'a da taşımıştır.

Bu tarihî gelişim, hiçbir zaman Yunanistan'ın olmayan Kıbrıs'la, ilgilenmelerinin başlangıcı olmuş ve "megali idea" fikrinin ortaya atılmasına kadar süregelmiştir. "Büyük Ülkü" anlamına gelen "megali idea" fikrinin, Fatih'in İstanbul'u fethinden hemen sonra ortaya atıldığı, kilise tarafından desteklenerek kuşaktan kuşağa aktarıldığı ifade edilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, güçlü olduğu dönemlerde bir tehdit olarak değerlendirilmeyen "megali idea", imparatorluk zayıfladıkça sorun olmaya başlamıştır. Daha sonraları XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru, Yunan şair Rigos tarafından "megali idea" fikrini gerçekleştirmeyi hedef alan, "Etniki Eterya" adı ile gizli bir dernek kurulmuştur.

Rigos, "megali idea" ile belirlenen hedefleri bir haritaya işaretleyerek yaymış ve ayrıca bir faaliyet programı ve bir de anayasa hazırlamıştır. Rigos'un 1798'de idamı üzerine dağılan dernek, 1814'te Odesa'da, Rus çarının himayesi ile yeniden kurulmuş ve "megali idea" fikri, dernek faaliyet programına dahil edilmiştir. Bu program şu hususları içermektedir:

1- Yunanistan'ın bağımsızlığının temini.

2- Batı Trakya ve Selanik'in Yunanistan'a ilhakı.

3- Ege adalarının Yunanistan'a ilhakı.

4- On iki adaların Yunanistan'a ilhakı.

5- Girit adasının Yunanistan'a ilhakı.

6- Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakı.

7- Pontus Rum devletinin kurulması.

8- Kıbrıs adasının Yunanistan'a ilhakı.

9- İmroz ve Bozcaada'nın Yunanistan'a ilhakı.

10- İstanbul'un işgal edilerek Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulması, "megali idea"nın gerçekleştirilmesi.

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1830 yılından 1922'ye kadar, yaklaşık 100 yıl içinde, bu programın büyük bir bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun zaafiyeti ve Avrupa'nın sınırsız desteği ile gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'ın, küçük Asya macerası ile birlikte 9 Eylül 1922'de İzmir'de denize gömülen "megali idea", İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, On İki Ada'nın Yunanistan'a verilmesi üzerine, Kıbrıs konusu yeniden hortlatılmıştır.[10]

Kıbrıs'ta İngiliz idaresi:

İngiliz Hükûmeti tarafından, Kıbrıs Valiliği'ne tayin edilen Sir Garnet Wolseley'in ilk icraatı, altı idarî bölgenin yönetimini elinde bulunduran altı Türk kaymakamının yerine, altı İngiliz memuru tayin etmek oldu. İngiliz yönetimi, idarî işlerde İngilizce'nin yanı sıra Rumca ve Türkçe'ye de yer verdi. 14 Ağustos 1878'de yeni bir düzenlemeyle, adanın idaresinde gerekli kanun ve nizamların İngiltere'nin hâkimiyeti boyunca kraliçe namına yürütüldüğü ilân edildi. Böylece İngiltere yönetim ile birlikte ticarî kontrolü de eline geçirmiş oluyordu. Fakat İngilizlerin bu tutumu, adayı geçici olarak İngiltere'ye veren Osmanlı Devleti'ni rahatsız etti ve iki taraf arasında pek çok problem yaşanmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartlardan istifade eden İngilizler, adadaki Osmanlı hukukunu sınırlandırmaya, Türklerin tapu haklarını, taşınmaz mallarına, vakıflara, padişahın şahsî mallarına ve devlet malına el uzatmaya başlamıştır.[11] İngilizlerin, Türkleri mağdur ettiği yetmiyormuş gibi, Hıristiyan Rum halkını kollar şekilde hareket etmesi, Türkleri oldukça huzursuz etmiştir. Osmanlı Hükûmeti'nin ısrarlı teşebbüsleri üzerine, İngilizler yönetim tarzında yenilikler yapmaya karar verdi. 1882-1883'de oluşturulan "Kavanin Meclisi" adlı mecliste Rumlar "9", Türkler "3" ve İngilizler de "6" temsilci bulunduracaklardı. Bu yeni sistemde, daha önce olduğu gibi, en çok problem çıkaran Rumlar olmuştur. Adanın Yunanistan'a gitmesinden endişe duyan Türkler, mümkün olduğu kadar İngilizlere destek olmuş ve uğradıkları haksızlıkların çoğunu dile getirmemişlerdir. Bu arada pek çok Türk, malını

[10] Geniş Bilgi için bakınız. Y. Sarınay – T. Sümbül, **Emperyalizm ve Büyük Hayal**, Günce Yay. Ankara, 1999.

[11] H.Fikret Alasya,**Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi,** Ankara, 1987, s. 35-38.

mülkünü satarak Anadolu'ya göç etmiştir. Göç eden Türklerin mallarını ve topraklarını alanlar ise, kilisenin teşviki ile Rum ahali olmuştur.[12]

Bu arada, 1897 Osmanlı-Yunan harbinde Yunanlıların mağlup olmasına rağmen, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın araya girmesi ile hem Girit'in Yunanistan'a verilmesi, hem de Osmanlı Devleti'ne karşı diplomatik zafer kazanması, Yunanlılar arasında milliyetçilik cereyanının artmasına sebep olmuştur. "Etniki Eterya" cemiyetinin öncülüğünü yaptığı "Megali idea" fikrinin hızla yayıldığı bu dönemde, Yunan milliyetçileri, Kıbrıs Rumlarına da ulaşarak, onların İngilizler aleyhinde isyan etmelerini ve adanın Yunanistan'a bağlanmasını istemişlerdir.[13] Rumlar, Etniki Eterya'nın bu kışkırtması ile adada isyana teşebbüs etmişler ise de hareketleri İngilizler tarafından kolaylıkla bastırılmıştır. Zira, Hindistan İmparatorluğu'ndan büyük gelir sağlayan İngilizler, bu sömürgesine ulaşmada önemli bir yol alan Süveyş Kanalı'nın emniyeti için Kıbrıs'ı elinde tutmak istiyordu. Ayrıca İngilizler, yaklaşmakta olan, I. Dünya Harbi'ni düşünerek adayı üs olarak kullanmak amacında idi..

Birinci Dünya Harbi'nin başlaması ve bir müddet sonra, Osmanlı Devleti'nin Almanya safında savaşa girmesi, İngilizlere beklediği fırsatı vermiş, 5 Kasım 1914'de İngiliz Hükûmeti hem Türkiye'ye harp ilân etmiş ve hem de Kıbrıs adasını ilhak ettiğini bildirmiştir.[14]

İngilizlerin bu tutumunu tasvip etmeyen on bine yakın Türk, Türkiye'ye göç etmiştir. İngilizlerin, bu Türk göçüne mâni olmadıkları gibi teşvik ettikleri görülmüştür. Kıbrıs'tan bu göç hareketi, adada nüfus oranının Rumlar lehine bozulmasına sebep olmuştur. Birinci Dünya Harbi sonunda, Yunanlıların Anadolu içlerine kadar ilerlemeleri Kıbrıslı Türkleri son derece üzmüştür. Bir taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın başarısı için dua eden Kıbrıslı Türkler, diğer taraftan da maddî imkansızlıklarına rağmen, aralarında para toplayarak Türkiye'ye göndermişlerdir.[15]

---

[12] A.Çay, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963**, Ankara, 1989, s. 18.

[13] M. Murat Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı**, Ankara, 1988, s.37-52.

[14] Ahmet Gazioğlu, **İngiliz İdaresinde Kıbrıs, (1878-1960)**, İstanbul, 1960, s.26-28:Gürel, **Kıbrıs Tarihi**, s.65-67

[15] R.Akar, **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, İstanbul, 1981, s.11: C.Ünlü, **Kıbrıs'ta Basın Olayı**, Ankara, 1982, s.52.

Atatürk'ün önderliğinde, kazanılan Millî Mücadele'den sonra toplanan Lozan Barış Konferansı, uzun müzakerelerden sonra, 24 Temmuz 1923'de sona ermiş ve yeni müstakil Türk Devleti'ni, İtilâf Devletleri resmen tanımak mecburiyetinde kalmıştır. Fakat Türkiye, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından ilhakını bu anlaşmanın 20. maddesiyle tanımak mecburiyetinde kalmıştır.

Bu arada Yunanlılar, Anadolu macerasından gerekli dersi çıkaramadıklarını gösterircesine, Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması kampanyasını başlatmışlardır. Bu Rum ve Yunan faaliyetine aldırış etmeyen İngilizler, 1925'de Kıbrıs'ı Krallık tacına bağlı bir koloni "Crown Colony" statüsüne dönüştürerek, tayin ettikleri bir vali kanalıyla adayı idare etmeye başlamışlardır. Cumhuriyetin ilânından sonra, Türkiye'nin komşu ülkelerde kalan Türk topluluklarından isteyenlerin Türkiye'ye göç etmesine izin verilmesinden faydalanan bir kısım Kıbrıslı Türk Anadolu'ya göç etmiştir. Göçlerin devam ettiğini gören Atatürk, Kıbrıs'ın Türkiye için stratejik öneminden dolayı daha fazla Kıbrıs Türk'ünün Türkiye'ye göç etmesini yasaklamıştır.[16]

Enosis ateşi ile yanan Rumlar, 1931 Ekim sonunda isyan ederek, Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını istemişlerdir. İsyancı Rumlar, Vali Konağı ile bazı idare binalarını yakmışlardır. İsyanı bastıran İngilizler, isyana önderlik eden başpiskopos Nicodemes ve yardımcılarını adadan sürmüştür. İsyancıları destekleyen Yunanistan'ın Lefkoşe Başkonsolosu Kyrou da Kıbrıs'tan çıkarmıştır. Bu olaylardan sonra İngilizler adanın yönetiminde bazı değişiklikler yapmışlar ise de, asayişi arzu ettikleri şekilde sağlayamamışlardır.[17]

İkinci Dünya Savaşından sonra Rumlar, Yunanistan'ın İngilizlerle birlikte savaşmış olmasını ileri sürerek Enosis isteklerini açıkça dile getirmeye başladılar. Bu isteği reddeden İngilizler, 1947'de bir "İstişare Meclisi" oluşturmuşlar ve 1948'de de bir anayasa hazırlamışlar ise de, bu yenilikleri de Rumlara ve ne de Türklere benimsetebilmişlerdir. Rumlar, Enosis fikrinden vazgeçmedikleri gibi, İngilizlerin muhtariyet teklifini de kabul etmemişlerdir. İngiliz idaresinden izin alan Rumlar, Başpiskopos Makarios'un önderliğinde, 15 Ocak 1950'de bir halk oylaması (plebisit) yaparak

[16] Akar, **a.g.e.** ,s. 43.
[17] Gazioğlu, **a.g.e.**, s. 36-37.

nasıl bir idare şekli istediklerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Plebisit'in sonucunda, Rumlar'ın %96'sının adanın Yunanistan'a ilhakını istediği ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin şiddetli itirazı üzerine, İngilizler bu plebisit sonucunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Rumlarla Yunanlılar, Birleşmiş Milletlere başvurarak bu plebisit'in sonuçlarına göre, Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması için Rumlara self determinasyon hakkı verilmesini istemişlerdir. Rumlarla Yunanlıların bu tutumları karşısında harekete geçen Türkiye, Birleşmiş Milletler'e müracaat ederek Kıbrıslı Türklere de self determinasyon hakkının verilmesini istemiştir. Türkiye'nin bu isteğinin Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmesi üzerine, Rumlarla Yunanlılar, Kıbrıs'ı zorla Yunanistan'a bağlamak için teröre başlamışlardır.[18]

Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak için kurulan EOKA adlı terör teşkilâtının başına Yunanlı Albay Grivas getirilmiştir. 7 Mart 1953'de kurulan bu terör teşkilâtının eğitimi, silâhları ve teçhizatı Yunanlı subaylar tarafından sağlanmıştır. Grivas 1 Nisan 1955'de neşrettiği bir bildiri ile hedefinin "adadan İngilizleri kovmak, Türkleri ise imha etmek suretiyle Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak" olduğunu ilan etmiştir.[19]

Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını istemeyen Türkler, EOKA hareketi üzerine İngilizlerin yanında yer almaya başlamışlardır. Polis teşkilâtında yer alan bir kısım Türk hariç, Türklerin elinde silâh yoktu. Bu yüzden Türkler, hem kendilerini korumak ve hem de İngilizlerin yardımını görmek ümidiyle, İngilizlerin yanında yer almışlarıdır. Bunun üzerine EOKA'cılar, Türk polislerin İngilizlere yardım etmemelerini istemiş, aksi takdirde kendilerini öldüreceklerini ilân etmişlerdir. Nitekim 1957 Temmuzu'nda Türk polislerine pusu kuran EOKA'cılar, bir Türk polisini öldürmüşlerdir. Bu Rum saldırısı, Türk halkını, canını ve malını korumak için teşkilâtlanmaya sevk etmiştir. Nihayet, gerekli çalışmalardan sonra Türkler 1 Ağustos 1958'de "Türk Mukavemet Teşkilâtı"nı (TMT) kurmuşlardır. Ne var ki, TMT, EOKA'ya kıyasla son derece zayıftı. Silâh, teçhizat ve eğitim yönünden kendilerine destek olan hiçbir kuvvet yoktu. Bu yüzden Türkler, EOKA karşısında zor durumda kalmıştır. Nitekim, EOKA saldırıları başlayın-

[18] Alasya, **a.g.e.**, s. 10-16.
[19] Alasya, **a.g.e.**, s. 21-22.

ca Türkler, büyük kayıplar vermiş, pek çok insan ölmüş, evleri ve malları yağma edilen Türklerin 6000 kadarı mülteci durumuna düşmüştür. Bunun üzerine Türkiye devreye girerek İngiltere'den yeni tedbirler almasını, Türklerin can ve mal güvenliğini sağlamalarını istemiştir. Harekete geçen İngiliz yönetimi, çeşitli toplantılar yaparak Rad Cliffe Anayasası'nı hazırlamış, Dışişleri Bakanı Mc Millan Atina, Ankara ve Lefkoşe'yi ziyaret ederek taraflar arasında arabulucu olmaya çalışmıştır. Bu temaslar esnasında, durumun vahametini anlayan Türkiye devreye girerek, Kıbrıs Türk halkının emniyetinin sağlanmasını istemiş ve bununla da yetinmeyerek Türk toplumunun haklarını korumak için Burhan Işın'ı, Kıbrıs'a büyükelçi tayin etmiştir. Türkiye, bir adım daha atarak, Rumların Enosis'te ısrar etmeleri halinde, Türklerin de taksim plânını ortaya koymaya hazırladığını bildirmiştir. Türkiye'nin bu açıklamasından sonra, Türk halkı "ya istiklâl- ya ölüm" sloganı ile mitingler yapmaya başladı. 1952'den beri NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan'ın aralarının daha fazla bozulmaması için İngiltere arabulucu görevini üstlenerek taraflar arasında üçlü görüşmelere başlanmasını sağlamıştır. Rumlar ve Yunanlılar, adanın taksimini istemedikleri için onlar da bu üçlü görüşmeyi kabul ederek ortak bir cumhuriyet kurulması fikrini benimsemeye başlamıştır. 11 Şubat 1959 Zürih'te Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Dışişleri Bakanları toplantısında cumhuriyetin kurulmasına karar verilmiştir. 19 Şubat 1959'da Londra'da yapılan toplantıya, Rumları temsilen Makarios, Türkleri temsilen de Dr. Fazıl Küçük katılarak Zürih ve Londra Antlaşmaları'nı imzalamışlardır.[20]

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Enosis Faaliyetleri

Bu antlaşma ile Kıbrıs'taki İngiliz idaresi fiîlen sona ererken, Rumlar ve Türkler eşit haklarla bir Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kurmuş oluyorlardı. 16 Ağustos 1960 tarihinde kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğü altında olacak, oluşacak 50 kişilik Temsilciler Meclisi'nde, Rumlar %70, Türkler %30 oranında temsil edileceklerdi. Ayrıca, Londra ve Zürih Antlaşmaları'na göre Türkiye ve Yunanistan, sembolikte olsa Kıbrıs Adası'nda asker bulundurma hakkına sahip olmuşlardı. Bu

[20] Gazioğlu, **a.g.e.**, s.180-194; Alasya, **a.g.e.**, s. 23-27.

antlaşma gereği 16 Ağustos 1960'da, 650 kişilik Türk alayı Magosa Limanı'na çıkarken, 950 kişilik Yunan askerî birliği de Maraş civarında adaya çıkmıştır.[21]

Ne var ki, kendilerini Yunanlı sayan Rumlar, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesini istediklerinden, Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ENOSİS'e ulaşmak için bir geçici dönem olarak değerlendirmek istemişlerdir. Nitekim, Rum lideri Makarios, 5 Eylül 1960 günü, yani ortak cumhuriyetin ilânından 19 gün sonra, İsveçli bir gazeteciye şu açıklamayı yapmıştır; "Kıbrıslı Rumlar, EOKA'cılar tarafından başlatılmış bulunan savaşa devam etmek ve onların giriştikleri işi tamamlamak zorundadırlar. Savaş şimdi yeni bir biçimde sürmektedir ve amacımıza erişinceye kadar bu yolda devam edecektir."[22] Aynı yılın sonlarında Yunanistan'da iktidara gelen Yorgo Papandreu'nun da desteğini alan Makarios, Kıbrıs Anayasası'nın Türklere tanıdığı hakları açıkça yerine getirmemeye başladı. Garantör devlet olarak Türkiye, Makarios'u ikaz etmiştir. Ayrıca, yaptığı bir açıklama ile Kıbrıslı Türkleri, Makarios'un insafına bırakamayacağını duyurmuştur. Bütün bu ikazlara rağmen Makarios, İngiliz Büyükelçisi'ni de ikna ederek anayasada bazı değişiklikler yapmış ve Türkleri azınlık durumuna sokmuştur. Böylece istediği kararları alabileceğini ve adanın Yunanistan'a bağlanması için gerekli zemini hazırlamak istemiştir. Türkiye, Makarios'un yapmak istediği değişiklikleri kabul edemeyeceğini sert bir şekilde kendisine bildirmiştir. Yunanistan ve İngiltere'den ise hiçbir ses çıkmamıştır. Türkiye'nin ret kararını bildirmesinden sonra Rumlar, silâhlı mücadeleyi yeniden başlatmış ve pek çok Türk yerleşim birimini yakmış ve İnönü köyünün halkını amansızca katletmiştir. Bununla da yetinmeyen Rumlar, Türkleri imha için hazırladıkları AKRİTAS planını Grivas kumandasındaki silâhlı kuvvetlerle uygulamaya kalkışmıştır. Böylece kanlı noel olayları başlatılmıştır. Üç gün süren Rum saldırıları sonunda Türkler 92 şehit vermiş, 475 kişi de yaralanmıştır. 103 Türk köyünü yakan Rumlar, 30.000 Türkü göçmen durumuna getirmiştir. Bu Rum vahşetine dayanamayan Türkiye, hava kuvvetlerinden bir jet filosuna Kıbrıs'ta ihtar uçuşu yaptırmıştır. Bu ihtar uçuşu üzerine Rumlar ateşkes kararı almıştır. Fakat bir grup Rum muhafız alayı, 26 Aralıkta Ayvasıl

[21] Alasya, **a.g.e.**, s. 24-25; Gazioğlu, **a.g.e.**, s. 211-214.
[22] Alasya, **a.g.e.**, s. 25.

köyünü basarak halkını topluca öldürmüşlerdir. Bu gelişmeler üzerine Dr. Fazıl Küçük ile Makarios'un ricaları üzerine İngiliz birlikleri Lefkoşe'de Yeşilhat'a girmişlerdir ki, bu Kıbrıs'ın bir bakıma kuzey-güney olmak üzere fiilen ikiye ayrılması olmuştur.[23]

Birleşmiş Milletlerin 4 Mart 1964 tarihli kararı ile Kıbrıs'a, BM Barış gücü yerleşmiştir. Kıbrıs'ta Rumların yaptığı bu katliamlardan sonra Türkiye, Garantör devlet olarak olaylara müdahale etmek istemiş ise de, 13 Mart 1964'de toplanan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi buna engel olmuştur. BM'nin bu kararından iki gün sonra, yani 15 Mart 1964'de TBMM toplanarak, Rumların yeni bir saldırıda bulunmaları halinde, müdahale kararı almıştır.

Halkın ihtiraslarına mani olamayan Makarios, bir açıklama yaparak Londra ve Zürih Antlaşmaları'nı feshettiğini bildirdi. Rusya ve Çekoslovakya'dan silâh alan Makarios, mevcut 20.000 kişilik Rum muhafız ordusuna, 5.000 kişilik yeni kuvvetler ilâve etti. Bununla da yetinmeyen Makarios, anayasa göre Türk halkının alması gereken her türlü malî desteğe mâni oldu. İşi mutlaka silâhla halletmek isteyen Rum lideri Makarios, askerî birliklerine emir vererek 14 Şubat 1964'de Limasol'a, 9 Mart'ta Baf'a, 19 Mart'ta Gaziveren'e saldırtarak pek çok Türk mahallesini yerle bir etmiş ve insanların ölümüne sebep olmuştur. Türklere yapılan bu kanlı saldırıları durdurmak için Türkiye müdahale etmek istemiş ise de ABD Başkanı Jhonson'un 5 Haziran 1964 tarihli mektubu bu müdahaleyi önlemiştir. Bundan cesaret alan Rumlar, Grivas kumandasındaki birlikleriyle 6-9 Ağustos 1964'te Erenköy'e hücum etmiştir. Kahramanca direnen Erenköy halkının imdadına, Türk jetlerinin uçuşu destek olmuştur.

15 Kasım 1967'de, Grivas kumandasındaki Rum ve Yunan birlikleri, Geçitkale ve Boğaziçi köylerine hücum etmişlerdir. Bu saldırı üzerine Türk hükûmeti, TBMM'den harp kararı aldırarak askerî birliklerini güneye kaydırmıştır. Bu defa ABD Başkanı, Dışişleri Bakanı Cyrus Vance'i acilen Ankara'ya göndermiş. Amerikalıların ricası ile konunun görüşmeler yoluyla halledilmesine karar verilmiştir.[24]

---

[23] Alasya, **a.g.e.**, s. 31-34.

[24] 1967 buhranı hakkında geniş bilgi için bkz., C. Göktepe, "The Cyprus Crisis of 1967 and its Effects on Turkey's Foreign Relations", **Middle Eastern Studies,** Vol.41/3 (2005), s. 431-444.

3 Haziran 1968'de başlatılan ikili görüşmelerden bir sonuca varılamadı. Makarios, Enosis'i gerçekleştirmeyi uzun vadeye yaymak isterken, Yunanistan da darbe ile başa geçen askerî cunta prestijini yükseltmek için Kıbrıs'ı bir an evvel Yunanistan'a ilhak etmek istiyordu. Bu iki farklı düşünce tarafları düşman haline getirmiştir. Yunanistan'dan talimat alan Yunan subayları, Nikos Sampson önderliğinde 15 Temmuz 1974'te yaptıkları darbe ile Makarios'u devirmiştir.[25] Amerika'ya kaçan Makarios, BM'de yaptığı konuşmada, Yunanistan'ın Kıbrıs'ı işgal ettiğini pek çok kişinin öldüğünü açıklamıştır. Rumlar bilahare, darbecilerle Makarios taraftarları arsında cereyan eden çarpışmalarda hayatını kaybeden Rumların, Türk müdahalesi esnasında öldüğü haberini yayacaklardır.

Adada yönetimin bir askerî darbe ile değiştirilmesi, Türk toplumunu imha tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştı. Bu ise, Türkiye'nin müdahalesini zorunlu hale getirmiştir.

Türkiye, garantör devletlerden İngiltere'ye birlikte müdahale teklifinde bulunmuş ise de, bu teklif İngilizler tarafından kabul edilmemiştir. Bu durum karşısında Türkiye, garanti antlaşmasının 4. maddesinde kendine verilen müdahale hakkını kullanmak zorunda kalmıştır. 20 Temmuz 1974'de başlayan Kıbrıs Barış Harekâtı 22 Temmuz'da muayyen bir bölgeyi kontrol etmekle sonuçlanmıştır. Türkiye'nin bu müdahalesinin yasal olduğunu Atina Yüksek Mahkemesi de kabul etmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin ateşkes çağrısına Türkiye uymasına rağmen Rum-Yunan Kuvvetleri Türklere hücumunu devam ettirmiş ve pek çok Türk köyünü işgal ederek halkın bir kısmını öldürmüş ve bir kısmını da esir etmiştir.[26]

İngiltere'nin BM'ye müracaatını kabul eden Güvenlik Konseyi, üç garantör devletin görüşmeler yoluyla konuyu halletmelerini istemiştir. 25-30 Temmuz tarihlerinde taraflar, eski anayasal düzenin sağlanması ve işgal edilen Türk köylerinin boşaltılması konularında anlaşmaya varmalarına rağmen, bir müddet sonra Yunanistan bu karara uymayacağını açıklamıştır. Bununla da yetinmeyen Yunanistan, Kıbrıs'a yeni askerî birlikler ve silâh

[25] Alasya, **a.g.e.**, s. 43-45.
[26] Alasya, **a.g.e.**, s. 47.

sevk etmiştir. Bu durum karşısında Türkiye, İkinci Barış Harekatı'nı başlatarak, 14-16 Ağustos 1974'te Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bu günkü sınırlarına kadar olan bölgeyi kontrolü altına almıştır. Ne var ki, Türk askerlerinin ulaşamadığı Baf, Limasol ve Larnaka başta olmak üzere Taşkent, Muratağa, Atlılar ve Sandallar köylerinde Rumların ve Yunanlıların pek çok Türk'ü insafsızca öldürdüğü ortaya çıkmıştır.

1975'te Bağımsız Türk Federe Devleti ilân edilmiştir. Ne var ki, Kıbrıs Türkleri'nin elde ettiği bu hakları çok gören Yunanlılar, ABD ve bazı Avrupa ülkelerinde yaptıkları propagandalar ile Türkiye'ye ve Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne ambargo uygulatmış, Türkiye'nin ekonomik yönden büyük yaralar almasına sebep olmuştur. Ambargo kalktıktan sonra Türkiye kendini toparlamış, her zaman birlikte hareket ettikleri Kıbrıs Türk Federe Devleti de 15 Kasım 1983'de, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti** olarak istiklâlini ilân etmiştir.[27]

[27] Bu hususta geniş bilgi için bakınız, Hamza Eroğlu, **Kıbrıs Türk Federe Devleti Kuruluşu Anayasası ve Bağımsızlığı** Ankara, 1976; Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi II,** İstanbul, 1985; Rauf Denktaş, **Kıbrıs Türkleri ve Seçenekler**, Lefkoşe, 1986; H. Fikret Alasya, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti**, Ankara 1992; Hasan Cicioğlu, "Türkiye ve KKTC'nin Coğrafî Bölge Üzerine Tarihî Önemi ve Yeri", **AB ve Kıbrıs, Bugünü ve Geleceği,** Ankara, 2002.

3. SURİYE VE TÜRKİYE - SURİYE İLİŞKİLERİ

Coğrafî Durumu (Bölgesel, İktisadî ve Beşerî Coğrafyası):

Eskiden Müslümanlarca Şam/Al-Şam diye adlandırılan ve bugün 184.500 kilometrekarelik alana ve 11 milyonluk bir nüfusa sahip olan Suriye Cumhuriyeti son yıllarda kat ettiği ilerlemeler ile Orta-Doğu'nun belli başlı devletleri arasına girmiş bulunmaktadır. Kuzeyinde Türkiye, Doğusunda Irak, Güneyinde Ürdün, Güneybatısında İsrail ve Lübnan ile sınırlı olan Suriye'nin Batıda 150 kilometrekarelik sahil şeridi ile Akdeniz'e açıldığını görüyoruz. Deniz kıyısı ile ülkenin geri kalan kısmı arasında yer alan sıradağlar kıyı bölgesine ulaşmayı güçleştirir. Bu yüzden Suriye'nin Akdeniz kıyıları pek kalabalık değildir. Yazın sıcak ve nemli, kışın yağışlı, ilkbahar ve sonbaharda da Akdeniz sağanaklarıyla sulanan küçük ovalar uzanır. Meyveliklerin ve bahçelerin yanı sıra tahıl, tütün ve pamuk yetiştirilen ziraata elverişli olan bu topraklarda nüfus da oldukça yoğundur. Ayrıca Âsi ırmağının suladığı bölgeler de oldukça verimlidir. Belli başlı dağları ise Cebel, Zaviye (935m.) ve güneyde ki Antilübnanlar (2629 m.), Lübnan-Suriye sınırı boyunca uzanan Hermon Dağları (2814 m.) dır. Bu dağlık bölge yavaş yavaş Mezopotamya'ya ve Arap yarımadasına doğru alçalan geniş kalker yaylalarını oluşturan kıvrımlar ve faylardan ibarettir. Cebel Abdülaziz ve Cebel Bişri sıradağlarının bulunduğu bu yaylalarda yağışlar az ve düzensizdir. Bu yaylaları kaplayan bozkırlar Doğu'ya gidildikçe çöl haline gelir. Kuzeyde Cezire ve güneyde Şamiye bölgelerini içine alan bu uçsuz bucaksız saha Suudi Arabistan'a kadar uzanır. 1950'li yıllara kadar bu bölgede göçebe bedeviler yaşardı. Bedeviler bilâhare yerleşik hayata dönmüşlerdir. Cezire'de tahıl (bilhassa buğday) üretimi başladığı için, bedeviler yerleşik hayata daha hızla dönmüşlerdir. Âsi vadisinden başlayarak Antilübnanlar'a kadar uzanan dağlık bölgenin dağ eteklerinden akan küçük

akarsular bu bölgenin tarıma elverişli bir hale gelmesine yardımcı olurlar. Buralarda bol tahıl ve meyve yetişir.

Akarsular: Antilübnan dağlarından inen ve bugün Şam şehrinin su ihtiyacını karşılayan Barada akarsuyu bir kenara bırakılacak olursa Suriye'nin belli başlı ırmağını Âsi nehri (Nahr el-Âsi) teşkil etmektedir. 570 kilometre uzunluğunda olan Âsi nehri Lübnan'da Baalbek yakınında El Bekaa'dan doğar. Lübnan'ın kuzeyinden ve Suriye'nin batısından güney-kuzey istikametinde akan bu nehir, sırasıyla Bekaa Gab ve Amik deprasyonlarından geçerken bazı yerlerde kalker ve bazalt lavlarından meydana gelmiş eşiklerden ve bunlar içinden açılmış boğazlardan akarak yoluna devam eder. Oldukça düzenli bir akışı vardır. Umumiyetle Bekaa yamaçlarındaki kaynaklardan beslenen Âsi nehrinin suları kış sonundan itibaren kabarmaya başlar. Bunun sebebi yağmurlar ile kar sularıdır. Temmuz-Aralık devresi ise suların alçak olduğu zamandır. Türkiye'nin Hatay ilinde Amik ovasının güney kesiminden bir kavis çizerek batıya dönen Âsi nehri Samandağı ilçesinin güneyinde Akdeniz'e dökülür. Yazın ve Sonbaharda Âsi nehrinin Antakya'daki debi 35 metreküp saniyeye düşer. Suların kabarık olduğu zamanda ise ortalama debi 120 metreküp saniyedir. Açılan sulama kanalları ve kurulan barajlarla Âsi nehrinin suları azami derecede Suriye'de sarf edilir. Nehir Türk sularına girdiği zaman çok az su bulundurur.

Suriye topraklarını en çok sulayan ikinci ırmak ise Türkiye'den çıkan Fırat nehridir. Sovyet yardımı ile 1978'de inşa edilen Es-Sevra Barajı sayesinde yüz binlerce hektar arazi sulanmaktadır. Fırat nehrine kurulan barajın yanı sıra Fırat'a dökülen Habur ve Belih suları da bölgede tarımın gelişmesine yardımcı olmaktadır. Fakat Fırat'ın batısında kalan ve güneyde Cebel-i Duruz bölgesine kadar uzanan İç Suriye çöl veya yarı çöldür. Bu bölgede kışlar soğuk geçtiği için vahalar oldukça seyrektir. Çeşitli meyve ağaçlarının bulunduğu bu vahalar eski kervan yolları üzerinde bulunmaktadır. Fakat bu vahalar orta çağlarda bugüne nazaran daha canlı bir ticaret hayatına sahipti.

Suriye'nin Türkiye sınırına yakın bölgeleri az çok yağış alır. Güneydoğu Anadolu'nun bir devamı olan bu bölge Türk bölgelerinden daha sıcak ve

kuraktır.Buna rağmen bölgede tarıma elverişli arazi oldukça geniştir. Yukarıda da işaret edildiği gibi Fırat nehri ile kollarının suladığı bölgeler gayet verimlidir. Diğer bölgelerde yağış azlığı yüzünden bilhassa Türk sınırına yakın bölgelerde oturan köylüler, fırsat buldukça kaçakçılık yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar. Bu durumu bazı Türk köylerinde de görmek mümkündür.

Yukarıda ki izahlardan da anlaşılacağı gibi Suriye tamamiyle bir tarım ülkesidir. Fakat son yıllarda endüstrileşme sahasında da önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. En önemli endüstri kolları çimento, tekstil (bilhassa pamuk ipliği ve ipekli kumaşlar), şeker ve sigara sanayiinde olmuştur. Son yıllarda Sovyetlerden Doğu Avrupa ülkelerinden ve İran'dan aldığı krediler ile kurulan petrol rafinerileri ve yeni fabrikalar ile Suriye'nin endüstrileşme sahasında ciddi adımlar attığı görülmektedir. Bu yatırımlara paralel olarak enerji sahasında da hissedilir gelişmeler olmaktadır.

Yapılan inceleme ve araştırmalar Suriye'nin yer altı kaynakları bakımından pek zengin olmadığını ortaya koymuştur. Ülkede krom, demir, linyit ve kurşun yataklarına rastlanmış ise de bu madenler bol miktarda olmadığı için bunların işletilmesi ile ilgili bir endüstri sahası gelişmemiştir. En önemli gelişme petrol sahasında olmuştur. Amerikalı, Fransız, Alman, Romen, Yugoslav ve Kanadalı petrol şirketleri ile ortaklaşa yapılan çalışmalar sonunda bugün üretilen petrolün miktarı günlük 8 milyon tona ulaşmış bulunmaktadır. Tespit edilen petrol rezervleri ise 1.400 milyon ton civarında bulunmaktadır ki bu Suriye'nin ihtiyacını 2010 yılına kadar karşılayacaktır. İran-Irak harbi başlamadan önce inşa edilen ve Irak petrollerini Akdeniz kıyılarında Banyas'da kurulan rafinerilere ulaştıran petrol boru hattında elde ettiği kazanç durmuş bulunmaktadır. Zira Suriye'nin İran-Irak harbinde İran'ı desteklemesi üzerine Irak bu petrol sevkiyatını durdurmuş bulunmaktadır.

Tabiat şartları bakımından çok çeşitlilik gösteren Suriye, din ve etnik konularda da çok karışık bir manzara arz eden bir ülkedir. Bu yüzden ülke Osmanlı devri hariç tutulursa, siyasî bir istikrara kavuşamamıştır. Bu yüzden ülkede sık sık iktidar darbeleri olmuş, hükümetler değişmiştir. Uzun süren Hafız Esad'ın rejimi dahi küçük bir Alevî azınlığın desteği ile sağlanmıştı. Suriye'nin 11 milyonluk nüfusunun büyük kısmını Müslüman Arap-

lar teşkil etmektedir. Ayrıca ülkede Türk, Ermeni, Kürt, Çerkes, İranlı, Yahudi ve Avrupalı azınlıklar bulunmaktadır. Müslümanların nüfusu 10 milyon civarındadır. Sünniler 7,5 milyon, Alevîler 1,5 milyon, Dürziler, İsmaililer ve Şiiler 500 bin, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Yezidiler 1,5 milyon olarak tahmin edilmektedir.

Sovyetlerden sağlanan kredilerle son yıllarda yapılan kara ve demir yollarının uzunluğu hızla artmış bulunmaktadır. Ulaşım sahasındaki bu gelişme ekonomik alana da müspet olarak yansımaktadır. Suriye uzun süre demiryolları bakımından fakir kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu devrinden kalan 844 kilometrelik demiryolu memleketin bugünkü şartlarına hem uygun değildi ve hem de ihtiyaca cevap vermiyordu. En önemli demiryolu Lübnan'da Trablus'da başlayan Humus ve Hama üzerinden Halep'e ulaşan yoldur. Bu arada Kuzey Suriye'nin en önemli limanı olan Lazkiye bir demiryolu terminali ile bağlanmıştır. Bu hat aynı zamanda Cizre'ye bağlanmıştır ki bu ülkenin hem ekonomik ve hem de stratejik yönden gelişmesini hızlandırmıştır. Ayrıca Şam'ı, Hicaz'a, Ürdün'e ve Suudi Arabistan'a bağlayan demiryolu hattı da tamamlanarak hizmete girmiştir. Büyük bir kısmı Türkiye sınırları içinde kaldığı için Suriye, Anadolu-Bağdat demiryolundan çok az faydalanmaktadır. Bu arada Suriye'nin kara yolu yapımında da büyük ilerleme kaydettiğini görmekteyiz. Nitekim 1968'e kadar 8.120 kilometre yola sahip olan Suriye bugün bilhassa Sovyet yardımı ile kara yolu uzunluğunu 14.696 kilometreye çıkarmıştır. Suriye demiryollarının haricinde deniz ve kara ulaşımında da son yıllarda iyi bir atılım yapmıştır.[1]

İslâm Öncesi ve İslâmî Devirde Suriye

Tarihin ilk devirlerinden itibaren Suriye, Anadolu, Mezopotamya, Arabistan ve Mısır arasında bir geçit bölgesi teşkil etmiştir. Dolayısıyla, Anadolu'da ve Mezopotamya'da kurulan devletler ile Mısır'da kurulan devletler arasında sıkışıp kalan Suriye, çoğu zaman Anadolu ve Mezopotamya

---

[1] Bu sahada tafsilatlı bilgi için bkz.: W. B. Fisher, **The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography**, London-New York,1950; S.H.Longrigg, **The Middle East: A Social Geography**, London, 1963; G.B.Gressey, **Land and Life in Southwest Asia,** Chigaco-New-York,1958; N. Tunçbilek, **Güneybatı Asya**, İstanbul 1962; S. Erinç-S.Öngör, **Ülkeler Coğrafyası**, İstanbul 1980; S. Öngör, **Orta-Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafya),** Ankara 1965.

bölgelerinde hâkim olan devletlerin kontrolünde kalmıştır. Fakat, Mısır'da hüküm süren devletlerin (M.Ö.3200-332) bazı meşhur firavunları zamanında Suriye'nin, Mısır idaresine girdiğini görmekteyiz.

Suriye bölgesi, yukarıda da işaret edildiği gibi çoğu Anadolu ve Mezopotamya'da kurulan Sümerler, Babiller, Akadlar, Hititler ve Asurlular hâkimiyetinde kalmıştır. Suriye, esas kimliğine İslâmiyet ile kavuşmuştur. Peygamber Efendimizin son günlerinde İslâmı kabul etmiş olan Arap kabileleri arasında ihtilâflar ortaya çıkmıştı. Bu ise, Hz.Peygamberi son derece üzmüştü. Müslümanlar arasındaki bu ihtilâfta taraflardan biride Bedevî Araplar idi. Hz. Peygamber, Bedevî Araplara, Kuzey Suriye bölgesine gitmelerini ve kardeş ihtilâfına son vermelerini istemişti. 8 Haziran 632'de Hz.Muhammed'in vefatından sonra Halife olan Hz. Ebubekir zamanında, bilhassa askerî birliklerin takviyesi ile bu Bedevî Araplar, Suriye istikametinde ilerlemeye başlamışlardır. Bizans kuvvetlerinin gafletinden de istifade eden Müslüman Araplar hızla ilerleyerek bugünkü Filistin ve Ürdün bölgelerine girmeye muvaffak olmuşlardı. Nihayet, Hz.Ömer'in Halifeliği zamanında İslâm orduları, Bizans kuvvetlerini tam manasıyla oluşturmaya başladılar. Nitekim, Halid bin el-Velid kumandasındaki İslâm orduları, 30 Temmuz 634'de Bizans ordusunu Acnadin mevkiinde ağır bir mağlubiyete uğratmışlardır.[2] Artık, Filistin ve Ürdün bölgeleri tamamen Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Suriye'nin kapılarını Müslümanlara açan muharebe ise Yermük mevkiinde, 20 Ağustos 636'da olmuştur. Takviyeli Bizans kuvvetlerini mağlup eden İslâm ordusu, Şam'ı ele geçirerek Suriye'ye hâkim olmuştur. Yahudilerin çoğunlukta bulunduğu Kudüs ve havalisi ise 638 ve 640 yılları arasında fetih olunarak Bizans'ın o bölgedeki hâkimiyetine son verilmiştir.[3]

Bu fetihlerden sonra bizzat Suriye'ye gelen Halife Ömer, "Cabiya toplantısı" olarak tarihe geçen toplantıyı tertip ederek Suriye'nin yeniden teşkilâtlandırılmasını yapmıştır. Bu yeni teşkilâtlanmaya göre Suriye'de halk, mağluplar "Zımmiye", yani himayeye alınanlar ile imtiyazlı Araplar olmak

---

[2] C.Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** Tercüme: N.Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.42-44.

[3] Brockelmann**, a.g.e.,** s.45-46.

üzere ikiye ayrıldı. Ülke, bu yeni teşkilâtlanmaya göre ise şu dört bölgeye ayrılmıştır: Şam, Hims (Humus), Filistin ve Ürdün. Bir nevi askerî işgal idaresi görüntüsü veren bu yeni teşkilâtlanmaya göre yerli halk arazi vergisi ile baş vergisi ödemek durumunda idi.[4]

Suriye'nin bu yeni teşkilâtlanmaya tâbi tutulmasından bir müddet sonra, ülkede meydana gelen veba salgını halk arasında büyük telefata sebep olmuştur. Ölenlerden birisi de Şam Valisi Yezid b.Ebu Sufyan idi. Emevi ailesinden gelen Ebu Sufyan'ın ölümü üzerine kardeşi Muaviye Şam Valiliğine getirildi. Hz. Osman'ın desteği ile Muaviye'nin Valiliği bütün Suriye'ye ve ona bağlı olan Filistin, Kudüs ve Lübnan'a teşmil edildi.

Takip ettiği siyaset ile hem İslâm dünyasında büyük üzüntülere ve hem de başarılara damgasını vuracak olan Muaviye, Suriye Valiliği esnasında yapacağı mücadelenin hazırlıklarını yapmaya başlamıştı. Nitekim idaresi altındaki halka iyi davranarak onların sempatisini kazanan Muaviye, Hz. Osman'ın ölümünden sonra Halife olan Hz.Ali'ye karşı mücadele bayrağını açarken Suriye halkının desteğine güvenerek yola çıkmıştır. Hz.Ali'nin Halifeliğini tanımayan grupların teşviki ile Halifeliğini ilân eden Muaviye, 15 Ramazan 661'de, Ali'nin Hâriciler tarafından öldürülmesi üzerine rakipsiz kaldı. Son derece zeki, kurnaz ve çalışkan bir kişi olan Muaviye, gerektiğinde rakiplerine karşı her türlü entrikaya da teşebbüs etmekten çekinmemiştir. Nitekim, Hz.Ayşe'yi ve kumandan Amr İbn-ü'l-As'ı, Hz.Ali'ye karşı kışkırtmış, Sıffin Savaşı ile Hakem olayında hileye başvurmaktan çekinmemiştir. O'nun bu entrikalı dünyası kendisinden sonra Halifelik makamına gelen Yezid I'e de tesir etmiş ve İslâm tarihinin en trajik olaylarında biri olan Kerbelâ olayının cereyanına sebep olmuştur. Bu ise, İslâm dünyasını hem büyük üzüntülere ve hem de bölünmelere sürüklemiştir.[5] Buna mukabil Muaviye ve Yezid zamanında İslâm orduları büyük fetihler yapmışlardır. Mısır ve Kuzey Afrika fethedilmiş, İstanbul iki defa kuşatılmıştır. Bir müddet sonra İspanya'yı fetheden İslâm orduları, İran üzerinden

---

[4] J.Wellhausen**, Arap Devleti ve Suhutu**, Tercüme F.Işılhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1963, s. 15.

[5] Bu devir olayları hakkında geniş bilgi için bkz, H.Lammens , "Muaviye" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi,** C.8, s.438-444; Brockelmann**, a.g.e**., s.54-63.

Türkistan'a doğru ilerlemeye ve İslâm'ı Türklere tanıtmaya muvaffak olmuştur.[6] Bütün bu gelişmeler esnasında Suriye, İslâm âleminin, daha doğrusu Emevilerin merkezi haline gelmiştir. Bu parlak devir bugünün Suriye'nin başında kalan Hafız Esad, takip ettiği Arap liderliği siyasetini, Suriye'nin bu eski geçmişinden ilham alarak mı takibe çalıştı?

Suriye'yi merkez edinen Emevi hanedanı, Yezid I'den sonra ihtişamını kaybetmeye başladı. Birbirinden yeteneksiz kişilerin Hilâfet makamını işgal ettiği, 12 kişilik Emevi hükümdarları içinde sadece birkaç tanesi devirlerine damgalarını vurabilmişleridir. Bunlar içinde Kudüs'deki Mescid el - Aksa'yı inşa ettiren Abd el-Melik (685-705) en zikre değer hükümdarlardan biri olmuştur. İdarî işleri Şam Hıristiyanlarının elinden kurtararak Suriyeli Araplara vermek suretiyle ülke idaresinin millîleşmesini sağlayan Velid I (705-715), Marvani kökenli Halifelerden Hişam (720-732) ve Velid II (743-744) kültüre verdikleri önem neticesinde yazışma dilinin tamamen Arapça olmasını sağladıkları için devirlerine damgalarını vurmuşlardır.[7]

Diğer hükümdarlar zamanında İslâm dünyası karışıklıklar içerisinde hızla parçalanmaya yönelmiştir. Suriye, Emevilerin merkezi olmaktan çıkmıştır. Halife Marvan II (744-749) zamanında başkentin Şam'dan Harran'a nakli Suriyelileri isyana sevk etmiş ve bu isyan uzun yıllar sürmüştür.

Marvan II, devletin bütün enerjisini Suriyeli isyancılar ile Emeviler aleyhinde faaliyetlerini yeniden hızlandırmış olan Haricileri bastırmada tüketmiştir. Abu'l Abbas al- Saffah'ın 749'da Kûfe'de Halifeliğini ilân etmesinden bir sene sonra Emevi hanedanı fiilen ortadan kalkmış ve İslâm âleminin yeni hâkimi Abbasiler olmuştur.

Abbasiler devrinde Suriye, eski nüfuzundan uzak, ikinci derecede bir ülke durumuna düşmüştür. Hilâfet merkezi Suriye'den nakil olmuş Bağdat'a yerleşmiştir. Bununla da yetinmeyen Abbasiler, Suriye'yi devamlı bir şekilde idarî ve malî baskı altında tutmuşlardır. Bu ise, Suriyelilerin zaman zaman isyan etmelerine sebep olmuştur. Ne var ki, ülke ahalisinin çoğunluğunu teşkil eden ve bir kısmı halâ Hıristiyanlığını muhafaza eden yer-

---

[6] Geniş bilgi için bkz.H.D.Yıldız., **İslâmiyet ve Türkler**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s.20-80.
[7] Brokelmann**, a.g.e.,** s.74-86.

li Araplar ile Kayslılar ve sonradan gelen Bedevî Araplar arasında bir birlik olmadığı için Abbasilere karşı başarılı olamamışlardır.[8]

Abbasilerin zayıflamasıyla, merkezî otoriteden kopan Suriye, 877'de Mısır'daki Tolunilere bağlandı. Tolunilerin 905'de yıkılmasından sonra Suriye'nin kuzeyi Halep'teki Hamdanilerin yönetimine girerken, güneydeki topraklar bir süre sonra Mısır'a egemen olan İhşidoğullarının yerini alan Fatimiler, bir dizi seferi ardından 1004'de bütün Suriye'yi denetim altına aldılar. Bu dönemdeki siyasal karışıklıklara karşın Suriye, Sünniler ile Şiiler arasındaki çekişmelerin yanı sıra canlı kültürel gelişmelere sahne oldu.

Türk İdaresindeki Suriye

XI.yüzyılın ikinci yarısında Halep ve Şam'ı ele geçiren Selçuklu Türkleri, bir müddet sonra Suriye'nin tamamına hâkim olmuşlar ise de, 1098'de başlayan Haçlı Seferleri esnasında bu hâkimiyetini devam ettirememiştir. Fakat, Selçuklu Emirlerinden Nureddin Zengi 1184'de Suriye'yi Haçlılardan geri almaya muvaffak olmuştur. Zengilerin komutanı olarak Mısır'a giden ve Fatimi Halifeliğine son veren Selahaddin Eyyübi, Mısır ve Suriye'yi içine alan kuvvetli bir devlet kurarak Haçlılara karşı bölge Müslümanlarını başarıyla müdafaa etmiştir. Bu dönemde, Suriye ticaretin merkezi haline gelmiştir.[9]

Mısır'da 1250'de hâkimiyeti ellerine geçiren Memluklular, Moğol ve Haçlı saldırılarını önledikten sonra Suriye'yi ellerine geçirmiş ve Şam dahil olmak üzere ülkeyi altı idarî bölgeye ayırmışlardır. Yönetimi büyük ölçüde Araplara bırakan Memluklar, onlar vasıtasıyla Hıristiyanlara, Dürzilere, Alevilere ve İsmaililere oldukça sert davranan bir idarî sistemi oluşturmuşlardır. Buna rağmen Suriye, bu devirde ekonomik ve ticarî yönden oldukça canlı bir devir yaşamıştır. Timur'un Anadolu seferinden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini hâkimiyeti altına alan Osmanlı Devleti ile Memluklar arasında Suriye önemli çatışma konularından biri haline geldi. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) 1516'da Memlukları yenerek İslâm âlemini ve Suriye'yi Osmanlı idaresi altına soktu.

---

[8] Brockelmann, **a.g.e.,** s.87-95.

[9] Geniş bilgi için bkz., C.Alptekin,1978:R.Şeşen, **Selahâddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, İstanbul, 1983.

Osmanlı Devleti, Suriye'yi dört idarî bölgeye ayırmış ve her idarenin başına da ulemadan ileri gelen şahsiyet tayin etmiştir. Bütün idarî birimlere belirli ölçüde özerklik tanıyan Osmanlı Hükûmeti, ayrıca ticarî ve ekonomik hayatın kalkınması için önemli adımlar atmıştır. Şam ve Halep, çok geçmeden Müslümanlar için olduğu kadar, Hıristiyanlarca da önemli birer ticaret ve sanat merkezleri haline gelmişlerdir.[10]

17. asrın sonlarında Avrupa cephesinde vuku bulan menfî gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde olduğu gibi, Suriye'de de tesirli olmuş ve ekonomik ve ticarî hayat oldukça durgun hale geçmiştir. Yerli yöneticilerin merkezden bağımsız hareket etmesi neticesinde, Şam ve Halep hariç, ülkenin diğer bölgeleri karışıklık ve yoksulluk içinde kaldı. XIX.asrın ilk çeyreğine kadar devam eden bu istikrarsız devir, Mısır'da iyi bir yönetim tarzı sergileyen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isteği ile Suriye bölgesi onun oğlu İbrahim Paşa'ya devredilince ülkenin ekonomik ve ticarî hayatında bir canlanma olmuştur. Mısır Valisi'nin ordusu ile Osmanlı kuvvetleri arasında vuku bulan 1839 Nizip Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgede uyguladığı baskıcı politika halkın hoşuna gitmemiştir. Osmanlı idarecilerinin Dürzilere dayanarak yürüttüğü politika Hıristiyan halkı memnun etmemiş, bu ise büyük devletlerin bölgedeki gayrimüslimleri korumak için müdahale etmelerine sebep olmuştur. Fakat XIX. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin ülkede başlattığı reformlar, İstanbul'da tahsil görmüş Arap gençlerini idarî görevlere getirmesi ile Suriye, yeniden ekonomik ve ticarî hayat yönünden canlanmaya başlamıştır. Bu istikrarlı dönem II.Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir. 1908'de Osmanlı idaresini deviren İttihad ve Terakki Partisi yönetiminin, bölgede daha sıkı kontrol sistemi kurmak istemesi, yabancı güçlerinde tahriki ile Suriyeliler yönetime karşı tavır almaya başlamıştır. Buna rağmen Suriye, I.Dünya Harbi esnasında Türkiye'nin önemli merkezlerinden biri olmaya devam etti. Hicaz'da oluşturulan ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal kumandasına verilen Arap kuvvetleri, İngilizlerinden desteği ile Kasım 1918'de Suriye'yi ele geçirdi. Savaş sona erdiğinde İngilizlerle Fransızların deste-

[10] R.Hartmann, "Şam" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, C.11, s.306; J.Sauvaget, "Halep"maddesi**, İslâm Ansiklopedisi**, C.5, s.121-122.

ğinde Faysal, Mart 1920'de Filistin'i de içine alan Suriye Krallığının başına getirildi. Ama bir ay sonra İngiltere ile Fransa, Araplara verdikleri sözü unutarak, Filistin'in İngiliz, Suriye ve Lübnan'ında Fransız yönetimini girdiğini ilân ettiler.

Fransız Yönetiminde Suriye

Fransızlar, 20 Temmuz 1920'de Suriye'yi işgal ederek Şam merkezli bir idare kurdular. Suriye'nin çoğunluğu Müslüman olan halkı, Fransızların yol yapımı ve tarım alanlarında bazı hizmetler verme gayretlerine rağmen, Hıristiyan bir halkın yönetiminden hoşlanmadıklarını açıkça ortaya koymaya başladılar. Şam'da kurulan Halk Partisi'ne mensup milliyetçiler kısa zamanda halkı Fransızlar aleyhine döndürmeye muvaffak oldular. Şam'da başlayan Fransa aleyhtarı gösterileri bastırmak isteyen Fransız birlikleri şehri bombardımana tuttu. 1927'de bastırılan isyanın ardından Fransızlar, halkı da yönetime ortak etmek için 1928'de Kurucu Meclisi kurarak meclis üyeleri için erken seçim yaptırdı. Milliyetçilerin büyük çoğunluğu Meclis'e girerek yeni hükûmette vazife aldılar. Kurucu Meclis'in hazırladığı Suriye Anayasasını beğenmeyen Fransızlar Meclis'i dağıtmaya kalkınca, Suriyeli Milliyetçiler büyük tepki gösterdiler. Bir uzlaşma için taraflar arasında yapılan görüşmeler Fransa'da neticelendi. Fransızlar, zorla işgal ettikleri Suriye'de kontrolü ve idareyi daha fazla yürütemeyeceklerini görünce Suriye'de iki askerî üs ile dış politikada ve ekonomik önceliklerde söz sahibi olmak kaydıyla Suriye'nin bağımsızlığını Eylül 1936'da tanıyan antlaşmayı imzaladı. Böylece Fransa'nın, Suriye'de zorla kurmaya çalıştığı "Manda" yönetimi de sona ermiş oluyordu.[11]

Bu arada Fransa, Hatay konusunda ki tutumunu değiştirerek Türkiye'nin isteği doğrultusunda İskenderun Sancağı'nın ayrı bir yönetime kavuşturulmasını kabul etti. Daha sonra Hatay Cumhuriyeti statüsüne kavuşan bu topraklar 1939'da Türkiye'ye katıldı. Fransa'nın Hatay konusunda takip ettiği politikayı protesto eden Suriye Hükûmeti istifa etti. Yeni kuru-

[11] Fransa'nın Suriye'de oluşturmaya çalıştığı "Manda" idaresi hakkında geniş bilgi için bkz., Philip S.Khoury, **Syria and the French Mandate, The Politics of Arap Nationalizim, 1920-1945**, London, 1987; Patrick Seale, **Asad of Syria. The Struggle For the Middle East,** London, 1986, s.15-22; Brockelmann, **a.g.e.**, s.402-407.

lan Suriye Hükûmeti de Türkiye'ye karşı olumsuz tavır içine girince, Irak Başbakanı Nuri Said Paşa iki taraf arasında arabulucululuk yaparak konuyu dondurmaya çalıştı.[12]

Suriye, II.Dünya Harbi esnasında dış müdahalelere maruz kalmasına rağmen, Nizam 1946 tam olarak istiklâline kavuşmuştur. Ne var ki, Suriye'yi yöneten idareciler, hiçbir zaman, Lübnan ile Hatay hakkında hak iddia etmekten vaz geçmemiş, bu aşırı şovenlik ise Suriye'nin komşuları ile sağlıklı bir ilişki kurmasına izin vermemiştir.

Müstakil Suriye

İngiltere başta olmak üzere pek çok Avrupa devletinin ve ABD'nin yardımı ile kurulan İsrail devleti, diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi, Suriye'de de rejimin değişmesine neden olmuştur. 1945 seçimleri ile devlet başkanı seçilen Şükrü el-Kuvvetli, Mart 1949'da Albay Hüsnü Ez-Zaim tarafından darbe ile devrildi. Temmuz 1949'da ise Albay Ez-Zaim yerini Albay Sami el-Hinnnavi'ye bıraktı. Dört ay sonra ise, Albay Edip Çiçekli idareyi ele geçirdi. Albay Çiçekli ordudaki darbecileri temizleyerek 1954 yılına kadar başta kaldı. Albay Faysal el-Atası başkanlığında Şubat 1954'de yapılan askerî darbe ile Suriye, yeniden parlamenter sisteme geçti. "Solcu Milliyetçi Baas Partisi" ile "Suriye Toplumsal Milliyetçi Partisi" bir koalisyon hükûmeti oluşturdular.[13]

Suriye'deki koalisyon hükûmeti, dönemin popüler Arap lideri Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Nasır'a güvenerek, ülkeyi Mısırla birleştirdi. Böylece, Şubat 1958'de Mısır ve Suriye "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adı ile bir devlet haline geldiler. Fakat, Mısırlı yöneticilerin Suriye'yi kontrol etmelerine dayanamayan Suriyeli subaylar bir darbe ile bu birliğe son verdiler. Mart 1963'de ise Baascı subaylar ülke yönetimine el koydular. Ne var ki, Suriye'de ki bu Baascı askerî rejim 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Golon Te-

[12] Ö.E.Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara, 1970, s.16-18; **Olaylarla Türk Dış Politikası**,.....

[13] Bu husuta geniş bilgi için bkz., Robert Wolson, **The Bath and Syria, 1947-1982. The Evolutian of Ideology, Party and State, Princeton, N.J.,** 1987, s.81-104; Ilana Kass, **Soviat Involvement in The Middle East:Policy Formulation**, **1966-1973**, Folkstone, Kent, 1978, s.17-23; Patrick Seale, **The Struggle For Syria**, London, 1987, s.58-132.

peleri'ni İsraillilerin işgaline mani olamadı. Bu başarısızlıktan morali bozulan subayları etrafında toplayan Hafız Esad, 1970'de darbe ile yönetimi ele geçirdi. 1971'de devlet başkanlığı görevine getirilen alevi kökenli Hafız Esad, kısa zamanda öteki hizipçi grupları etkisiz hale getirerek durumunu güçlendirdi. Fakat "Müslüman Kardeşler" grubu uzun süre Hafız Esad'a direnmiş ise de, onlar da 1982'de teslim olmak mecburiyetinde kalmışlardır.[14]

Büyük Suriye Hayali ve Komşularla İlişkiler

Fransız mandası döneminde Lübnan ve Hatay'ın Suriye sınırları içersinde gösterildiği günden bu yana, Suriyeli devlet adamları, özellikle Hafız Esad, bu ülkeleri Suriye'nin vazgeçilmez bir parçası olarak görmüşlerdir. Hatay halkının Türkiye'ye katılması, Fransız yönetiminden sonra Lübnan'ın istiklâlini ilân etmesi Suriye tarafından hiçbir zaman tasvip edilmemiştir. Suriye, Lübnan ve Hatay'ın kendisinden koparılmış parçalar olduğunu düşünmekte ve bir gün bu ülkelerin mutlaka kendisine ilhak edileceğine inanmaktadır. Pek çok Müslüman ve Hıristiyan etnik gruplardan oluşan Lübnan halkı arasına radikal fikirler sokmak kolay olmuştu. 1967 ve 1973 Arap İsrail Harpleri esnasında ve sonrasında Lübnan halkı son derece huzursuz olmuştu. Bilhassa Ürdün'ün sınır dışı ettiği 350.000 Filistin halkının Lübnan'a sığınması mevcut rahatsızlığı daha da artırmıştır.

Lübnan'ı en çok rahatsız eden olay ise, Arap-İsrail Harpleri esnasında ülke topraklarının yarısının İsrailliler, diğer yarısının ise Suriyeliler tarafından işgal edilmiş olması idi. Arap-İsrail Harbinde Batılı Devletlerin İsrail'i destekleyen politikalarından istifa eden Sovyetler Birliği, sırasıyla Mısır, Irak ve Suriye ile dostluk ve iş birliği antlaşmaları imzalamış ve bu ülkelere silâh yardımında bulunmuştu. Ordularını Sovyet silâhları ile donatan Suriye, İsrail ilerlemesini bahane ederek işgal ettiği Lübnan topraklarından çekilmediği gibi, bu ülkenin önemli bir kısmını kontrolünde tutmuş ve Lübnan'ın iç işlerine müdahale eder konumuna gelmiştir.[15]

---

[14] Geniş bilgi için bkz., Patrcik Seale, **Asad of Syria The Struggle For The Middle East**, London, 1986, s.25-90.

[15] Alexander 1.Bennett, *"Arms Transfer as an Instnument of Soviat Policy in the Middle East*", **The Middle East Juarnal**, Vol 39, No:4 (1985), s.757-759:Efraim Karş, **The Soviat Union and Syria.The Asad Years**, London-Newyork, 1988,s.40-52.

Bir toprak talebi olmamasına rağmen Irak ile de arası bozulan Suriye, bilhassa Bağdat Paktı'nın kurulmasından sonra Irak'ı da düşman görmeye başlamıştır.[16] Bu ilişkiler, Saddam Hüseyin'in Irak'ın başına geçmesinden sonra da düzelmemiştir. Çok düşmanla mücadele Suriye'yi ve lideri Hafız Esad'ı Sovyetlere daha çok yaklaştırmıştır. Moskova'dan her türlü silâh yardımını alan Esad, ordusunda da önemli sayıda Sovyet subayları bulundurmaya başlamıştır.[17] Ordusunu oldukça kuvvetlendiren Hafız Esad, sık sık Filistin olaylarına da karışmaktan çekinmemiştir. Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'nün İsrail'e karşı başlattığı her çeşit silâhlı eylemi desteklemiştir. Bu yüzden İsrail ve ABD ile sert tartışmalara girmekten çekinmemiştir. Bununla da yetinmeyen Suriye lideri Esad, komşu ülkeler aleyhinde faaliyet gösteren terörist teşkilâtlara destek veren en önemli ülkelerden biri olmuştur.

Türkiye - Suriye İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra kurulan 24 devletten biri olan Suriye, Fransız işgaline uğradığı 20 Temmuz 1920'de itibaren, daha önce İngiltere tarafından sürdürülen Türkiye aleyhtarı propagandayı Fransa daha aktif bir şekilde 16 yıl sürdürmüştür. 1936'da Suriye istiklâline kavuştuğu gün Suriyeli aydınların ve gençlerin, özellikle subayların, yeterince Türkiye aleyhtarı fikirlerle yetiştiğini görüyoruz. Fransızlar, Suriye'deki sivil ve askerî okullarda okutulan tarih kitaplarına Osmanlı Devleti'nin bütün İslâm ülkelerini, dolayısıyla Suriye'yi sömürdüğünü ve geri bıraktığını yazdırmıştı. Fransız işgalinden sonra Suriyeliler, bu eğitimi devam ettirmişler, subaylar ve aydınlar Türkiye aleyhtarı fikirlerle yetişmeye devam etmişlerdir. Büyük çoğunluğu Türk olan Hatay'ın, Türkiye ile birleşmesinden sonra, Suriyeli aydınlar ve subaylar neredeyse Türkiye'yi düşman olarak görmeye başlamışlardır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan oluşumlar ve bu arada Türkiye'nin NATO'ya girmesi, Bağdat Paktı'nın kurulması Suriye tarafından hep düşmanca karşılanmıştır. Bu atmosferden faydalanan Sovyetler Birliği, ül-

---

[16] Patrick Seale**, The Struggle For Syria,** London, 1987, s.186-239.
[17] Seale, **a.g.e.,** s.307-325.

ke genelinde hem komünist propagandası, hem de Türkiye aleyhtarlığını ustaca işlemeye başlamıştır. Bu Sovyet propagandasında en çok etkilenen de sol görüşlü Baas Parti'si olmuştur. Yeterince kuvvetlenen Baas Partisi, 1963'den itibaren solcu subaylara darbe yaptırarak hükûmeti ele geçirmişlerdir. 1966 sonlarına gelindiği zaman Baas Partisi'nin desteği ile Sovyetler, Suriye'de son derece tesirli olmaya başlamışlardır. 1967 Arap-İsrail Harbi'nin, Araplar aleyhine sona ermesinden sonra Suriye'de Sovyet hâkimiyeti daha da kuvvetlenmiştir.Sovyet yardımına muhtaç haline gelen Suriye, bu ülkeden hem silâh ve hem de ekonomik yardım almaya başlamıştır.[18]

Suriye bu gelişmeler içinde çalkalanırken 13 Kasım 1970'de Hafız Esad bir darbe ile iktidarı ele geçirmiştir. Antakya'ya bağlı Samandağ İlçesi'nde bir alevi Arap ailesinden doğan Esad, doğduğu bölgenin Türkiye sınırları içinde kalması ve son derece Türkiye aleyhtarı fikirlerle yetişmiş olması dolayısıyla açıktan bir Türkiye aleyhtarı politika takibine başlamıştır. Sovyetler Birliği ile 21 Nizam 1977 ve 6 Ekim 1978'de imzaladığı Dostluk ve İşbirliği Antlaşmaları ile yeterli askerî desteği alan Hafız Esad, yalnız Türkiye'ye karşı değil, komşularına ve hatta ABD'ye karşıda kafa tutar hale gelmiştir.[19]

Büyük Suriye hayaliyle büyüyen Hafız Esad, Türkiye'den Hatay bölgesini, Lübnan'ın da kuzey kesimini Suriye'ye ilhak etmeyi düşünüyordu. 1980'lerin başından itibaren bu düşüncelerini gerçekleştirmek için fırsat ve zemin bulan Esad, ikinci Arap-İsrail Harbi'nden sonra girdiği Lübnan'da kontrolünü pekiştirirken, diğer taraftan da Hatay ile ilgili olarak Türkiye'den isteklerde bulunmaya başlamıştır. Şubat 1985'de İstanbul'daki Suriye Başkonsolosu Ali Mustafa, yaptığı açıklamada Suriye'nin Türkiye-Suriye sınırını tanımadığını, Hatay'da yapılmış olan referandumun sadece Türkiye ile Fransa'yı bağladığını söylemiştir.

Bununla da yetinmeyen Ali Mustafa, Atatürk Barajı'nın Suriye'nin çıkarlarını zedelediğini, bu sorunun çözümü için uluslar arası bir anlaşma

---

[18] Bennet, *a.g.m.*,s.757-759; Pedro Ramet, *"The Soviat Syrian Relations"*, **Problems of Cummunism (Sepbt-Oct,1986),** s.35-46.

[19] E.Kars, **The Soviat Union and Syria. The asad Years**, London-Newyork, 1988, s.40-52; Joy Kent *"The Assad Faktor"* **The Middle East, No:135 (Jan.1986)**, s.47-48.

yapılmasını istemiştir.[20] Bununla da yetinmeyen Hafız Esad ve yönetimi, Türkiye'deki radikal solculara ve bölücü Kürt gruplara yardım etmiş, uluslar arası forumlarda Türkiye aleyhinde alınan kararları desteklemiştir. Türkiye'nin uluslar arası antlaşmalara göre Kıbrıs'a yaptığı müdahaleyi kabul etmeyen Suriye, devamlı olarak Kıbrıslı Rumları ve Yunanistan'ı desteklemiştir.[21]

Hafız Esad'ın takip ettiği Türkiye aleyhtarı politikalarda ençok tesirli olduğu iki alan Suriye Türkleri ve Türkiye'deki terör olayları olmuştur. Suriye'de yaşayan bir milyonu aşkın Türkmen'in yarıya yakınını zorla asimile eden Hafız Esad yönetimi, diğer yarısını da haklarını arayamayan pasif bir toplum haline getirmiştir.[22] PKK terör örgütünü yıllar yılı destekleyen ve toprakları üzerinde barındıran Suriye lideri, bu tutumu ile Türkiye'ye büyük zararlar vermiştir. Türkiye'nin, Suriye'ye verdiği yeterli suyu beğenmeyen Esad, daha çok su istemiş, şayet bu isteği yerine getirilir ise, PKK terör örgütüne desteğini çekeceğini ifade ederek Türkiye'ye şantaj yapmıştır. Türkiye, 30 bin şehit verdikten sonra gaflet uykusundan uyanmış, ABD'nin de desteği ile Suriye'ye baskı uygulamış ve PKK terör örgütünün liderini yakalayarak hapse atmıştır.

Sovyetlerin dağılması ve Rusya Federasyonunun yardımı kesmesi üzerine Hafız Esad, Türkiye'ye karşı daha ılımlı bir politika takip etmeye başlamıştır.[23]

---

[20] Süha Bölükbaşı, **Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu**, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s.65-66.

[21] David Kshner, *"Conflict and accommodation im Turkish-Syrian Relations"* in **Syria Under Assad**, (eds) by M.Maoz and Avner Yanir, London-Sydney, 1987,s.90-94.

[22] Türel Yılmaz, "*Türkiye-Suriye İlişkilerinin Genel Bir değerlendirmesi ve Bu İlişkilerde Suriyeli Türklerin Durumu*" **Türk Kültürü**, Sayı:430 (1999); M. Fatih Kirişçioğlu, *"Suriye Türkleri"*, **Avrasya Dosyası**, cilt 2/3 (1995), s.131-141.

[23] **Suriye ve Uluslar arası Terörizm**, Türk Demokrasi Varlığı Yay., Ankara, 1996, s.25-51; Kushner, *a.g.m.*, s.97-99;**Türkiye–Suriye İlişkilerinin Dünü, Bugünü , Yarını**, Harp Akademileri Yay., İstanbul, 1994, s.69-75.

boş sayfa

4. IRAK VE TÜRK-IRAK İLİŞKİLERİ

Bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin Musul ve Bağdat Eyâletleri olarak bilinen topraklar üzerinde 3 Ekim 1932'de kurulan Irak, Doğu ve Kuzeydoğu'da İran (1.458 km), Kuzey Türkiye (331 km), Batı'da Suriye (605 km), Ürdün (181 km), Güneyde Kuveyt (242 km) ve Suudi Arabistan (814) komşu bulunmaktadır. Başkenti Bağdat olan şehrin nüfusu 23 milyon civarındadır. (2001 verileri) Müslüman bir ülke olan Irak'ın nüfusunu Araplar (%75), Kürtler (%15) Türkmenler (%7), Asuriler ve diğerleri (%3) teşkil eder. Yüzölçümü 437.072 km^2 olan Irak'ın sınırları toplamı 3.631 km dir.

Resmi adı "Irak Cumhuriyeti- Al Sumhuriyah al Irakiyah) olan Irak, 18 idarî bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler şunlardır: Al Anbar, Al Basrah, Al Mutanna, Al Kadısiyah, Al Najaf, Erbil, Süleymaniyah, At Ta'mim, Babil, Bağdat, Dahuk, Dhi Kar, Diyala, Kerbela, Maysan, Ninova, Salahaddin ve Vasit.

Coğrafî Yapısı ve İklimi:

Irak fizikî coğrafya bakımından dört bölgeye ayrılır: Kuzey ve kuzeydoğuyu kaplayan dağlık bölge; bu gölgenin güneyinden uzanan Basra Körfezi kıyısındaki bataklıklar önemli bir yer işgal eder. Güneybatıdaki çöllerle çevrili Mezopotamya arazisi ile Ürdün ve Suudi Arabistan sınırlarına yakın bölgelerden başlayarak komşu ülkelerin içlerine kadar uzanan çöllük ve steplerden oluşan bölge Kuzeyde bulunan Cezire platosu ile kuzeydeki Zagros Dağları Irak'ın en yüksek bölgelerini oluşturur. Dicle ve Fırat nehirleri Irak ve Mezopotamya'nın hayat kaynağıdır. Bu nehirler Şattülarap mevkiinde birleşerek Basra Körfezi'ne dökülür. Ülkenin diğer önemli akarsuları Büyük Zap, Küçük Zap ve Uzuyım nehirleridir. Çok sayıda göl

bulunmasına rağmen tam bir göl özelliği göstermeyen bu göller yağmur suyu ile beslenirler ve sathidirler. Irak'ın en önemli gölü Şattülarap su yolu ile Fırat Nehri arasında bulunan Hürülhammer Gölü'dür.

Irak'ın İklimine Gelince: Genellikle çöl ikliminin hâkim olduğu ülkede kışlar soğuk, yazlar kuru, sıcak ve bulutsuz geçer. Bu iklim kış-yaz mevsimleri ve güney-kuzey bölgeleri arasında büyük değişiklik gösterir. Yaz mevsimi güneyde uzun, sıcak ve kurak geçer. Sıcaklık bölgede ortalama 46 °C yi bulur. Kuzeyde ise serince ve kısa sürer. Kış mevsimi ise güneyde kısa sürer ve serin geçer. Kuzey bölgelerde kış çok karlı ve uzundur. Yağış ise, ülke genelinde kış aylarında olur. Mezopotamya bölgesinde senelik yağış ortalaması 178 mm'yi dağlık bölgelerde yağış ortalaması 1016 mm'yi bulur. Yağışlar güneyde yağmur, kuzeyde ise kar şeklinde olur.

Ülkenin Tabiî Kaynaklarına Gelince: Bitki örtüsü iklime bağlı olarak, bölgelere göre değişiklik gösterir. Dağlık bölgelerin yamaçlarında çam, meşe, fıstık ağaçları ve daha yukarılarda çalılıklar bulunur. Güneydeki steplere bozkır, bitkileri, çöllerde ise dikenli bitkiler yetişir. Basra körfezi kıyıları ile Mezopotamya'nın bir kısmı bataklık özelliği gösterdiği için buralarda söğüt, kavak ağaçları, yeşillikler ve sazlarla kaplıdır.

Irak'ın en önemli tabiî kaynağı petroldür. Kerkük, Musul ve Basra olmak üzere üç bölgede çıkarılan petrolün yıllık istihsali 31 milyon varil civarındadır Kuzeyde Kerkük ve Musul'da çıkarılan petrol, bir boru hattı ile Suriye'nin Baniyar, Lübnan'ın Trablus-Şam limanlarına, diğer bir boru hattı ile de Türkiye'nin Yumurtalık tesislerine pompalandır. Güneyde Basra da çıkarılan petrol ise Basra körfezi kıyısından dış ülkelere sevk edilir. Irak'ın petrolden sonra diğer önemli doğal kaynakları doğal gaz, sülfür, fosfat ve asbesttir.

Ekonomi:

Petrolün keşfine kadar Irak tam bir tarım ülkesi idi. Bugün dahi tarım Irak ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Petrolden elde edilen gelirle tarımın daha modern bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. Mezopotamya vadisi ile Irmak kenarları tarım için elverişli alanları oluşturur. Ülke

arazisinin yüzde kırküçü (%43) tarıma elverişli olmasına rağmen ancak yüzde sekizinden (%8) faydalanan Iraklılar, mevcut arazilerini iyi değerlendirmeleri halinde, Irak'ın tarım ürünleri ihraç eden bir ülke geleceği açıktır.

Nehir kenarları ile kuzeydeki yaylalarda tahıl, tütün ve meyve türleri yetişmektedir. Daha güneydeki elverişli topraklarda ise buğday, arpa, mısır, pirinç, susam, fındık, sebzeler, meyveler, tütün ve afyon yetişir. Milli bir ürün olan Hurma ise, ülkenin bütün kesimlerinde yetişmektedir.

Tarımın yanı sıra hayvancılık da önemli bir geçim kaynağıdır. Ülkede dört milyon civarında büyük baş hayvan, üç milyon civarında ise küçükbaş hayvan yetişmektedir. Bu hayvancılığa paralel olarak da hayvan ürünleri oldukça yeterli bir seviyededir.Bu arada ülkenin nehirlerinde ve göllerinde sazan ve tatlı su balıkları üretilir. Daha önceki yıllarda balıkçılığın yapıldığı bölgelerin başında körfez kıyıları gelirken, savaşların sonucu olarak başlayan deniz kirliliği balık neslini tüketmiştir.

Irak'da ekonominin can damarını petrol ve petrol ürünleri teşkil eder. Rafineriler ve petro- kimya bunun başında gelir. Petrol endüstrisinin bulunduğu şehirler ise petrolün çıktığı Basra, Kerkük, Musul ve başkent Bağdat şehridir. Petrol sanayi Rus teknolojisinden istifade ederek geliştirilmiştir. Petrolün yanı sıra pamuk, ipek, yün ve bunlarla ilgili pamuklu-ipekli ile yünlü dokuma oldukça gelişmiştir. Petrol sanayiinde olduğu gibi, bu dallarda ihtiyaç duyulan makine aksamı Sovyetler Birliği'nden ithal edilmiştir.

Ne var ki, İran ile uzun yıllar devam eden harb ülke ekonomisini büyük krize sokmuştur. Bu yetmiyormuş gibi, başlatılan Körfez Savaşı hem ekonomiyi ve hem de sanayi durma noktasına getirmiştir. Ülke ekonomisinin bu hale gelmesinde Saddam yönetiminin gereksiz silahlanmaya yaptığı harcamalarında büyük rolü olmuştur. Ülkenin dış ticaretinde petrol ihracatı önemli rol oynamaktadır. İthalat ise, daha çok teknoloji transferine ağır sanayi ürünlerine dayanmaktadır.

Irak'ın Nüfusu ve Etnik Yapısı:

Birinci Dünya Savaşı bittiğinde yani Osmanlı idaresinin sona erdiği yıllarda Irak'ın nüfusu 2.500.000 civarında idi. Geçirdiği harplere rağmen bu

nüfus %35'lik artış oranı ile bugün 17.500.00'a ulaşmış bulunmaktadır. Nüfusun yüzde yetmişini (%70) Araplar, %15'ini Kürtler, %8'ini Türkmenler, %7'sini ise Farslar, Asuriler, Süryaniler, Nasturiler ve diğerleri teşkil eder. Ülkede resmi dil olarak Arapça konuşulur. Arapçadan sonra Kürtçe ve Türkçe dilleri yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Halkın büyük çoğunluğu Müslüman olan Irak'ın sayıları az da olsa, bir kısım Hıristiyan unsurlara da sahiptir. Müslüman nüfusun yarısına yakını Şii, diğer yarısı ise Sünnidir. Bu iki grup arasındaki rekabet ülkede siyasî istikrarın sağlanamamasında önemli bir rol oynamıştır. Irak'ın nüfusunu oluşturan üç unsurdan biri olan Türkler ve diğer adıyla Türkmenler, ülkenin en elit tabakasını teşkil eder. Ne var ki, ülkenin istiklâlini ilan etmesinden sonra ortaya çıkan Şii-Sünni çatışmalarında ve Kürt isyanları neticesinde Türkmenler büyük zarar görmüşlerdir. Bu yetmiyormuş gibi, faşist Baas Partisi'ne dayanarak Irak'ta yönetimi ele geçiren Saddam Hüseyin'in en çok gazabına uğrayan zümrede Türkmenler olmuştur. Yarım milyondan fazla Türkmen, Arap adı verilerek Araplaştırılıp güneye sürülmüştür. Kürtler otonom statü aldığı için Irak ordusunda asker yapmıyorlardı. Uzun süren İran harbi esnasında kasıtlı olarak Türkmenler ön safta savaş hattına sürülünce 200 binden fazla Türkmen Kürt adı ile onların nüfuzuna geçmiştir. Esasında iki (2) milyon civarında olan Türkmen nüfusu dış göçlerinde tesiri ile bugün bir milyon civarına inmiştir[1]. Türkmenlerin tarihini şöyle verebiliriz:

Irak Türkmenlerinin Tarihçesi:

Irak Türkmenlerinin bölgeye gelişleri hakkında değişik görüşler olmakla birlikte, bugün, Türklerin Orta Doğu'ya gelişlerinin M.Ö. devirlerden itibaren başlatıldığını, Selçuklular devrinde ise tamamlandığını görmekteyiz.

Bugünkü Irak topraklarında ise Türkler 674 yılında Emevi Valilerinden Ubeydullah bin Ziyad'ın Basra'ya 2000 Türkü davet etmesiyle gelmişlerdir. Bunu Abbasi Halifesi Ebû Cafer'ül Mansûr' (754-775)un Bağdad'ın müdafaası için getirttiği 10.000 Türk takip etmiştir. Halife Harun'ür Reşid (786-809)'in 10.000'leri bulan Türk askerini Abbasi ordusunu takviye için

[1] Nefi Demirci, **Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi),** İstanbul, 1990, s. 12-13.

getirmesiyle birlikte sayıları 40.000'i bulan Türkler'in Sâmerrâ şehri ile Dokuk kasabaları kurulmuştur. Irak'a en büyük Türk göçü ise, Selçuklular zamanında olmuş, 1050-1054 arasında Oğuz boyları kitleler halinde gelip bu bölgeye yerleşmişlerdir. Musul, Erbil, Şahrizor ve Kerkük tamamen Türkmenlerin yaşadığı bölgeler haline gelmiştir.

Selçukluyu yıkan Moğol istilası ve bu istilanın önünden kaçan onbinlerce Türk bölgeye gelerek Türk nüfusunun daha da artmasına sebep olmuştur. 1258-1336 arasında İran'da hüküm süren İlhanlılar, 1338-1360 arasında bölgeye hâkim olan Celayirliler, 1360-1469 arasında Karakoyunlu Türkmen Devleti'nden sonra 1470'den itibaren Akkoyunlular hâkimiyetinde kalan bölge, 1508-1515 arasında da Azeri Türkmen Beyi Şah İsmail'in idaresinde kalan bölge, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine geçti.

Osmanlılar Irak'ı, Bağdat, Basra, Musul, Şehrizor ve el-Ahsa olmak üzere beş bölgeye ayırarak idare etmişlerdir. Bir ara bölge 1623 yılında tekrar Safevilerin eline geçti ise de, 1638'de IV.Murat'ın Bağdat seferinden sonra yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve yapılan Kasrı Şirin Andlaşmasından sonra devam eden yıllarda bölge I.Dünya Harbi sonuna kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.[2]

Millî Mücadele yıllarında Atatürk'ün Misâk-ı Millî hudutları içine almak istediği Türkmenler ne yazık ki Anavatandan ayrı kalmışlardır. Yokluk içinde verilen ve başarıyla neticelenen Millî Mücadele'ye rağmen, İngilizlerin petrolden dolayı harbi göze almaları üzerine, yorgun düşen milleti yeni bir harbe sokmayı doğru bulmayan Atatürk, içi yanarak da olsa, Türkmenlerin İngiliz kontrolünde Irak sınırları içinde kalmasına razı olmak mecburiyetinde kaldı.

Müstakil Irak'da Türkmenler:

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Irak'ı işgal eden İngilizler, Musul-Kerkük sorunu dolayısıyla mümkün olduğu kadar Türkmen nüfusu-

[2] Geniş bilgi için bkz. **Türkiye-Irak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını,** Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul, 1994, s. 25-95.

nu az göstermeye çalışmışlardır. Irak, 1932'de İngiliz idaresinden kurtulduktan sonra da Türkmenlerin kaderi değişmemiştir.[3] Yapılan sağlıksız nüfus sayımlarında Türkmen nüfusunu mümkün olduğu kadar az göstermişlerdir. Türkmenlerin büyük çoğunluğu Kerkük, Musul, Erbil, Telafer, ve Bağdat'da yaşamaktadır. Irak'lı Türklerin okuma yazma oranı %90 dolaylarındadır ve okullara kız erkek farkı gözetilmeden gönderilirler. Türkmen çocuklarının Arapça öğrenim yapmaları zorunludur. Ailesinin yanında Türkçe konuşan çocukların Arapça öğrenmek zorunda bırakılması Türkmen çocuklarının başlangıçta başarısız olmalarına neden olmaktadır. Irak yönetiminin Türkmen çocuklarına zorla Arapça öğretim yaptırmasının amacı Türkmenleri asimile etmektir. Liseyi bitirinceye kadar Türkmen çocuklarına Arapça okumaları dışında bir baskı yapılmamakta, liseyi bitirenlerin ise Irak genelinde olduğu gibi, üniversiteye girebilmeleri için BAAS Partisi'nin üyesi olmaları gerekmektedir.[4] Üniversiteyi bitiren Türkmenlerin tayinleri Türkmen toplumunun bulunduğu bölgelerin çok uzağına yapılmakta, eşi memur olanlar ayrı ayrı yerlere tayin edilmek suretiyle eşlerden birinin istifasına zemin hazırlanmakta, yahut da ailesinin bölünmesi amaçlanmaktadır. Son zamanlarda Kerkük'ü Araplaştırma politikası çerçevesinde Türkmen memurların güneye tayin edilerek bu bölgelerde kendilerine iskân kolaylığı sağlamak suretiyle sürekli yerleşmeleri teşvik edilmektedir. Saddam Hüseyin'in iş başına gelmesinden sonra, askerî okullara girmek için müracaat eden Türkmenlere zorluk çıkarılmaktadır. Ancak güven telkin edenler Askerî Okullara alınmaktadır. Irak Türkmenleri ticaret ve tarım sektöründe söz sahibidirler. Girişken ve müteşebbis özellikleri nedeniyle Irak Türkmenleri, ülke ortalamasına göre ekonomik bakımdan vasatın üzerindedir. Irak yönetimi ülkenin güneyindeki Nasırıye bölgesine Kerkük Türkmenlerini yerleştirmek için bir proje hazırlamış, Nasırıye de yapılan bloklara ilk önce Türkmenler, ikinci olarak Kürtlerin yerleştirilmesi planlanmıştır. Ancak, daha sonra savaşın devam ettiği kritik bir dönemde içte bir huzursuzluğun çıkması ihtimaline karşı plânın uygulanması durdurulmuştur. Nasıriye bölgesi sıcak, çöl karakterinde ve tarıma elverişli olma-

[3] N.Demirci, **Dünden Bugüne Kerkük, s. 33; Türkiye -Irak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını,** s. 168-1970; Şevket Koçsoy, **Irak Türkleri,** Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 29.

[4] Baas Partisinin siyaseti için bkz. **Türkiye-Irak İlişkilerinin Dünü,Bugunü, Yarını,** s. 136-137.

yan özelliktedir. Arapların, Türkmenlerin bulunduğu bölgelere özellikle Kerkük bölgesine yerleşmeleri teşvik edilmektedir. Araplara, Türkmenlere ait bölgelerde yer verilmekte, yerleşebilmeleri için devlet tarafından maddî yardım yapılmaktadır. Türkmen kızı ile evlenen Arap asıllılara ise yardım yapılmamaktadır. Arap kızı ile evlenmek isteyen Türkmen gençlerin de, yönetim, kademelerinden izin alması gerekmektedir. Irak'ta Türkmenlerin toplu bulundukları Kerkük ve Erbil bölgelerinde,küçük lehçe farklılıktan olmasına rağmen, Türkiye Türkçesi'ne yakın Türkçe konuşulmaktadır. Bağdat, Musul gibi Araplarla karışık yaşayan Türkmenlerin çok sayıda Arapça kelimeyi kullandığı görülmekle beraber karşılıklı konuşup anlaşmak mümkündür. Irak yönetimi, Kerkük'le ilişkilerini kesmek amacıyla ilçeyi Tikrit vilâyetine, nüfusun büyük bir kısmı Türkmen olan Kifri ilçesini de Kerkük'den alarak Tikrit vilâyetine bağlamıştır. Türkmenlerin yoğun olarak bulunduğu bölgenin Irak'ın verimli arazi kesimini ve önemli petrol sahalannı kapsaması nedeniyle yönetim bu bölgeyi Araplaştırmak için son zamanlarda yoğun çaba harcamaktadır.

Irak'ta ki Kürtler ve Şiiler:

Türkmenlerin dışında, Irak, dini ve etnik yapı olarak 3 unsurdan oluşmaktadır; Kürtler, Sünni Araplar ve Şiiler...

Şu anda Ülke, fiilî olarak 3 unsur doğrultusunda bölünmüş durumda. Kuzeyde bulunan Kürtler Körfez Savaşı ve 36. Paralelin kuzeyine getirilen uçuşa yasak bölge oluşturulması doğrultusunda kısmî bir otonomi kazanmış durumda. Kuzey Irak Kürtleri geçmişte de sürekli olarak Irak yönetimine karşı ayaklanmalar düzenlemiştir. Kürtlerin Irak yönetimine bakışıyla Güneyde yaşayan Şiilerin Irak yönetimine bakışı arasında temel farklılıklar vardır. Kürtler Irak yönetimine karşı çıkışlarının temelinde özgürlük ve ayrı bir devlet olabilme arzusu yatmaktadır. Bu yönüyle Kürt hareketleri daime ayrılıkçı olmuştur. Şiilerin itirazları ise yönetimedir. Irak rejiminin değişmesini ve yerine daha özgürlükçü ve eşit bir yönetim isteği vardır.

Kuzey Irak'ta etkin iki Kürt bölgesi ve grubu vardır. Bunlardan ilki Mesut Barzani önderliğindeki KDP (Kürdistan Demokrasi Partisi) diğeri ise Celal Talabani önderliğindeki KYB (Kürdistan Yurtseverler Birliği)dir.

KDP ilk 1947 yılında partileşme sürecine girmiş zamanla Kürt gruplar arasında çıkan ayrılığın büyümesi ile başlayan ayrışmalar 1976 yılında KYB'nin kurulması ile sonuçlanmıştır.

KDP Türkiye sınırına yakın olan Bahtinan bölgesinde hâkimiyetini sürdürmektedir. Bu bölgenin Türkiye'nin Güneydoğusuna oldukça benzeyen bir yapısı vardır. Özellikle bu iki bölgedeki halkın konuştukları lehçe aynıdır. KDP bir ara Sovyetler Birliği ile yakın ilişkileri olsa da daha sonra Sovyetlerin yıkılması ile bu ilişkiler sonuçlanmıştır. Günümüzde ise Barzani yönetimindeki KDP ABD, İngiltere, Türkiye ve İsrail'in farklı derecelerle desteğine sahiptir.

Talabani kontrolündeki KYB ise kuruluşunda Suriye'nin etkisinde olmuş daha sonra ise İran ve Almanya'nın desteğini almıştır. Bu Kürt grubu ise konuştuğu dil açısından İran Kürtleriyle aynı lehçeye sahiplerdir. Irak Kürtlerinin Irak yönetimi ile ilk etkileşimleri resmî verilere göre 1970 yılında olmuştur. 1970 antlaşması ve 1974 otonomi yasası 1958 yılında Irak monarşisinin yıkılmasından bu yana Kürtlere en çok hak tanıyan belgeler olmuştur. 1970 antlaşması ana hatlarıyla kültürel, idari ve siyasi hakların geliştirilmesi, örgütlenmeye konan sınırların kaldırılması ve toprak reformu vaadini içeriyordu. Bu antlaşmaya göre Kürtler kendi dillerinde okullar açabilecek ve yayınlar yapabileceklerdi. Parlamentoda nüfusa orantılı olarak temsil edilebileceklerdi. Fakat bu anlaşma tamamen hayata geçirilemedi. Kürtlerin zaman içinde yaptıkları ayaklanmalarda çok şiddetli karşılıklar gördü. Özellikle dış ülkelerin verdiği destek ve kışkırtmalarla bu ayaklanmaları gerçekleştiren Kürtler sonradan hep Irak yönetimiyle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan zarar gören de her zaman bölge halkı olmuştur. İlk başlarda İran'ın kışkırtmalarıyla hareket eden Kürtler aldıkları destekle ayaklanmışlar fakat İran'ın 1975'te Irak'la anlaşmasıyla yalnız kalmışlardır. Daha sonra ABD'de Kürtlere verdiği desteği keserek Kürtleri tamamen Saddam yönetimi ile karşı karşıya bırakmıştır. Bunun üzerine Kürtler İran'a yönelerek İran hükûmeti ile işbirliğine girişti. Bununla da yetinmeyen Kürtler, İran'ın 1988 başında Irak'a yaptığı hücumda İran kuvvetlerinin yanında yer aldı. Bu İran-Kürt ortak saldırısı karşısında tutunamayan Irak kuvvetleri mağlup olarak Kuzey cephesini boşaltmak mecburiyetinde

kalmıştır. İranlılar 40 km. kadar ilerleyerek Halepçe ve Hurmal şehirlerini işgal etti. Fakat Irak başkanı Hüseyin Saddam ordusunu toparlayarak hem İranlıları geri çekilmeye mecbur etmiş, hem de düşmanla işbirliği yaptığı için Kürtler üzerine yürümüş ve Kürtlerle meskûn Halepçe kentine 17 Mart 1988 günü yaptığı hava saldırısında kimyasal silâh (zehirli gaz) kullanarak beş bine yakın insanın ölümüne sebep olmuştur.

Dünya kamuoyunda büyük tepkiye sebep olan bu olay üzerine toplanan Birleşmiş Güvenlik Konseyi hem İran-Irak Harbi'ni durdurmuş, hem de Kürt mülteciler için yardım kampanyası başlatmışlardır. Fakat dünya kamuoyu bu yardım kampanyasına beklenen ilgiyi göstermemiştir.Birleşmiş Milletler 20 Ağustos 1988'de 8 yıldır devam eden İran-Irak Harbini durdurmuş ve fakat mülteciler sorunu Türkiye'nin yüklenmesine ilgisiz kalmıştır. Irak hava kuvvetlerinin kimyasal silâh kullandığını gören binlerce Kürt can havliyle Türkiye sınırına koşarak sığınma istemiştir Türkiye, bu insanlara kucak açarak bağrına basmış ve dertlerine derman olmaya çalışmıştır.

Türkiye elinden geldiği kadar bu sığınmacılara bakmaya çalışırken Saddam kuvvetlerinin Kuveyt'i işgal etmesinden korkan bazı Kürt gruplarının Türkiye sınırına dayanmalarına mani olamamıştır. Kısa zamanda sayıları 50 bine ulaşan bu Kürt sığınmacıları Türkiye, dışardan gelen cüz'i yardıma rağmen, kendi imkânlarını kullanarak aylarca bakmıştır.[5] Zamanın Türkiye Başbakanı Turgut Özal, batı ülkelerinden maddî yardım yapmalarını veya bir kısım göçmeni kabul etmelerini istemiş ise de, maalesef istediği yardımı temin edememiştir. Batılı ülkelerin baskısı ile Irak hükümeti af ilan etmiş ve sığınmacı Kürtlerin bir kısmı Irak'a, bir kısmı da İran'a gitmiştir. Çok hazindir ki, Türk halkının büyük özveri ve âlicenaplıkla 11 ay'a yakın beslediği ve barındırdığı Kürt göçmenler, ayrılırken barındıkları bölgede büyük tahribat yapmışlardır. Buna rağmen Türkiye, Kürtlere yardıma uzun süre devam etmiştir. Ne hazindir ki, aynı Kürtler, ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra hem Türkiye'ye ve hem de Irak'daki Türkmenlere karşı dostane olmayan tavırlar sergilemişlerdir.

---

[5] Muhteşem Kaynak, **Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye (1988-1991),** s. 30-34, 134-157; **Türkiye-Irak İişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını,**Harp Komutanlığı Yay., İstanbul 1994, s. 150-160.

Irak'taki bu gelişmeler Türkiye'yi yakından ilgilendirdiği için dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, ilgili ülkelerin yetkililerine çağrıda bulunarak Saddam rejiminden kaçan bu göçmenler için Irak topraklan içinde bir "Güvenlik Bölgesi" oluşturması önerisinde bulundu. Özal'ın bu teklifi ABD ve diğer pek çok devlet tarafından da benimsendi ve Irak'ın kuzeyinden geçen 36 ncı paralel ile Türk sınırı arasında kalan bölgede söz konusu "Güvenlik Bölgesi" oluşturuldu[6]

Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulan bu Güvenlik Bölgesi'nde yaşayan Kürtler, büyük nefes aldılar. Talabani ve Barzani önderliğindeki Kürt grupları, İncirlik Hava Üssü'nde oluşturulan Çevik Kuvvet elemanları ve Türkiye'nin yardımları ile kendilerini tam anlamı ile rahatlattılar. Türkiye Kürtlere ve iki reislerine, yani Talabani ve Barzani'ye maddî ve manevî her türlü yardımı yaptı. Bu yardıma mukabil iki Kürt grubun lideri Türkiye'nin Irak'a müdahale etmemesi, ABD ile birlikte olmaması için ellerinden geleni yapmışlardır. Bununla da yetinmeyen Kürt liderleri. 1 Mart 2003 tezkeresinin reddine kızan Amerika subaylarının kızgın tavırlarından da istifade ederek, Türkiye'nin hassas olduğu Kerkük, Musul ve Telafer'de yaşayan Türkmenlere akla gelmedik baskılar uygulamışlardır. Kürtlerin bu tavrını anlamak, onlara her türlü yardımı yapmış olan Türk halkını ve yöneticilerini son derece üzmüştür. Körfez savaşından sonra Kürtlerle beraber ülkenin güneyinde Şiiler de ayaklanmıştır. Şiiler etnik bir grup değil dinî bir gruptur ve Irak'ın %55-60 nüfusunu oluşturmaktadırlar. Şii Iraklılar hiçbir zaman Kürtler gibi ayrılıkçı olmamışlardır. Daima Irak devletlerinin bütünlüğünü savunan Şiiler, konumlarının düzeltilmesi ve kendilerine eşit siyasî haklar istemişlerdir.

Iraklı Şiiler, Irak devletine olan sadakatlerini tarih içinde de göstermişlerdir. Irak'ın İngilizlerle olan ilişkilerde hiçbir zaman ikili hareket etmemişler, ayrıca Irak-İran savaşı esnasında Irak'a sadık kalıp İran'dan yana tavır almamışlardır. Buna ilâveten Şiiler, Kürtlerin daha önce yaşadığı tecrübelerden dolayı daima ABD'ne karşı mesafeli olmuşlardır. Irak'la ilgili olarak ABD'nin plânlarına destek vermeyip, Irak'ta yapılacak olan bir yö-

[6] **Türkiye-Irak İişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını,**Harp Komutanlığı Yay., İstanbul 1994, s. 155.

netim değişikliğinin yine Iraklıların yapması gerektiğini her fırsatta çıklamışlardır. Bu nedenle de Kürtlere verilen önem onlara verilmemiştir.

Batı açısından Saddam rejiminden sonra Şii çoğunluğun kurabileceği İran benzeri yeni rejim düşüncesi endişe yaratmaktadır. Bu nedenle Saddam'ın güneyde daha etkin olmasına ses çıkartılmamaktadır. 27 Ağustos 1992'de 32. Paralelin güneyine uçuşa yasak bölge ilân edilmesi bir değişiklik yaratmamış, göz boyamadan öteye gitmemiştir. Bu kararın çıkmasının asıl nedeni Irak yönetimi karşısında sahipsiz kalan Şiilere İran'ın sahip çıkmasının istenmemesi, böylece İran'ın ilgisinin bu bölgeden uzak tutulmasıdır.

Atatürk'ün Musul ve Kerkük Siyaseti (1918-1932):

I. Dünya Harbi'nin sona erdiğini ilân eden Mondros Mütarekesi, 31 Ekim 1918, saat 12.00'den itibaren yürürlüğe girdiği gün, Kerkük dahil, Musul Vilâyeti Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk birliklerinin kontrolünde idi. Fakat İngilizler mütareke hükümlerini dikkate almadan Türk birliklerinin Musul'u terk etmesini istemiştir. İstanbul Hükûmeti'nin ricası üzerine Türk birlikleri Musul'u boşaltmış ve İngilizler şehri işgal etmişlerdir.

28 Ocak 1920 tarihli oturumunda Misâk-ı Millî hudutlarını kabul eden son Osmanlı Meclisi Mebusanı, kabul ettiği Misak-ı Millî'nin birinci maddesinde "Osmanlı Devleti'nin özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerin geleceğinin, haklarını serbestçe açıklayacakları rey sonucu belirlenmesi gerekir; söz konusu mütareke çizgisi içinde din, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirlerine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duygulan besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslâm çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem, ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle birbirinden ayrılamayacak bir bütündür" şeklindeki açıklaması ile Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Hatay bölgesinin Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu açıklamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Millî ilân edilmeden önce Ankara'ya gelişinin ertesi günü Ziraat Okulu'nda yaptığı 28 Aralık 1920 tarihli konuş-

masında haksız işgali dile getirerek Musul'un mütareke anında Türk Ordusu'nun hâkimiyetinde bulunduğunu ifade etmiş, İngiliz işgalini, İstanbul'un işgalinde olduğu gibi haksız ve Mütareke hükümlerine uymayan bir teşebbüs olarak değerlendirmiş ve şu açıklamayı yapmıştır ;

"Mütareke aktolunduğu gün ordularımız fiîlen bu hatta hâkim bulunuyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan, Halep ile Katma İstasyonu arasında Carablus Köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülâki olur. Oradan Dirizor'a iner; badehu şarka temdit edilerek Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder.[7]

İngilizlerin, Musul ve çevresini işgal etmelerine rağmen, Müslüman ahali İngiliz idaresini kabul etmediklerini ve Türkiye'nin bir parçası olarak yaşamak istediklerini bildirmişlerdir. Musul halkının bu arzusu karşısında Ankara Hükümeti duyarsız kalmamış, Mustafa Kemal Paşa 1 Mayıs 1920 günü BMM'inde bir konuşma yaparak Musul ve Kerkük konusundaki düşüncesini ve uygulanması gereken politikayı şöyle dile getirmiştir:

"Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudut meselesi tâyin ve tespit edilirken, hudud-u millîmiz, İskenderun'un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-u millîmiz budur"[8]

Atatürk'ün basına yaptığı açıklamalarda ise Musul konusunun şöyle yer aldığını görmekteyiz;

a. "İzmir'de Amerikan yazarlarından Richard Danin'e verilen ve Figaro'da yayınlanan demeç (Açık Söz) :

Sizin, İstanbul'u almak ve Üsküdar üzerine yürümek istediğinizi doğruluyorlar. Kazandığınız zaferden sonra tasarılarınızın neden ibaret olduğunu sorabilir miyim? Paşa yavaş bir anlatım ile cevap verdi:

– Tüm Türk topraklan kurtulmadıkça durmayacağım.

– Paşa hazretleri, Türk toprakları demekle ne demek istiyorsunuz?

---

[7] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,** Atatürk Araştırma Merkezi, Yay., Ankara 1997, s. 12.
[8] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,** Atatürk Araştırma Merkezi, Yay., Ankara 1997, s. 75.

– Avrupa'da, İstanbul ve Meric'e kadar Trakya, Asya'da Anadolu, Musul topraklarını ve Irak'ın yarısını.

– İngilizlerle aranızda bir savaş olmasından korkmuyor musunuz?

Mustafa Kemal Paşa güldü.

– "Ben İngilizlerle değil, Yunanlılarla savaşıyorum" dedi.[9]

b. "United Press Muharririne demeç (Hakimiyet-i Milliye):

– Türkiye Büyük Millet Meclisinin sulh programındaki nukat-ı esasiyesi nelerdir?

– Misak-ı Millî.

– Boğazlar meselesinin halli için teklif buyurduğunuz suret-i hal nedir?

– İstanbul ve Marmara'nın emniyeti masun kalmak şartıyla boğazların cihana açık bulunması esas maksadımızdır. Bu hususta alâkadar devletler ile beraber bulacağımız şekil makul ve muteber olacaktır.

– Petrol arazisini talep edecek misiniz?

– Musul vilâyeti hudud-u millîmiz dahilindedir."[10]

c. "Le Journal Muhabiri Paul Herriot'ya Çankaya'da verilen demeç :

Musul vilâyetinin hudud-u millîmize dahil olduğunu biddefeat ilân ettik. Lozan'da elyevm karşımızda ahz-ı mevki etmiş olanlar bunu pekâlâ bilirler."[11]

Lozan'da Musul Meselesi

Musul Meselesi Lozan Konferansı'nın 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda ele alınmıştır. İsmet Paşa, konferansa katılanlara Türk tezini siyasî, tarihî, etnografık, coğrafî, ekonomik ve askerî açılardan geniş bir şekilde anlatmıştır. Bölgedeki Türk-Kürt-Arap nüfusun tamamının Türk idaresinde olmayı istediğini vurgulamış ve bölgenin Anadolu'dan ayrılamayacağını

[9] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III,** Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s.67.
[10] **a.g.e.,** s. 69.
11 **a.g.e.,** s. 77.

çünkü hukuken de bölgenin Türkiye'nin bir parçası olduğunu vurgulamıştır. İsmet Paşa'dan sonra söz alan Lord Curzon ortaya koyduğu karşı tez ile Türk taleplerini çürütmeye çalışmış, bunda muvaffak olamayınca da başka metotlar kullanarak İngiltere'nin, Musul'u Türkiye'den koparmasının arkasında petrol meselesinin yattığını saklamaya çalışmıştır. İkinci celse görüşmelerinde İsmet Paşa "plebisit" yapılması önerisinde bulunmuş ise de onun bu teklifi Lord Curzon tarafından kabul edilmemiştir. Bununla da yetinmeyen Lord Curzon Musul Meselesinin Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesini önermiş ve bu teklif İngiltere'nin müttefikleri tarafından desteklenmiştir. Türk ve İngiliz heyetleri dışında kalan diğer ülke temsilcileri, ayrıca, konunun Türkiye ile İngiltere arasında çözülmesini istemiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa yeniden söz alarak Türkiye'nin Musul'dan vazgeçemeyeceğini bildirmiştir.

Lozan görüşmelerinde İngiltere'nin ve müttefiklerinin Musul ile ilgili tavırları TBMM'nde tepkilere yol açmıştır. 21 Şubat 1923 tarihli gizli oturumunda Lozan Konferansı'nda meydana gelen hâdiseler hakkında meclise bilgi veren İsmet Paşa, müttefik devletlerin Türk heyetini tehdit ettiğini söylemiştir. İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra söz alan milletvekilleri "Musul verilemez, gerekirse bu uğurda savaşırız" şeklinde açıklamalar yapmışlardır. Bazı milletvekilleri ise Misâk-ı Millî'den taviz verildiğini açıklayarak hükümete karşı sert eleştirilerde bulunmuşlardır.[12]

(Bu tartışmalar üzerine Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Rauf Bey harbe gitmeden Musul Meselesini halletmemiz gerektiği konusunda hem fikir kalarak arayış içerisine girmişlerdir. Milletvekilleri arasındaki tartışmaları yatıştırmak ve meclisi aydınlatmak için Mustafa Kemal Paşa, Musul Meselesi hakkında şu açıklamayı yapmıştır.

"Musul Meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya talik etmek demek, ondan sarf-ı nazar etmek demek değildir. Belki, bunun istihsali için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır (beklemektedir)... Musul Meselesini bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüte-

[12] **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** Cilt IV, s. 65-71, 80-81.

ceğiz, bugün alacağız dersek; bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız."[13]

Mustafa Kemal Paşa, 6 Mart 1923 tarihli görüşmelerde söz alarak Vekiller Heyeti'ne verilecek yetki konusunda şu ricada bulunmuştur :

"Bizim için çok mühim ve hayatî olan Musul Meselesinin muvakkaten talikini bahis mevzuu etmemek ve fakat idarî, siyasî, malî ve iktisadî vesair meselelerde millet ve memleketin hukukunu istiklâlini tamam ve emin olarak istihsal etmek ve memleketimizin suret-i kat'iyyede tahliyesini esas şart telakki eylemek üzere Heyet-i Vekîle'ye bir veçhe vermek muvafık olur."[14]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşmasından sonra Saruhan Mebusu Reşat Bey'in "Lozan'a giden murahhas heyetine ve vekiller heyetine itimat olunması ve müzakerelerin sona erdirilmesi" yönündeki önergesi oylamaya konularak kabul edildi.

TBMM hükûmeti 8 Mart 1923'te Müttefikler'in anlaşma tasarısına karşı kendi antlaşma tasarısını Müttefik Devletlere bildirdi. Türk notasına 28 Mart'ta cevap veren Müttefikler Konferansın yine Lozan'da 23 Nisan'da toplanmasını teklif ettiler. Konferansın ikinci devresinde de anlaşmaya varılamayan bazı noktalar oldu. Musul Meselesinin çözümü de, ileride yapılacak görüşmelere bırakılarak 24 Temmuz 1923'de Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci paragrafında yer alan Musul konusundaki hüküm şu şekildeydi: "Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak 9 aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında bir antlaşmaya vanlmazsa Musul meselesi Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir.[15]

Lozan Anlaşmasının, ilk TBMM'nde Misâk-ı Millî'den taviz verildiği gerekçesiyle onaylanmayacağı aşikârdı. İkinci meclis çalışmalarına başla-

[13] **a.g.e.,** s. 173-176.
[14] **a.g.e.,** s. 173-176.
[15] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar,** Belgeler, Cilt IV, Ankara, 1972. s. 29.

dığında, ilk meclisin muhalif grubuna mensup milletvekillerinin (İkinci Grup) büyük ölçüde Meclis'te yer almamalarına rağmen Lozan Anlaşması'na karşı aynı tepkiyi gösterdiklerini görmekteyiz. İkinci Meclis'teki bu muhalefete dayanarak anlaşmayı imzalamak istemeyen Rauf (Orbay) Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa lehinde tavır koyması üzerine istifa etmek zorunda kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın, anlaşmanın imzalanması istikametindeki tavrı, Lozan Barış Anlaşması'nın 23 Ağustos 1924 tarihinde onaylanmasıyla sonuçlanmıştır.

Musul Meselesi üzerinde Türk ve İngiliz yetkililerinin yaptığı görüşmelerden bir netice çıkmamış ve konu 20 Eylül 1924'de Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. Türk tarafının Musul'da bir plebisit yapılmasını ısrarla istemesine karşılık, İngiltere "bölgede yaşayan halkın cahil olduğu ve sınır işlerinden anlamadığı" gerekçesi ile Türk teklifini kabul etmemiştir. 30 Eylül 1924'de Milletler Cemiyeti eski Macar Başbakanlanndan Kont Teleki başkanlığında oluşturduğu komisyona konuyu havale etmiştir. Bu komisyon Musul'a gidip halkın görüşlerini öğrenmek istemiş ise de İngilizler buna engel olmuşlardır. Komisyon, 28 Ekim 1924'de bir sınır tespiti yaparak "Brüksel Hattı" adıyla geçici mahiyette Türk-Irak sınırını tespit etmiştir. Komisyon hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925'de Milletler Cemiyeti'ne sunmuştur. Fakat komisyonun sınırla ilgili yaptığı tespitler bölge halkının ve Türkiye'nin isteklerinden uzak idi. Türkiye haklı olarak bu komisyon raporuna itiraz etmiştir. Türkiye'nin itirazı üzerine Milletler Cemiyeti, 19 Eylül 1925'de Lahey Adalet Divanı'nın görüşünü istemiştir. Adalet Divanı'ndan çıkan karar sureti Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen Milletler Cemiyeti Meclisi 8 Aralık 1925'te Divan'ın kararını benimsemiş ve Brüksel hattı olarak bilinen bugünkü sınırların güneyinde kalan topraklar İngiliz kontrolündeki Irak sınırları içinde kalmıştır. Milletler Cemiyeti'nin Adalet Divanı yoluyla İngilizlerin isteğine uygun bir şekilde konuyu halletmesi Türk kamuoyunda büyük tepkilere neden olmuştur. Türkiye'de İngiltere aleyhtarı gösteriler yapılmış ve hatta savaş ihtimalinden bahsedilmeye başlanmıştır. İngilizler Şeyh Sait isyanını çıkarttırarak Türkiye'ye gözdağı vermiş ve sınır köylerimizi bombalatma cüretinde bulunmuştur.

Fevkalâde güçlükler içerisinde verilen Millî Mücadele ve kazanılan zaferden sonra Türkiye'nin yeni bir mücadeleye gücünün yetmeyeceği düşünülerek bugünkü sınırlar geçerli olmak üzere 5 Haziran 1926'da Ankara Antlaşması imzalanarak konu kapatılmıştır. Bu antlaşmanın 14. maddesine göre bölgedeki petrol gelirinin %10'u 25 yıl süreyle Türkiye'ye bırakılmıştır.

Ankara Antlaşması'nın;

"Madde-14: Her iki memleket arasında menâfi'-i müştereke sahası tevsi etmek maksadıyla Irak Hükümeti işbu mu 'ahedenin mevki '-i meriyete vaz 'ı tarihinden itibaren yirmi beş sene müddetle bervechi zir alacağı â'idatın yüzde onunu Türkiye Hükümeti'ne tesviye edecektir.

a) 14 Mart 1925 tarihli imtiyaz mukavelenamesinin onuncu maddesi mucibince "Turkish Petroleum Company"den, b) Bâlâdaki imtiyaz mukavelenamesinin altıncı maddesi mucebince petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya eşhastan, c) Bâlâda zikredilen imtiyaznâmenin otuz üçüncü maddesi mucibince teşekkül edebilecek olan mu 'avin şirketlerden."[16] Böylece, Türkiye'nin, yirmi beş yıl süreyle Irak petrollerinden gelir sağlayacak olan üç kaynaktan, 25 yıl süreyle %10 petrol geliri alması resmen onaylanmıştır.

Bu notayla; antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 aylık bir süre içerisinde, Türkiye Hükûmeti, 14. maddede öngörülen %10 hissesini sermayeye çevirmek istediği takdirde, Irak Hükûmeti'ne haber verecek, Irak Hükûmeti de bu ihbar yapıldıktan sonraki 30 gün içinde, bu maddenin yerini almak üzere, Türkiye'ye 500.000 İngiliz lirası ödeyecektir. Ayrıca, Türkiye'nin elindeki hissesini üçüncü bir tarafın teklif edebileceği yüksek fiyatla elinden çıkarmaması da kararlaştırılmıştır. Böylece, hem 14. maddenin uygulanma şekline açıklık getirilmiş, hem de Türkiye'ye bir seçenek sunulmuştur. Ancak Türkiye, bu öneriyi kabul etmeyecek ve petrol gelirlerinden % 10'luk payını almayı tercih edecektir.

---

[16] Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri,** 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1975., s. 364-365.

Türkiye'ye verilecek olan miktarın Irak'taki hangi bölgelerden sağlanacağı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Gerlampson tarafından 14 Haziran 1926'da açıklanmıştır. Buna göre; Türkiye'ye verilecek olan %10'luk hissenin, Basra Vilâyeti ve 1914 yılında İran'dan Türkiye'ye devredilen arazi dışındaki, Turkish Petroleum Şirketi'nin petrol gelirlerinden sağlanacaktır.[17]

Ankara Antlaşması'nın Irak Meclisi tarafından onaylanmasının ardından, Türkiye'nin Irak petrolleri üzerindeki %10'luk hissesinden 500.000 İngiliz sterlini karşılığında vazgeçtiği haberleri Türk basınında yer almaya başlamıştır. Bunun üzerine Türk Hükûmeti harekete geçmiştir. Basında çıkan bu tür haberlerin yanlış olduğu, Türkiye'nin haklarından hiç bir şekilde vazgeçmediği belirtilerek, haberin *"tekzîb edilmesi"* yani yalanlanması görevi 17 Haziran 1926'da Anadolu Ajansı'na verilmiştir.[18]

Bunun üzerine Anadolu Ajansı tarafından bu haber yalanlanmış, Türkiye Irak petrollerinin gelirlerinden alacağı %10'luk hissesinden vazgeçmeyeceği Türk ve dünya kamuoyuna ilân edilmiştir. Ancak, bu yanlış haber o kadar etkili olmuştur ki, Musul meselesini ele alıp inceleyen eserlerin çoğunda, Türkiye'nin 500.000 İngiliz sterlini karşısında haklarından vazgeçtiği bilgisi verilmiştir.[19] Fakat, çalışma süremizi kapsayan dönemle ilgili olarak yapmış olduğumuz araştırma sonrasında, Musul Antlaşması'nın adından 14. maddeye ilişkin ek nota ile Türkiye'ye tanınan bu hakkın kullanıldığına, Türkiye'nin böyle bir istekle Irak Hükûmeti'ne baş vurduğuna dair her hangi bir -bu yanlış haber dışında- belgeye ve açıklamaya rastlanılmamıştır.

Bu nedenle Türkiye, 1951 yılına kadar düzenli olarak Irak petrol gelirlerindeki payını almaya devam etmiştir. Ancak, Türkiye, bu süre içerisinde alması gereken 5.5 milyon sterlinin tamamını alamamıştır. T.B.M.M.'i tarafından kabul edilen Kesin Hesaplar'a geçen miktar 25.7 milyon Tl'dir. Bu

---

[17] **Akşam,** 15 Haziran 1926, s. l.

[18] **Milliyet,** 18 Haziran 1926, s. 1.; **Vakit,** 18 Haziran 1926, s. 1.

[19] T. C. D. B., **a.g.e.,** s. 109.; İsmail Soysal, a.g.e., s. 307.; Kemal Melek, a. g. e. s. 56.; Durmuş Yımaz, **Misak-ı Milli'ye Göre Musul,** Konya, 1995, s. 125.

miktar; ilgili yılların TL./Sterlin paritesi göz önüne alınarak İngiliz Lirası'na çevrildiğinde yaklaşık 3.5 milyon sterlindir.[20]

Bu hesaba göre Türkiye, 25 yıl boyunca alması gereken miktardan yaklaşık 2 milyon sterlin daha az petrol geliri almıştır. Bu nedenle, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nden 28 Haziran 1914 tarihinde elde etmiş olduğu ve hiç bir hukukî dayanağı olmayan imtiyaza sıkı sıkıya sarıldığı göz önüne alınırsa, Türkiye Cumhuriyeti'nin, uluslararası niteliğe sahip Musul Antlaşmasından doğan haklarının devam ettiğini ve bu miktarın ödenmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

Türk Hükûmeti'nin Irak petrol gelirleri üzerindeki hak ve yetkilerinin tartışıldığı dönemde, Musul Antlaşması'ndan sonra Türk basınına her hangi bir açıklamada bulunmayan Başbakan İsmet Paşa'nın bu konu hakkındaki görüşleri basına yansımaya başlamıştır. İsmet Paşa, Ankara Antlaşması'nın üzerinden belli bir süre geçtikten ve bu mesele Türk kamuoyunun gündeminden yavaş yavaş çıkmaya başladığı günlerde, Vakit Gazetesi muhabiri Ali Naci Bey'in sorularını cevaplamıştır.[21] Bu görüşmede, daha çok Musul meselesi ve yeni vergiler üzerinde durulmuştur.

Musul meselesinin Lozan'da çözülmesinin mümkün ve daha iyi olup olmadığının sorulması üzerine İsmet Paşa; *"Musul meselesinin Lozan 'da araziye te 'allûk eden esâsını bugünkü gibi halletmek tasavvur olunabilirdi. Vâki 'â yeni mu 'ahedenin araziden mâ 'ada olan aksamını Lozan'da mevzu'-ı bahs etmeğe sebeb yoktu. Bu cihetten sarf-ı nazar, asıl mes'elenin, ya'ni arazi ve hudud esâsının Lozan'da halline ma'anen imkân yok idi. Milletimizin haklı 'addettiği esâsları tahakkuk ettirebilmek için kâbil-i tasavvur olan bütün vesâ 'it-i tecrübe etmek zaruri idi. Eğer haklı da~vâlar, beyne 'l-milel mü 'esseseler huzurunda vuzuh ile serd olunursa, bu mü'esselerin siyasete değil, 'adalete tâbi' olacaklarını zan ve iddia eden-*

[20] Hikmet Uluğbay, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik,** Ankara, 1995, s. 261. Baskın Oran (Editör), **Türk Dış Politikası,** İstanbul, 2001, s. 269.; Feridun Ergin, *"Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri",* A.A.M.D., Ankara, Mart 1991, Cilt: VII, Sayı: 20, s. 173., Irak'a yapılan kâr payı ödemeleri ve Türkiye'nin aldığı pay hakkında daha geniş bilgi ve istatistikler için bkz.: Charles İssawi and Mohammed Yeganeh- Frederick A. Preager, **The Economics of Middle Eastern Oil,** Nevv York, 1962.; T. C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, **Bütçe Kesin Hesap Kanunları (1924-1963),** Sayı: 1992/5-7, Ankara, 1992.

[21] *"Maziyi Tasfiye Ettikten Sonra...",* **Vakit,** 20 Haziran 1926, s. 2.

ler çok idi ve bina'enaleyh geçirilen safahatı geçirmek kâbil-i ictinâb değildi"[22] diyerek, bunun mümkün olmadığını, üstelik Lozan'da çözümsüz kalan Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a gitmesi halinde, adaleti temel alacak olan cemiyetin Türkiye lehine karar vereceğini savunanların bir hayli olması nedeniyle, Türkiye'nin, haklı davasında her yolu denediğini ve çeşitli süreçlerin yaşandığını söylemiştir.

Bu antlaşmayla Türkiye'ye teselli armağanı olarak, yirmi beş yıllığına Irak petrol gelirlerinin %10'nu verilmiştir. Yeni savaştan çıkmış ve ekonomik açıdan desteğe ihtiyacı olduğu bilinen Türkiye'ye, istediği takdirde bu hissesinden 500.000 İngiliz sterlini karşılığında vazgeçebileceği seçeneği sunulmuş, ancak Türkiye bu hakkını kullanmamıştır. Bu nedenle petrol gelirlerinden alacağı kâr payını 1951 yılına kadar almaya devam etmiştir. Ancak, bu süre içerisinde Türkiye'ye ödenmesi gereken 5.5 milyon sterlinin (Türk parası-Sterlin paritesine göre) sadece 3.5 sterlini ödenmiştir.

Bu nedenle, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nden 28 Haziran 1914'te elde etmiş olduğu ve hiç bir hukukî dayanağı olmayan imtiyaza sıkı sıkıya sarıldığı, buna dayanarak Musul petrolleri üzerinde hak sahipliğine soyunduğu göz önüne alınırsa, Türkiye Cumhuriyeti'nin, uluslararası niteliğe sahip Musul Antlaşmasından doğan haklarının devam ettiğini ve bu miktarın ödenmesi gerektiği söylenebilir.

Musul meselesi her ne zaman Türkiye gündemine gelse, Musul'un savaş yapılmayarak Irak'a bırakılmasının büyük bir hata olduğu dile getirilmiştir. Ancak bize göre, bu yorum doğru değildir ve anakronik bir yaklaşımın ürünüdür. Bunu anlamak için o günün Türk basını, kamuoyunun tutumunu, dünyada gelişen olayları ve diplomasiye yön veren ülkelerin temel politikalarını takip etmek gerekir. Bu yapıldığı takdirde, Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar çok daha iyi anlaşılacak, karar vericilerin niçin böyle bir *"fedakârlığa katlandığı"* çok daha iyi anlaşılacaktır.

Bu nedenle yaklaşık olarak dokuz yıllık savaşın ardından yeni kurulmuş, siyasî, ekonomik, kültürel ve büyük alt yapı sorunları olan yeni Türkiye Cumhuriyeti, Musul'un işgali sırasında göze alınamayan savaşı, bir

[22] A.g.m., **Vakit,** 20 Haziran 1926, s. 2.

kez daha göze alamamıştır. Bir anlamda, Mustafa Kemal Paşa'nın politik yaklaşımıyla, gövdeyi yaşatmak için vücudun kangren olan kısımlarının kesilmesine, bağrına taş basarak razı olmuştur. Ancak Türkiye, bölgedeki Türk nüfusunun Türkiye'ye geçmesine - bazı milletvekilleri ve Musul meselesi nedeniyle İngiliz-Irak baskısı altında olanlar hariç- razı olmamış, demografik yapının değişmesini istememiştir. Bizce bu tutum, daha sonra Hatay'ın Anavatana katılması sırasında demografik yapının etkili olduğu düşünülürse- yerinde bir politikadır. Ancak, Türkiye Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olan Musul'u, Hatay gibi Anavatana katmak gibi bir dünya dengesini hiç bir zaman net bir şekilde yakalayamamıştır. Yakaladığı anlarda da, *"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh"* ilkesinin farklı yorumu nedeniyle, Mustafa Kemal (Atatürk)'in iradesi ortaya konulamamıştır.

Sonuç: Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Misak-ı Millî hududu içine alınamaması herkesten daha fazla Atatürk'ü üzmüştür. Fakat ülkenin yeni bir harp halinde ne gibi risklerle karşı karşıya geleceğini iyi bilen Atatürk, Musul ve Kerkük'ün kaybedilmesini sineye çekmek mecburiyetinde kalmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın 7 Haziran 1926 günü TBMM yaptığı şu konuşma ile konunun kapandığını görmekteyiz:

"Şark-ı Karib'de başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti en esaslı mihveri siyaset-i milel-i mütemeddine arasında bir unsuru intizam ve terakki olarak çalışmak olduğundan cihanın ve Şark-ı Karib'in sulh ve huzuru ve Irak'ın istiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu'yla münasebetimizi normal bir hâle getirmek için yegâne muallak kalan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık.[23]

1932-1939 Dönemi Türk-Irak İlişkileri ve Türkmenler:

Atatürk, İtalya ve Almanya'da gelişen faşist, Sovyet Rusya'da gelişen Komünist rejimlerin Türkiye'yi rahatsız etmemesi için Balkan ülkeleri ile Balkan Antantı'nı, İran ve Irak ile de Sâdâbad Paktı içine Irak'ı da alarak, bu ülkede İngilizlerin yarattığı Türk aleyhtarı havayı gidermeyi, sınırları içinde iki milyona yakın Türkmenin yaşadığı bu Irak ile ilişkilerini geliş-

[23] **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** C.II, s. 165; Daha fazla bilgi için bkz.; Bilal N.Şimşir, **Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler,** Bilgi Yay., Ankara, 2004, s. 47-107.

tirmeyi düşünmüştü. Atatürk'ün İslâm ülkelerinin huzur ve istikrarı için yaptığı bu çalışmalar, aynı zamanda onun yaptığı reformların da İslâm ülkelerinde iyi karşılanmasına sebep olmuştur. Ne var ki, II.Dünya Harbi ve getirdiği yeni şartlar, İsrail'in kuruluşu ve her şeyden evvel Atatürk'ün vefatı, Sâdâbad paktının yaşamasına izin vermemiştir. Bütün bu menfî gelişmelere rağmen Sâdâbad Paktı'nın amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Balkan Antantı'nda da olduğu gibi Türkiye, bir müddet İslâm devletleri arasında sulh ve huzuru temin ettikten ve cihan sulhüne hizmetler ifa ettikten başka, Türk inkılâplarını yapan Atatürk'ün İslâm aleminde nüfuzunun artmasını sağlamıştır. Ayrıca, İslâm ülkeleri Türkiye'yi örnek alarak hürriyet ve istiklâl davalarına sarılmaya başlamışlardır.[24]

Ne hazindir ki, Musul sorunuyla birlikte, kaderlerine terk edilen Irak Türkmenlerinin, Sâdâbad Paktı'nda da adlarının zikredilmediğini görüyoruz. Pakt'in imzasından önce Tevfık Rüştü Aras Kerkük'ü ziyaret ettiği zaman Türkmenler kendisine büyük sevgi gösterisinde bulunmuştu. Bundan rahatsız olan Iraklı yöneticiler, Türkmenlere baskı uygulamaktan çekinmemiş ve Ankara'da bu baskıya karşı bir tepki göstermemiştir.[25]

Irak Yönetimlerinin Türkmenlere Uyguladığı Baskı

1920-1932 yılları arasında Irak'ın İngiliz mandası altında bulunduğu dönemde Türkmenler baskı ve zulüm dolu bir devre yaşamışlardır. 1930 İngiliz-Irak Andlaşması ile Manda idaresinin sona ermesi ve Irak'ın 1932'de Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi ile bağımsızlığına kavuşmasından sonra da, Irak Türkmenleri rahat yüzü görmemiş, üstelik baskı ve şiddetin dozu daha da artmıştır.

1920 Geçici Irak Anayasası ile Irak halkının Arap, Türk ve Kürt unsurlarından oluştuğu kabul edilmişti. Anayasanın 14 ncü maddesi Türklerin ana dilleri (Türkçe) ile öğretim yapmalarını kabul ettiği halde buna müsaade edilmemişti. Buna mukabil diğer bir azınlık olan Kürtler'e çok az sayıda olmalarına rağmen Hristiyan ve Yahudi cemaatlerine dahi geniş haklar verilmiş, eğitim ve öğretimlerini kendi dilleriyle yapmalarına müsaade edilmiştir.

---

[24] Fahir Armaoğlu, **2O.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980),** s. 593.
[25] Şevket Koçsoy, **Irak Türkleri,** s. 29.

1932 istiklâliyle birlikte 70 kadar Türkmen öğretmen Arap bölgelerine sürülmüşlerdir. Yine 1932'de bütün Türk bölgesinden de her dereceli okullarda Arapça diliyle tedrisat yapılması kabul edildi. Böylece (günümüze kadar) Türkmen bölgesinde alfabe ve birinci sınıf dahil Arapça tedrisat yapılmaya başlandı. Şimdi Türkçe, ancak aile içinde konuşulmaktadır. Türk düşmanı, İngiliz kuklası olan Nuri Sait Paşa ve 1933'de kral olan Kral Gazi dönemlerinde Türkmenlere her türlü baskı yapılmıştır. Türkmenlere değil bakanlık, genel müdürlükler dahi verilmezdi. Harbiye'ye girmeleri bir problemdi; hele kurmay olmak, asla mümkün değildi. Türkmenlerin yaşadıkları bölgelere Kürt idareciler, belediyelere Kürt belediye başkanları tayin edilmiştir. Petrol şirketlerine Ermeni, Asuri, Kürtler yerleştirilirken, Türkmenler buralarda işçi bile olamazlardı. Parayla tutulmuş, birçok yazar ve bilginler Kürt tarihi, Kürt edebiyatı gibi sözde eserler imal ederken, birçok Kürt gençleri de, Londra'ya gönderilerek orada kendilerine Türk düşmanlığı aşılanıyor, döndüklerinde Türklerin başına idareci olarak görevlendiriliyorlardı. Kerkük'te çıkan "petrol" kelimenin tam manasıyla bir felâket vesilesi olmuştur.

Bütün bu baskı ve sindirme politikalarının Irak Türklüğü'nü yok edemediği 1937 Sâdâbad Paktı imzalanacağı gün anlaşıldı, imza için Türk heyetinin Kerkük'ten geçeceği yıldırım hızıyla bütün kentte, köyde yayıldı, Mütarekeden sonra hiçbir Türk heyeti gelmemişti. Kerkük'te büyük bir heyecan yaşanıyordu. Nihayet 27 Haziran 1937 günü heyet geldi, dükkânlar kapandı, alışveriş durdu, genç ihtiyar herkes sokaklara döküldü. Irak hükûmeti şaşkın halkı dağıtmak için çareler aramakta, atlı polisler toplananları dağıtmaya hazırlanırken, herkeste Türklüğe bağlı derin ifade ve heyet üyelerinin bir çoğunun gözleri nemli idi.[26] Heyet İstasyon Oteli'nde misafir edildi, halk istasyon çevresinde sabahladı, o gece birçok kişi tutuklanmış, işkence görmüş ve sürülmüştür.[27]

Türk Heyeti'nin Kerkük'e gelişi acı ve tatlı hatıralarla dolu bir tarih başlangıcı olmuştur. Türk heyetiyle birlikte Kerkük'e gelen Türklerin tezahüratını gören Nuri Sait Paşa, Bağdat'a dönüşte verdiği raporda, geçmişte Abbasiler'in Türklerin nüfuzu altına girdiği gibi, Türklerin Irak'ı ele geçi-

[26] Koçsoy Şevket; **Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri,** s. 128-129.
[27] Yaşar Canatan, **Türk Amerikan Münasebetleri (1932-1959),** Ankara 1995, s. 25.

rebileceklerini dolayısıyla daima baskı altında tutulmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu tarihten sonra, Türkiye'den gelen hiçbir Türk heyeti Kerkük'e sokulmamıştır. Bu arada da yüzlerce Türk aydını Kerkük'ten Irak'ın güneyine sürülmüş, Türk gazetecilerinin Irak'a sokulması yasaklanmıştır. Musul Meselesi'nin hallinden sonra yeni bir katliamla karşılaştılar. 1946 yılında Kerkük'lü işçiler polis kuvvetleri tarafından yaylım ateşine tutulmuşlardır. Bu katliamın neden yapıldığı hâlâ meçhuldür. Aslında Türk düşmanlığını politika edinen Iraklılar için sebep önemli değildir. Kendi diliyle eğitim öğretim yapamayan Türkler, 1947'den sonra kendi aralarında, evlerde bir okuma-yazma seferberliği başlatmışlardır.

Bağdat Paktı (1955) ve Türk-Irak İlişkileri:

II.Dünya Savaşından sonra Sovyetler Birliği'nin takip ettiği yayılma siyaseti ABD ve İngiltere önderliğindeki Batı ittifakını (NATO) oldukça telâşlandırmıştı. Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya girmelerine rağmen, Orta Doğu ve Güney Asya ülkeleri komünizm tehlikesi ile karşı karşıya idi. Zengin bir petrol ülkesi olan Irak ve İran ile stratejik önemi haiz Pakistan'ın bir Pakt etrafında toplanmaları ve buna Türkiye'nin öncülük yapması istendiği için Bağdat Paktı gündeme geldi. Önce Türkiye ile Irak 24 Şubat 1955'de Bağdat Paktı'nı imzalamış, Arap ülkelerinde uyanan tepkiyi önlemek içinde İran, Pakistan ve İngiltere bu Pakta dahil olmuşlardır. Fakat bu oluşan dahi Pakt aleyhinde Arap ülkelerinde oluşan tepkiye mani olamamıştır. Bunu fırsat bilen Sovyetler Birliği Mısır'a ve Suriye'ye sızmaya muvaffak olmuştur. Bu ise, 1956'dan itibaren Orta Doğu buhranlarının şiddetlenmesine ve bilhassa Arap-İsrail savaşlarının başlamasına neden olmuştur.[28]

Bağdat Paktı'nın imzalanacağı duyurulduğunda, buna en fazla sevinen Irak Türkleri olmuştur. 1953 yılında Tevfik İleri başkanlığında bir Türk heyeti Bağdat'ı ziyaret etmişti. Program gereği heyet Kerkük'e de uğrayacaktı. Tanınmış Türk aydınları emniyetçe bir gün önceden tezahürat yapmamaları hususunda uyarıldı. Fakat Türk heyeti Kerkük'e vardığında büyük

[28] Y.Canatan, **Türk-Irak Münasebetleri,** s. 62-72; Ş.Koçsoy, **Irak Türkleri,** s. 89-106; Ömer E.Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap OrtaDoğusu'na Karşı Politikası (1945-1970),** Ankara, 1972, s. 51 -71.

bir tezahüratla karşılaştı. Ertesi gün heyet Kerkük Lisesi'ni ziyaret etti. Ancak Irak'ın şimdi güçlü olan Türkiye'ye ihtiyacı vardı ve Türklere baskı yapılmamış sadece baskı ertelenmişti.

Bağdat Paktı'nın imzasından sonra Türkler'e yapılan baskılar artmış, bu arada Kürtler büyük serbestlik içinde, Kominist Parti etrafında teşkilâtlanmışlardır. Hiç tereddütsüz diyebiliriz ki, Kürtler'in en çok şımartıldığı devir Bağdat Paktı zamanında başlamıştır. Buna sebep olan bir neden de Amerika'lıların Kürtler'e karşı olan himayekâr tutumları idi. Kürtler 1958 devrimiyle birlikte Irak'ta bir çok katliam ve karışıklık çıkaracaklardır.

Irak Cumhuriyeti (1958-1963) Döneminde Irak Türkleri ve 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı:

Irak'ta 14 Temmuz 1958'de yapılan kanlı ihtilâlle krallık devrilmiş yerine cumhuriyet ilân edilmiştir. İhtilâli yapan Abdülkerim Kasım ihtilâlde Kürtlere dayanmıştı. Kürtler önemli mevkilere getirilmiş, oldukça nüfuz elde etmişlerdi. Hatta, on yıl önce Rusya'ya kaçan Kürt liderlerinden Molla Mustafa Barzani, Kasım'ın isteği üzerine 7 Ekim 1958'de Bağdat'a dönmüştür. Barzani'nin Irak'a dönmesi Kürtler arasında sevinç uyandırmış, taşkınlıklar yapmalarına yol açmış ve Türklere karşı kin ve nefretlerini uyandırmıştır.

Musul'da 1959 Mart'ında Yarbay Abdülvehap el-Şevvaf bir isyan hareketinde bulundu. Bu isyan, Kominist Kürtler'ce ve Musul'un havadan bombalanmasıyla bastırıldı. Daha sonra Kerkük'te önemli mevkideki memurlar ve erat da dahil bütün astsubay ve subaylar görevlerinden ve Kerkük'ten uzaklaştırıldılar, âdeta ileride yapılacak Türk katliamına hazırlık yapılıyordu. Bütün Türkler endişe ve korku içindeydiler.

Cumhuriyet'in birinci yıl kutlamalarında (14 Temmuz 1959) Kerkük Türkleri de sokaklara dökülmüşlerdi. Bunu fırsat bilen Iraklılar Türklere saldırmaya başladılar. Artık Türk katliamı başlamıştı. Daha sonra Türk lider ve ileri gelenleri (Ata Hayrullahi İhsan Hayrullah gibi) teker teker evlerinden alınarak öldürülmüş ve cesetleri bağlanarak sokaklarda sürüklenmiştir. Bazı Türkler de diri diri toprağa gömüldü. Bu katliam üç gün üç gece (14,15,16 Temmuz 1959) devam etti.

Bu katliamdan sonra Kasım, tepkiler karşısında katliamdan sorumlu tuttuğu komünistleri tutuklamaya başlamıştır. Tutuklananlar mahkeme edilerek hapsedildi. Fakat Kürtlerden çekinildiğinden idamlar yapılamamıştı. 1963 darbesiyle birlikte Abdüs Selam Arif hapishanesindeki bütün komünistleri idam ettirmiştir.

Kerkük katliâmı karşısında başta Rusya olmak üzere kominüst ülkeler katliamı desteklerken, hür dünya basını ve Türk basını katliamı telin etmiş, fakat Türk hükûmeti etkili bir girişimde bulunmamıştır.

Körfez Savaşından Irak'ın İşgaline Kadar Süren Dönemde Türk-Irak İlişkileri:

Baas Partisi'nin desteği ile Irak'ın başına geçen ve ülkeye tam olarak hâkim olan Saddam Hüseyin, gaddarlığı kadar zeki bir devlet adamı idi. Basra Körfezi'ndeki küçük bir sahil şeridini bahane ederek, 1978'de İran'a hâkim olan Humeyni rejimden çekinen ve İran'ın Irak'taki Şiileri nüfuzu altına almasından çekinen Saddam Hüseyin Amerika'nın ve batılı devletlerin desteğini alarak İran ile 8 yıla yakın harp etmişti. Destekçilerinin yardımı ile İran'la harbi bitiren Saddam, ülke petrolünden elde ettiği geliri hızla silahlanmaya harcamış, savaş deneyimi olan ordusunun bütün ihtiyaçlarını iki yıl içinde tamamlamıştır. Batılı devletlerin Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ile ilgilendiği bir dönemde Saddam, petrolce zengin Kuveyt'i 2 Ağustos 1990'da bir baskın harbi ile işgal edivermiştir. Irak liderinin devletlerarası hukuku çiğneyerek yaptığı bu işgal, Suudi Arabistan başta olmak üzere bütün Arap ülkelerinde büyük telâşa ve korkuya sebep olmuştur. Saddam'ın Orta Doğu'da büyük bir güç haline gelmesinden ve petrol rezervlerine hâkim olmasından endişe duyan ABD ve müttefikleri, BM. Güvenlik Konseyi'ni toplayarak Irak'ın derhal Kuveyt'i boşaltmasını istemişlerdir. Batılıların BM kanalıyla yaptığı bu çağrıyı Türkiye de desteklemiştir.

Saddam'ın BM Güvenlik Konseyinin çağrısına uymaması üzerine, ABD önderliğinde oluşturulan müttefik kuvvetleri Irak'ı zorla Kuveyt'ten çıkarmıştır. ABD kuvvetleri Saddam ordularını yenmesine rağmen Bağdat'a girip Saddam rejimini devirmemiştir. ABD'nin bu tutumu zihinlerde soru işaretleri bırakırken, yine BM Güvenlik Konseyi'nin kararı ile Saddam ön-

derliğindeki Irak yönetimi Irak'ın kuzeyinde oluşturulan çevik kuvvet ve Türkiye'nin yardımları ile Kuzey Irak'ta yaşayan Barzani ve Talabani önderliğindeki Kürt grupları Saddam'ın baskısından kurtularak rahat bir nefes almışlardır. Daha önce de izah edildiği gibi, Türkiye'nin her türlü yardımı ile ayakta kalan bu iki Kürt grubunun liderleri, Irak'ın ABD ve müttefikleri tarafından işgal edilmesinden sonra Türkiye'ye karşı takındıklan hasmane tavrı anlamak mümkün olmamıştır.

New York'ta ikiz kulelerin 11 Eylül 2001 tarihinde teröristlerce vurulmasından sonra ABD, yanına müttefiklerini alarak teröre karşı savaş ilân ettiğini bildirmiştir. Önce Taliban yönetimindeki Afganistan'ı, ardından da Irak'ı kimyasal silâh bulunduruyor iddiasıyla işgal etmiştirler.

ABD, Türkiye'nin yardımı ile Irak'ı daha kolay işgal edeceğini düşünerek uzun süre Türk Hükûmeti ile müzakere yapmış ve birlikte müdahale şartlarında da anlaşmış idi. Ne varki, Türk Hükûmeti'nin ABD ve müttefikleri ile Irak'a müdahale için TBMM'ne gönderdiği tezkere 1 Mart 2003 tarihinde yapılan oylamada reddedilince, ABD yönetimi Türkiye'ye karşı bir müttefike yakışmayacak tavırlar içine girmiştir. ABD ve müttefikleri Irak'ı kısa zamanda işgal etmişlerdir. Irak halkının direniş göstermesi üzerine ABD kuvvetleri kayıplar vermeye başlamışlardır. Sanki Amerikan kayıplarının mesulü Türkiye imiş gibi, Irak'taki ABD kuvvetlerinin komutanları Türkiye'ye ve Türkmenlere karşı bir müttefik askerine yakışmayan davranışlara ve uygulamalara girmişlerdir.

Bununla da yetinmeyen ABD askerî çevreleri, Kuzey Irak'ta barınan PKK terör örgütüne de ne müdahale etmiş ve ne de Türkiye'nin müdahale etmesine izin vermiştir. Amerika'nın takındığı bu tavır karşısında Türk Hükûmeti ne yapacağını şaşırmıştır. Halbuki daha önce Türk Hükûmetlerinin Irak konusunda tespit edip açıkladığı kırmızı çizgiler bulunuyordu. Bu kırmızı çizgilerin ihlâli halinde Türkiye Irak'a müdahale edecekti. Müttefiki ve stratejik ortağı ABD'nin bu anlaşılmaz tavrı Türk Hükûmetini ve halkını büyük düş kırıklığına uğratmıştır. Kamuoyunda kuvvetli bir Amerikan aleyhtarlığı oluşmasına sebep olmuştur. ABD yönetiminin ve askerî çevrelerinin 1 Mart tezkeresini unutarak PKK terör örgütünü temizlemeleri ve

Irak'ta Türkmenleri ezmeyi ve Kürtlere ezdirmeyi durdurmaları hem kendi ve hem de Türkiye'nin menfaatine olduğunu görmeleri gerekmektedir.

Türk Hükûmetlerinin kırmızı çizgi olarak ilân ettikleri ve ABD yönetiminin gerçekleşmesine izin vermediği konulara gelince: Türkiye'nin Irakla ilgili kırmızı çizgileri bundan önceki hükûmet tarafından 14 Ağustos 2002 de şöyle açıklanmıştı:

a- Bağımsız bir Kürt devletinin kuzey Irak'ta ilân edilmesi,

b- Musul ve Kerkük'ün Kürtlerin denetimine girmesi,

c- Kürtlerin bağımsızlaşmasına yol açan adem-i merkeziyetçi yapıların ortaya çıkması,

d- Türkmenlerin de Kürtler gibi Irak nüfusunun aslî unsurlarından biri olarak görülmediği adem-i merkeziyetçi yapılar kurulması,

e- Meşruiyet zemini olmadan uluslar arası bir müdahaleye taraf olunması (Arap ülkelerinin tutumu burada belirleyici olacaktır),

f- ABD'nin bölgeye yönelik hazırlık ve hedeflerinin tam resmi görülmeden ve Türkiye açısından kabul edilebilir sonuç üzerinde müdahaleye taraf olunması[29].

Türkiye'nin bu kırmızı çizgilerini geçersiz hale getiren ABD yönetiminin Türk-Amerikan dostluğuna vurduğu darbelerin izlerini önümüzdeki yıllarda göreceğimiz kuşkusuzdur.

---

[29] Fikret Bila, **Sivil Darbe Girişimleri ve Ankara'dan Irak Savaşları;** Ümit Yay., Ankara, 2003, s. 243; (Daha fazla bilgi için bkz. Armağan Kuloğlu, "Körfez Savaşından 10 yıl sonra Ortadoğu'daki Askeri Durum", **"Stratejik Analiz,** C.I, Sayı: II, Mart 2001, s. 55-62; S.Erkmen- H.Yılmaz., "Türkiye Irak İlişkilerinde Çatışma Unsurları ve İşbirliği Olanakları", **Stratejik Analiz,** C. I, Sayı: 10 Şubat 2001, s. 41-47; S.Erkmen- H.Yılmaz, "Orta Doğu Denklemi ve Dünden Bugüne ABD'nin Irak Politikası", **Stratejik Analiz,** C.I, Sayı: 12, Nisan 2001, s.21-33; Irak'ta Zayıflayan Türkmen Varlığı ve Türkiye'den Beklentileri", **Stratejik Analiz,** C.I, Sayı: 10, Şubat 2001, s. 86-90; M.Altay Köymen, **"Tarihin Işığında Orta Doğu** (Dünü, Bugünü, Yarını)", **Yeni Forum,** Nizam 1991, s. 45-52.

5. AFGANİSTAN'IN GELECEKTEKİ MUHTEMEL SİYASÎ, EKONOMİK, SOSYAL VE ASKERÎ YAPISINA TÜRKİYE'NİN KATKISI NASIL OLMALI?

Afganistan'ın Tanımı

Bugün 657.500 km karelik yüzölçümüne ve 25 milyon civarında bir nüfusa sahip olan Afganistan'ın, uğradığı haksız işgaller yüzünden, ekonomik, kültürel ve politik hayatı istenen seviyeden çok aşağılara düşmüş bulunmaktadır. Başkenti Kâbil şehri olan Afganistan'ın, aynı sebeplerden dolayı, dil ve etnik yönden bir birlik sağlayamadığı görülmektedir. Ülke halkının yarısını teşkil eden Peştunlar, duruma hâkim görünseler de, ülke nüfusunun diğer yarısını teşkil eden Türkler (%30) ve Tacikler (%20) Afganistan'ın kaderinde önemli rol oynamaktadırlar[1]. Son dönemlerde Türk grupları arasındaki dağınıklık dolayısıyla Tacikler daha aktif görünmektedirler. Dinî yönden Afgan halkının %90'ını Müslümanlar ve %10'unu diğer dinlere mensup insanlar teşkil eder. Müslüman nüfusun %5'ini Şiiler, geri kalanını da Sünni-Hanefi Müslümanlar oluşturur. Afgan Müslümanları fanatik derecede dinlerine bağlı olup, hayatlarını bir nevi dinî kurallara göre tanzim etmektedirler. Eğitim seviyesi fevkalâde düşük olan halkın, yıllık millî geliri hakkında bir fikir söylemek oldukça zordur.

Stratejik Konumu

Asya ve Orta Asya Türk Tarihi uzmanı olan tarihçilerin ve coğrafyacıların eserlerinde belirttiklerine göre, Afganistan coğrafyasının kuzey yarısı

---

[1] Afganistan'da bulunan Türk gruplarını ve nüfuslarını şöyle sıralayabiliriz: Özbekler (3 milyonunun üzerinde), Türkmenler (2 milyon), Kızılbaş Türkleri ve Hazaralar (1 milyon), Halaçlar (Gılzaylar) (1 milyon), Kırgız, Aymak, Kıpçak, Kazak ve Karakalpak Türkleri toplamı 1 milyon. bkz. M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, ASAM Yay., Ankara, 2002, s. 12-15.

tamamen Türk dünyası coğrafyası içinde kalmaktadır ve ülke tarihinde Türk kavimlerinin kurduğu devletler birinci derecede yer işgal etmektedir[2]. Afganistan olarak bildiğimiz bu ülkenin adı, Türk-Afgan kavimlerinin üstünlük kazandığı XVIII. yüzyılın ilk yarısından sonra ortaya çıkmıştır. Daha önce siyasi bir birliğe sahip olmayan ülke, ayrı coğrafi ülkelerden oluşur ve anılırdı. 1748 yılında bir devlet olarak ortaya çıkan Afganistan, XIX. yüzyılda, doğudan Çin, kuzeyden Rus, batından İran ve güneyden de İngiliz tehdidi ile karşı karşıya kalmış, bu düşman devletler çemberinde kurtulamadığı için de eğitim, kültürel ve ekonomik alanda geri kalmıştır. Bu geri kalmışlık yetmiyormuş gibi, bulunduğu stratejik konumdan dolayı iki defa İngilizler ve bir defa da Ruslar tarafından işgal edilerek büyük yaralar almıştır. Tarih boyunca Asya'ya ve özellikle Orta Asya'ya hâkim olan güçlerin güneye inmeleri, Hindistan'a ve denizlere ulaşmaları için bir nevi kapı rolü oynayan Afganistan, bugün dahi bu stratejik önemini muhafaza etmektedir. Coğrafî ve stratejik konumu dolayısıyla Afganistan, Orta Asya Cumhuriyetlerinin petrollerini ve doğal gazını açık denizlere ulaştıracak en iyi yollardan biridir. Bugün, Afganistan ile meşgul olanların en büyük gayesi bu stratejik yola sahip olmaktır.

Afganistan'ın Kısa Tarihinde Türklerin Yeri

Coğrafî konumundan dolayı Afganistan, daha M.Ö.ki devirlerde pek çok kavmin kontrolünde kalmış bir ülkedir. Bu ülkeye Asyalı olmayan yegane ziyaretçi Makedonya Kralı İskender olmuştur. M.Ö. 334'de Asya seferine çıkan İskender, 331'de Pers Kralı Darius'u ve ordularını yendikten sonra, önce İran'ı sonra da Afganistan'ı işgal etmiş ve oradan da Hindistan'a inmiştir. İskender'in emniyet kuvveti olarak Belh, Herat ve Kandahar'da bıraktığı askeri garnizonlar, İskender'in ülkesine dönüşünden sonra krallıklarını ilan etmişler ve varlıklarını yüz yıla aşkın bir süre devam ettirmişlerdir.

Bu küçük Makedon krallıklarını ortadan kaldıran ise bir Türk kavmi olan Sakalar (İskitler) olmuştur. M.Ö. 160'larda Afganistan'a hakim olan

[2] İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, 1984, s. 48-55; A.Z. V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,** İstanbul, 1981, s. 1-22; A. Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", **Türk Dünyası El Kitabı, I,** Ankara, 1992, s. 7-15.

Sakalar bir asrı aşkın bir süre bu ülkeyi idare etmişler ve zaman zaman da Hindistan'ı kontrolleri altında tutmuşlardır. Sakalar'ın Afganistan hakimiyetine başka bir Türk topluluğu olan Kuşanlar son vermiştir[3]. Sakalar ve Kuşanlardan sonra Türklerin Afganistan'a tam olarak yerleştikleri devir M.S. 350'li yıllar olmuştur. Büyük Hun İmparatorluğu'nun bir parçası olan Ak-Hunlar, bilahare ad değiştirerek kumandanlarından Eftalit (Abdalit)'in adı ile anılmış ve uzun süre ülkeye hakim olmuşlardır, Budizm'i benimseyerek bu dinin ülkeye yerleşmesini sağlamışlardır. Ak-Hunlar (Eftalitler)'ın M.S. 569'da Gök-Türk Hakanlığına bağlandığını görüyoruz. Fakat Ak-Hunlar ülkeyi terk etmemiş ve Halaçlar olarak Afganistan'da varlıklarını sürdürmüşlerdir[4].

İslâmiyetin bölgeye yayılmasından sonra kurulan Sâmânî Devleti, Afganistan'ın büyük kısmına hakim olmuş ise de, bir müddet sonra kurulan Gazneli Türk Devleti'nin bölgeye hakim olması ile ülkenin Türk nüfuzuna girmesine mani olamamıştır. Afganistan'daki bu Türk hakimiyeti devri gelişerek 1748'de müstakil Afganistan devletinin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Gazneli Mahmud'un gayretleri ile yalnız Afganistan değil, Kuzey Hindistan'da Türk-İslâm kültürünün hâkimiyeti altına girmiştir[5]. Gazneliler'den sonra Selçuklular, Moğollar, Timurlular ve Babürlülerin hâkimiyet sürdürdüğü Afganistan, hem nüfus yönünden ve hem de kültürel yönden neredeyse bir Türk ülkesi haline gelmiştir. Bugün Afganistan'da varolan kültürel mirasın önemli bir kısmı Türkler tarafından ortaya konmuştur[6].

Türk-Afgan Kabileleri Millî Afganistan Devletini Kuruyor

Afganistan'a gelip yerleşen Ak-Hunlar devletinin kumandanlarından Eftalit'in adının zamanla Abdali olarak zikredildiğini "Hindistan Tarihi" adlı meşhur eserinde anlatan Yusuf Hikmet Bayur, "Abdali" adının Afganistan'da tam olarak yerleştiğini yazmaktadır[7]. Kuvvetle muhtemeldir ki, Ak-Hunların torunları bu adı unutmamış ve bir kabile adı olarak Abdaliler şek-

[3] A. Fletcher, **Afghanistan: Highway of Conquest,** New York, 1966, s. 31-33; Ayrıca bkz. E. Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi,** Ankara, 1973.
[4] M. Fuat Köprülü, "Halaç", mad. **İslam Ansiklopedisi,** V/I, s. 110-116.
[5] İ. Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî", mad. **İslam Ansiklopedisi,** VII, s. 173-182.
[6] Saray, **Afganistan ve Türkler,** s. 17-21.
[7] Y.H. Bayur, **Hindistan Tarihi,** TTK, Ankara, 1946, C. I, s. 86 ve C. III (1950), s. 99-100.

linde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu tarihî olay da göstermektedir ki, Afganistan nüfusunun önemli bir kısmını Türkler veya Türk kökenli insanlar teşkil etmektedir. Dolayısıyla, yeni Afganistan Devletini de Türk-Afgan kabileleri koalisyonu kurmuştur demek, tarihî gerçeklere aykırı düşmez.

Afganistan Devleti'nin kurucusu olan Ahmet Şah Dürrânî 1722 yılında Herat'ta doğmuştur. Babası Muhammed Zaman Han, Abdali kabilesinin Sadozay kolunun reisi idi. İran'a hakim olan Türkmen beyi Nadir Şah'ın yanında yetişen Ahmet Şah Dürrânî, 1747'da Nadir Şah'ın ölümü üzerine Abdali kabilesi etrafında toplanan diğer Afgan kabileleri tarafından Afganistan hükümdarı ilan edildi. Ahmet Şah'ın kurduğu bu müstakil Afgan devleti kısa zamanda Osmanlı Devleti ile çok iyi dostluk ilişkileri kurmuştur[8]. İki Müslüman devlet arasındaki bu dostane ilişkiler zamanla daha da gelişmiş, 1900 yılından itibaren de büyük bir ivme kazanarak bugünkü Türkiye- Afganistan dostluğunu ve kardeşliğini ortaya çıkarmıştır.

Afganistan'ın Yabancı İşgaline Uğraması

XIX. asırla birlikte Rusya'nın önce Kafkasları sonra da Türkistan devletlerini, devletlerarası hukuku hiçe sayarak, işgal etmesi; Babürlü Devleti'nin zaaflarından istifade ederek İngilizlerin Hindistan'a yerleşmeleri, iki yayılmacı devlet arasında kalan Afganistan'ı son derece rahatsız etmiştir. Rusların Hindistan'a doğru ilerlemesinden endişe duyan İngilizler Afganistan'ı kendi kontrollerinde tutmak istemiş ve bu maksatla da zaman zaman Rus hükümeti nezdinde baskı uygulamıştır. İngilizler, Rusya'ya karşı uyguladıkları baskının bir netice vermediğini görünce de, Afganistan'ı kendi kontrollerinde tutmak için bu ülkeyi 1838-1842 ve 1879-1981 tarihleri arasında, tıpkı Ruslar gibi devletlerarası hukuku çiğneyerek zorla işgal etmişlerdir[9]. Afgan halkının mukavemet göstermesi üzerine İngilizler, her iki işgal esnasında Afgan halkına büyük kayıplar verdirmiş ve bu Müslüman ülkeyi parçalayıp perişan etmiştir. İngilizler önce Ruslarla Afganistan'ın kuzey sınırları üzerinde anlaşmış, sonrada Afganistan'ın idaresini teslim et-

[8] Saray, **a.g.e.,** s. 25 vd.

[9] Saray, **a.g.e.,** s. 44-53, 82-91; Fletcher, **a.g.e**, s. 87-118, 130-140; W. K. Fareser-Tytler, **Afghanistan:A Study of Political Developments in Central Asia**, London, 1950, s. 86-120, 144-168.

tikleri Emir Abdurrahman Han'a "Durant Hattı" olarak bilinen antlaşmayı zorla imzalatmışlardır. Bu antlaşmaya göre Hayber geçidi İngilizlerin elinde kalmak şartıyla Durant Hattı'nın güneyinde kalan Afganistan'ın üçte birini ve Afgan halkının yarıya yakınını kontrolleri altında bırakarak Afganistan'ı bir nevi ikiye bölmüşlerdi ki, bu olay Afganistan'ın milli bir yarası olarak bugünlere kadar devam edegelmiştir. Afgan halkının arzusu hilafına imzalanan bu antlaşma ile ikiye bölünen Afganistan'ın Peşaver Vadisi merkez olmak üzere güneyde kalan kısmında bugün Pakistan idaresinde yaşayan Afgan halkının nüfusu 20 milyonun üzerindedir. Bu insanlar, Afganistan sınırları içinde kalan Peştunlara, Taciklere ve Türklere kıyasla son derece iyi yetişmiş insanlardır[10].

Atatürk'ün Çağdaş Türk-Afgan Dostluğunu Kurması

Afganistan Emiri Abdurrahman Han, devletini ve halkını ayakta tutabilmek için gerektiğinde sert tedbirler almaktan çekinmeyen bir devlet adamı idi. Onun sert yönetimine itiraz ettiği için Türkiye'ye sürgüne gönderilen Gulam Muhammed'in kabiliyetli oğlu Mahmud Beg Tarzi, Türkiye'de modern tahsil görmüş bir insandı. Mahmud Beg Tarzi, Sultan Abdülhamid ile geçinemeyen bir grup Türk aydınını yanına alarak Afganistan'a dönmüş ve Türkiye'de yapılan reformların çıkardığı "Sirâcu'l Ahbâr-ı Afganiye" adlı gazetede anlatarak, Afganistan'ın Türkiye'yi örnek almasını istemiştir. Mahmud Beg Tarzi ve Türk arkadaşları gerçek anlamda Türk-Afgan dostluğunu ve kardeşliğinin temelini atmışlardır.

I. Dünya Savaşı esnasında da gelişerek devam eden Türk-Afgan dostluğu harbin sonunda Cemal Paşa'nın bir grup Türk subayı ile birlikte Afgan ordusunu eğitmeye başlaması ile işbirliğine dönüşmüştür. Bu yeni ivmeye Atatürk'ün maddî ve manevî bütün imkânları ile destek vermesi bugünkü Türk-Afgan dostluğunun en yüksek seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Bu dostluğun neticesi kısa zamanda alınmış, Millî Mücadele yıllarında 1 Mart 1921'de TBMM Hükûmetini tanıyan ilk devlet Afganistan olmuştur.

---

[10] Bugün Pakistan vatandaşı olarak Peşaver'de yaşayan Peştun halkın en büyük özlemi Afganistan'daki kardeşleri ile yeniden birleşmektedir. Onun için Afganistan'daki olayları her zaman yakından takip etmişler ve hatta yönlendirmişlerdir. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak Pakistan ve Hindistan hükümetleri ilişkilerini daimi bir anlayış ve barış içinde yürütmelidirler.

Millî Mücadele'nin zaferle bitmesi ve cumhuriyetin ilânından sonra Atatürk, kardeş Afganistan'ın askerî, eğitim, sağlık ve ekonomik alanlarda kalkınması ve modern bir devlet haline gelmesi için kapsamlı bir yardım programını uygulamaya sokmuştur.

Önemine binaen, burada, Atatürk önderliğindeki Türkiye'nin kardeş Afganistan devletine yaptığı askerî, eğitim, sağlık ve ekonomik yardımları biraz geniş şekliyle vermenin zaruretine inanmaktayım.

Askerî Yardımlar: Cumhuriyetin ilânından önce başlayan Türk askerî yardımı, Atatürk'ün direktifleri ile, cumhuriyetin ilânından sonra daha plânlı ve programlı bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır. Bunun en büyük sebebi, yarı yarıya Türk ülkesi olan kardeş Afganistan devletinin kuvvetlenerek varlığını Türkiye'nin müttefiki olarak devam ettirmesi ve yan yana yaşadığı Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine de moralmen destek olunmasıdır. Atatürk bu ileri görüşlü siyasetini yaptırdığı planlı programlarla gerçekleştirmiştir.

Daha önce Afgan ordusunda başlatılan örnek Türk alayı kurma çalışmaları genişletilerek, Afgan ordusunun temelden modernize edilip eğitilmesi yoluna gidilmiştir. Kâbil'de açılan "İhtiyat-ı Zabitan Mektebi" nde Afgan ordusunun subay ihtiyacını karşılamaya çalışan eğitimci Türk subayları büyük başarı sağlamışlardır. Aynı zamanda Türkiye'ye davet edilen 15 Afgan subayı piyade, süvari ve topçu eğitimi alarak geri dönmüş ve Türk subaylarına yardımcı olmuşlardır. Bu subayların maaşlarını Türk hükümeti ödemiştir[11]. 1926'da gerçekleştirilen bu operasyondan sonra, ertesi yıl yani 1927'de Afganistan Hükûmeti'nin ricası ile Beşinci Kolordu Komutanı Ferik (Kor. Gn.) Naci Paşa, Afganistan Harbiye Vekâleti Müsteşarlığına tayin edilmiştir. Bunu, Kâzım (Orbay) Paşa'nın başkanlığında 4 albay, 2 binbaşı ve 2 yüzbaşıdan oluşan bir askerî heyetin Afganistan Genel Kurmay Başkanlığı'nda koordinatörlük vazifesine atanmaları takip etmiştir[12]. Bunlara ilâveten her yıl 50 Afgan subayının Türkiye'de değişik alanlarda kurs görmeleri sağlan-

---

[11] **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (B.C.A.) Başvekalet Kalemi Mahsus Müdüriyeti**, 10 Mart 1926, 18.20.16 nolu kararname ve **Müdafaai Milliye Vekaleti, Muamelatı Zatiyi Dairesi**, 17 Ağustos 1926, Belge No: 26.29.15.

[12] "Afganistan'a Gidecek Heyet-i Askeriye", **Cumhuriyet Gazetesi,** 3 Aralık 1928, No. 1642.

mıştır. Bütün bu karşılıklı yardımlaşmalara ilaveten pek çok Afgan genci sivil ve askeri okullarda okumaları için Türkiye'ye gelmişlerdir[13].

Eğitim Yardımı: Afganistan'a eğitim alanında yapılan yardımlar hem öğretmen ve hem de öğrenci bazında olmuştur. Afganistan'da açılan okullarda Türkçe ve Ruhiyat (psikoloji ve pedegoji) öğretmenliği için pek çok sayıda öğretmen Afganistan'a gönderilmiştir. Ayrıca İstanbul, İzmir ve Manisa gibi şehirlerde öğrenim görmeleri için 60'a yakın Afgan öğrenci Türkiye'ye gelmiştir. Liseyi bitiren gençler üniversitelerde öğrenimine devam etmiştir. Afganlı gençlerin daha çok hukuk ve tıp alanlarında okudukları görülmektedir[14].

1936 yılında Dışişleri ve Meclis Hukuk Müşaviri olarak Kâbil'e giden Mehmet Ali Dağpınar, eğitim alanında kısa zamanda büyük başarılar elde etmiştir. Önce "Yüksek İdare Okulu"nu açan Dağpınar, bu okulun müdürlüğünü yapmış, Türkiye'den gelen arkadaşları Prof. Dr. Zühtü Berke, Prof. Dr. Şakir Tural, Emin Ali Çavlı, İsmail Hikmet Ertaylan, Muhittin Sandıkçıoğlu ve Remzi Öncül ile birlikte 6 Ekim 1938'de "Afganistan Siyasal Bilgiler Akademisi"ni kurmuştur[15]. Bunu, Kâbil'de açılan "Muallim Mektebi" ve diğer okullar takip etmiştir. Bu okulların öğretmenlerinin bir kısmı Türkiye'den gitmiş, bir kısmı da Türkiye'de okuyan veya kurs gören Afganlılardan oluşmuştur.

Sağlık Yardımı: Afganistan'a gönderilen öğretmen ve doktorlarımız kısa zamanda büyük başarılar elde etmiştir. Türk doktorları Afganistan'a varmadan önce ülkede tababet son derece geri idi. Hastalar, çoğu Hint menşeli antik tedavi usulleri ile tedavi ediliyordu. Türkiye'den her branştan giden doktorlar Afganistan'da yeni bir çığır açmıştır. Tam teşekküllü hastaneler, kimya laboratuarları bakteriyoloji kurumları, sağlık okulları ve tıp fakültesi kurmuşlardır[16]. Bunlara ilâveten Türkler, Afganistan Hilal-i Ahmer Cemi-

---

[13] **B.C.A.,** Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü, 14 Mart 1936, belge No: 18.142.72 ve Şubat 1936, belge No: 69.88.10 ile 19 Şubat 1936 belge No: 69.89.13.

[14] **B.C.A.,** Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, 14 Şubat, 19 Şubat, 14 Mart 1936, belge no: 18.142.72, 69.88.10, 69.89.13.

[15] M. A. Dağpınar, "Türk-Afgan Kültür İşbirliği", **Meydan Dergisi**, 1982, s. 40-43; aynı müellif "Afganistan'da Mülkiye", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi,** 1976, s. 11 ve 43.

[16] Dağpınar, Türk-Afgan İşbirliği, s. 39.

yeti (Kızılay)'ni de kurmuşlardır. Dr. Rıfkı, Dr. Rebi Hikmet, Dr. Fuad beylerin öncülüğünü yaptığı Türk doktorlarının isimlerini şöyle sıralayabiliriz: Dr. Şakir Tural, Dr. Tahsin Tulga, Dr. Saip Ragıp Atademir, Dr. Nuri Kamil, Dr. Yakup Çelebi, Dr. Fazıl Cengiz, Dr. Mehmet Reşit Engiz, Dr. Ahmet Kaştan, Dr. Raşid Sınırgeçti, Dr. Zühdü Berke, Dr. Ahmet Talaslı, Dr. Nurettin Savcı, Dr. Nuri Rüştü Pasiner, Dr. Asım Tural, Dr. Münevver Özdalay; askeri hekimlerden Dr. Münir, Dr. Haydar Özak, Dr. Süreyya Tanay, Dr. Galip Sabri Göker, Dr. Selami Acar, Dr. Abidin Agah Enginsoy, Dr. Taceddin İz, Dr. Halil Gürün, Dr. Talib Özdolay, Dr. Hilmi Özgün, Dr. Kamil Kaptanoğlu, Dr. Tevfik User, Dr. Necdet Atlan, Dr. Hamza Vahit Göğem, Dr. Şevket Tekman, Dr. Nurettin Özel, Dr. Sabri Onat ve Dr. Behçet Üçok gibi pek çok kıymetli doktor vazife görmüştür[17]. Afganistan'da hastanelerin hemen tamamının başında Türk doktorları bulunmuştur[18].

Ekonomik Yardımlar: Cumhuriyetin ilk yıllarından II. Dünya Harbine kadar geçen sürede Türkiye ekonomik sıkıntılar içinde olduğu için, çok arzu edilmesine rağmen, Afganistan'a istediği kadar ekonomik yardımda bulunamamıştır. Afganistan'ın iktisadî kalkınmasına Türk hocalar önderlik etmiştir. Prof. Dr. Orhan Oğuz, Afganistan İktisat ve Maliye Bakanlıklarına müşavirlik yapmış ve bu kardeş ülkenin malî ve ekonomik politikalarını rayına oturtmuştur. Orhan Oğuz hocadan sonra Afganistan Hükûmetinin isteği ile Mehmet Ali Dağpınar Bey, Afganistan Plânlama ve Koordinasyon Vekâletine müşavir olarak tayin edilmiş ve ilk defa beş yıllık plan uygulamasını Afganistan'da gerçekleştirmiştir.[19] Atatürk'ün Türkiye'nin fevkalâde sıkıntılı günlerinde bu kapsamlı yardımı Afganistan'a yapmasının muhtelif sebepleri olmakla birlikte en büyük nedeni, Türkistan'da Rus idaresine düşen Türk ülkelerine manevî bir destek vermekti. Bunun haricinde Atatürk, bilhassa 1930'lu yıllarda Hitler Almanyası ile Mussolini İtalyasının faşist yayılma hareketleriyle rekabete giren Stalin önderliğindeki Sov-

---

[17] **B.C.A.,** Hariciye Vekâleti 2. Daire Reisliği, 8 Mayıs 1937 ve Kararlar Dairesi Müdürlüğü, 11 Mayıs 1937, 18.258.9.937 Ve 18.74.38.14 numaralı kararlar ile Kararlar Dairesi Müdürlüğü, 20 Ağustos 1937, 27 Ekim 1940, 9 Şubat 1943, 18.101.9.17 ve 18.78.72.13 numaralı kararlar

[18] Geniş bilgi bkz. Kemal Özbay, **Türk Askeri Hekimlik Tarihi**, İstanbul, 1976, II, s. 297-303.

[19] Dağpınar, "Afganistan Meselesi", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Ankara 1992, s. 56.

yet yönetiminin Afganistan ve İran'a yönelik komünist yayılmasını önlemek için, İran ve Afgan liderlerini ikna ederek, Türkiye, İran ve Afganistan arasında 8 Temmuz 1937'de Sadabad Paktı'nı kurmuştur[20].

Ne var ki, II. Dünya Harbi yıllarının getirdiği şartlar ve Sovyetlerin Türkiye'den resmen toprak talebinde bulunması sonucu Türkiye'nin kendini müdafaa için NATO'ya girme mücadelesi verdiği dönemde Türk-Afgan ilişkileri neredeyse duraklama noktasına gelmiştir. Türkiye'nin, NATO'ya girmesinden sonra ABD ve İngiltere'nin teşvikleriyle kurulan Bağdad Paktı'na Türkiye, İran, Irak ve Pakistan dahil edilmiş, ama Afganistan alınmamıştır. Türkiye'nin ısrarına rağmen, İngiltere'nin telkinine uyan ABD, Pakistan'la Peşaver Vadisi dolayısıyla ihtilâflı olan Afganistan'ı Bağdad Paktı'na almamıştır.[21] Irak'taki rejim değişikliğinden sonra Irak'ın Pakttan ayrılması sonucunda oluşturulan CENTO teşkilâtı da aynı gerekçelerle Afganistan alınmamıştır. Türkiye, Afganistan ile Pakistan arasındaki anlaşmazlığı halletmek için arabuluculuk yapmış ise de başarılı olamamıştır. Türkiye'nin kendilerine yeterince yardımcı olamadığını gören Zahir Şah, Davut Han ve kardeşi Naim Han önderliğindeki Afganistan, yüzünü Moskova'ya çevirmiştir. Daha önce sivil ve asker öğrencilerini Türkiye'ye gönderen Afganistan idarecileri, 1955'ten itibaren gençlerini Sovyet okullarına göndermeye başlamıştır.

Emanullah Han Atatürk'ün Tavsiyelerini Yerine Getirmedi

Habibullah Han 1919'da vefat edince yerine oğlu Emanullah Han Afgan Şahı olmuştu. 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması çerçevesinde ilk Türk sefiri olarak Medine muhafızı Fahrettin Paşa'yı Kâbil'e gönderen Atatürk, Cemal Paşa'nın başlattığı Afgan ordusunu modernleştirme çalışmalarını daha kapsamlı bir şekle getirmesini, ülkenin eğitim ve idarî işlerini yeniden tanzim etmesini emretmişti. Bu maksatla da yanına subaylardan ve öğretmenlerden oluşan bir eğitimci heyeti vermişti. Atatürk, ülkenin ve halkın birlik ve bütünlüğünü korumak, yapılacak yenilik hareketlerini ve inkılâpları müdafaa etmek ve

[20] M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul 1990, s. 88-94.
[21] M. Saray. **Afganistan ve Türkler**, s. 167-170.

yaymak için mutlaka kuvvetli bir ordu kurmasını tavsiye etmişti. Emanullah Han, 1927 yılında çıktığı Avrupa seyahati dönüşünde Ankara'ya uğradığı zaman, Atatürk, kendisine kuvvetli ordu bulundurmasının önemini yeniden hatırlatmıştır. Bu hatırlatma üzerine Emanullah Han, "Ağabeyim Mustafa Kemal Paşa ne tensip buyururlarsa ben onu yaparım, müsterih olunuz" cevabını vermiştir.

Fakat olaylar çok geçmeden Emanullah Han'ın Atatürk'ü yeterince dinlemediğini ortaya koymuştur. Danışmanlarının Emanullah Han'a "Efendim, Mustafa Kemal Paşa Türk ordusunun içinden çıktı, Osmanlı Hanedanını devirdi. Muhammet Rıza Han İran ordusunun içinden çıktı, Kaçar Hanedanını devirdi. Kuvvetli bir ordu kurarsanız onun içinden de bir General çıkar, o da sizi devirir. Onun için orduyu kontrol edebileceğiniz küçük çapta tutunuz, sizin çok kuvvetli bir orduya ihtiyacınız yok" şeklindeki telkinlerine inanmış, ordunun modernizasyonunu dar bir çerçevede tutmuştur. Bu yetersiz ordu, Becce-i Saka adıyla maruf bir çete reisinin önderliğinde isyan eden reform aleyhtarı grubu dağıtmakta âciz kalınca, telaşa kapılan Emanullah Han ülkeyi terk ederek yakınlarıyla birlikte İtalya'ya kaçmıştır[22].

Afganistan'ın içine düştüğü bu kaos hem Atatürk'ü ve hem de onun gibi düşünen vatanperver Afgan ileri gelenlerini son derece üzmüştür. Atatürk'ün tavsiyelerine göre ordunun kuvvetlendirilmesini savunan ve bu fikirlerden dolayı vazifesinden uzaklaştırılan Genelkurmay Başkanı Nadir Han, oluşturduğu yeni ordu ile Afganistan'daki bu yeni kaosu önlemeye muvaffak olmuştur. Türkiye'ye ve Atatürk'e büyük saygısı olan Nadir Han, kabile temsilcilerinin meclisi olan "Loya Jirga" kendisini Şah ilan etmek istediğinde, O bu teklifi Kabil'deki Türk Büyükelçisi Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'un tasvibini almadan kabul etmek istememiştir[23].

Afganistan'ın asker kökenli yeni Şahı Nadir Han, Türkiye'nin tavsiyelerine uyarak, hem ordusunu ve hem de ülkesini modernize edebilmek için yoğun bir çalışmaya girmiştir. Onun heyecanla yürüttüğü reformlar devam

[22] Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 147-149; Bayur, **Hindistan Tarihi III**, s. 595.
[23] Bayur, **Hindistan Tarihi III**, s. 608.

ederken, basit bir intikam duygusu ile hareket eden bir genç tarafından 8 Kasım 1933'te öldürülmüştür. Nadir Han, dürüst ve çalışkan bir devlet adamı olduğu gibi, Türkiye'nin yaptığı kardeşçe yardımların kadrini ve kıymetini bilen bir kimse idi. Onun ölümü Afganistan için büyük bir kayıp olmuştur. Onun yarine geçen oğlu Muhammed Zahir Şah, amcalarının yardımı ile, babasının başlattığı reformları devam ettirmeye çalışmış ise de, II. Dünya Savaşından sonraki gelişmeler ve Davut ile Naim Han kardeşlerin Afganistan'ı Rus nüfuzuna sokma gayretleri Afganistan'ı karanlık bir geleceğe doğru hızla sürüklemiştir. Kısaca Afganistan olayları, devletin ve milletin birliğini ve bütünlüğünü savunacak, yapılacak inkılâpların koruyucusu olacak kuvvetli bir ordunun kurulması zaruretini anlatan Atatürk'ün büyüklüğünü ve ileri görüşlülüğünü ortaya koyan en çarpıcı örneklerden biri olmuştur.

Afganistan'daki Sovyet İşgali ve Sonraki Gelişmeler

Afganistan'ı mutlaka kontrollerine almak isteyen Sovyet idarecileri, Rus okullarında eğittiği sivil ve asker Afganlı gençleri iyi birer komünist olarak yetiştirip ülkelerine geri göndermeye başlamıştır. 1950'li yılların ikinci yarısında başlayan ve 1970'li yılların ikinci yarısına kadar, yani 20 yıla yakın bir süre devam eden bu Afgan-Sovyet yakınlaşmasında, Sovyetlerde eğitim görmüş sivil ve asker gençler Afganistan bürokrasisinde ve ordusunda önemli mevkilere gelmeye başlamıştır. Sovyet taraftarı olan bu sivil ve asker yöneticiler 1978 yılında Afganistan'da bir askerî darbe yaparak ülke yönetimine el koymuşlardır. Fakat, darbecilerin Sovyet taraftarı olduğunu öğrenen halk direnç göstermeye başlayınca, darbeciler Rus ordusundan yardım istemiştir. Hint Okyanusuna ve özellikle Basra Körfezine inerek Orta Doğunun petrol yataklarına ulaşmayı hedefleyen Rusya bunu fırsat bilerek Afganistan'ı işgal etmiştir. Afgan halkı, Rus işgaline karşı büyük bir direnişe geçmiş ise de halkın önemli bir kısmı panik halinde Rus ordusundan kaçarak, 4 milyon kadarı Pakistan'a ve 2 milyon kadarı da İran'a sığınmıştır. İran, kendisine sığınan bu talihsiz insanları sadece Şia rejiminin yayılmasına katkıları derecesinde desteklemiş, bir kısmını Afganistan'a propagandist olarak geri göndermiş, geri kalanını da Meşhet ve civarındaki göçmen kamplarında muhafaza etmiştir. Büyük sıkıntı çeken bu

göçmen gurubunun içinde bulunan Türkmenleri, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov ülkesine almak istemiş ise de, İran yönetimi buna izin vermemiştir[24].

Pakistan'a sığınan 4 milyon civarındaki Afgan mültecisi, Dünya yardım teşkilâtlarının bütün gayretlerine rağmen büyük sıkıntılar çekmiştir. Türkiye Afganlı göçmenlere gücü yettiği nispette elinden gelen yardımı esirgememiştir. Ne var ki, kabilelerden oluşan Afgan halkını kendi idarecilerinin ve Türkiye'nin bütün gayretlerine rağmen bir millet haline getirmek mümkün olmamıştır. Pakistan'a sığınan mülteciler, kabilelere göre değişik kamplarda barındırılmış ve bir nevi kabileciliğin yeniden kuvvetlenmesine yeniden zemin hazırlanmıştır. İşte bu günlerde aklı selim sahibi birilerinin ortaya çıkıp da bu, kabileciliğin önüne geçmemesi Afganistan için en büyük talihsizlik olmuştur. Zira, Amerikalılar ve bazı İslâm ülkeleri ile Pakistanlı kardeşlerimiz bu Afgan göçmenleri arasında mücahid eğitimine başladıkları zaman, kabile sistemini devam ettirmişlerdir. Bunda Pakistan idaresinde kalan ve Peşaver'de yaşayan Afgan kökenli Paştunların da büyük rolü olmuştur. Yukarıda saydığımız devletler tarafından eğitilen mücahid grupları Afganistan sınırlarına girdikleri zaman kendilerine verilen silah ve mühimmatı sadece, kendi kabilesinden olanlarla paylaşmıştır. Meselâ, Paştun ve Tacik kökenli kabileler Türk kökenli kabilelere yardımda bulunmamışlardır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kabilecilik sistemi yerine bu göçmenler arasından karma bir Afgan ordusu yetiştirilseydi, bu ordunun kurtaracağı Afganistan'da kurulacak hükûmetlerin karakteri de değişmiş olacaktı. Bilindiği gibi bu yapılmadı. Bu devirde en büyük sıkıntıyı çeken Pakistanlı kardeşlerimiz, Rus işgaline karşı çarpışan mücahidler gurubunu istediği gibi yönlendirmiş ve Sovyetlerin kovulmasından sonra oluşturulan Rabbani başkanlığındaki yeni Afgan hükûmetinin oluşturulmasına da en büyük katkıyı yapmıştır. Buna rağmen, Pakistan, bünyesinde barındırdığı 20 milyona yakın Paştun kökenli insanların da gayretlerine rağmen Afganistan'da kendi nüfuzuna uygun istikrarlı bir hükûmetin devamını sağlayamamıştır.

---

[24] Afganistan'daki Rus işgali hakkında pek çok araştırma yapılmış olmakla birlikte M. Broxup'ın "The Soviets in Afghanistan: The Anatomy of a Takeover", **Central Asian Survey**, (April 1983), s. 84-131 adlı orijinal belgelere dayanan çalışmasını ilgilenenlere tavsiye ederiz.

Kardeş Pakistan'ın uzun süredir denemesini yaptığı ve oldukça iyi bir mesafe de kat ettiği demokratikleşme çabalarını bir kenara bırakarak dinci akımlara daha çok serbesti vermeye başladığını görüyoruz. Bunda muhakkak ki, komünist işgaline karşı Afgan halkının verdiği mücadeleyi dîni nokta-i nazardan destekleyen pek çok İslâm ülkesinin ve bilhassa Suudi Arabistan'ın büyük rol oynadığı bilinmektedir. Suudi Arabistan ile diğer İslâm ülkelerinin ve ABD'nin Pakistan'ı bu konuda destekleyerek, Afganistan'da istikrarlı bir hükûmet kuracağına inandıkları Taliban gurubunu eğittiklerini ve silahlandırarak Afganistan'daki mevcut hükûmeti devirmelerine, Paştunlar hariç, diğer kavimlere hayat hakkı vermeyen, Taliban rejiminin kurulmasını sağladıklarını görüyoruz. Suudi Arabistan emsali, dîni bir devlet peşinde koşan Taliban gurubu, Suudilerin kendi ülkelerinde uyguladıkları elastiki dîni rejimle mukayese edilemeyecek kadar katı bir dîni rejimi tatbik etmeye başlayınca, hem Paştunlar ve hem de Afganistan'da yaşayan diğer guruplar fevkalâde tedirgin olmaya başlamışlardır.

Taliban rejiminin, başlangıçta kendilerini destekleyen Amerikalılara karşı, nedeni hâlâ açıklanmayan sürtüşmeler sebebiyle, tavır almaları ve bazı İslâm ülkeleri ile Filistin halkına karşı yapılan haksızlıkları protesto eden Usame bin Ladin adlı Suudi kökenli bir Arab'ın Amerikan aleyhtarı faaliyetlerine göz yumması bardağı taşıran son damla olmuştur. Zira, Tanzanya, Kenya ve Sudan'da Amerikan elçiliklerini basan ve yüzlerce kişinin ölümüne sebep olan Usame bin Ladin'i ve adamlarını Afganistan'da barındırması Taliban rejimine karşı tepkileri bir kat daha artırmıştır. Usame bin Ladin gibi, hakkını terörle elde etmeye çalışan bir kişiyi barındırması ve ondan mali destek alması Taliban yöneticilerini Bin Ladin ile ayrılmaz bir ittifaka sürüklemiştir. Bu ise, zaten tasvip edilmeyen katı rejimi dolayısıyla Taliban rejimine karşı bütün Dünya'da ortak bir tepkinin doğmasına sebep olmuştur.

Usame bin Ladin'in kurduğu "El Kaide" adlı terör örgütünün 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika'da giriştiği terör hareketinden sonra, dünya kamuoyunun desteğini arkasına alan ABD, Taliban ve Bin Ladin kuvvetlerini Afganistan'da mağlup ederek ülkeyi işgal etmiş ve Karzai başkanlığında yeni bir Hükûmetin oluşumunu sağlamıştır. Bugün Amerika'nın Afga-

nistan'da yaptığı operasyonlar devam ettiği ve bu bahtsız ülkenin henüz istikrara kavuşmaktan uzak hali devam ettiği için, bu konuyu bir tarihçi olarak değerlendirmeyi erken bulmaktayım. Afgan tarihi üzerinde yıllarını vermiş bir akademisyen olarak en büyük dileğim kardeş Afgan halkının Türkiye önderliğinde bu yaralarını sarması ve istikbale ümitle bakan bir ülke konumuna gelmesidir.

Afganistan'ın Yeniden Yapılanması Nasıl Mümkün Olur?

Afganistan'da Taliban rejimini yıkan ABD ve müttefikleri, uzun tartışmalardan sonra Karzai başkanlığında ılımlı bir Afgan Hükûmetinin kurulmasını sağlamışlardır. Bugün Afganistan'ın yeniden batı taraftarı olarak yapılanmasına yardımcı olan ülkelerin başında ABD, İngiltere, Türkiye, Almanya, Fransa ve bazı Avrupa ülkeleri gelmektedir. Rusya Federasyonu, Japonya ve bazı Amerikan taraftarı ülkeler başlangıçta Afganistan'a yardım talebinde bulunmuşlar ise de, bilâhare bu tutumlarından vazgeçmişe benziyorlar.

Afganistan'daki yeniden yapılanmayı sağlıklı bir şekilde gerçekleştirebilmek için bu ülkenin yakın tarihini ve halkının karakterini iyi bilmek gerekir. Bir defa, ne kadar cömert davranırlarsa davransınlar, İngilizler ile Rusların Afganistan'da başarılı olmaları fevkalâde zordur. Çünkü, devletlerarası hukuku çiğneyerek ülkelerini işgal eden ve bölen İngilizleri, Afgan halkı sevmemekte ve onlarla işbirliğine yanaşmamaktadır. Bu durum Ruslar için de geçerlidir. 1978-1988 arasındaki on yıllık Rus işgali döneminde yüzbinlerce insanını kaybeden ve ülkesi harabeye çevrilen Afgan halkı, Rusları ne ülkelerinde görmek ve ne de onlarla işbirliği yapmak istiyorlar.

Taliban rejimi Afgan halkının hür iradesiyle oluşan ve Afganistan'ı yöneten bir idare şekli değildi. İkide bir ülkesinin işgal edilmesinden nefret eden Afgan halkı, Taliban'ı kovan ve ülkesini işgal eden Amerikalıları sevmeyecektir. Zira, Taliban taraftarlarını temizliyorum diye pek çok masum Afgan halkının Amerikan bombardımanlarıyla can verdiği görülmektedir. Amerikan Hükûmetinin Karzai başkanlığındaki Afgan Hükûmetine verdiği destek, Amerikan ordusunun ateş gücü ve yüksek teknolojisi yüzünden Amerikalılara açıkça bir şey diyememektedirler. Fakat pek çok Amerikalı

yetkilinin de itiraf ettiği gibi, Amerikalılar da sevilmeyenler listesine çoktan girmiş bulunmaktadır. Kısaca, sevilmeyen Ruslar, Afganistan'a yardım heyeti göndermedikleri gibi, çalışmalara da katılmadılar. İngilizler ile Amerikalılar, sevilmediklerini bildikleri halde, Afganistan'da silâh gücüyle varlıklarını devam ettiriyorlar.

Başlangıçta yardım yapma heveslisi olarak görünen Japonya ve batılı ülkeler, son zamanlarda hiç seslerini çıkarmamaktadırlar. Geride, ABD ve İngiltere ile çekişen iki Avrupalı müttefik, Almanya ve Fransa kalmaktadır. Bu iki ülke, stratejik önemi büyük olan Afganistan'ı kontrol etmede ve yatırım yapmada kendilerine ABD ve İngiltere tarafından yeterli şans verilmeyeceği düşüncesiyle Afganistan'ın yeniden yapılandırılması çalışmalarına isteyerek katılmamaktadırlar.

Burada akla gelen soru şu: Sevilmeyen Amerika ve İngiltere, Afganistan'ın yeniden yapılanmasına ne derecede yardımcı olacaklardır? Almanya ve Fransa başta olmak üzere, Avrupa ülkeleri ne derecede Afganistan'ın kalkınmasına artniyetsiz katkıda bulunacaklardır? Japonya sessizliğini bozup ne zaman devreye girecek? Bu ve bunlara benzer soruların açıklıkla tartışılması gerekmektedir. Çünkü Afganistan'ın her alanda yeniden yapılanması bu sorulara verilecek açık cevaplarla mümkün olacaktır. Bir de hastanın, yani hasta haline getirilmiş Afganistan'ın bünyesi ve psikolojik durumu dikkatlice ele alınmalıdır. Eğitimsizlikten ve yeni gelişmelerden bîhaber hale gelen Afgan halkının yeniden uyanması ve iyi bir eğitimle medeni dünya ile işbirliğine girmesi nasıl sağlanacaktır? Afganistan'daki dinî bağnazlığı kimler ve nasıl ortadan kaldıracaktır? Bu dinî bağnazlığı kaldırmadan ihtiyaç duyulan reformlar nasıl yapılacaktır? Afganistan'ı şu veya bu sebepten dolayı işgal eden ve Afgan halkını inciten ülkeler Afganistan'ın yeniden yapılanmasına ne derecede ve hangi dallarda katkıda bulunabileceklerdir? İncitilerek perişan hale getirilmiş Afgan halkını ve Afganistan'ı bu hasta yatağından ayağa kaldırabilmek için batılı devletler hangi psikolojik yöntemleri kullanacaklardır? Bugün Afganistan'ın her alanında yeniden yapılanabilmesi bu sorulara verilebilecek gerçekçi cevaplara bağlıdır ki, biz bunları aşağıda vermeye çalışacağız.

Bir hastanın iyileşebilmesi için onun iyi bir psikolog doktor tarafından tedavi edilmesi lâzım. Bunun için de doktorun hastasını iyi tanıması, geçmişteki ve halihazırdaki sıkıntılarını iyi bilmesi gerekir. Aynı zamanda hastanın doktoruna güvenmesi gerekir. Afganistan'ın problemlerini halletmek, yeniden yapılanmasına katkıda bulunmak isteyen kişilerin veya ülkelerin, Afgan halkını incitmemiş ve ileride ondan yaptığı iyiliklerin diyetini istemeyecek olması lâzım. Yukarıda sorulan soruları da göz önüne getirirsek, Afganistan'ın yeniden yapılanmasında en büyük yardımı Türkiye'nin yapabileceği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bunun gerekçelerini ise şöyle izah etmek mümkündür: Türkiye ve Türk halkı dinî ve kültürel yönden Afganistan'a ve Afgan halkına son derece yakındır. Türkiye ile Afganistan arasında çok iyi tarihî ilişkiler olmuştur. Çünkü, Türkiye, Atatürk'ün talimatıyla hiçbir karşılık beklemeden, 20. asrın ilk yarısında Afganistan'a en büyük yardımı yapmıştır. Bugün yaşları 50 ve 50'nin üzerinde olan Afgan halkı bunu çok iyi bilmektedir. Küçük bir gayretle Türkiye, eskiden Afgan halkına karşılık beklemeden yaptığı yardımların belgelerini Afgan diline tercüme ettirip anlatabilir. Türkiye bunu mutlaka yapmalıdır. Çünkü 1970'lerden itibaren, özellikle Sovyet işgali döneminde ve sonrasında yetişen ve bugün yaşları 35-40'lara gelmiş olan genç nesil, Türkiye'nin Afganistan'a geçmişte yaptığı yardımlardan bîhaber yaşamaktadır. Bu genç neslin dostluğunu ve desteğini kazanacak Türkiye, Afganistan'ın yeniden yapılanmasına her türlü desteği en faydalı bir şekilde verebilecek durumdadır. Türkiye, Müslüman Türk halkının, dininden ayrılmadan, Atatürk'ün kurduğu lâik cumhuriyette nasıl kalkındığını, Müslüman Afgan halkına anlatabilir. Afganlı kardeşlerimize din işleriyle devlet işlerinin ayrı tutulması gerektiğini ancak biz anlatabiliriz. Böylece, karşılıklı güven ve itimat yeniden sağlanır ise, Türkiye Afganistan'ın her alanda yeniden yapılanmasına en büyük katkıyı yapabilir. Türkiye, bunu tek başına değil, başta Amerikalı dostlarımız olmak üzere, Afganistan'a yardım yapmak isteyen diğer ülkelere de iyi bir şekilde anlatmalıdır.

Türkiye'ye bu şans verilir ise, bakınız Afganistan'ın siyasî, ekonomik, sosyal ve askerî alanlarda yeniden yapılanmasına şöyle katkıda bulunabilir:

Siyasî Alanda: Türkiye din işleri ile devlet işlerini ayıran, hukukun üstünlüğüne yer veren Müslüman bir ülke olarak demokrasi rejimini benimseyen ve uygulayan yegâne lâik İslâm ülkesidir. Türkiye'deki kadar olmasa da, Türkiye'ye adım adım yaklaşacak bir demokratik sistemi Afganistan'da kurmak, daha doğrusu kurulmasına yardımcı olmak mümkündür. Hazırlanacak demokratik bir Anayasada bu kurallar iyi bir şekilde tespit edilir ve uygulanırsa, Afgan yönetimi bunu benimseyerek tatbik ederse, Afganistan'ın demokratik hayatta adım adım ilerlemesi elbette mümkündür. Ayrıca, Anayasa, Afganistan'ın Peştunlardan, Türklerden ve Taciklerden oluşan demokratik federal bir cumhuriyet olduğu yazılmalı ve uygulanmalıdır. Böyle bir yapıyı Türkler ve Tacikler memnuniyetle kabul edeceklerdir. Pakistan sınırları içinde Peşaver vadisinde kalan Peştunlar dolayısıyla aşırı bir şovenlik içine giren Peştun halkı bu formülü kabul ederek Afganistan'ı huzura kavuşturur. Afganistan devletinin resmi dili Peştunca'yı kabul eden, Türk ve Tacik gruplara da kendi dillerini devletin resmî dili ile birlikte öğretme ve kullanma yükümlülüğü getiren böyle bir Anayasanın uygulanışı Afganistan için son derece önemlidir. Böyle bir Anayasanın sağlıklı bir şekilde uygulanması için bütün Afgan halkına, siyasî partilere, hükûmete ve hatta orduya yükümlülükler konmalı. Böyle bir Anayasal sistemin Afganistan'da uygulanmasında Türkiye'den daha iyi bir dost bulunamaz.

Askerî Alanda: Afgan ordusunun yeniden yapılanması ve eğitimi hayatî önem taşımaktadır. Çünkü, Afgan ordusu, sadece ülkenin ve halkın birliğini ve bütünlüğünü korumakla yükümlü olmamalı, aynı zamanda ülkede yapılacak reformları ve demokratik hayatın işleyişini de güvence altına almalıdır. Onun içindir ki, bilhassa subayların demokrat fikirli, ülke ve millet bütünlüğünü benimseyen ve reformlara destek veren bir zihniyette eğitilmesi ve yetiştirilmesi gerekmektedir. Bunu da en iyi şekilde Türkiye yapabilir. Atatürk, Afgan ordusunun böyle bir yapıya sahip olması için büyük uğraş vermişti. Fakat devrin Afgan liderleri bunu anlayamadılar. Fırsat verilirse, bugünkü Türk ordusunun kıymetli kumandanları, Afgan ordusunu bu düşünceler çerçevesinde yeniden yapılandırabilir ki, bu hem Afganistan'ın geleceğini garanti altına alır, hem de aziz Atatürk'ün ruhunu şad

eder. İSAF çerçevesinde Afganistan'da 8 ay hizmet gören Tümgeneral Hilmi Akın Zorlu komutasındaki Türk birliğinin, Afgan ordusunun yeniden yapılanması için başlattığı güzel çalışmalar daha da kapsamlı hale getirilip, Afganistan'ın birlik ve bütünlüğü ile demokratik hayatını ve ilerlemesini emniyet içinde yürütecek çağdaş bir Afgan ordusunu kurmak mümkündür. Bunu, en iyi şekilde Türkiye'nin yapabileceğini Afgan dostlarımızın gördüğünü ve anladığını düşünüyorum. Hiçbir etnik guruba ağırlık vermeden, bütün Afgan halkını kucaklayan ve iyi günlere gitmesi için güven ve destek unsuru, demokrat zihniyetli böyle bir ordunun kuruluşu en kısa zamanda gerçekleştirilmelidir. Bu konu, Afganistan'ın yeniden yapılanmasında mutlaka ilk sırayı almalıdır.

Sosyal ve Sağlık Alanlarında: Afgan halkının büyük çoğunluğu Sünni-Hanefi olduğu için, asırlardır Türkiye ile son derece iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Türkiye, kendi tecrübelerini ortaya koyarak İslâm dinini siyasete sokmanın zararlarını, sokmamanın ise faydalarını Afganistan'a anlatabilecek konumdadır. Lâikleşmeye giden bu yolda en büyük engel, değişik maddi destekle yaşanacak olan başta Suudi Arabistan olmak üzere, diğer Arap ülkeleri, İran ve Pakistan'daki dinî grupların tesirleri olacaktır. Afganistan'ı yönetenlerin ve yeni Afgan ordusunun bu tesirlere mani olmaları gerekir.

Dinî eğitim mutlaka Afgan devletinin kontrolünde olmalıdır. Türkiye Diyanet teşkilâtı gibi resmî bir kuruluşa ihtiyaç duyan Afganistan'a bu hususta da Türkiye yardımcı olabilir. Dinî eğitim alacak kişilere, dinin siyasete sokulmaması zarureti öğretilmelidir. Bu konularda yeterli bilgi ve birikimi olan Türkiye, tecrübelerini Afganistan'a aktarmalıdır.

Afganistan'da derhal başlaması gereken yeniden yapılanma konularının başında eğitim konusu gelmektedir. Afganistan'da derhal bir eğitim seferberliği başlatılmalıdır. Afganlı dostlarımıza İslâm dininin cehalete karşı olduğunu, kız-erkek ayrımı gözetmeden bütün Afgan gençlerinin mutlaka iyi eğitim ve öğrenim görmeleri gerektiği çarpıcı örnekleriyle anlatılmalı. Afganistan'da yeniden yapılanma yapılırken, mutlaka ülke ihtiyacına göre meslek okulları açılmalı ve Türkiye'deki ihtiyaç fazlası kurumlar örnek gösterilmeli ve onların plânlamadan ayrılamamaları sağlanmalıdır. Okuyan,

iyi yetişen Afgan gençleri mutlaka ülkelerine ve haklarına sahip çıkacak, ilerlemenin ve gelişmenin en büyük destekçileri olacaktır.

Sağlık ve sosyal kalkınma konularında, daha önce Türkiye'nin verdiği hizmetler anlatılmalı ve yeniden yapılanmada Türkiye'nin yanlarında olduğu vurgulanmalıdır.

Ekonomik Alanda: Afganistan'ın ekonomik yönden yeniden yapılanması için acil bir plânın derhal uygulanması gerekmektedir. Afganistan halkının en büyük iki gelir kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan birisi hayvancılık, diğeri ise tarımdır. Afgan halkına yeterli kredi verilerek hayvancılığını ve tarımını geliştirmesi sağlanabilir. Bu büyük maliyetler gerektiren bir ekonomik kalkınma değildir. Türkiye Afganistan'da siyasi ve ekonomik istikrar peşinde koşan ülkelerle bu işi rahatlıkla yapabilir. Çünkü Türkiye'de yetişmiş yeterli sayıda tarım mühendisi ve veteriner bulunmaktadır. Türkiye, bu alandaki tecrübe ve birikimleriyle böyle bir desteği Afganistan'a rahatlıkla verebilecek bir konumdadır. Buna paralel olarak Türkiye son derece iyi bilgi ve birikimi olan iki kuruluşundan, Devlet Su İşleri ve Devlet Karayolları, istifade ederek, Afgan halkının susuzluktan ve ulaşım sıkıntısından kurtulmasını sağlayabilir. Yine Türkiye, son derece iyi konumdaki yapı sektörü ile başta Kâbil olmak üzere, resmî binaları ve okulları inşa edebilir. Bu acil hamleler Afgan halkının ekonomik hayatını canlandırmaya ve halkın geçimini sağlamaya yetecektir. Ayrıca Türkiye, buzdolabı, çamaşır makinesi, televizyon ve telefon cihazları hususunda Afganistan'da yapacağı yatırımlarla Afgan halkının gereksinimlerini karşılayabilir.

Türkiye hayal kurarak ağır sanayi dalları ile yüksek teknolojiyi gerektiren yatırımlara talip olmamalıdır. Zira, o tip yatırım pastalarını ABD, Japonya ve Avrupa ülkeleri aralarında paylaşarak hallederler ve Türkiye'ye fırsat vermezler.

Türkiye için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ne kadar önemli ise, Afganistan da o kadar önemlidir. Türkiye'yi yöneten siyasî iktidarların geçmişte kardeş Türk Cumhuriyetlerine izledikleri politikalar masaya yatırılmalı ve yapılan hataların nedenleri üzerinde iyi durulmalıdır. Bir atasözü vardır, "Demir tavında dövülür" diye. Türkiye, Yeni Türk Cumhuriyetlerinin ilk

yıllarında yapması gerekeni yapmadı veya yapamadı. Bu konudaki hatalarımızı ve ihmallerimizi iyice gözden geçirerek Afganistan'ın yeniden yapılanması için elinden geleni yapmalıdır. Bunun nasıl yapılabileceği hususunda daha önce gerekli izah yapılmıştır.

Dışişleri Bakanlığımızın kıymetli yetkililerinden edinebildiğim bilgiler bu satırların yazarını hem ümitlendirdi, hem de endişeye sevk etti. Sevindiğim husus, bir avuç ve fedakâr insanımızın Afganistan'da harikalar yaratan çalışmaları; beni endişelendiren ise, siyasî iktidarın ve bazı bürokratların Yeni Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerimizde gösterdikleri ilgisizlik ve umursamazlık Afganistan konusunda da devam etmektedir. Ümit ederim bu ilgisizlik ve umursamazlık kısa zamanda giderilir ve Türkiye'nin menfaatleri çerçevesinde aktif politikaya dönülür.

6. İRAN VE SON DÖNEM TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ

Orta Asya Türk Dünyası ile Türkiye arasında yer alan İran, bin yıla yakın Türk hâkimiyeti altında kalan bir komşu ülkedir. Kuzeyden Hazar Denizi, Azerbaycan ve Ermenistan, doğudan Afganistan ve Pakistan, batıdan Irak ve Türkiye, güneyden ise Basra Körfezi ve Umman Denizi ile çevrili olan İran'ın yüzölçümü 1.645.000km2, nüfusu 65 milyon olup, başkenti Tahran şehridir. 28 eyalete ve 241 il'e ayrılan İran'ın başkenti Tahran'dan sonra en önemli şehirleri Tebriz, Isfahan, Meşhed, Şiraz, Abadan, Kirmanşah, Yezd, Ahvaz Reşt, Hemedan ve Kum'dur. Ülke nüfusunun 28 milyonunu Türkler, 32 milyonunu Farslar, 8 milyonunu da Kürtler, Araplar, Ermeniler, Beluciler ve diğer halklar teşkil eder.

Coğrafî Yapısı ve İklimi

Üzerinde yanardağlar yer alan Elburz dağları kitlesi Demavend dağında 5610 metreye ulaşır. Bu dağ silsilesi İran'ın merkez bölgeleri ile Hazar Denizi kıyısındaki ovalar arasında bir duvar gibi yükselir. Horasan'daki Kopet dağı silsilesi İran ile Türkmenistan arasındaki sınırı çizer. Güneybatıda uzanan Zagros sıradağları 3.500 metreye ulaşır. Fars ve Laristan bölgelerindeki dağlar silsilesi Zagros'un birer uzantılarıdır ve Basra Körfezinin yukarısına kadar devam eder. Bu dağlar arasında geniş iç havzalar yer alır. Ülkenin diğer bölgeleri yüksek ovalar ve çöllerle kaplıdır. Akarsuların çoğu alüvyonlu dağ eteklerine sızar ve kaybolurlar. Bu kaybolan nehirlerin bir kısmı tuzlu bataklıklar meydana getirirken iç kısımlardaki çöküntülü yerlerde buğday ve arpadan başka bir ürün yetişmez.

İran dünyanın kurak iklim kuşağında yer alan bir ülkedir. Buna rağmen çeşitli iklim türlerini sinesinde barındırır. Denizden yüksek dağlarla ayrılan

iç ovalar yazları oldukça sıcak, kışları ise oldukça soğuk geçer. Ülkenin önemli kısmı kuraklık içindedir. Yağmurlar çoğunlukla kış sonu ve ilkbahar başlarında yağar ve âni su baskınlarına sebep olur. Dağ etekleri ile ovaların birleştiği yerler en canlı bölgelerdir. Yerleşim yerleri ve şehirlerin önemli bir kısmı bu dağ eteklerindedir. Bu yerlerde arpa, buğday, darı, safran, pamuk ve keneotu yetiştirilir. Bahçeler, meyve bahçeleri, gül bahçeleri ve bağlar bu nispeten verimli topraklarda yetişir. Bol ürün veren bu bağ ve bahçelerin ürünlerinin bir kısmı ihraç edilir. Kışların ılık geçtiği güney ve doğu bölgelerindeki vahalarda hurma, pirinç ve mısır yetiştirilir. Basra Körfezi kıyılarında bol miktarda pirinç ve şekerkamışı üretimi yapılır. Ülke topraklarının ancak beşte birinde tarım yapılmaktadır. Hayvancılık çok yaygın olduğu için hayvan ürünleri, halıcılık ve kilimcilik önemli geçim kaynakları arasında yer alır.

Modern sanayi İran'da az gelişmiş olduğu için mevcut madenlerden de yeterince yararlanılamamaktadır. Fakat ülkede zengin petrol ve doğalgaz rezervlerinin bulunması İran'ın ve halkının en büyük şansı olmuştur. Bu doğalgaz ve petrol zenginliği halkın ve ülkenin ihtiyaçlarının önemli bir kısmını sağlamıştır. Petrol ile birlikte petrol ve kimya sanayide gelişmiştir. İran'ın petrol gelirini iyi kullanması halinde halkın kayat seviyesinin yükseleceği yetkililerce ifade edilmektedir.

Tarih:

M.Ö.ki devirlerde İran coğrafyasında çeşitli kavimlerin yaşadığını ve devletler kurulduğunu görüyoruz. Bu kavimlerin başında Gutiler, Lullubiler, Elamlılar, Kassitler ve Akamanışlar gelir. Bu kavimlerin oluşturduğu devletlerin Bakilliler ve Hititlerle mücadele ettiklerini görüyoruz. Akamanışlar devrinde İran coğrafyasında Persler, Medler, Parthlılar, Aryanlar, Drangiler ve Baktralıların birer kavim veya topluluklar olarak ortaya çıktığını görüyoruz. M.Ö.ki İran tarihine damgasını vuranlar ise Persler ile Medler olmuşlardır. Bu iki kavim zamamında kurulan devletler oldukça başarılı olmuşlar, Ortadoğu'nun ve Anadolu'nun önemli bir kısmını kontrolleri altında tutmuşlardır.

Persler ve Medlerden sonra İran'da kurulan Sasani Devleti zamanında Türklerle İranlıları arasında ilişkilerin oldukça geliştiğini görüyoruz. İran

menkibelerini nakleden "Şahnâmeler"e göre İranlılar ile Turanlılar olarak bilinen Türkler arasında tarihin ilk devirlerinden itibaren devamlı mücedeleler olmuştur. Türkler ile İranlılar arasındaki bu mücadeleler "İran-Turan" harpleri olarak bilinir ve çoğunlukla da Türklerin zaferleriyle biterdi. Bu menkibelerden sonra, kaynaklara göre ilk Türk-İran münasebetlerinin Hunlar zamanında olduğunu görüyoruz. M.Ö. IV. asırda Asya'da ilk Türk devletini Büyük Hun İmparatorluğu olarak kuran Hun Türkleri iki asırlık başarılı bir dönemden sonra İran'daki Sasani devletini de zorlamaya başlamıştı. Hun Türkleri ile Sasaniler arasındaki mücadeleler, Hunların ikiye ayrılması ile oluşan Ak Hunlar zamanında daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Bu mücadeleden zayıf düşen Sasaniler önce "Mezdek İhtilâli" ile sarsılmış, sonra Türklerin yardımı ile kendini yeniden toparlamaya muvaffak olmuştur.[1] Milattan sonra VI. asırda kurulan Göktürk Hakanlığı ile Sasani İran'ı yeniden mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun en büyük nedeni Sasanilerin, Gök Türklerin kontrolündeki "İpek Yolu"nun Akdeniz'e ulaşmasına mani olmasından kaynaklanıyordu. Sonunda, Göktürkler, Bizanslılarla ittifak kurarak, İpek Yolu ticaretinden zarar gören Bizanslılar ile Sasanilerin harp etmesini sağlamıştır.[2] Bizanslılarla yaptığı harpten yıpranan Sasaniler, Müslüman Arap ordularına mağlup olmuştur. Böylece Sasani İran'ı önce Müslüman Arapların, sonra da Müslüman Türklerin idaresine geçmiştir.

İran'ın bin yıla yakın Türk hâkimiyetinde kaldığını görüyoruz. Gazneliler ile başlayan İran'daki Türk hâkimiyeti, Selçuklular, Harzemşahlılar, İlhanlılar, Müzafferiler, Timurlular, Türkmenler, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar ile devam etmiştir. Türk-İslâm kültürü altında eriyip yok almaktan korkan İranlılar, şiiliğe sarılarak kendilerini koruma yoluna gitmişlerdir. Safeviler döneminde şiiliği devlet dini haline getiren İranlılar, Osmanlı Türkiyesi ile uzun yıllar mücadele etmiştir.[3] Türk-İran ilişkilerinin geçmişine baktığımızda, İran cephesinden şu üç menfî yaklaşım tarzının kesintisiz devam ettiğini görmekteyiz:

---

[1] E. Konukçu, **Kuşan ve Ak-Hunlar Tarihi,** Ankara, 1973, s. 82.
[2] İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü,** 3. baskı, İstanbul, 1984, s. 94-95.
[3] Bu hususta geniş bilgi için bkz., M. Saray, **Türk-İran İlişkileri,** ATAM, Ankara, 1999, s. 1-108.

1. İranlıların Türklere karşı takip ettiği önyargılı siyasetin temelini Şiilik duygusu oluşturmaktadır. Bunun sebebi araştırıldığı zaman Türk-İslâm kültürü içinde eriyip kaybolmaktan korkan İranlıların, İslâm aleminde ayırıcı ve radikal görüşlere yer veren Şiiliğe sıkı sıkıya sarıldıkları, millî benliklerini ve kültürlerini muhafaza etme isteği ile hareket ettikleri görülür.[4] Bu ana sebep onları, İslâm dünyasının önderliğini yapmış olan Türkiye ile rekabete ve çekişmeye yöneltmiş, hatta bu maksatla Türkiye'nin düşmanı olan Hıristiyan ülkelerle işbirliğine dahi sevk etmiştir. İran'ın bu tutumu 19. asrın sonlarına kadar böyle devam etmiştir.

2. Bu asrın ilk çeyreği sonlarında Atatürk'ün kurduğu modern ve lâik Türkiye Cumhuriyeti, 1920'li ve 1930'lu yıllarda İran'ın modernleşip gelişmesine büyük ölçüde tesir etmiştir. Atatürk'ün hayranı olan Rıza Şah, mümkün olduğu kadar onu taklide çalışmıştır.[5] Bu Türk tesiri neticesinde toplumdaki pek çok avantajını ve pozisyonunu kaybeden İran'ın Şii ulaması, bir taraftan Türkiye'ye karşı kinini artırırken diğer taraftan da şah rejimine karşı mücadelesini sürdürmüş, son şahın yaptığı bariz hataları iyi değerlendirerek İran'da hâkimiyeti ele geçirmeye muvaffak olmuştur. 1978'de Ayetullah Humeyni önderliğinde İran'da dinî karakterli bir rejim kuran Şii ulema, Atatürk'ün kurduğu lâik Türkiye Cumhuriyeti'ni, rejimlerini ve ideolojilerini yaymada ve yaşatmada en büyük engel ve hatta tehlike olarak görmektedirler. Bu düşüncenin onları, modern ve lâik Türkiye Cumhuriyeti'nin, din işlerini devlet işlerinden ayırarak Müslüman Türk halkına sağladığı ilerlemeyi, İran'da kendi taraftarlarına verememe endişesine sevk ettiği, bu yüzden Türkiye'yi kendi rejimleri için "düşman" ilân etmeye kadar götürdüğü anlaşılmaktadır.

3. Bugün nüfusu 65 milyona yaklaşan İran'da, çoğunluğunu Güney Azerbaycan Türklerinin teşkil ettiği 28 milyon Türk kökenli insan yaşamaktadır. İran yetkilileri, bu soydaşlarımıza bugünkü insan hakları çağında

---

[4] V. Minorsky, "Persia: Religion and History", **Iranica,** s. 242-259'dan naklen veren J.A. Boyle, "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi". Terc., B.U. Yaradağ, **Belleten,** XXXIX/156(Ekim 1975), s. 646 vd.

[5] P. Oberling, "Atatürk ve Razı Şah" **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987),** Ankara, 1996, s. 651-658; E. Arslan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Yaptığı İnkılâpların İran ve Afganistan'a Yansımaları", **Atatürk ve Atatürkçü Düşünce** (Seçilmiş Makaleler), ATASE, Ankara, 2003, s. 46-49.

hiçbir hak tanımadığı gibi, Farsça'nın yanı sıra ana dillerinde tahsil imkânı dahi vermemektedir.

4. Türk kökenli unsurlara yapılan haksızlıklar yetmiyormuş gibi, PKK teröristlerine kendi topraklarında uzun süre barınma imkânı vermesi bir komşu ve dost ülkeye yakışmamıştır. Ayrıca, bölücü Hizbullah grubuna sağladıkları maddî ve manevî desteği bütün delillerine rağmen inkâr etmeleri İran'daki rejimin yöneticilerinin Türkiye'ye karşı ne denli iki yüzlü hareket ettiklerinin başka bir göstergesidir.

5. Hindistan, Pakistan ve bilhassa Afganistan'dan gelen afyon ve eroin taşımacılığına ve bunların Türkiye'ye sokulmasına izin vermemesi için Türkiye'nin ve medenî dünyanın İran'a yaptığı bütün çağrılara rağmen bu işi durdurmaması fevkalâde düşündürücüdür.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Türkiye'ye gelen İran heyetlerinin ve temsilcilerinin nezaket ve hukuk teamüllerini hiçe sayarak İslâmiyet'i çarpık bir şekilde yansıtan Şii rejimini Türkiye'de halkımıza aşılamaya kalkışmaları Türk-İran ilişkilerinde krizin patlak vermesine sebep olmuştur.

Türkiye cephesinde ise İran'ın bu iyi komşuluk ve dostlukla bağdaşmayan siyasetine ve İran temsilcilerinin faaliyetlerine dur denmemiş ve ciddi tedbirler alınmamıştır. Türkiye'nin bu eksik ve hatalı politikası devam ettirilirken, kapatılan bir siyasî partinin İran rejimine sempati ile bakması, İran'a temsilcilerini göndermesi, bazı temsilcileri ile belediye başkanlarının İranlı diplomatlarla birlikte hareket etmeleri Türk kamuoyunda büyük tepkilere sebep olmuştur. Bunun müsebbiplerine şu soruyu sormak gerekir: Acaba, İran'daki Türk diplomatları, İranlı demokratların toplantılarına gidip, İran halkının baskı altında tutulduğunu, hak ve hürriyetlerinden mahrum bırakıldığını söylese İranlı yetkililer bu davranışları nasıl karşılarlardı? Demek ki, komşular arasındaki bu olaylar iğne çuvaldız emsali gibidir. Kısaca, komşular arasında bu tip hareketlerin doğru olmadığı, olamayacağı her aklı selim sahibi tarafından kabul edilmelidir.

Türkiye'ye gelen İranlı ziyaretçilerin ve diplomatların beşerî nezaket ve diplomatik teamülleri açıkça çiğneyerek Türkiye'de sıkıntı yaratmaları akla şöyle bir soruyu getiriyor: Acaba, İran'da yönetimi ellerinde bulunduran

Şii ulema ve yakın çevresinin hükûmet etme anlayışı mı değişti veya yeni bir hükûmet etme anlayışı mı sergileniyor? 1978 yılında İran'a hâkim olan bugünkü rejimin mensupları, İran'da nasıl bir yapılanmaya ve hükûmet şekline gitmişlerdir bunun kısaca izahı gerekmektedir.[6]

İran İslam Cumhuriyeti, bugün 27. yılını doldururken politik, ekonomik, sosyal, askerî ve idarî alanlarda hâlâ büyük problemlerle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu problemleri kısaca şöyle izah edebiliriz:

a) Politik Alanda: İran İslâm Cumhuriyeti'ni kuran Ayetullah Humeyni ve diğer din adamları, hem Humeyni'nin sağlığında ve hem de vefatından sonra geçen sürede İran'ı politik yönden bir istikrara kavuşturamamışlardır.[7] Humeyni'nin ölümünden sonra Cumhurbaşkanı seçilen Haşimi Rafsancani, birkaç yıl Humeyni'nin yolunu izledikten sonra bazı radikal adımlar atmış ise de bu, ülkenin içte ve dışta politik rahatlığa kavuşmasına yetmemiştir. Sadece İran'da büyük menfaatleri olan İngiltere, Fransa ve Almanya gibi bazı Avrupa devletlerinin Tahran'da daha önce kapattıkları büyükelçiliklerini yeniden açmalarını sağlamıştır. Rafsancani'nin yerine cumhurbaşkanı seçilen Hatemi, halktan gelen baskıları değerlendirerek biraz daha hürriyet ve reform taraftarı olarak hareket etmeye başlamıştır. Onun bu hareketi reform ve hürriyet taraftarlarını ümitlendirirken, dinî lider Hamaney ve Şii ulema arasında tedirginlik yaratmıştır. İran'daki bu gelişmelerin nasıl bir seyir takip edeceği herkesin merakı olan bir konu olmaya devam etmektedir.

Bu arada, ideolojik yönden İran İslâm Cumhuriyeti'nin taraftarı olduklarını iddia eden komşu ülkelerdeki bazı grupların (özellikle Hizbullah grubunun) adam kaçırma veya rehin alma gibi gayri medeni ve gayri hukuki davranışlarından vazgeçmelerini sağlaması, İran idarecileri hakkında dış dünyada duyulan antipati ve infiali oldukça hafifletmiştir. Ne var ki, bu gelişme, İran İslâm Cumhuriyeti'nin terör gruplarıyla olan temasını sona erdirdiği hakkında bir kanaati ortaya koyamamıştır. Nitekim, ABD ile Türki-

---

[6] İran devriminin yapılışı ve devrimcilerin fikirleri hakkında bilgi edinmek isteyenlere kıymetli dostum Turgut Tülümen'in **"İran Devrimi Hatıraları,** Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998" adlı eserini tavsiye ederim.

[7] N.B. Schahgaldian, **The Clerical Establishment in Iran,** Rand Corp., Washington DC, 1989, s. 47 vd.

ye'nin defalarca uyarısına rağmen, İran'daki yeni rejim, Hizbullah ve PKK terörünü dolaylı olarak desteklemekten bir türlü vazgeçmemiştir.[8] İran'ın bu siyasetini anlamak Türkiye için oldukça güçtür. Acaba İran, iğne çuvaldız hikâyesini hiç düşünmez mi? Yine acaba İran, kendi içinde yaşayan 28 milyon Türk topluluğuna (22 milyon Azerî, 2 milyon Türkmen, 2 milyon Kaşgay ve 2 milyon da diğer gruplar) yönelik Türkiye'nin kışkırtıcı bir siyasete girmesi halinde ne yapar? Bilhassa komşu ülkelerin birbirlerine karşı terör hareketlerini desteklemesinin her iki taraf için de iyi sonuçlar vermeyeceğini aklı selim sahibi her devlet yöneticisi anlamalıdır.

b) Ekonomik Alanda: Humeyni ve arkadaşları, şah rejiminin kendine sadık muayyen bir zümreyi zengin ettiğini ve halkı fakir bıraktığını iddia etmişti ki, onların bu iddiaları doğru idi. Fakat aynı iddiaların sahipleri, Şahın, Amerikalılar ile Avrupalılara İran'da yatırım yaptırarak, İran'ın kalkınmasına yardımcı olduğundan hiç bahsetmemişlerdir. Bugün İran'da mevcut fabrikaların büyük çoğunluğu Şah zamanında Batılılarca yapılmıştır. Ayrıca, Humeyni ve takipçileri İran'da izledikleri ekonomik politika ile kendi adamlarını zengin etmekten başka bir iş yapamamışlardır. Bugün İran'daki din adamları ve onların yakın destekçileri ülkenin en varlıklı ve zengin adamlarını oluşturmaktadırlar. Buna mukabil, İran halkının büyük çoğunluğu Şah dönemindeki kaderini değiştirememiş, yani fakirlikten kurtulamamıştır. Bu fakirliğe uzun yıllar devam eden Irak harbinin verdiği sıkıntılar da eklenince, halk tam manasıyla perişan hale düşmüştür.[9] Harp esnasında ülkenin, petrol başta olmak üzere, döviz getiren her şeyi silâhlanmaya ve diğer zaruri ihtiyaçlara gitmiştir. Irak harbinin sona ermesinden sonra İran petrollerinin gelirinin büyük kısmı, tahrip olan ülkenin imarına ve bozulan ekonomisine harcanmış ve hâlâ da harcanmaktadır. Petrol gelirlerinin cüz'i bir kısmı da reji taraftarlarına kredi olarak verilmektedir. Kısaca halk, yine fakirliği ile baş başa kalmıştır. Dolayısıyla, ülke insanında, tıpkı şahlık döneminde olduğu gibi rejimin destekçileriyle geniş halk kitleleri değişik bir ekonomik yapıya sahip olmuşlardır. Mevcut idareyi destekleyen varlıklı insanlar ile fakir insan yığınları arasında büyük ekonomik dengesizlik bulunmaktadır.

---

[8] **Patterns of Global Terrorism,** U.S. Department of State, Washington DC., 1990, s. 46, 75.
[9] Schahgaldian, **The Clerical Establishment in Iran,** s. 79.

c) Sosyal Alanda: İran'da, Şah döneminde sosyal bir dengesizlik var idi. Fakat, biraz da Irak harbinin tesiri ile bu sosyal dengesizlik Humeyni döneminde de devam etmiştir. Ne var ki, Humeyni'nin ölümünden ve Irak harbinin sona ermesinden sonra da, sosyal alandaki bu dengesizlik bir türlü giderilememiştir. Ülkede sosyal alandaki bu dengesizlik problemlerinin büyük çoğunluğu, olduğu gibi durmaktadır. Humeyni'nin ölümünden sonra ülkeyi idare eden yöneticiler, sosyal problemleri çözmede başarılı olamamışlardır.

Bugün İran'da, modern eğitim ve ilmî araştırma hayatı, neredeyse durma noktasına gelmiştir. Sadece, halkın maneviyatını yüksek tutmak için, sözde "atom bombası" yapmak için çalışıldığı, yayın organlarınca duyurulmaktadır. Böyle bir çalışmanın, eğitim ve ilim hayatını modernize etmekle hiçbir alâkası bulunmamaktadır. Burada maksat, hem halkı susturmak ve hem de İran'ın komşularına bir nevi gözdağı vermektir. Ayrıca, Şah döneminde yaptırılmaya başlanan ve son yıllarda tamamlanarak hizmete giren fabrikalarda çalışan işçilerin hiçbir sosyal hakkı bulunmamaktadır. Ülkede sosyal haklar yönünden mağdur olarak sadece işçi zümresi bulunmamaktadır. Onların yanı sıra diğer meslek gruplarının da sosyal hakları bulunmamaktadır.

Sosyal haklara ilâveten, insan hakları alanında da büyük eksiklikler bulunmaktadır. Nitekim bugünkü insan hakları çağında ne Fars kökenliler ve ne de etnik unsurlar, modern manada hak ve hürriyetlerine sahiptirler. İnsan hakları yönünden İran'daki insanlar büyük bir bunalım içine girmiş bulunmaktadırlar. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesini imzalamış olan İran devletinin şimdiki yöneticileri, devletlerinin daha önce imzalamış olduğu akitleri yok farz etmekteler veya dikkate almamaktadırlar.[10] Hiçbir hak ve hürriyetin kullanılamadığı İran'da, sadece dinî ideoloji hâkim kılınmaktadır.

Ne var ki, İran'ın bugünkü yöneticileri ülkede dinî ideolojiyi hakim kılmakla birlikte, İslâm'ın objektif bir şekilde öğretilmesine ve yaşanmasına

[10] **Amnesty International, Law and Human Rights in the Islamic Republic of Iran,** London, 1980, s. 170-193.

izin vermemektedirler. Daha önce de işaret edildiği gibi, İslâmi gerçeklere uymayan Şiilik, daha doğrusu İslâm'ın Şiilik içinde yanlış yorumu ve tatbikatı hakkında hiçbir ilmî tenkide de tahammül etmemektedirler. İlim ve öğrenmenin bu kadar ilerlediği çağımızda İranlı yöneticiler, İslâm'daki yanlış tutumlarını yeni nesillerden daha ne kadar saklayabileceklerdir? Ayrıca, bu yanlışlarından dolayı, mevcut İslâm ülkeleri ile İslâmiyet hakkında nasıl bir diyalog kuracaklar? İslâm ülkelerindeki İslâm'ın öğretiliş şekli ve tatbiki ile İran'daki dinî eğitim ve dinî yaşam arasındaki farklılığı, hem kendi insanlarından ve hem de diğer Müslümanlardan saklamayı ne zamana kadar sürdüreceklerdir? Bütün bu problemlerin, bir gün İran halkı arasında sosyal bir patlamaya sebep olacağı muhakkaktır. Ayrıca, İslâm'ın yüce adaletine ve eşitlik prensibine aykırı olarak, Müslümanlar arasında tefrika yapmak ve Farslıları, Fars soyundan olmayanlara hâkim kılmak hiç de âdil bir siyaset değildir. Ülke nüfusunun yarısına yakınını oluşturan Türklere, Farsça'nın yanı sıra, kendi dillerinde eğitim görme fırsatı vermemek İslâmî idareye tamamen ters düşen bir hadisedir. Bu konuda ileride bir sosyal patlama olursa şaşmamak gerekir.

d) Askerî Alanda: Şah döneminin İran ordusu profesyonel bir ordu idi. ABD ve Avrupa ülkelerinden temin edilen silâhlarla bu ordu, bir zamanlar Türk ordusundan sonra Ortadoğu'nun en kuvvetli askerî gücünü oluşturuyordu. Şaha son derece bağlı olan bu ordu, maddî yönden de doyum noktasına ulaşmıştı.[11] Bir tarafta elde edilen bu maddî zenginlik, diğer tarafta meslekî heyecanı oldukça zayıflatmıştı. Nitekim, Şahın son yıllarında İranlı gençler, askerî okullara girmek için hiçbir talepte bulunmamaya ve subay olma hevesini göstermemeye başlamışlardır. Vatan ve askerlik sevgisinden uzak subayların kumanda ettiği İran ordusu, Humeyni'yi destekleyen dinî gruplar ile diğer halk kesimlerine karşı Şah'ı ve rejimini korumakta büyük bir acz göstermiş ve halkın protestoları arasında dağılarak Şahı kaderi ile baş başa bırakmıştır.[12]

---

[11] A.J. Cottrell, "Iran's Armed Forces Under the Pahlavi Dynasty", in G. Lenczowski (ed.), **İran Under the Pahlavi's,** Stanford-California, 1978, s. 389-431.

[12] N.B. Schahgaldian, **The Irani an Military Under the Islamic Republic,** RAND Cor. Washington DC., 1987, s. 16-20.

Fakat, aynı ordu patlak veren Irak savaşı dolayısıyla oldukça toparlanmış ve ülkeyi müdafaaya çalışmıştır. Ne var ki, İran ordusu, yukarıdaki handikaplar dolayısıyla, Irak ordusu karşısında istediği başarıyı elde edememiştir. Fakat, Irak hücumlarının devam etmesi, İran halkı arasında millî duyguları canlandırmış ve dinî lider olarak Humeyni'nin teşvikleriyle İran ordusu halkın destekleriyle kendini toparlamaya muvaffak olmuştur. Ne var ki, harbin bir türlü bitmemesi ülke içinde, bilhassa idarî mekanizmada büyük sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. İran ordusunun ülkede darbe yapıp idareyi ele geçireceği haberler sık sık duyulmaya başlamıştır. Bu ise, generaller ile Humeyni taraftarlarını birbirinden şüphe eden iki rakip kampa bölmüştür. Bunun üzerine, Humeyni ve arkadaşları eski İran ordusunun subaylarını, astsubaylarını, Komutanlarını ısrarla harp sahasında tutmuştur. Harp cephesinde birbirini gözetleyen (Watch dogs) iki grubun oluşması, taraflar arasında güvensizliğin bir simgesi olarak görülmüştür. Sonunda, Humeyni, Şah döneminin profesyonel ordusunun ve generallerinin erimesi için onları cephenin en ön saflarında tutmaya ve rakiplerini tasfiye etmeyi başarmışlardır. Şah döneminin profesyonel ordusuna dahil olup da, Humeyni ve arkadaşları tarafından tasfiye edilmeyen yegâne askerî zümre, teknik işlerden sorumlu olanlardır. Humeyni'nin oluşturduğu emniyet kuvvetlerinin teknik bilgileri olmadığı için, harp esnasında şah dönemi ordusunun bu teknik personeli harbin sonuna kadar işlerin başında kalmışlardır. Fakat, harbin bitmesinden ve Humeyni'nin emniyet kuvvetlerinin teknik araçları kullanmayı öğrenmelerinden sonra, Şah dönemi ordusunun son parçasını teşkil eden bu teknik personel de tasfiye edilmiştir.[13]

Burada akla şu sorular gelebilir: Humeyni ve arkadaşları, İran da kurdukları dinî idareyi yıkmak isteyen veya yıkmasından korkulan Şah dönemi ordusunu tasfiye ettikten sonra, ülkeyi ve rejimi savunacak askerî gücü nasıl oluşturmuşlardır? Humeyni'nin dinî rejimini benimseyen yeni emniyet kuvvetlerinin yapısı nasıl oluşmuştur? Yeni askerî gücün kapasitesi nedir?

Yukarıdaki sorular ile bu konuda akla gelebilecek başka sorulara şu cevapları vermek suretiyle konuyu açıklığa kavuşturmak mümkündür.

---

[13] Schahgaldian, **The Iranian Military Under the Islamic Republic,** s. 17-26 ve 42-50.

İran'daki Humeyni hareketiyle birlikte gelişen ve hareketin başarıya ulaşmasıyla varlığı açık bir şekilde ortaya çıkan "Pasdaran veya İslamic Revolution Guard Corps" (İslam İhtilâl Muhafızları Birliği veya kısaca İslam Muhafızları) rejimin ve ülkenin yeni bekçileri olmuşlardır.[14] Humeyni'ye ve fikirlerine son derece bağlı olan İslam Muhafızları, rejimin ilk üç yılında, yanı 1978-1980 yıllarında, ülkede tam bir terör havası estirmişlerdir. Humeyni'nin direktifleriyle hareket ettikleri muhakkak olan İslâm Muhafızları, hak-hukuk isteyen, Humeyni'nin fikirlerine katılmayan kim varsa hepsini sürdürmüştür. İhtilâlden önce ve sonra kurulmuş ne kadar parti var ise, bu partileri zor kullanarak dağıtmışlardır. İran İslam Cumhuriyeti'nden ayrılmadan Farsça'nın yanı sıra kendi anadillerini de kullanmak isteyen Güney Azerbaycan Türkleri ile Horasan da yaşayan Türkmenler, İslâm Muhafızları tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. İslâm Muhafızları, bilhassa Türklere karşı son derece insafsızca davranış, Kümbet-i Kavus'ta yüzlerce Türkmen acımadan katledilmiştir.

Yaşları 18 ile 24 arasında olan İslâm Muhafızları fakir köylü çocuklarından oluşuyordu. Bu genç askerlerin hemen tamamı Fars, yani İranlı ailelerden geliyordu. Aralarında başka etnik gruplardan eleman bulamayan İslâm Muhafızları, Humeyni hareketini destekleyen mollalar, yani din adamları ile yakın bağlara sahip idiler. Bilhassa subaylar, ya doğrudan doğruya din adamlarının akrabası veya tanıdık bir dost çerçevesinden geliyorlardı.[15] Şia'ya ve Humeyni'nin fikirlerine son derece bağlı ve bu husus da herhangi bir tenkide tahammülü olmayan kişilerdi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Humeyni rejimine ısınamayan Şah döneminin ordu erkânı, bilhassa subaylar, Irak Harbi'nin ön saflarında savaşmak mecburiyetinde kalarak tasfiye olmuşlardı. Subayların bir kısmı ise bilhassa Fars kökenliler, Humeyni rejiminin ideolojisini benimseyerek yerlerini ve rütbelerini korumayı başarmışlarıdır. İşte bu subayların önderliğinde askerî okullara alınan ve tamamen Fars ırkına mensup ve Şia inancını benimseyen gençler subay olarak yetiştirilmeye başlandı. Daha harp

[14] Schahgaldian, **a.g.e.,** s. 111-121.
[15] Schahgaldian, **The Iranian Military Under the Islamic Republic,** s. 65-72.

yıllarında ilk mezunlarını veren bu askeri okullar Humeyni rejiminin dinamik muhafızlarının yetiştiği birer merkez haline gelmişlerdir. Bu okullardan subay olarak yetişen gençler, İslâm Muhafızlarının kumandanları sıfatıyla bugün generalliğe kadar yükselmişlerdir.

Bu arada, Şah döneminin Hava ve Deniz Kuvvetleri uzun sure atıl durumda kalmışlardır. Kara kuvvetlerine mensup subayların tasfiye edilişi gibi, Hava ve Deniz Kuvvetlerine mensup subayların önemli bir kısmı da, Humeyni'ye karşı darbe yaparlar endişesiyle tasfiye edilmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı, Irak Harbi'nin ilk yıllarında, İran'ın Hava ve Deniz Kuvvetleri son derece tesirsiz kalmışlardır.

İslâm Muhafızlarının yanı sıra kurulan ikinci askerî teşkilat "Army of Mobilization or Basij" (Seferberlik Ordusu) idi. "The Basij"ler, tamamen köy ve kasabalardan gelen ve İslimî eğitim görmüş gençlerden meydana geliyordu. Irak Harbi esnasında, devamlı insan dalgaları halinde düşmanlarına saldıran bu askerlerin en büyük gücü, dinî eğitimleri ve Humeyni'ye olan sonsuz bağlılıklarıydı. Pasdaran ve İslam Muhafızlarından daha dindar olan bu Basij'ler, Humeyni'ye, gözlerini budaktan esirgemeyecek derecede bağlıydılar.

İran'ın dahilî emniyetini koruma görevi yalnız bir gruba verilmemiştir. Ülkenin dahili emniyetinden bütün gruplar sorumlu idi. Bu gruplar, hem birbirlerini gözetlemekle ve hem de ülkenin iç işlerini kontrol etmekle görevli idiler. Durum böyle olunca, insanlar daha tedbirli davranmak mecburiyetinde kalmışlardır. Zira, muhtelif emniyet kuvvetlerinin vazife gördüğü bir ortamda, insanların, dertlerini ve masumiyetlerini anlatmaları son derece güç ve riskli idi.

Humeyni, sağlığında İslâm Muhafızlarının kumandanlarını kendisi tayin eder veya azlederdi. Onun ölümünden sonra, bu salâhiyet Rafsancani'ye geçmiştir. İslâm Muhafızları, ülkeyi ve Humeyni rejimini iç ve dış düşmanlara karşı korumakla görevli idiler. Irak'la yapılan harpte gerçekten iyi bir mücadele örneği veren İslâm Muhafızlarının ülke içinde şu önemli yedi (7) vazifeyi yaptıklarını görüyoruz:

1- Bütün yerleşim birimlerinde mahallî polis görevini yapmak ve İslâm kanunları ve prensiplerini halka kabul ettirmek. İslâm Muhafızları, bu va-

zifeyi yaparken, umumiyetle İhtilâl Komiteleri ile birlikte hareket etmektedirler. Köylerde ve kabilelerin yaşadığı yerlerde, bu vazifeyi jandarma ve kabilelerin milis kuvvetleriyle birlikte yaparlar.

2- Karşı ihtilâl gruplarına karşı her türlü mücadeleyi yürütür, muhalif gruplarını susturmak ve onları tesirsiz hale getirmek görevlerini yaparlar.

3- Bütün Bakanlıklar, fabrikalar, radyo ve televizyon istasyonları, havalimanları, hapishaneler, İslâm Muhafızlarının kontrolünde ve denetiminde bulunur. Ayrıca önemli hükümet binaları, işçi kuruluşları, okullar ve kolejler onların denetiminde çalışır. İslâm Muhafızlarının bu maksatla yapacağı her türlü operasyon İran Hükümeti tarafından desteklenecektir.

4- Ülke içi ve dışı istihbaratını yürütmek İslâm Muhafızlarının vazifesidir. Bu istihbarat vazifesi, İstihbarat Bakanlığı, İçişleri ve Savunma Bakanlıklarıyla koordineli bir şekilde yürütülür.

5- İran dışında cereyan eden İslâmi ihtilâl hareketlerine destek vermek ve İslâm aleyhindeki Batılı ve Doğulu emperyalist kuvvetler ile Siyonistlere karşı ortak bir cephe oluşturmak vazifesi İslam Muhafızlarının üzerindeydi.

6- İran'daki İslâmi rejimi desteklemek için kongreler ve toplantılar yaptırmak, kitaplar ve broşürler bastırmak, filmler yaptırmak ve tiyatro oyunları yazdırıp oynatmak İslâm Muhafızlarının vazifeleri arasında idi.

7- Endüstri ve tarım alanlarında İran halkını eğitmek ve yetiştirmekle görevli olan İslâm Muhafızları, aynı zamanda ordunun muhtelif sınıflarına destek üniteleri yetiştirmek için, halktan gönüllüler toplamak ve onları eğitmek vazifeleri ile yükümlü idiler.[16]

Bu kadar geniş yetkilerle donatılan İslâm Muhafızlarının üyeleri çok geçmeden, resmî-sivil, her kesimden insanlarla ve gruplarla karşı karşıya kaldılar. Başlangıç yıllarında gerekli hukukî düzenlemeler yapılmadığı ve kurumlar oluşturulmadığı için, yapılan operasyonlarda tam bir kargaşa ortaya çıktı. Kimin haklı kimin haksız, kimin suçlu kimin suçsuz olduğunu anlamak oldukça güçtü. Bu ise, bilhassa eski Şah döneminin polis gücü ile as-

[16] Schahgaldian, **The Iranian Military Under the Islamic Republic,** s. 74-75.

keri sınıflara mensup subayları, İslâm Muhafızları subayları ile sık sık yetki tartışmasına sürüklemiş ve çok geçmeden taraflar arasında tartışmaya sebep olmuştur. Bir müddet sonra bu sürtüşmeler, tarafları hasım gruplar haline getirmiştir. Fakat bu kutuplaşmadan, Humeyni'nin ve Humeyni Hükûmetinin desteğini arkasında bulan İslâm Muhafızları üstün çıkmıştır. Böylece İslâm Muhafızları, ülke genelinde hadiselere tamamıyla hâkim olmuşlardır.

e) İdarî Alanda: Aralarında bazı görüş ayrılıklarının çıkmasına rağmen, İran'a hâkim olan din adamları zümresi, müşterek düşmanlarına karşı daha tutarlı mücadele edebilmek için, kurulacak idarî sistem üzerinde anlaşmaya hazır olduklarını hazır olduklarını her zaman ifade etmişlerdir. İdarî vazifeyle yükümlü olan din adamlarının şu aşağıdaki prensipler üzerinde hemfikir oldukları görülmektedir:

1- Ülkenin siyaseten idaresinde bulunmak din adamlarının vazifesi ve hakkıdır. Mevcut rejim için en büyük tehlikeyi lâik güçler oluşturmaktadır ve bunların behemehal yok edilmeleri gerekir.

2- Büyük lider olarak sadece Fakih (İmam Humeyni) bütün hükûmet operasyonlarını ve bütün Şii halkın hayatını yönlendirme hakkına sahiptir. Onun ölümünden sonra, onun fikirleri çerçevesinde aynı salâhiyete Rafsancani sahip olmuştur.

3- İran toplumu barış içinde dinî bir ihtilâl yapmalı ve mevcut kokuşmuş lâik prensipleri yok etmeli ve onun yerine İslâmî prensipleri hayata geçirmeli, orta sınıfın hâkim olacağı bir İslâmî hayat tarzını oluşturmalı.

4- İran hükûmeti, ABD ve Sovyet-Rusya (Rusya Federasyonu) ile mümkün olduğu kadar sıkı ilişkilerde bulunulmamalı.

5- İmamlar "din adamları" idaresi diğer ülkelerdeki İslâmî ihtilâl hareketlerini destekleyecekler ve İran ihtilâlinin diğer İslâm ülkelerinde de tesirli olması için üzerine düşeni yapacaktır (İranlı temsilcilerin hal ve hareketlerini bu düşünce çerçevesinde değerlendirmek gerekir, kanaatindeyim).[17]

Şu üç safhalı hiyerarşik yapılanma ile dinî idare sisteminin daha kolay işleyebileceği düşünülmektedir:

---

[17] Schahgaldian, **The Clerical Establishment in Iran,** s. 19-21.

a) Birinci safhada, idareyi ellerinde bulunduracak olan din adamları zümresi büyük Ayetullahlardan ve din âlimlerinden oluşur. Dinî konuları izah etmek ve yorumunu yapmak bunların vazifesidir. Bunların aşağısında normal Ayetullahlar idaresi olmalıdır. Bu Ayetullahlar kendilerini çalışmaya ve öğretime adayan insanlardan oluşmalıdır. Bu vasıflardaki Ayetullahlar hükûmetteki en nüfuzlu makamları işgal etmelidir.

b) İkinci kategoride bulunan din adamları, büyük Ayetullahların fikirlerini iyi bir şekilde anlatan ve yaşayan kişiler olmalı ve bunlara şeref ünvanları verilerek halk ile rejim arasında birleştirici rol üstlenmeleri sağlanmalıdır.

c) Üçüncü kategoride bulunan kişileri, rejimin geleceğinin emanet edileceği Teoloji Semineri talebeleri teşkil etmelidir. Bunlar memleketin muhtelif bölgelerine giderek dinî rejimin fikirlerini yayma vazifesini yerine getirmelidir. Başta bulunan resmî yetkililer onlara yardımcı olmakla mükelleftirler.

Yukarıda izah edilen yapılanmada din adamlarının istikrarlı bir yönetim tarzı ortaya koyabilmeleri için şu politik taktikleri kullanmaları mübah addedilmiştir:

1- İç problemleri mümkün olduğu kadar gizli tutmak din adamlarının en büyük hasleti olmalıdır. Bu tutum onların birbirleri ile olan çekişmelerinde yatıştırıcı bir rol oynayacaktır.

2- Din adamları, gerçekleri öğrenmemesi için muhaliflerine gerçek dışı bilgi vermeyi bir prensip hale getirmelidir. Muhaliflere karşı daha kuvvetli görünmek için bu tip hallere müsamaha edilmelidir.

3- Önemli hadiselerin cereyan ettiği zamanlarda din adamları sessiz kalmayı tercih etmeli ve bu sessiz kalış esnasında o krizi halledecek plânlar yapmalı, tansiyonu düşürücü faaliyetlere girmeli.

4- Din adamları, Humeyni'nin büyük ve akıllı bir lider olduğunu ve kendisini halkına adadığını etrafa yaymalıdır. Onun fikirlerinin kendileri için daima rehber olacağını anlatmalıdır.

5- Müşterek düşmana karşı başarılı mücadele verebilmek için âdil bir hükûmetin başta olmasını istemek din adamlarının hakkı olmalı.

6- Din adamları, yabancı düşmanlığına karşı halkı birleştiren unsurlar olarak hareket etmelidir. Din adamları kendi ideolojik doktrinlerini halka öyle anlatmalı ki, ortaya çıkan veya çıkacak olan problemler ve krizler ne kadar büyük olursa olsun rejimin çökmeyeceği ve devam edeceği inancını halka vermelidir.[18]

Türkiye ve İran Sağlıklı bir Diyaloga Girmelidir

Şah rejimini deviren Humeyni'nin İran da kurduğu dinî idarenin politik, ekonomik, sosyal ve askerî alanlarda nasıl bir yapılanmaya girdiğini kısaca anlatmaya çalıştık. Karakteri ve işleyiş tarzı bu olan İran'daki rejimin temsilcileri de ona göre hareket etmektedirler. İranlı yöneticilerin ve temsilcilerin, alışılmışın, yani modern devlet anlayışının dışında sergiledikleri tutum ve davranışları anlamak veya anlamaya çalışmak durumundayız. Onların dünyasını anladıktan sonra, onlarla sağlıklı bir diyalogu nasıl kurabiliriz, bunun üzerinde durmak mecburiyetindeyiz. Türkiye'nin kısa zamanda yapacağı hazırlık ile böyle bir teşebbüste bulunmasının son derece gerçekçi olacağı kanaatindeyim.

Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile ilişkilerimizde, o bölgelerde menfaatleri olan Rusya Federasyonu ile sürtüşmeler ortaya çıkınca, ılımlı bir devlet adamı olan o zaman ki Dışişleri Bakanımız Prof. Dr. Erdal İnönü'nün tavsiyesi ile Rus yetkililerle yüz yüze ikili görüşmeler yaptık. Onu, Türkiye-Türkmenistan ikili görüşmeleri takip etti. Taraflar arasındaki meseleler açık yüreklilikle ortaya kondu ve asgarî müştereklerde anlaşılmaya çalışıldı. O zamanlar Dışişleri Bakanlığımız bünyesinde kurulan TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı)'nın başdanışmanı olarak bu görüşmelerin ne kadar faydalı olduğunu görmüştüm. Buna benzer bir şekilde, yüz yüze ikili bir görüşmenin İran ile de yapılması gerekmektedir, hem de vakit geçirmeden. İranlı dostlarımıza, Türkiye'ye rejim ihracı yapmalarının ve lâik Cumhuriyetimize karşı yaptıkları saldırının manasızlığını ve lüzumsuzluğunu mutlaka anlatmalıyız. Türkiye'ye karşı yaptıkları bu haksız hücumun devam etmesi halinde, bizim de İran'a yönelik bazı faaliyetlerimiz

[18] Schahgaldian, **The Clerical Establishment in Iran,** s. 84-85; Daha fazla bilgi için bkz., sh. Bakhask, **The Reign of the Ayatollahs: Iran and The Islamic Revolution,** New York, 1984.

olabileceği ciddi bir şekilde hatırlatmalıyız. Asırlara dayanan iyi komşuluğumuzu bozmanın hiç kimseye yaramayacağı, ancak ve ancak iki ülkenin düşmanlarını sevindireceğini İranlı yetkililere anlatmalıyız. İki ülke arasında kurulacak sağlam bir dostluğun ve işbirliğinin, Kafkaslara ve Orta Asya'ya da uzanacağını, böyle bir uzlaşmadan Türkiye'den ziyade İran'ın daha kazançlı çıkacağını açık bir şekilde söylemeliyiz. Komşu iki ülkeye yakışan da bu olacaktır.

boş sayfa

III. BÖLÜM

TÜRKİYE VE KAFKASYA

sayfa boş

1. TÜRKİYE'NİN KAFKASYA SİYASETİ

Türkiye'nin Kafkasya siyasetini anlatmadan önce izin verirseniz, tarih boyunca Türklerin devletler ve milletlerarası hukuka verdiği önem üzerinde biraz bilgi vermek isterim. Türk tarihini tetkik ettiğimiz zaman, kurulmuş olan Türk devletlerinden herhangi birinin devletler arasında imzalanmış andlaşmaları yıkmadığını, yani imzalanan hukukî anlaşmalara daima sadık kaldıklarını görürüz. Türklerin kurdukları devletlerin içinde en uzun ömürlü olanı Osmanlı Devleti olmuştur. Altı yüz yıl devam eden Osmanlı Devleti, diğer devletlerle imzaladığı bütün andlaşmalara daima sadık kalmıştır. İmzalanan bu andlaşmaların bozulmaması için elinden gelen gayreti göstermiştir. Altı asırlık ömrü esnasında Osmanlı Devleti, devletlerarası hukuk çerçevesinde imzaladığı andlaşmaların hiçbirini ihlâl etmemiştir, bozmamıştır. Kendisi bu andlaşmalara bağlı kaldığı gibi, karşı tarafın veya tarafların da sulh andlaşmasına bağlı kalmasını istemiştir. Dolayısıyle devletlerarası hukukun oluşmasında Osmanlı Devleti'nin büyük rolü olmuştur.

Bilindiği gibi, I.Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti dağılmış ve yerine bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Kurulduğu günden beri Türkiye Cumhuriyeti de devletlerarası hukuka büyük önem vermiştir. Bugün, devletler arasındaki barışın korunmasında önemli bir rol oynayan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurucularından biri de Türkiye'dir. Dünyanın neresinde olursa olsun, ortaya çıkan problemlerin barışçı yollarla çözülmesi ve devletlerarası hukuktan ayrılınmaması için Türkiye elinden geleni yapmıştır ve bundan sonra yapmaya devam edecektir.

Sizlere anlattığım Türkiye'nin bu hukuk ve barış anlayışında Türkiye'nin öncelikle ele aldığı konuların başında komşu ülkelerin problemleri gelmektedir. Bizim ilk hedefimiz, hem kendi ülkemizin ve hem de komşu

ülkelerin sulh ve sükûn içinde yaşamalarını sağlamaktır. Bu hususta elimizden geldiği kadar gayret gösteririz. Barışın ve istikrarın gerçekleşmesine çalışırız. İşte bu çerçevede, hakkaniyetten ayrılmadan, Türkiye, Kafkasya'da sulh ve sükûnun yerleşmesine çalışmaktadır.

Türkiye'nin en büyük arzusu Kafkasya'da, Kafkas Cumhuriyetleri arasında barışı sağlamak, dostluğu geliştirmektir. Biz inanıyoruz ki, sulh ve sükûnun yerleştiği Kafkas Cumhuriyetlerinde, dostluğun ve işbirliğinin gelişmesi, ülkeler arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin artmasına zemin hazırlayacaktır. Biz, Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetlerinin her alanda iyi ilişkiler kurmasını istiyoruz. Aynı zamanda biz, Kafkas Cumhuriyetlerinin her alanda iyi ilişkiler kurmasını istiyoruz. Ayrıca biz, Rusya'nın da, İran'ında ve hatta diğer ülkelerin de sizlerle iyi ilişkiler kurmalarını istiyoruz. Ama bu ilişkiler eşit şartlarda olmalı. Kimse kimsenin içişlerine karışmamalı. Herkes birbirine saygılı olmalı. Birileri kalkıp, komşusunun topraklarını işgal etmeli. Yine birileri kalkıp, komşusunun sınırları içinde isyan çıkartmamalı. Bu tip hareketlerin ne komşulukla ve ne de dostlukla hiçbir alâkası yoktur.

Türkiye, komşuluğa yakışmayan, dostluğumuzu bozan, işbirliğine engel olan bu tip hareketleri istemiyor, tasvip etmiyor. Bilâkis, bu anlaşmazlıkların ortadan kalkması için elinden geleni yapıyor ve yapmaya da devam edecektir. Biz kendimiz için de, komşularımız için de sulh ve sükûn istiyoruz.

Biz, Türkiye olarak, herkesin Birleşmiş Milletlerce tanınmış sınırlarına ve istiklâline dokunulmaması gerektiğini savunuyoruz ki, bu, aynı zamanda medenî ve barışsever dünyanın da isteğidir. Barışın, istikrarın ve işbirliğinin olduğu yerde, dostluklar da gelişir, ekonomik ve ticarî faaliyetler de gelişir. İnsanlar fakirlikten kurtulur, daha iyi imkânlarda ve daha mutlu olarak yaşarlar. Bizim isteğimiz de budur.

Türkiye her alanda büyük bir potansiyele sahiptir. Aynı şekilde, Kafkasya da büyük bir potansiyele sahiptir. Gelin bu potansiyellerden istifade edelim. Başkaları da istifade etsin, iş ve ticaret yapsın. Sizlere diyorum ki, Türkiye'nin potansiyelinden, iyi komşuluğundan ve stratejik konumundan faydalanın, işbirliği yapın, ticaretinizi ve ekonominizi geliştirin. Bundan bizler de kazanacağız, sizler de. Ama itiraf etmeliyim sizler daha çok ka-

zanacaksınız. Bu iyi kazancı sağlayabilmek için, lütfen bu güzel ülkeleriniz arasında dostluğu ve barışı geliştirin. İstiklâl ve hürriyetinize sahip çıkın. Onları koruyun.

Bu sizin en tabiî hakkınız. Müstakil, barış ve istikrar içindeki Kafkas Cumhuriyetlerinin, özellikle Gürcistan'ın ekonomik ve ticarî alanda çok kısa zamanda büyük başarılar elde edeceğine inanıyorum. Lütfen bu imkânları kullanalım. Dostluğumuzu, işbirliğimizi ve refahımızı artıralım.

İzin verirseniz, Kafkasya'nın ekonomik ve ticarî potansiyeli üzerinde biraz durmak istiyorum. Asya ile Avrupa arasında bulunan Kafkasya, transit ticaret yollarının kesiştiği bir yer olduğu için, potansiyel bir ticaret merkezi olarak önemini daima korumuştur. Eski çağlardan beri ticarî zenginliğe sahip olan Kafkasya, Pek çok milletin ve devletin hâkim olma arzusunu kabartmıştır. Çin'den ve Hind'den ve Orta Asya'dan gelen ipekli ve baharatlı malların Karadeniz limanlarına ulaşmasında önemli rol oynayan Kafkasya, aynı zamanda madenler ve petrol yönünden de zengin bir bölge idi. Kafkasya'nın bu zenginliği milletlerarası pek çok rekabetin ve anlaşmazlığın ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.

İlk çağlardan itibaren Kafkasya'nın bu zenginliklerinden en çok istifade eden devletlerin başında Doğu Roma, yani Bizans İmparatorluğu gelmektedir. Zira, Çin'den ve Hind'den, Orta Asya yoluyla gelen İpek Yolları'nın en önemli kollarından biri Kafkaslardan geçmekte idi. Bir ara İran'da kuvvetli bir idare kuran Sasaniler, İpek Yolu'nun hem Akdeniz'e ve hem de Kafkasya üzerinden Karadeniz'e ulaşan yollarını kontrol altına almışlardı. Bundan hiç hoşlanmayan Bizans, Orta Asya'da kuvvetli bir devlet kurmuş olan Gök-Türkler ile anlaşarak Sasanileri zayıflatacak politik ilişkilere girişmişler ve bu yolların yeniden kontrollerine geçmesini sağlamış idi. Peki, bundan sonra Kafkasya'da neler oldu ve bu ticaret yollarını kimler kontrol etmeye çalıştı, onu arzedeyim.

Avrupalıların, XV. ve XVI. Asırlarda Afrika'yı dolaşıp Hind'e ve Çin'e ulaşmaları ile Kafkasya'daki transit ticaret bir ara duraklamış ise de, XVII. Ve XVIII. Asırlardan itibaren, Avrupa devletlerinin iktisaden kalkınmaya başlamaları ve ürettikleri endüstri mallarını yeniden İran ve Orta Asya ül-

kelerine satmaya kalkışmaları ile tekrar ticaret hayatı canlanmıştır. Avrupa ülkelerinin mal yüklü gemileri Kafkaslardaki limanları ziyaret etmeye başlamışlardır. Ne var ki, Kafkasya'daki ticarî hayatın yeniden canlanması, aynı zamanda, bu bölgede milletlerarası rekabetin de tekrar artmasına sebep olmuştur. Bu arada, Kafkasya'ya, XVI. Asırdan XIX. Asrın başlarına kadar uzun süre kontrollerinde tutan iki Müslüman ülke, Osmanlı Devleti ile İran Devleti, bu rekabetin dışında kalmamışlardır. Bu rekabet, en canlı devrini XVIII. Asrın son çeyreği ile XIX.asrın ilk çeyreği arasında yaşanmıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, Avrupa'nın endüstrileşen diğer ülkelerinin Kafkasya'nın ticarî potansiyeline gösterdikleri alaka, bölgenin bir kısmını zaten ele geçirmiş olan Rusya'nın, geri kalan kısmını da işgal için arzusunu kamçılamıştır. Sonunda, Rusya, devletlerarası hukuku hiçe sayarak, XIX. Asrın ilk çeyreği sonlarına doğru Kafkasya'nın tamamını işgal ederek bölgeyi her bakımdan kontrolüne geçirmiştir. Kafkasya'nın ticarî imkânlarından azami ölçüde istifade etmek isteyen Rusya, tüccarlar için gerekli yolları ve dinlenme yerlerini yapmış ise de, tüccarlardan aşırı derecede vergi talep etmeleri ve gümrüklerde zorluklar çıkarmaları üzerine ticari hayat yeniden tıkanmıştır. Sovyet döneminde nelerin olduğunu sizler benden daha iyi biliyorsunuz.

Sovyet İmparatorluğu 1992'de dağıldı. Rus olmayan diğer halklar gibi, Kafkas halkları da istiklâllerine kavuştu. Bugün, eski Sovyet Cumhuriyetlerinin istiklâllerini, mevcut sınırları içinde bütün dünya ülkeleri tanıdı. Kafkas Cumhuriyetleri de, tıpkı diğer Cumhuriyetler gibi, Birleşmiş Milletlerin saygın üyeleri arasına katıldılar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bizim dileğimiz ve arzumuz, bütün halkları olduğu gibi, Kafkas halklarının istiklali ebedi olsun. Barış ve istikrar içinde mutlu bir hayat yaşasınlar. Samimi dostluklar kurulsun, herkesin ülke bütünlüğüne ve istiklâline saygı duyulsun. Bölgede entrikalar çevrilmesin, barış ve huzur hâkim olsun. Barışın, istikrarın, dostluğun hakim olduğu güzel ülkelerinizle iş yapalım, ticaret yapalım. Böyle bir ilişkinin bütün taraflara, maddî ve manevî, pek çok kazançlar sağlayacağı herkesin malûmudur. Biz Türkiye olarak, barış ve istikrar, dostluk ve iyi komşuluk için varız. Her alanda iş yapmak için varız. Bu konularda üzerimize düşeni de fazlasıyla yapmaya hazırız.

2. KAFKAS ARAŞTIRMALARININ TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Bu araştırma, bugünkü Türkiye'nin komşuları durumunda bulunan ve Türk kültür dünyasının sınırları içinde kalan bölgelerden biri olan Kafkasya hakkında olacaktır. Bu aynı zamanda, şimdi birer genç ilim adamı olan sevgili talebelerimle birlikte hazırladığımız ilk grup çalışması olmaktadır. Bunu, önümüzdeki yıllarda yapacağımız Türkistan Araştırmaları ile Balkan Araştırmaları takip edecektir.

İlk araştırmamızı teşkil eden Kafkasya (veya Kafkaslar)'nın Türkiye için önemli üzerinde biraz durmak zaruretini hissediyoruz.Bugün, bir buçuk asırdır Rus hâkimiyetinde bulunmakta olan Kafkasya'nın coğrafî konumu, Türkiye'nin emniyeti için büyük bir stratejik önem taşımaktadır. Dost olmayan bir kuvvetin kontrolündeki Kafkasya, Türkiye için daima dikkat edilecek bir tehlike bölgesidir. Nitekim, her türlü modern silâh ve araçlarla donatılmış, müdafaadan ziyade hücuma yönelik bir şekilde eğitilmiş ve organize edilmiş olarak 20 tümenden fazla bir Sovyet ordusu Türkiye'yi tehdit eder bir vaziyette beklemektedir. Türkiye ve Türk milleti, varlığını tehdit eden Kafkaslar'daki bu Sovyet ordusunu çok iyi bir şekilde tarassut altında bulundurmak ve düşmanca bir teşebbüsüne karşı gerekli tedbirli almak mecburiyetindedir.

Kafkasların stratejik önemini böylece dile getirdikten sonra, şimdi tarihî ve kültürel ehemmiyeti ile iktisadî ve ticarî potansiyeli üzerinde duralım. Fakat, bu hususlara girmeden evvel, Kafkasların coğrafî yapısını yapısını kısaca izah etmek gerekmektedir. Kafkasya neresidir? Sınırları nereye kadar uzanır? İklimi nasıldır? v.b.gibi soruların cevabını vermeye çalışalım: Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bir köprü gibi uzanan Kafkasya'nın güneyi Türkiye ve İran ile çevrili olup, kuzeyinde ise Don-Volga nehirlerinin birleşir gibi olduğu noktaya kadar uzanan bir zamanlar eski Türk yer-

leşim merkezleri olan Hazar ve Maniç ovaları (veya İdil vadisi) bulunmaktadır.Bölgeye adını vermiş olan Kafkas Dağları, Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakû'dan başlayıp Karadeniz kıyısındaki eski Anapa kalesine kadar uzanan güney- doğu'dan kuzey- batı'ya doğru bir hat çizmektedir.[1] Bu sarp dağlar, batıdan doğuya doğru batı, orta ve doğu Kafkaslar diye üçe ayrılmakta ve oldukça güç geçitler vermektedir. Fakat, bu az sayıdaki geçitler, bölge Rus kontrolüne geçtikten sonra genişletilerek kullanışlı bir hale sokulmuştur. Kafkas Dağları'nın ortaya koyduğu bu manzara, tepeler arasındaki ovalar ve vadilerle süslüdür. Her vadi ve ovasında devamlı kar sularıyla beslenen akarsular ve nehirler bulunmaktadır ki, bunların en büyüklerini Terek, Kuban ve Kuma, Riyon ve Kür nehirleri teşkil etmektedir. Bu nehirler ile diğer küçük akarsular Kafkas Dağları arasındaki vadileri ve ovaları suladığı için, bölgenin yüksek rakımına rağmen, her türle mahsulün yetişmesine imkan vermektedir.

Kafkasya'nın etnik yapısına gelince: Hıristiyan olan 5 milyon Gürcü ile 3 milyon Ermeni nüfusun yanısıra yüzde doksanı Türk olan 12 milyonluk Müslüman nüfus bulunmaktadır. Türk nüfusun en büyük kısmını Kafkas sınırları içinde kalan Kuzey Azerbaycan Türkleri teşkil etmektedir: 7.5 milyon, Azeri Türklerinden sonra sırasiyle şu Türk grupları yaşamaktadır: Çeçenler:750 bin , Avarlar:683 bin, Kumuklar:230 bin, İnguşlar: 186 bin, Karaçaylar:135 bin, Bakarlar:70 bin , Nogaylar :60 bin , Abazalar 29 bin.Bu arada 1.5 milyona yakın müslüman Çerkesler ile yine müslüman olan ve İran menşeli oldukları söylenen Ossetler: 542 bin ile Tatlar. 22 bin Kafkaslarda yaşamaktadırlar.[2]

Kafkasya'nın Asya ile Avrupa arasında bulunması ve transit ticaret yollarının kesiştiği yerde olması, bu bölgeyi daima önemli bir ticaret merkezi yapmıştır. Eski çağlardan beri ticari zenginliğe sahip olan Kafkasya, pek çok milletin hâkim olma arzusunu kabartmıştır.[3]

---

[1] Tafsilat için bk., İ.Berkok, **Tarihte Kafkasya,** İstanbul, 1958,s.3-5, Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi,** İstanbul 1307, s. 46.

[2] A. Bennigsen- S.E. Wimbush, **Muslims of Soviet Empire,** London, 1985, s.149- 155 ve M.Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası,** İstanbul, 1988, s. 197; R. Özey, "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", **Avrasya Etüdleri (TİKA),** No: 17 (2000), s. 25.

[3] A.Canberk, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi,** İstanbul, 1978.

Çinden ve Hind'den gelen ipekli ve baharatlı malların Karadeniz limanlarına ulaşmasında önemli rol oynayan Kafkasya, aynı zamanda madenler yönünden de zengin bir bölge idi. Kafkasya'nın bu zenginliği milletlerarası pek çok rekabetin ve anlaşmazlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İlk çağlardan itibaren Kafkasların bu zenginliklerinden en çok istifade eden devletlerin başında Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu gelmektedir. Zira, Çinden ve Hind'den, Orta Asya yoluyla gelen İpek Yollarının en önemli kollarından biri Kafkaslardan geçmekte idi. Bir ara İran'dan kuvvetli bir idare kuran Sâsâniler, İpek Yolu'nun hem Akdeniz'e ve hem de Kafkaslar üzerinden Karadeniz'e ulaşan yollarını kontrolleri altına almışlardı. Bundan hiç hoşlanmayan Bizans, Orta Asya'nın hâkimi Gök-Türkler ile anlaşarak Sâsânilere zayıflatacak politik ilişkilere girişmişler ve bu yolların yeniden kontrollerine geçmesini sağlamışlardır.

Avrupalıların, XV. ve XVI. Asırlarda Afrika'yı dolaşıp Hind'e ve Çin'e ulaşmaları ile Kafkaslar'daki transit ticaret bir ara duraklamış ise de, XVII. ve XVIII. Asırlardan itibaren, Avrupa ve ürettikleri endüstri mallarını yeniden İran ve Orta Asya ülkelerine satmaya kalkışmaları ilet tekrar canlanmıştır. Avrupa ülkelerinin mal yüklü gemileri Kafkaslardaki limanları ziyaret etmeğe başlamışlardır. Ne var ki, Kafkaslar'daki ticarî hayatın yeniden canlanması, aynı zamanda, bu bölgede milletlerarası rekabetin de tekrar doğmasına sebep olmuştur. Bu arada, Kafkasları, XVI. asırdan XIX. asrın başlarına kadar uzun zaman kontrollerinde tutan iki müslüman ülke, Osmanlı Devleti ile İran Devleti, bu rekabetin dışında kalmışlardır. Bu rekabet, en canlı devrini XIX. asrın ilk yarısında yaşamıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, Avrupa'nın endüstrileşen diğer ülkelerinin Kafkaslara ve ticari potansiyeline gösterdikleri alâka, bölgenin bir kısmını zaten ele geçirmiş olan Rusların geri kalan kısmını da işgal için arzusunu kamçılamıştır. Sonunda Rusya, XIX. asrın ilk çeyreği sonlarına doğru Kafkasları işgal ederek bölgeyi her bakımdan kontrolüne geçirmiştir.

Ruslar'ın, Kafkasları ele geçirmesi hadisesini, önemine binaen, biraz daha geniş olarak vermekte yarar vardır.Yukarıda da işaret edildiği gibi, Kafkasları uzun süre kontrolünde tutan Osmanlı Devleti ile İran'ın içlerine

düştükleri buhranlardan sağlıklı bir şekilde kurtulamamaları, Rusya'nın bu bölgeye inme arzularını daima kamçılamıştı. Esasında Rusya, Büyük Petro'dan itibaren, Orta Asya ile Kafkaslar'ın ticarî zenginliklerini ele geçirmeyi düşünmeye başlamıştı.[4] XVIII.asrın sonları ile XIX. asrın başlarında ise, Rusya, Kafkaslar ve Orta Asya ile yetinmemiş ve Hindistan'ın da zenginliklerini ele geçirmeyi düşünmeye başlamıştır. Fakat, Hindistan'ın zenginliklerini daha önce ele geçirmiş olan İngilizler, Ruslar'ın, Kafkasya ve Türkistan'ı işgallerinden sonra daha güneye inmelerine izin vermemişlerdir.[5] Bunun üzerine Rusya, Kafkaslardaki ve Türkistandaki yolları düzeltip, yenilerini açarak bu bölgelerde ticaretin gelişmesi için büyük hamleler yapmışlardır. Fakat, yabancı tüccarlara gümrük meselelerinde çıkardığı güçlükler yüzünden istedikleri neticeyi alamamışlardır.

Ticarî yollardan istedikleri neticeleri almayan Ruslar, bu sefer Kafkasya ve Türkistan'daki yer altı zenginliklerini ortaya çıkarma çalışmalarına başladı. Esasında, Ruslar bu bölgelere gelmeden önce, Azeri Türkleri Bakû'da ,Türkmenler ise Hazar'ın doğusunda Balkan Dağları eteklerinde petrolü keşfedip kullanmakta idiler. XVIII.asrın sonları ile XIX.asrın başlarında, Kafkaslar'ın, Hazar Denizi limanlarında Türkmenler ile Azeri Türkleri arasında gazyağı ticareti yüzünden büyük rekabet ortaya çıkmıştı.[6] Ruslar, Kafkaslar ve Türkistan'a hâkim olduktan sonra bu petrol yataklarını daha da geliştirerek bu bölgeleri Rus ekonomisinin ve ticaretinin temel unsurları haline getirmişlerdir.

Kafkasların bu zenginliği I. ve II. Dünya Harpleri'nde diğer devletlerin, özellikle Almanların da büyük alâkasını çekmiş ve buralara ulaşabilmek için muazzam gayretler sarfetmişlerdir. Kafkasların iktisadî zenginliği Almanlara o kadar cazip gelmiştir ki, müttefikleri Türklerin I.Dünya Harbi'nde o bölgeye hâkim olmalarına dahi tahammül gösterememişlerdir.

Kafkaslara iyice yerleşen Rusya, Osmanlı Devleti ile İran'ın eski kuvvetlerine kavuşamamalarından da istifade ederek, bu bölgeyi güneye inme

---

[4] A.S.Donnelly, "Peter the Great and Central Asia" **Canadian Slavonic Papers,** Vol.XVII/2-3 (1975), s .202-217.

[5] M. Saray, "Türkistan'da İngiliz Rekabeti" **Tarih Dergisi,** M.C.Ş, Tekindağ Özel Sayısı Nr.34 (1984), s. 397-416.

[6] M.Saray, "Russo- Turkmen relations up to 1874" **Central Asian Survey,**Vol.3/4 (1984) s.15-48.

siyasetlerinin bir üssü haline getirmiştir. Bu siyasetlerinde Ruslar, Kafkaslarda yaşayan Hıristiyan toplulukları, özellikleri Ermenileri, birer maşa olarak kullanmışlardır. Bu ise, bölge tarihinin en dramatik gelişmelerine sebep olmuştur. Şöyle ki, XIX. Asrın son çeyreği ile XX. Asrın ilk çeyreğinde İngiliz, Amerikan ve Fransız desteği ile Ermenileri devamlı tahrik eden Ruslar, bu hareketleri ile hem bu milletin ve hem de Türklerin büyük acılar çekmesine sebep olmuşlardır.

Kafkas araştırmalarının coğrafî, stratejik ve ticarî yönlerden olduğu kadar sosyal ve kültürel sahalarda da Türkiye için önemi büyüktür. Kafkasya'nın etnik yapısı izah edilirken, işaret edildiği gibi, nüfusun yarıdan fazlası Türk ve Müslümandır. Bu insanların tarihî ve kültürü elbette Türkiye için bir araştırma mevzuu olacak kadar önemlidir. Türklerin Kafkaslara gelişi Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında gerçekleşmiş ve İslamiyet de VII. Asrın ortalarında Kafkasya'ya girmişti. Fakat, Hem Türklerin ve hem de İslamiyetin bu havalide fazla tutunamadığını görüyoruz. Zira, Hıristiyan Bizanslılar bölgeyi kontrolleri altına aldıkları için İslamiyet ve Türkler Kafkaslar'da devamlı kalamamışlardır. Kafkaslara Türklerin ve İslamiyetin yerleşmesi ancak Selçuklular zamanında XI.asrın ortalarında gerçekleşmiştir. Kafkasların güney kısmını teşkil eden Azerbaycan, tamamiyle bir Türk ülkesi haline bu devirde gelmiş ve İslamiyet de Kafkaslarda kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir. Moğollar ve Timurlular çağında Türk-İslâm karakterini muhafaza eden Kafkasya, Kara ve Ak Koyunlu Türkmen Devletleri zamanında bu hususiyetini daha da geliştirmiştir. Azeri Türkleri önderliğinde İran'da kurulan Safevi hanedanı ile Osmanlı Devleti arasında Kafkasya Hakimiyeti için başlayan mücadele dört asra yakın sürmüştür. Bu devirde, Kafkaslar'da yaşayan iki Hıristiyan grupdan, özellikle Gürcüler'den önemli sayıda halk İslâmiyeti tercih etmiştir. Orta Asya'dan gelerek Hazar'ın kuzeyinden Kafkaslar'a yerleşen küçük Müslüman Türk boyları, İslâmiyeti kabul eden Çerkes kabileleri, Kafkasya'da Türk-İslâm kültürünün hâkim unsur haline gelmesine sebep olmuşlardır.

Kafkasya'da, çoğunluğu Türk olan Müslüman toplulukların tarih ve kültürleri üzerinde araştırma yapmak, Türkiye'deki insanlara bilgi vermek, Türk ilim adamlarının ve ilmî enstitülerin en başta gelen vazifeleri arasına

girmiştir. Fakat, şu hususu da hemen belirtmeliyiz ki, mevcut ilmî araştırmalar son derece yetersizdir. Halbuki, başarılı bir Kafkas Araştırmaları yapabilmek için ihtiyaç duyulan hususların başında gelen kaynaklar veya vesikalar, Türkiye'deki arşivlerde bolca bulunmaktadır. Ayrıca, Kafkasların iki Hıristiyan topluluğunu teşkil eden Gürcüler ile Ermeniler hakkında da Türk arşivlerinde geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu malzemeleri kullanarak yapılacak ilmî araştırmalar Kafkasya tarihi ve kültürüne büyük katkılarda bulunacaktır.

Kafkas Araştırmaları'nın ilkini teşkil edecek olan bu makaleler ve vesikalar kolleksiyonu, bu sahada çalışma yapmak isteyen Türk ve yabancı ilim adamlarına, Türkiye arşivlerinde bulunan zengin malzemelerden örnekler vermek ve onları bu sahada çalışmaya teşvik etmek gayesini gütmektedir. Türk arşivlerindeki malzemenin hangi tasniflerde bulunduğu makalelerin dipnotlarında ve vesikaların altında zikredilmekle beraber, ilgilenenlere kolaylık olması düşüncesiyle şöyle ifade edilebilir:

Başbakanlık Arşivi: Hatt-ı Hümâyûn tasnifi, **İrade** tasnifi (Hariciye, Dahiliye, Meclis-i Mahsus, Askeriye), **M.Cevdet** tasnifi **Nâme-i Hümâyûn Defterleri, Mühimme Defterleri, Yıldız** tasnifi (Yıldız Esas Avrakı), **Tapu Tahrir Defterleri; Dışişleri Bakanlığı Arşivi: Ecnebi Defterleri (II): Rusya, İngiltere**, Kafkaslar'daki Türk Konsolosları'nın gönderdikleri raporlar: Osmanlı Kronikleri diye bilinen Osmanlı Tarihleri (Cevdet, Lütfi, Nâima, Aşıkpaşazâde, Raşid, v.b. gibi diğer eserler).

3. AZERBAYCAN VE TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

18 Ekim 1991'de bağımsızlığına kavuşan Kuzey Azerbaycan'ın bugünkü nüfusu 8 milyonu geçmiş (1991'de 7.200.000) bulunmaktadır. Yüzölçümü ise 86.600 km^2 olup, başkenti Bakû'dür. Azerbaycan 1828 yılında Çarlık Rusyası ile Türk Kaçar Hanedanı idaresindeki İran arasında taksim edilmiş, yani ikiye bölünmüş bir ülkedir. İran'ın işgali altında kalan ve 113.000 km^2'lik bir sahayı ihtiva eden Güney Azerbaycan'ın nüfusu ise yaklaşık 22.000.000 civarında bulunmaktadır.[1] Güney Azerbaycan, İran yönetiminde bir eyalet olup, başkenti Tebriz'dir. Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türkleri ve Türkmenler ile birlikte aynı dil grubuna yani Oğuz Türkçesi'ne dahildir. Dolayısıyle bu üç ülke halkının kullandıkları Türkçe birbirine çok yakın bulunmaktadır. Zira bu ülkelerin halkları aynı dilin değişik şivelerini kullanan Oğuz (Türkmen) Türklerine mensuptur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kıymetli Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in de dediği gibi, "Türkiye ve Azerbaycan, aynı halkın kurduğu devletlerdir". Kuzey Azerbaycan Türkleri ana dillerini en iyi şekilde kullanırken, Güney Azerbaycan Türkleri'nin ana dillerinde okuyup yazma imkânından mahrum kalması, bugünkü insan hakları çağında üzücü bir durum yaratmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, kuzeyde Doğu Kafkasya'nın güney yamacına, güneyde ise Ermenistan dağ kitlesine doğru uzanır. Kuzey Azerbaycan'ın topraklarının büyük kısmı bir ovadan meydana gelir. Bu ovada akan Kura Nehrinin deltası Aras Nehrinin deltasıyla karışır. Dağlık alanlar bölgenin güneyinde yer alan İran kontrolündeki Güney Azerbaycan'da daha geniş bir yer tutar.

---

[1] Daha fazla bilgi için bkz; Mehmet Saray, "İran Türkleri", **Yeni Türkiye,** Sayı: 16 (1997), s. 1640-1644.

Tebriz'in güneyindeki Sehend dağı (3700 m.) ile Erdebil'in batısındaki Selselan Dağı (3800 m.) bunlar arasında en önemlileridir. Güney Azerbaycan'ın en önemli nehirleri ise Hazar Denizi'ne dökülen Kızılören, Urmiye Gölüne ulaşan Acıçay ve Cıgallu'dur. Van Gölü'nün bir buçuk katı olan Urmiye Gölü (5775 km^2) Güney Azerbaycan'ın önemli bir parçasını teşkil eder. Görüldüğü gibi Azerbaycan, umumiyetle ovalardan meydana gelen bir ülkedir.

Azerbaycan, genel olarak yazları sıcak ve kurak geçen bozkır iklimine sahip olmasına rağmen, zengin topraklarında her çeşit ürün yetişen güzel bir ülkedir. Ülke ihtiyacına yetecek kadar pamuk, meyve ve sebzeler ile şarapçılık için üzüm, tütün, narenciye yetişir. Balıkçılık ve hayvancılık oldukça gelişmiştir. Zengin petrol ve doğalgaz kaynakları, demir, bakır, alimünyum, kurşun, çinko gibi çeşitli maden yataklarının bulunduğu Azerbaycan, bilhassa petrolünü dış piyasaya sürebildiği an çok iyi maddî imkânlara kavuşacaktır. Petrole bağlı olarak gelişen petro-kimya sektörü yeniden modernize edildiği takdirde Azerbaycan'a büyük gelir sağlayacak bir sanayi dalını oluşturacaktır.

Türk halkları içinde en yüksek okuma-yazma oranına sahip olan Kuzey Azerbaycan Türkleri, Türk dünyasında bir nevi ziyalılar topluluğu oluşturmaktadır. Halen sanat, ilim, fikir, musiki ve fen dallarında birbirinden kıymetli insanları yetiştirmiş olan Azerbaycan Türkleri, yakın gelecekte ülkelerini her alanda en iyi şekilde temsil edecek durumdadırlar. Fakat, aynı iyimser tabloyu Güney Azerbaycan Türkleri için çizmek oldukça zordur. Ümit edelim ki, İran'ı yönetenler, Güney Azerbaycan Türklerine yaptıkları bu haksızlığı en kısa zamanda düzeltsinler. İran'ın şerefli vatandaşları olarak Güney Azerbaycan Türklerine devletin resmî dili olan Farsça'nın yanısıra Azeri Türkçesi'nde de eğitim ve öğrenme şansı verilsin. Böyle bir gelişmenin arkasından bölgeye hem sulh ve sükûn gelecek ve hem de her alanda işbirliği gelişecektir.

Tarih

Bugünkü Azerbaycan topraklarına Türklerin gelişi M.Ö. VII. yüzyılda olmuştur. Sakalar (İskitler) olarak bilinen bu ilk Türk grubu uzun yıllar bu-

günkü Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır.[2] Sakalardan sonra bu ülkeye Türk oldukları bilinen ve Azerbaycan'a yerleşen ikinci Türk grubunu Albanlar teşkil eder[3]. Albanların kurduğu devletin hem daha uzun yaşadığını ve hem de Azerbaycan'ın oluşmasına büyük katkıda bulunduğunu görmekteyiz. Medialıların kurduğu devleti M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender yıkmıştır. İskender'in ölümünden sonra ise bölgede "Media-Atropatan" devletinin kurulduğunu görüyoruz. "Ateş yurdu" manasına gelen "Atropatan"ın bir ülke olarak ortaya çıkışı, bu bölgede ateşperestliğin yaygın oluşunun en büyük delili olmuştur. Bu da, daha M.Ö.'ki yıllarda bu ülkede petrolün var olduğunu göstermektedir. İranlıların "Aterpatagan" ve "Aderbigan" ve Arapların "Azerbaycan" dedikleri bu ülke, Türklerin ve Müslüman olmaları dolayısıyla Azerbaycan şekliyle zikredilmeye başlanmıştır.

Azerbaycan'ı kontrol için Bizanslılar ve Sasani İran'ın uzun süre mücadele ettiğini görmekteyiz. Fakat bu yabancı baskısı M.S. 48 yılından itibaren Türkler tarafından önlenmiştir. Zira, o tarihlerde Kafkaslardan Avrupa'ya kadar uzanan bölgeyi Batı Hun Türkleri kontrolüne almıştı.[4] Hunların gelişini Hazarlar, onları da Sabirler ve Ağaçeriler takip etmiştir. Ayrıca, Göktürklerin bütün Orta Asya'ya hâkim olmalarından sonra bazı Türk kavimlerinin Kafkaslar'a, özellikle Azerbaycan'a gelip yerleştiklerini ve bu ülkeyi vatan edindiklerini görüyoruz.[5]

Güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar uzanan bölgede ticaretle uğraşan ve hiçbir bölgede çoğunluk ve devlet oluşturmayan Ermeniler, Sovyetlerin de teşviki ile bölgenin en kadim halkı olduklarını ileri sürerek, burada devlet kurma hakkının kendilerine ait olduğunu iddiasında bulunmuşlardı[6]. Ermenilerin bu gerçek dışı iddialarına karşılık bazı Azeri meslektaşlarımız da, Azerbaycan halkının eski tarihi üzerinde bazı aşırı iddialarda bulunmuşlardır. Fakat, bir müddet sonra neşredilen umumi "Azerbaycan Ta-

---

[2] A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,** İstanbul 1942, s. 87.

[3] Albanların Türklüğü üzerine birbirinden kıymetli eserler ortaya koyan Azerbaycanlı tarihçileri burada kutlamak isterim.

[4] A. Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 45-46, 154-155; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** İstanbul 1984, s. 70.

[5] Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 148-150, 157-161.

[6] Ermeni iddiaları ile ilgili bilgi için bkz; M. Saray, **"Ermenistan Yol Ayrımında"**, Kafkas Araştırmaları, II, (1996), s. 1-17.

rihi" (İstoriya Azerbaycana, Baku 1958) adlı eserde Sovyet rejimi her iki tarafı haklı görecek ifadeler kullanarak tartışmayı yatıştırmıştır[7]. Halbuki mevcut kaynaklar, Ermeni iddialarının tam aksini söylüyor. 9 adet olan **Revan Tapu Tahrir Defterleri**'nın verdiği bilgiye göre, bugünkü Ermenistan'ın önemli bir kısmı ile başkent Erivan bölgesi asırlarca Azerbaycan Türkleri'nin vatanı olmuştur. Ermeniler, Rusların yardımı ile orada-burada azınlık halinde yaşayan haklarını bugünkü Ermenistan ve Karabağ bölgesine yığarak kendilerine zorla vatan yaratmaktadırlar. Halbuki Karabağ, adı üzerinde bir Türk ülkesidir. Bir buçuk asra yakın bir zamandan beri oluşturulan Ermenistan, tarihî gerçeklere ve hukuka aykırılıklara rağmen, kabul edilmiş iken, Karabağ gibi bir Azeri toprağının oldu-bitti ve zor kullanılarak Ermeni ülkesi ilân edilmesinin ilmî gerçeklerle hiçbir alâkası olmadığı, elbette herkese tekrar tekrar anlatılacaktır.

Azerbaycan'ın Türkleşmesi Meselesine Gelince: Daha önce Azerbaycan'a muhtelif devirlerde gelip yerleşen Türk kavimlerine ilâveten Oğuzlar olarak bilinen Türk grubu, dalgalar halinde gelip XI. asrın ortalarından itibaren ülkeye yerleşmişlerdir[8]. Bilhassa Sultan Alparslan'ın, Bizans ordularını 1071'de Malazgirt'de yenmesinden sonra hem Azerbaycan ve hem de Anadolu birer Türk vatanı haline gelmiştir. Aynı halk, aynı bayrak altında uzun süre birlikte yaşamışlardır.

Selçuklu çağında aynı devletin sınırları içinde yaşayan kardeş Azerbaycan ve Anadolu halkları, bu birlikteliklerini Moğol istilası ile kaybetmişlerdir. Fakat, Moğol hâkimiyetinin bütün yıkıcılığına rağmen, her iki ülke halkı kardeşliğini ve iyi münasebetlerini ihmal etmemişlerdir. Moğol hakimiyetinin yıkılması ve kurulan Kara ve Ak Koyunlu Türkmen Devletleri zamanında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki Türkmen halkı birliktelikleri ni muhafaza etmişlerdi. Bu arada, kendisini Cengiz Han'ın varisi ilân eden Timur zamanında, hem Anadolu ve hem de Azerbaycan halkı oldukça sıkıntılı anlar yaşamıştır. Fakat en üzücü gelişme, kardeş iki halkın kurduğu

[7] İatoriya Azerbaycana, Bakü 1958, s. 94-98.

[8] Bu hususta tafsilat için bkz; M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** Ankara 1989 ve F. Sümer, **"Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış",** Belleten, 83 (1957). 429-445.

devletlerin Doğu Anadolu hâkimiyeti için birbirleri ile rekabete girmeleri ile başlamıştır. İş bununla da kalmamış, Şia inancını sapık bir ideoloji gibi benimseyen ve bölgede yaymaya çalışan Şeyh Cüneyd'e fırsat verilmesi olmuştur. Zira, bu Şia inancı kardeşi kardeşten uzak tutmuştur. Azerbaycan'ın Erdebil kasabasında dünyaya gelen ve şiiliği siyasî bir akım gibi kullanan Şah İsmail (1500-1524) ise, yalnız Azeri Türklerinin değil, bütün Türk-İslâm aleminin kaderini değiştirmiştir.

Azerbaycan Türklerinin çoğunluğunun sünni olmasına rağmen, Şah İsmail, ilk başarısını Azerbaycan'da elde etmiş ve bir Azeri şehri olan Tebriz'de taç giymiştir. Kısa zamanda bütün Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına alan Şah İsmail, ordusunu da Azerilerden oluşturmuştur[9]. Şah İsmail'in Doğu Anadolu halkını rahatsız etmesi üzerine harekete geçen Osmanlı Hükümdarı Yavuz Selim (1512-1520), Şah İsmail'i 1514'de Çaldıran Savaşı'nda yenerek Tebriz'i ve Güney Azerbaycan'ı işgal etmiştir. Böylece Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı Türkleri ile birleşmişlerdir. Ne var ki, Şah İsmail'in 1524'te ölümünden sonra Safevi Devleti, Türk karakterinden hızla uzaklaşmış ve tam manasiyle bir İran (Fars) devleti haline gelmiştir. Nitekim, Safevi İran, şii propagandasını Türkiye aleyhinde hızlandırınca devrin Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), İran üzerine sefere çıkmış ve Tebriz başta olmak üzere Güney Azerbaycan'ı yeniden Türkiye'ye ilhak etmiştir. Fakat bu birliktelik de fazla uzun sürmemiş ve Güney Azerbaycan yeniden İran tarafından işgal edilmiştir. Doğu Anadolu'da şii propagandasının durmaması üzerine harekete geçen Osmanlı Devleti, 1578 ve 1588 yılları arasında kazandığı başarılar ile Azerbaycan'ın önemli bir kısmını kontrolüne alarak Hazar Denizine kadar ilerlemiştir[10]. Fakat, Horasan cephesinde Özbekleri yenen İranlılar, 1597'de Osmanlı Devletini aldıkları yerlerden çıkararak Azerbaycan'ı tekrar kontrollerine geçirmişlerdir.

Ne var ki, Osmanlılar ile İranlıların Azerbaycan için verdikleri mücadele, Osmanlılar ve İranlılardan ziyade Azeri halkını perişan etmiştir. Bu ara-

---

[9] F. Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,** Ankara 1976, s. 15-42, 54-84).

[10] B. Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590,** İstanbul 1962, s. 162-168 ve 189-192.

da şii Azerilerin Osmanlılara, sünni Azerilerin de İranlılara karşı mukavemet etmeleri yüzünden Azeri halkı büyük zayiat görmüştür.

Osmanlılar ile İranlılar, Azerbaycan için bu amansız mücadeleyi devam ettirirken Ruslar, 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı alarak İdil (Volga) havzasına inmişler ve kuzeyden Azerbaycan'a komşu olmuşlardır[11]. Her ne okadar bu komşuluktan hoşlanmayan Osmanlı Devleti 1569'da Rusya'yı Astarhan'dan atmak istemiş ise de, yeterli hazırlık yapmadan hareket ettiği için netice alamamıştır[12]. İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a giden ticaret yollarını kontrolüne almak isteyen Rus Çarı Petro (1689-1725), 1720'lerde Azerbaycan'ı işgal etmişti. Rus çarının bu cüretkâr hareketi Osmanlı Devleti'nin sert müdahalesi ile durdurulabilmiş ve Petro bir müddet sonra geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[13]. Bu vesileyle Osmanlı Devleti Azerbaycan'ın önemli bir kısmını kontrolüne geçirmiş ise de, bu fazla uzun sürmemiş, İran'da idareyi ele geçiren Afşar Türkmenlerinin lideri Nadir Kulu bu bölgeleri geri almıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azeri Türkleri istiklâllerine kavuşmuştur. Ne var ki, bu istiklâl birlik halinde değil, Şirvan, Şeki, Talış, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü Hanlıkları şeklinde olunca, uzun ömürlü olamamıştır.

Fakat müstakil hale gelen Azerbaycan Hanlıklarından bilhassa Şeki, Gence ve Şirvan, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek bağlılıklarını bildirmişlerdir ki, bu her türlü gelişmeye rağmen kardeş iki halkın birbirini unutmadığını ve unutamayacağını göstermesi bakımından sonra derece manidardır[14]. Ne var ki, birlik ve beraberlikten uzak 8 Hanlık şeklinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin bu hali hem Rusların ve hem de İranlıların iştahını kabartmaya başladı. Nitekim İran'da idareyi ele geçiren Kaçar Türklerinin reisi Ağa Muhammed Han, 1790'ların başında Azerbaycan Hanlıkları ile birlikte Gütrcülerin başkenti Tiflis'i de işgal edince, Gürcüler Rusları yardıma çağırmış ve Rusya ile İran arasında vuku bulan 1813 ve 1826'daki iki savaşı da Ruslar kazanarak bölgeye hâkim olmuştur. Bu ara-

---

[11] M. Saray, **"Rusya'nın Asya'da Yayılması",** T.E.D., Sayı: 10-11 (1979-80), s. 279-302.
[12] A.N. Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu,** Ankara 1966, s. 86-127.
[13] M. Aktepe, **1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri,** İstanbul 1970, s. 25 vd.
[14] M. Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi,** İstanbul 1993, s. 15-16.

da Ruslar, Azerbaycan Hanlıklarını da bir bir işgal ederek ülkenin önemli kısmını idareleri altına almışlardır. 1828'de İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay Andlaşması ile de Azerbaycan fiîlen bu iki ülke arasında taksim edilmiştir ki, Azerbaycan'ın bu bölünmüşlüğü maalesef hâlâ devam etmektedir.

Ermenistan'ın Tampon Bölge Olarak Kuruluşu

Türkmençay Anlaşması ile Aras nehrine kadar olan Azerbaycan topraklarını işgal eden Rusya, 1829 Edirne Antlaşması ile de Osmanlı Devleti'ne bölgedeki üstünlüğünü tasdik ettirmişti. İran ve Osmanlı Devleti'ni pasifize eden Rusya, Gürcistan'dan itibaren Hazar Denizi'ne kadar uzanan Azeri toprakları üzerinde tampon bir Ermeni bölgesi oluşturmuş ve işgal ettiği İran ile Osmanlı Ermenilerini bölgeye zorla iskân etmiştir. Osmanlı idaresinden memnun olan Ermeniler, geri dönmek için Osmanlı Hükümeti'ne müracaat etmişlerse de, Ruslar, onların dönüşüne müsaade etmemiştir[15]. Rusya, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı kurduğu bu tampon Ermeni bölgesini, bir müddet sonra bu iki komşusundan bilhassa Türkiye'ye karşı hasmane faaliyetlerinin merkezi olarak kullanmaya başladı.

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücadelelerine sahne olan ve bu yüzden de son derece yıpranan Azerbaycan, Rusların kurduğu bu tampon Ermeni bölgesi ile topraklarının bir kısmını kaybetmiş ve en acısı da Rusya ile İran arasında ikiye bölünerek taksim edilmişti. Artık Azerbaycan Türkleri için ızdıraplı yıllar başlamıştır. Zira, Rusların 1845'de kurdukları "Kafkasya Genel Valiliği" idarecileri, uyguladıkları baskı ve sömürü sistemi ile Azeriler başta olmak üzere diğer müslüman halkları büyük bir baskı altına aldılar. Ruslar bununla da yetinmemiş, 1833'te serflikten (toprak köleliği) affettikleri binlerce Rus köylüsünü Azerbaycan'a getirerek verimli Azeri topraklarına yerleştirmiştir[16]. Bu gelişmeler Azerbaycan Türklerini son derece sıkıntılı bir duruma düşürmüş, Rus idarecilerinin estiği vergileri ödeye-

---

[15] A. Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'ya Yayılmasında Ermenilerin Rolü ve Eçmiyazin Kilisesi", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 32-35.

[16] S. Tekiner, **"Azerbaycan"**, **Studies on the Soviet Union,** XVI (Münih 1971), s. 41-42.

mez hale getirmişti. Bu da yetmiyormuş gibi, Rus subaylarının, kadınlara karşı hoş olmayan davranışları, rüşvetle iş görmeleri ve pek çok suistimale sebep olmaları halkı tam manası ile bunaltmıştı. Ayrıca, halkın islâmi duygularına karşı yapılan baskılar, sonunda Rus idarecilerine karşı büyük tepkilerin gösterilmesine sebep oldu. Müridizm hareketi olarak Kafkaslarda başlayan islâmi direnişe pek çok Azeri Türkü de katıldı. Bütün bunlara ilaveten ülkenin ticaretinin, Rusların kolayca hemhal oldukları Ermeni tüccarlara verilmesi Azerbaycan halkının sıkıntılarını had safhaya getirmiştir. Verdikleri ağır vergilerden bunalan Azerilerden bir kısmı toprakları ellerinden alınıp Rus köylülerine verilen, ticaret hayatı Ermenilere teslim edilen Azerbaycan halkının en çok zoruna giden hadise, Rusların elinde birer despot haline gelen ve kendilerine çok kötü davranan yerli idarecilerin tutumları olmuştur. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin duyduğu infial meşhur "Kaçak Hareketi", kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayılarak millî bir hareket haline gelmiştir[17].

Bir müddet sonra İran kontrolündeki Güney Azerbaycan'a da sıçrayan bu millî isyan, Rus ve İran hükûmetlerini büyük telâşa sevketmiş, her iki taraf birlikte hareket ederek isyan eden Azerileri insafsızca öldürmüşlerdir. Bir taraftan Rus baskısı ve sömürüsü, diğer taraftan Çarlık idaresinin birer maşası haline gelen yerli yöneticilerin haksız davranışları Azerbaycan Türklerinin hem birliğini bozmuş, hem de son derece ezilmelerine sebep olmuştur. Aynı ızdıraplı durumu biraz değişik bir şekilde İran idaresinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri arasında devam etmiştir. Rusya ve İran'da vukuu bulan 1905 meşrutî hareketler Azerbaycan Türkleri üzerindeki baskıyı hafifletmiştir.

1905 meşrutî hareketlerinden önce Rusya ile İran arasında Azerbaycan için gizli bir hâkimiyet savaşı başlamıştır. Bu mücadele her ne kadar Azerbaycan Türkleri için yıpratıcı olmuş ise de, bir noktada, bilhassa kültür alanında onların büyük bir uyanışı başlatmalarına vesile teşkil etmiştir. İran dili ve kültürünün Azerbaycan Türklerinin okuyan zümresi arasında yaygın olması, Kuzey Azerbaycan Türkleri arasında İran nüfuzunun devam etmesini sağlıyordu. Bu ise, Rus idarecilerini fazlasıyla tedirgin ediyordu. Rus-

[17] "The Kachak Movement in Azerbajan", **Central Asian Raviow,** X (1962), s. 12-13.

lar kendi dil ve kültürlerini bütün baskılara rağmen Azerilere kabul ettiremeyince, bir müddet sonra bu baskıyı kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran tesirini yok etmek için, Azerilerin kendi dil ve kültürlerini geliştirme fırsatı vermişlerdir. Bu şekilde Ruslar bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerini millî şuur yönünden uyarmalarına ve kendi dillerini kullanmalarına vesile olmuşlardır. Azerbaycan Türklerinin dil ve kültür alanındaki başarıları ve onların politik alanda uyanmalarını sağladı, bu ise, Rusların büyük telaşa kapılmasına sebep olmuştur[18]. 1905 Meşruti hareketinden sonra Rusya'da kurulan ilk "Duma"ya 35 Azerbaycan delegesi iştirak etmiş iken, bu rakam Rus hükûmeti tarafından önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür. Bununla da yetinmeyen Ruslar, millî hakları için mücadele eden Azeri Türklerini "Türkiye ajanları" olarak itham etmiş ve pek çok Azeri milliyetçisini tutuklamıştır. Azerbaycan aydınları üzerinde Rusların uyguladığı bu baskı ve terör, pek çok kişinin Türkiye'ye kaçmalarına sebep olmuştur[19]. Fakat, bu Rus baskıları Azeri aydınlarını yıldırmamış, "Umumi Rusya Müslümanları İttifakı" onların önderliğinde toplanarak Rus halkı için istenen demokratikleşme ve ekonomik gelişmeden Türk halklarının da istifade etmesi kararı alınmıştır. Türklerin haklarını savunmadan vazgeçmediğini gören Rus Çarı II. Nikola, 3 Haziran 1907'de bir ferman neşrederek "Duma"yı kapattığını bildirmiştir. Rus hükûmetinin şu bildirisi, Rusların Türkler hakkındaki menfî düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır:

"Hıristiyan milletinin Müslüman dünyası ile olan çatışması dinî olmayıp, siyasî, kültürel ve devlet niteliğinde bir savaştır. Pan-islamizmin son zamanlarda sağladığı başarı bu yüzdendir. Bu başarı bizim Rusya'da büyük öneme haizdir. Bir takım milletleri kapsayan Rus Müslümanlığının, önemsiz bazı istisnalarla, çeşitli lehçelerle olsa da, genellikle bir dilde konuşan Türk ırkına mensup olduğu hususu göz önünden uzak tutulmamalıdır[20].

Bu gelişmeler karşısında, tabiî olarak, Müslüman Türk aydınları da şiddetli tepki göstermişlerdir. O devirde kurulan partilerin, gelişmeleri millî istiklâle götürecek şekilde teşkilâtlandığını görüyoruz. Bu düşünceler çerçevesinde Azerbaycan'da kurulan "Musavat Halk Partisi" Azerbaycan'ın

---

[18] M. Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi,** Berlin 1938, s. 40-47.
[19] Tekiner, a.g.m., s. 44-45.
[20] L. Klimoviç, **İslam ve Tsarskoi Rossii**, Moskova 1936, s. 225-226.

bağımsızlığı için hazırlıklara başlamıştır. Nitekim, bu partinin lideri olan Mehmed Emin Resulzade "Açık Söz" gazetesinde 2 Ekim 1915'de yazdığı bir makalede "bağımsız milletler olarak var olmak isteyen milli toplumların, her şeyden önce, kendilerini bilmeleri, belirli fikirler ve gayeler etrafında birleşmeleri gerektiğini" söyleyerek Azeri aydınlarını millî Azerbaycan için çalışmaya davet etmiştir. Resulzade'nin bu ikazından iki yıl sonra Azeriler için beklenen fırsat da geldi. Bu 1917 Bolşevik ihtilâli idi.

Rusya'da Çarlık rejimini Şubat 1917'de deviren Sosyal Demokratlar, neşrettikleri beyannamelerle Ruslara ve Rus olmayan milletlere eşit haklar vaad etmişlerdi. Fakat bu vaadlerini yerine getiremeyince Bolşevikler meşhut "Ekim İhtilâli"ni yaparak ülkeye hâkim olmuşlar ve 3 Aralık 1917'de neşrettikleri beyanname ile herkese eşitlik vaad etmişlerdir. Beyanname şöyle devam ediyordu:

"Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım'ın Tatarları, Sibirya'nın ve Türkistan'ın Kırgızları ve Sartları, Kafkasötesi Türkleri, Tatarlar ve Azeriler, Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlıları, Rus çarlarının zalimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz... Bundan böyle sizin akide ve adetleriniz, milli ve medeni bütün müesseselerinizin hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilân olunuyor. Yani milli hayatınızı hür ve mümanaatsız olarak tesis ediniz. Sizin buna hakkınız vardır..."[21]. Rusya cephesinde bütün bu gelişmeler olurken, Rus idaresine düşmüş olan Türkler, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da "Umum Rusya Müslümanları Kongresi"ni topladı. Azerbaycan Temsilcilerinin, özellikle Mehmed Emin Resulzade ile Ali Merdan Topçubaşı'nın yaptığı konuşmalar ve kongreye verdikleri öneriler son derece dikkat çekici idi. Bu tekliflerden Resulzade'nin sunduğu ve savunduğu "Rusya Federasyonu içinde topraklı muhtariyet" tezi, yani Rusya'nın parçalanması ve her milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin etmesi fikri kongre üyeleri tarafından büyük coşku ile kabul edilmişti[22].

Ne var ki, Bolşevikler, neşrettikleri beyannameye rağmen diğer milletlere müstakil olma hakkını pek vermek istemediler. Bunun üzerine, Bolşe-

[21] A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya,** Ankara 1978, s. 649-652.

[22] Tafsilat için bkz., **Rusya Birinci Müslüman Kongresi Tutunakları,** neşir: İ. İlgar, Ankara, 1988.

viklerin toplanmasına izin vermedikleri, fakat üyeleri seçilmiş olan Kurucu Meclis'in Türk delegeleri ülkelerine dönmeye başladılar. Güney Kafkasya seçim bölgesi içinde yer alan ve seçimi kazanan temsilcileri, diğer temsilcilerle bir araya gelerek self-determinasyon hakkını kullanmaya karar verdiler. Azeri, Gürcü ve Ermeni temsilciler 22 Nisan 1918'de Tiflis'te yaptıkları toplantı sonunda birlikte hareket etmeye karar verdiler. Toplanan milletvekilleri "Seym" adını verdikleri parlamentoda "Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti"nin kuruluşunu bir beyanname ile ilân ettiler. Fakat, Cumhuriyetin varlığını korumak için "savaş ve barış konularında köklü fikir ayrılıklarının ortaya çıkması" üzerine, bir müddet sonra Federasyon dağıldı. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de ise Azerbaycan ve Ermenistan ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilân ettiler.

Millî Azerbaycan Devleti

"Millî Azerbaycan Devleti"'nin istiklâlini ilân eden Millî Azerbaycan Şurası, şu beyannameyi neşretmiştir:

"1- Bugünden itibaren Azerbaycan milleti hâkimiyet hakkında malik olduğu gibi, Kafkasberisi'nin güney ve doğusundan ibaret bütün haklara sahip müstakil bir devlettir.

2- Müstakil Azerbaycan Devleti'nin idare tarzı, demokratik cumhuriyettir.

3- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, başta komşuları olmak üzere, tüm millet ve devletlerle dostane ilişkiler kurmaya kararlıdır.

4- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeden sınırları dahalindeki bütün vatandaşların tüm haklarını teminat altına alır.

5- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, arazisi dahilinde yaşayan bütün milletlerin serbest gelişmeleri için imkân tanır.

6- Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar, Azerbaycan'daki en yüksek yetkili merci genel oy ile tespit edilmiş olan Millî Şuraya karşı mes'ul olan "Geçici Hükûmettir"[23].

[23] M. Bala, **Millî Azerbaycan Haraketi - Müsavat Partisi Tarihi,** Berlin 1938, s. 135.

Azerbaycan Millî Şurası'nın kurduğu bu ilk Türk Cumhuriyetinin hükûmet başkanlığına ise Fethali Han Hoyski seçilmişti. Fethali Han'ın ilk işi büyük devletlerin merkezlerine bir telgraf çekip istiklâl ilânını bildirmek olmuştur.

Azerbaycan'ın istiklâline kavuşması Türkiye'de büyük heyecan yaratmıştır. Gaspıralı İsmail Bey'den sonra Türk dünyasında dil ve kültür birliğini en çok isteyen ve bu hususta kıymetli yazılar yazan Ziya Gökalp, şu uyarıcı yazıyı yazarak herkesi dikkatli olmaya davet ediyordu:

"İhtimal ki bizde de, istikbalde, Türkçülüğün iktisadî ve siyasî merhaleleri başlayacaktır. Fakat, bugün Türkçülüğün yegâne gayesi harsî birlikten ibarettir. Binaenaleyh, bugün hiçbir Türkçü, Kafkas Azerbaycanı'nı, Kırım'ı yahut diğer bir Türk ülkesini memleketimize ilhak tasavvurunda değildir. Türkçülerin bu ülkeler hakkındaki temennisi bunların müstakil devletler halini alarak tam bir istiklâle nail olmalarıdır"[24]. Yani herkes kendi ülkesinin efendisi olacak, fakat, bütün Türkler arasında dil ve kültür birliğinin yanı sıra iktisadî birlik olacaktır diyerek âdeta bugünlere atıf yapıyordu.

Ne var ki, müstakil Azerbaycan hükûmeti pek çok tehlike ile karşı karşıya idi ve bu tehlikeleri bertaraf edecek gücü de yoktu. Bu dış tehlikeleri önlemek için Azerbaycan hükûmeti, kardeş Türkiye ile ikili yardımlaşma antlaşması imzaladı. 4 Haziran 1918'de imzalanan bu antlaşma çerçevesinde Türkiye, Azerbaycan'a asker, iktisadî ve kültürel yardımda bulunmaya taahhüt ediyordu.

Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti, çok geçmeden Bolşevik ve Ermeni çetelerinin hücumuna uğradı. Askerî gücü olmayan hükûmet, büyük endişeye kapıldı. Hükûmet adına Azerbaycan Milli Şurası Reisi Mehmed Emin Resulzade, Türk hükûmetine müracaat ederek 4 Haziran 1918'de imzalanan ikili andlaşma çerçevesinde Türkiye'nin en kısa zamanda askerî yardımda bulunmasını istemiştir[25].

---

24 M. Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul 1994, s. 65-68.

25 Kurat, **a.g.e.,** s. 670-671; Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi 1914-1918**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü T.C. Anabilim Dalı basılmamış doktora dezi (İstanbul 1996), s. 161-162.

Azerbaycan hükûmetinin bu yardım talebini kabul eden Türkiye 8.500 kişilik bir askerî birliği Azerbaycan'a göndermiştir. Nuri Paşa kumandasındaki Azerbaycan'a giren Türk askerleri, Azeri kardeşleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Azeri gönüllülerinin yardımı ile bu Türk ordusu, Ermenilerin yardım ettiği Bolşevikleri yenerek 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiştir[26].

Ne var ki, Osmanlı Türkiyesi'ni mağlup addeden Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de imzalanınca Türkiye-Azerbaycan yardımlaşması da sona ermişti. Mondros Mütarekesinin 11. maddesi gereğince Türk birlikleri Azerbaycan'dan ayrılmak mecburiyetinde kaldı. İran'da bulunan İngiliz birlikleri Bakü'yü işgal etmiş, İngilizlerin müsamahasından faydalanan Bolşevik ve Ermeni çeteleri yeniden Azerbaycan'a saldırmaya başlamışlardır. İngiliz generali Thomson'un hükûmetine danışıp "Azerbaycan Millî Şurası" hükûmetinin ülkede yegâne otorite kabul edileceğini açıklamasına rağmen Bolşevik ve Ermeni terörüne engel olmaması son derece manidardı. Azerbaycan hükûmeti bir taraftan bu saldırılarla mücadele etmiş, diğer taraftan da İtilâf devletleri ve ABD nezdinde teşebbüslerde bulunmuş ise de bir netice elde edememiştir. İngilizlerin Ağustos 1919'da Bakü'den ayrılmaları üzerine Bolşevik ve Ermeni saldırıları daha hızlanmıştır. Bir müddet sonra Kızılordu'dan yardım isteyen saldırganlar, bu isteklerine kavuşunca Kızılordu birlikleri 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiştir.

Azerbaycan'ın istiklâlini kazandıktan sonra Türkiye ile 4 Haziran 1918'de karşılıklı yardımlaşmayı öngören bir antlaşma imzalaması son derece isabetli ve bugünlere ışık tutan tarihî bir karar idi. Ne var ki, Azerbaycan'ın istiklâlini kazandığı ve kaybettiği devir, maalesef Türkiye için son derece sıkıntılı bir döneme rastlamıştı. Türkiye arzu etmesine rağmen, içine düştüğü güçlükler dolayısıyla istediği yardımı Azerbaycan'a gönderememişti. Millî Mücadele'yi veren Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ve lideri Mustafa Kemal Paşa, bütün menfî koşullara rağmen, Azerbaycan Türklerine büyük önem vermiş ve onların kaderleri ile yakından ilgi-

26 H. Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadeleleri Tarihi,** İstanbul 1975, s. 262-268.

lenmiştir. Sovyetlerle İngilizlerin Azerbaycan ile Türkiye arasına yerleştirmek istedikleri Ermenistan'a mani olabilmek için Mustafa Kemal Paşa, diplomatik alanda büyük bir mücadele vermiştir. Türkiye ile Azerbaycan'ın arasına Ermenistan'ın yerleştirilmesine engel olamamış ise de, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasına büyük katkıları olmuştur. Bakü ve Tiflis'teki Türk temsilcilerine verdiği talimatta şöyle diyordu: "Kafkas meselesinin hudud, vesayit-i nakliye ve sair nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan ve Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi, 10.8.1920'de Ruslar ve Ermeniler arasında kadolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hakim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir"[27].

Azerbaycan'ı işgal eden Bolşevikler, istekleri doğrultusunda hizmet verecek "Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti"ni 28 Nisan 1920'de kurarak işe başlamış ve en kısa zamanda Azerbaycan'ın Türk dünyası ile ilişkilerini keserek âdeta enterne etmiştir. Yetiştirdiği çok kıymetli fikir adamları ve ziyalıları ile bütün Türk dünyasına ışık tutan Azerbaycan aydınları bir bir temizlenmiş, pasifize edilmiş veya ülkeyi terke mecbur tutulmuştur. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, Azerilerin dış ülkelerde temsilci bulundurma hakkını da iptal etmiştir. Arkasından 1925'de Azerileri lâtin alfabesine geçmeye zorlamış, 1928'de Türkiye'nin de aynı alfabeyi kabul etmesi üzerine bu sefer de zorla kiril alfabesini kabûl ettirmiştir. Maksat, Türkiye ile her türlü kültürel ilişkiyi kesmekti. Bu alfabe değişikliklerinin ardından Türkiye'ye gidiş gelişleri de yasak ederek iki kardeş hakı 70 yıla yakın birbirinden uzak tutmuştur.

Sovyet döneminde Azerbaycan'da cereyan eden olayları burada tekrar anlatmayacağım. Zira, bu konuyu "Azerbaycan Türkleri Tarihi" ile "Yeni Türk Cumhuriyeti Tarihi" adlı kitaplarımda izah ettim. Fakat, Sovyet dönemini unutulmaz gelişmelerini burada kısaca belirtmek mecburiyetinde ol-

---

[27] **Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1919-1923,** Ankara 1981, s. 202-206; M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1990, s. 64-74.

duğumu bildirmeliyim. Yeraltı ve yerüstü büyük zenginliklere sahip Azerbaycan toprakları Rusya ve Sovyet sistemi tarafından hoyratça sömürülmüş ve buna karşılık Azeri halkına çok az maddî ve manevî refah sağlanmıştır. Ülkelerinin zenginliği ve kendilerinin çalışkanlığı dolayısıyla, Azerilerin müstakil yaşama hakkı olsaydı, bugün çok daha iyi maddi ve manevi refah içinde bulunacakları muhakkaktı.

Azerbaycan halkı ve önderleri, Çarlık ve Sovyet döneminde çekilen sıkıntıları, uğranılan haksızlıkları çok iyi değerlendirip gelecek için dersler çıkarmak durumundadırlar. Bu arada Çarlık döneminde ve Sovyet rejiminin yaşandığı yıllarda Moskova ile işbirliği yapan idarecileri ve aydınları, bugünün Azeri gençleri hoşgörü ile yargılamalı.

Bu arada Azeri halkı ve bilhassa gençler şu hakikati unutmamalı: Bugünkü komşuları Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içinde ve Karabağ'da yaşayan Azeri Türkleri Sovyet Komünist Partisi ile Azerbaycan ve Ermenistan Komünist Partilerinin talimatları ile yaşadıkları topraklardan ve evlerinden bilinçli olarak sürülmüşlerdir. Yüzlerce Azerinin uğradığı bu haksızlık mutlaka bir şekilde tamir edilmelidir.

Bir asra yakın Azerbaycan'ı sömüren Ruslar, imparatorlukları sona erince Azerbaycan'dan elde ettikleri gelirlerden mahrum kalmışlardır. Azerbaycan'ın ve diğer kardeş cumhuriyetlerin istiklâlini yüzü aşkın B.M. üyesi ülke resmen tanımış bulunmaktadır. Rusya, resmen Azerbaycan'a ve diğer kardeş cumhuriyetlere birşey diyememekle birlikte, kaybettiği imparatorluktan ve sömürü sisteminden dolayı rahatsızlık duymakta ve bu rahatsızlığını değişik şekilde göstermektedir. İhtiraslı Ermenilere yardım ederek, onların Azerbaycan'a tecavüzlerini yönlendirerek müstakil hareket ettikleri ve sömürülmeye izin vermedikleri için Azerileri cezalandırmaya çalışmıştır. Azerbaycan halkının Rusların Ermenileri ne maksatla desteklediğini ve ona göre hareket edeceklerini unutmamak gerekir. Rusya, Azerbaycan ile dostluk ve iyi ilişkiler kurmak istiyorsa, Ermeni işgalini ve Karabağ'ın bir Azerbaycan toprağı olduğunu unutmamalı ve bu haksızlıklarda Ermenilerin yanında değil, Azerilerin yanında bulunmalıdır. Böylece belki, bir asra yakın Azerbaycan halkına yapılan haksızlığın da diyeti ödenmiş olur.

Güney Azerbaycan Türkleri

İran idaresinde yaşamak durumunda kalan Güney Azerbaycan Türkleri, ekonomik ve kültürel alanda kuzeydeki kardeşleri kadar başarılı olamamışlardır. Fakat, Kuzey Azerbaycan'da geçen asrın sonları ile bu asrın başlarındaki kültürel ve politik uyanış, güneydeki Azerilere de tesir etmiş ve hatta Settar Han önderliğinde 1906'da istiklâl mücadelesine girişmişler ise de, Rusların, İranlılara yardımı yüzünden başarılı olamamışlardır. Güney Azerbaycan Türkleri, 1920 ve 1922'de istiklâlleri için iki defa daha ayaklanmışlar ise de, her seferinde İran tarafından kanlı bir şekilde bastırılmışlardır[28].

Güney Azerbaycan Türkleri üzerindeki İran baskısı 1930'lara kadar katı bir şekilde devam etmiştir. Bu tarihten sonra, bilhassa II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Azeri Türkleri kurtuluş için büyük bir şans elde etmişlerdir. İran'daki Rus-İngiliz rekabetine Amerikalılar da katılınca, İran petrollerinden pay kapma mücadelesi iyice kızışmış ve bundan istifade eden Güney Azerbaycan Türkleri, ilgili ülkelerden hak ve hürriyetlerinin sağlanması hususunda alâka ve yardım istemişlerdir. Azerilerin bu taleplerini Ruslar, politik yönden desteklemişlerdir[29]. Bu destekle istiklâl mücadelesini hızlandıran Azeri Türkleri, İran hükümetinden şu iki hususu talep etmişlerdir:

1. Güney Azerbaycan'da Türkçe tedrisat yapan okulların açılması,

2. Azerbaycan'a otonomi tanınması.

İran hükûmeti bu masum istekleri reddedince, Azeriler, bu hakları silâh yoluyla almaya kalkışmıştır. Güney Azerbaycan'daki İran askerî ve sivil makamları bertaraf eden Azeriler, kısa zamanda ülkelerinin tek hakimi olmuşlardır[30]. Bu arada İran hükûmeti Güney Azerbaycan'a yeni askerî birlikler sevk etmek istemişse de, buna Ruslar izin vermemiştir. Bu gelişmelerden sonra Azeri Türkleri, bir deklarasyon yayınlayarak, İran'a bağlı Oto-

[28] "The 1917-1920 Upraining in Persian Azerbaycan", **Central Asian Reveiew, 8** (1960), s. 347-156, 432-448.

[29] M. Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi,** s. 46.

[30] G. Lenczoweki, **Russia and West in Parsia, 1918-1948,** New York 1949, s. 286-287.

nom Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurduklarını ve en kısa zamanda da Türkçe tadrisat yapan okullar açacaklarını açıklamışlardır. Böylece, İran'a bağlı ekonomik ve kültürel özerkliğe sahip bir Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş oluyordu.

Ne var ki, Azeriler, Sovyet ajanlarının bölgeye sızmalarına mâni olamadıkları için Güney Azerbaycan bir nevi Sovyet nüfûz bölgesi haline geldi[31].

İran'daki Rus-İngiliz müttefik kuvvetleri B.M. kararı ile çekilince ve bu arada İran petrollerinden istedikleri payı alınca Ruslar, Azerilere verdikleri desteği geri çektiler. Buna rağmen Otonom Azerbaycan Hükûmeti, Azerilerin haklarını garantileyen bir antlaşmayı İran Hükûmetiyle yapmayı başarmıştır[32]. (144 Haziran 1946). Fakat, Güney Azerbaycan Hükûmeti'nin içinde bazı Rusya taraftarı komünistlerin bulunması, İngilizler ile Amerikalıları tedirgin etmeye başladı. İran'da komünist faaliyetlerinin artmasını istemeyen bu iki ülke, İran Hükûmeti'ni teşvik ederek Güney Azerbaycan'ı işgal etmesini tavsiye etmişlerdir. Bunu fırsat bilen İran Hükûmeti, ordusunu göndererek 14 Aralık 1946'da Güney Azerbaycan'ı işgal etmiş ve Azerilerin otonom statüsünü de iptal etmiştir[33]. Azeri ileri gelenleri hapsedilmiş ve bir kısmı da sürgüne gönderilmiştir.

Ne var ki, Azeri Türklerinin talihsizliği bununla da bitmemiş, 1950'lerde Musadık başkanlığındaki İran Hükûmeti petrolü millileştirince, menfaatlerini kaybeden İngiliz ve A.B.D. hükümetleri, ajanları vasıtasıyla Güney Azerbaycan halkını isyana teşvik ederek kendilerine yardım vaadetmişlerdir. Buna inanarak haklarını isteyen binlerce Azeri, İran polisi tarafından tutuklanarak ya hapsedilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Bugün İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni imzalayan İran Hükûmetleri, görülmemiş şövence bir politika takibi ile 20 milyon civarındaki Azeri Türkü'ne en tabiî hakkı olan ana dilinde tahsil yapma hakkını tanımamaktadır. Aynı politikanın 1978'de kurulan İran İslâm Cumhuriyeti tarafından devam ettirilmesi ise, son derece düşündürücüdür.

---

[31] G. Lenczoweki, **a.g.e.,** s. 290.
[32] G. Lenczoweki, **a.g.e.,** s. 301-302.
[33] G. Lenczoweki, **a.g.e.,** s. 303-309.

Azerbaycan'ın Yeniden İstiklâline Kavuşması

1918'de kazanılan ve 1920'de kaybedilen istiklâlden sonra Azerbaycan, 70 yıla yakın Sovyet idaresinde kalmıştır. Bu dönemi ana hatları ile daha önce yazdığımız ve yakında da daha geniş şekliyle kaleme alacağımız için, burada bu konuda fazla bir bilgi verilmeyecektir. 1989-1991 arasında Sovyetler Birliği, rejim ve sistem olarak iflas edip dağılınca, diğer milletler gibi Azerbaycan Türkleri de istiklâllerini ilân etmişlerdir. 18 Ekim 1991'de elde edilen istiklâl esnasında Azerbaycan'ın başında Ayaz Muttalibov bulunuyordu. Muttalibov'un, Moskova taraftarı bir siyaset takip etmesinden hoşlanmayan Azerbaycan halkı, 7 Haziran 1992'de yapılan genel seçimde Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'i cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Azerbaycan halkının demokratikleşme alanında gösterdiği bu başarı bütün medenî dünyanın takdirini kazanmıştır. Ebulfeyz Elçibey, ülkesinin daha da demokratikeşmesi ve serbest piyasa ekonomisine sağlıklı bir geçiş yapması için büyük bir enerji ile çalışmaya başlamıştır. Fakat, Azerbaycan halkının ilerlemesini istemeyen Rusya ve Ermenistan, Karabağ krizini çıkarmışlardır. Devletlerarası hukuka aykırı bir şekilde önce Karabağ ve sonra da bazı Azerbaycan toprakları Rus destekli Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Bu beklenmedik gelişmeler Azerbaycan'ı bir iç karışıklığa sürüklemiş, kardeş kanı dökülmesinden endişe duyan Elçibey, cumhurbaşkanlığını bırakarak Nahçivan'a çekilmiştir. Ülkeyi bu çıkmazdan kurtaran ise, tecrübeli devlet adamı Haydar Aliyev olmuştur. Aliyev, ilk iş olarak Ermeni saldırılarını durdurmuş, sonra da müstakil Azerbaycan'ın diğer problemlerini hallederek emin adımlarla yoluna devam etmesini sağlamıştır.

Bu vesile ile "*Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez.*" sözleriyle 1918-1920 arasında Azerbaycan'ın ilk istiklâl devrinde büyük hizmetler vermiş olan rahmetli Mehmed Emin Resulzade'nin arzularının gerçekleştiğini görüyor ve müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağının ebediyete kadar hür ve müstakil dalgalanacağını ümit ediyoruz.

Azerbaycan-Türkiye İlişkileri

18 Ekim 1991'de istiklâline kavuştuktan sonra Azerbaycan'ı ilk tanıyan devlet Türkiye olmuştur. Kardeş Azerbaycan'ın milletlerarası teşkilâtlara üye olmasında ve tanıtılmasında Türkiye elinden gelen gayreti göstermiştir. Ayrıca, Türkiye, Azerbaycan'ın acil ihtiyaçlarını karşılaması için Eximbank kanalıyla 250 milyon dolar kredi açmıştır. Bu arada Türk işadamları ile eğitimcileri kendi dallarında bu kardeş ülkeye yatırımlar yapmışlardır. Azerbaycan'ın istiklâline kavuştuktan sonra Türkiye'ye yakınlaşması ve iyi ilişkilere girmesi tabiî bir hadise idi. Fakat bu tabiî gelişmeyi hazmedemeyen Rusya, Ermenistan'ı el altından kışkırtarak Azerbaycan'ın başına musallat etmiştir. Askerî hazırlığı olmayan ve Türkiye'den de yardım alamayan Azerbaycan, bu Ermeni saldırıları karşısında zor duruma düşmüştür. Burada Azerbaycan ile Türkiye'nin hataları, 1918'de olduğu gibi, birbirlerini asker yönden destekleyen bir andlaşma ve ittifak yapmamış olmamalarıdır. Ermeni saldırıları Azerbaycan'ın ekonomik ve sosyal alanda sıkıntı çekmesine sebep olmuştur. Türkiye elinden geldiği kadar Azerbaycan'a yardımcı olmaya çalışmaktadır. Bugün 3 binin üzerinde Azeri gencine Türkiye üniversitelerinde muhtelif bilim dallarında okuma fırsatı verilmiştir. Bu arada, pek çok kıymetli Azeri bilim adamı da Türkiye üniversitelerinde çalışmaktadır. Bunlara ilâveten Türkiye 20'ye yakın resmî ve özel okulu açarak Azerbaycan'ın eğitim alanında verdiği modernleşme mücadelesine katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Azerbaycan'ın kaymetli lideri Haydar Aliyev'in de dediği gibi, *"Aynı halkın kurduğu Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti"* arasındaki kardeşçe ilişkiler ebediyete kadar devam edecektir.

boş sayfa

4. ERMENİSTAN VE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Ermenistan ve Ermeniler

Sovyetler Birliği'nin 1991 yazında dağılmasından sonra, diğer cumhuriyetler gibi, istiklâlini ilân eden Ermenistan Cumhuriyeti de, Kafkaslar'daki stratejik konumu ile dikkatleri çeken bir ülkedir. 29.800 km^2 alana sahip olan Ermenistan'ın istiklâlini ilan ettiği günlerde nüfusu 3.500.000'i geçiyordu. Fakat, Azeri Türklerinin kasıtlı olarak ülkeden kovulmaları ve işsizlik dolayısıyla 1.000.000'dan fazla Ermeni'nin ülkeyi terk etmesi neticesinde nüfusta büyük gerileme görülmüştür. Başkenti Erivan olan Ermenistan'ın bugünkü nüfusu iki buçuk milyon civarında bulunmaktadır.

Güney ve güneybatı sınırında akan ve Türkiye ile" hududu oluşturan Aras Nehri vadisi ülkenin en verimli bölgesini teşkil eder. Diğer kısımlar yüksek platolar, yaylalar ve dağlarla kaplıdır. 1916 metre yükseklikteki Gökçe Göl etrafında oluşan geniş lav yaylaları ve 4095 metre yükseklikteki Alagöz volkan tepeleri ülkenin en verimsiz bölgelerini teşkil eder.

Ağrı ovası ile başkent Erivan arasındaki bölge ülke nüfusunun önemli kısmını barındırır. Ülke nüfusunun % 80'ini Ermeniler, diğer kısmını ise Türkler, Ruslar, Gürcüler, Yahudiler ve Kürtler oluşturur. Daha önceleri ülke nüfusunun yarıya yakını Türklerden oluşuyordu. Fakat ileride de temas edileceği gibi, hem Çarlık, hem de Sovyet döneminde sistemli bir şekilde Ermeni nüfusu arttırılmış, buna mukabil Türk nüfusu azaltılmıştır. Bugünkü Ermenistan, Çarlık Rusyası tarafından 1828-29 yıllarında Türkiye ile İran'a karşı bir tampon bölge olarak kurulurken Doğu Anadolu'da ve İran'da yaşayan Ermeni halkı zorla göç ettirilip bu tampon bölgeye iskân edilmişti. Bu hadiseden önce bölge tamamen Azeri Türkleri ile meskûn idi[1].

---

[1] Bu hususta tafsilatlı bilgi için Başbakanlık Osmanlı Arçivi'nde bulunan 628, 633, 637, 681, 727, 895, 898, 901, 913 numaralı 9 adet **Revan Tapu Tahrir Defteri**'ne bakılabilir.

Tamamen bir kara iklimine sahip olan Ermenistan'da yağışlar az olup, su ve sulama ihtiyacı kar sularından oluşan küçük ırmaklar sayesinde sağlanır. Ülkenin iklim ve su yönünden en zengin bölgesini Aras Nehri ve suladığı vadi teşkil eder. Bu vadide tabii ve sun'i sulama ile verimli bir takım tarım faaliyeti yürütülür. Burada endüstri bitkilerinin yanısıra meyve, sebze, pamuk, tütün, şeker pancarı ve tahıl yetiştirilir. Ülkenin diğer bölgelerinde ise hayvancılık yapılır. Fakat, buna mukabil Ermenistan yer altı zenginlikleri bakımından oldukça zengin bir ülkedir: Bakır, gümüş, altın, kurşun, pirit madenlerinin bulunduğu Ermenistan'da bilhassa bakır, molibden cevheri istikbal vadetmektedir. Allahverdi ve Zengezur'da çıkarılan bakır, Allahverdi'deki fabrikalarda işlenir. Enerji sıkıntısı olan Ermenistan'da elektrik santrallerinin sayısı oldukça azdır. Bu açığı kapatmak için Sovyet döneminde kurulan atom reaktöründen, Karabağ Harbi öncesinde Azerbaycan'dan alınan, petrol ile Türkmenistan'dan temin edilen doğalgazdan istifade edilmekteydi. Fakat atom reaktörünün sağlıklı bir şekilde işletilmesi oldukça güç görünmektedir. Zira, muhtemel bir sızıntı hem Ermenistan ve hem de komşu ülkelerde büyük tahribat yapabilir.

Sovyet döneminde kurulan en önemli tesislerin başında bugün de faydalanılan kimya endüstrisi gelmektedir. Sentetik kauçuk elde edilen kimya endüstrisi kombinası başkent Erivan'da kurulmuştur. Ayrıca Kiroakan'da karpit, suni gübre ve sun'i ipekli imal yerleri bulunmaktadır. Fakat hammaddesi diğer Cumhuriyetlerden gelen pek çok fabrika bugün atıl vaziyette bulunmaktadır. Bu ise ekonomik sıkıntıyı ve işsizliği had safhaya getirmiştir. Kara ulaşımının oldukça zor olduğu ülkede en önemli ulaşım vasıtası Gümrü üzerinden Erivan'a ve Aras vadisine ulaşan Tiflis demiryoludur. Son yıllarda kara ulaşımında da büyük gelişmeler olmuştur.

Ülkenin hava ulaşımı Erivan'da bulunan yegâne hava limanından yapılmaktadır. Kısaca az verimli toprakları ve gelişmemiş ekonomisiyle Ermenistan bölgede ticaretin gelişmesi için gayret sarfetmek mecburiyetindedir. Bunun için de komşuları ile iyi geçinmek ve işbirliği yapmak durumundadır. Aksi takdirde mevcut imkanlar ile Ermeni halkının ekonomik bir refaha kavuşması oldukça zor görünmektedir.

Ermenistan'ın eğitim ve kültür hayatına gelince: Diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Sovyet döneminde bu alanda büyük ilerlemeler katedilmiştir. Fakat burada, Ermenilerin kaderine son derece tesir ettiği için Osmanlı dönemindeki eğitimlerine de temas etmek gerekiyor. Bir asra yakın Osmanlı topraklarında eğitim veren Amerikan Misyoner okullarında okuyan Ermeni gençlerinin sayısı 7.000'e yaklaşıyordu. Osmanlı aleyhtarı fikirlerin de aşılandığı bu Misyoner okullarından mezun olanlar, Ermeni halkının eğitim ve kültür seviyesine bir katkıları olmadığı gibi, emperyalist kuvvetlerin kışkırtması ile sık sık ayaklanmalara önderlik etmiş ve Türklerle Ermeniler arasında tatsız mücadelelerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır[2]. Bu üzücü hadisenin haricinde Çarlık döneminde açılan Rus-Ermeni okullarında okuyan öğrencilerin sayısı da oldukça kalabalık olmuştur. Fakat, Ermenilerin eğitim alanındaki esas başarıları Sovyet döneminde olmuştur. Nitekim, Sovyet döneminde bilhassa 1970'li yıllara kadar 1542 okulda 667.000 öğrenci tahsil görmekteydi. Ayrıca, 1921'de Erivan'da açılan bir üniversite ile yine aynı yerde 1945'te açılan 12 enstitünün bağlı bulunduğu İlimler Akademisi, Ermenilerin eğitim ve bilim hayatında önemli roller oynamıştır[3]. Bunlara ilaveten ticareti seven ve komşu ülkelerin büyük şehirlerinde koloniler halinde yaşayan Ermeniler de o ülkelerin eğitiminden en iyi şekilde faydalanmışlardır.

Eğitim hayatına paralel olarak Ermeniler kültür alanında da başarılı olmuşlardır. Eski devirlerden beri, bilhassa Ermeni Kilisesi'nin öncülüğünde devam ettirilen Hıristiyan Ermeni kültürü, Ermenilerin Rus idaresine girmelerinden sonra daha da canlanmıştır. Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan Sovyet yönetimi esnasında muhtelif sanat ve kültür dallarında büyük hamleler yapılmıştır. Ayrıca, Osmanlı idaresi altında yaşayan Ermeniler arasında da büyük sanatkârlar ve kültür adamları yetişmiştir.

Ermenilerin Ortaya Çıkışı ve Kısa Tarihleri

Ermeniler, Nordik ve Alpin ırkları karışımı bir halk topluluğudur. Yani Ermeniler, yerli ve göçmen Hind-Avrupalı unsurların karışımından meyda-

---

[2] Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'da Amerika 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyoner Okulları,** İstanbul 1989.

[3] M.K. Matoccian, "Armenia and Armenians", **in Handbook of Majör Soviet** Nationalitics, London-New York, 1975.

na gelmişlerdir. M.Ö. VI. asırda Yunan kaynaklarında "Armen", Fars kaynaklarında "Armina" adı ile zikredilen Ermeniler, umumiyetle esmer, orta boylu, tıknaz, brakisefal (yuvarlak başlı) apotomosefal (arkası düz başlı), saç ve göz renkleri koyu olan kimselerdir ki, bunlar Alpin tipi özellikleridir. Aralarında sarı saçlı, mavi gözlü, uzun boylu Nordik tiplere de rastlanır. Bazı kaynaklara göre, Ermeniler, Balkanlardan Ortadoğu'ya göç etmiş bir kavimdir. Diğef bazı kaynaklara göre de Ermeniler, İran ile Türkiye arasındaki yüksek platoda yaşamış Urartular'a akraba bir kavimdir. Fakat, yapılan son araştırmalar göstermektedir ki, Ermeniler ile Urartular arasında ırk ve dil bakımından hiçbir benzerlik yoktur[4].

Mevcut kayıtlara göre, Ermeniler, M.Ö. VI. asrın sonlarına doğru İranlıların idaresinde yaşıyorlardı. Ermeniler, 521 ve 519'da istiklal için ayaklanmışlar ise de bunda muvaffak olamamışlar ve satraplık halinde yaşamalarına izin verilmiştir. 331'de İskender'in bölgeyi işgal etmesi ile onun idaresine giren Ermeniler, bilahere Selçukluların ve ondan sonra da Romalıların idaresine girmişlerdir.

Ermenilerin ilk krallıklarını Roma'ya bağlı olarak kurduklarını görüyoruz. Artaxia adındaki bu Ermeni devletinin başşehri de aynı adı taşıyor ve bugünkü Erivan yakınlarında bulunuyordu. Ne var ki, Ermeniler, çok geçmeden iki ayrı krallığa bölünmüşlerdir. Bu iki devleti birleştiren ve gerçek anlamda müstakil bir Ermeni devletini kuran kişi Tigran (m.ö. 95-96) olmuştur. Ermeni krallığını kuvvetlendirmek ve topraklarını genişletmek isteyen Tigran, Romalılarla bir seri savaşlar yapmıştır. Fakat, Tigran'ın bu' mücadeleleri bir başarı getirmediği gibi, krallığının da büyük zarar görmesine sebep olmuştur. Ayrıca, tam bu sıralarda, İran'a hakim olan Parthlar ile Romalılar arasında uzun süre devam edecek bir harbin başlaması Ermeni halkının kaderini menfi yönde etkilemiştir. Zira, bu harpte Ermeniler, Parthlar tarafını desteklemek durumunda kalınca, bu hareketleri yeniden Romalıların düşmanlığını kazanmıştır. Nitekim, Roma Ordusu kumandanlarından Caesar, M.S. 1 yılında Ermeni krallığını yıkarak topraklarını Roma İmparatorluğu'na katmıştır. Böylece, önce müstakil ve sonra da İranlıların himayesinde varlığını sürdüren Ermeni krallığı sona ermiştir.

---

[4] Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası,** 2.basım, Ankara 1993, s. 10-13.

Bu arada, uzun süren harplerden yorulan ve yıpranan Romalılar ile Parthlar'ın M.S. 63 yılında barış yaptıklarını ve birbirinden aldıkları bölgeleri geri verdiklerini görüyoruz. İşte bu sulh devrinden istifade eden Ermenilerin, Parthların yardımı ve himayeleri ile krallıklarını yeniden ihya etmeye çalıştıklarına tanık oluyoruz. Fakat, İran'a hakim olan Parthlar, muhtemelen Ermenileri kendi kontrollerinde tutmak için Kral Vologese'in kardeşi Tridate'i Ermenilerin başına kral yapmıştır. Böylece, Parthia hanedanından bir kralın önderliğinde Ermeni halkını oluşturan unsurlar varlıklarını devam etmişlerdir. Fakat, bu aynı zamanda, "Romalılar ile Parthlar arasında bir nevi tampon bölge vazifesini görmüştür. Ne var ki, Parthia hanedanından bir kral önderliğinde Ermenilerin Parthlar ile işbirliği yapmalarını istemeyen Romalılar, M.S. 114 ve 163 yıllarında Ermeni krallığını iki defa işgal etmiş ve başşehirleri Artaxata'yı tahrip ve yok etmişlerdir. Bu darbelere rağmen yılmayan Ermeniler Romalıların geri çekilmesinden sonra Vatarşapat (şimdiki Eçmiyadzin) adında yeni bir başşehir kurarak Parthlara bağlı krallıklarını devam ettirmişlerdir. İran himayesindeki bu krallık, o ülkede Sasani hanedanının başa geçmesiyle kendini yeniden başlayan Roma-Sasani mücadelesinin içinde bulmuştur. M.S. 297 yılına kadar süren Roma-Sasani mücadelesi her iki tarafın ağır şekilde yıpranmasına sebep olmuştur. Sonunda, taraflar, savaşı durdurmak mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat yapılan andlaşma ile Ermeni krallığı İran yerine Roma hâkimiyeti altına alınmıştır.

Roma idaresine alınan Ermeniler, M.S. 301 yılında Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Roma İmparatoru Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesi ile Roma'ya bağlı bütün ülkelerde de Hıristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Ermeni Prensi Tridate III'ün önderliğinde Ermeni Kilisesi'nin kurulması, Ermenilerin hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmeleri, Sasanileri hiç de memnun etmemiştir. Zerdüşt dininin gittikçe kuvvetlendiği Sasani İran'ı Roma idaresindeki Ermeni prensliğine müdahale etmeye başlamıştır. Sonunda Ermeni prensliği ikiye ayrılmış, doğu kısmı Sasanilerin, batı kısmı da Romalıların idaresine girmiştir. Sasanilerin Doğu Ermenistan'ın başına geçirdikleri Vram Chaponh zamanında Ermeni Alfabesi 406 yılında icad edilmiştir.

Ermeni Alfabesinin ortaya çıkışı Hıristiyanlığın Ermeniler arasında daha kuvvetle yayılmasını sağlamıştır. Daha önce İncil'i Latince'den Grekçe ve Süryanice'ye tercüme ederek öğrenen Ermeniler, bundan böyle Hristiyanlığı kendi alfabe ve dillerinde öğrenmeye başlamışlardır[5]. Bu ise, Hıristiyan dininin Ermeniler arasında daha tesirli olmasına zemin hazırlamıştır.

Ermenilerin müstakil kiliseye sahip olmaları, Roma'nın yerine geçen Bizans ileri gelenlerini ve özellikle Grek Kilisesi'ni oldukça tedirgin etmiştir. Kilisenin de tesiri ile Bizans yöneticileri, kendi idareleri altında yaşayan Ermeni halkından ileri gelen pek çok aileyi Balkanlara nakletmiştir. Savaşlarda elde ettikleri esirler ile başka bölgelerin insanlarını Ermenistan bölgesine iskân etmişlerdir. Bu hadisenin andından başlayan ve 591 yılına kadar devam eden Bizans-Sasani mücadelesinde galip gelen Bizanslılar, Ermenilerin yaşadığı bölgeler de dahil olmak üzere Doğu Anadolu'yu kendi hâkimiyetlerine sokmuştur. Fakat, Bizans'ın bu baskısına rağmen Ermeni Kilisesi, Ermenileri bir arada tutmaya çalışmış ve bunda da bir dereceye kadar başarılı olmuştur.

640 yılına kadar Bizans idaresinde yaşayan Ermeniler, bu yıllarda İslâm ordularıyla tanışmışlardır. İranlılar ve Bizanslılara göre daha hoşgörülü davranan Müslüman Araplar, kilisenin kışkırtması yüzünden Ermeni direnişiyle karşı karşıya kalınca, 640 ve 642 yıllarındaki savaşlarda pek çok Ermeni'yi öldürmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece, Bizans'tan yardım alamayan ve Arap baskısına dayanamayan Ermeniler, 653 yılında Arapların nüfuzuna girmişlerdir[6].

Bu gelişmeler üzerine Bizans İmparatoru II. Konstantin 654 yılında doğu seferine çıkarak Ermenistan'ı işgal ile yeniden Bizans'a bağlamış ise de kendisinin dönüşünden sonra Ermeni ileri gelenleri Araplarla işbirliği yaparak ülkelerini yeniden İslâm idaresine sokmuşlardır. Ermenilerin bu tutumunda Hıristiyan olmalarına rağmen Bizanslılardan bekledikleri hoşgörüyü Müslümanlardan görmesinin büyük rolü olmuştur.

---

[5] Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** 2. baskı, İstanbul 1987, s. 110.
[6] Gürün, **a.g.e.**, s. 21.

Önceleri Araplar, Ermenileri kendi idarelerinde tutmuşlar ise de 690 yılında Bagradit ailesinden Achot Bagratuni'yi başlarına geçirerek bir vassal krallık haline getirmişlerdir. Fakat, Bizans'ın bu vassal krallığa rahat vermemesi üzerine Araplar, Emeviler zamanında Bizans ordularını 705 yılında yenerek ülkeyi yeniden kendilerine bağlamışlar ve iki yüzyıla yakın Ermenileri Arap valileri idare etmiştir[7].

İslâmiyet'in Doğu Anadolu'ya ve Kafkaslara gittikçe yayıldığını gören Bizans, kilisenin de teşviki ile bu bölgeleri geri almak için harekete geçti. 970'den itibaren Bizanslılar, Abbasi hanedanının idare ettiği İslâm kuvvetlerini Kafkaslar'da ve Doğu Anadolu'da yenmeye başladılar. Bölgeye hakim olan Bizanslılar, Hristiyanlığın Grigoryan mezhebine inanan Ermenileri zorla Ortodoksluğa sokmaya başlamışlardır. Daha önce Müslümanlardan dini alanda büyük bir tolerans gören Ermeniler, Bizanslılar'ın gösterdiği bu taassuba karşı şiddetle karşı koymuşlardır. Önceleri İran-Roma, sonra da Bizans-Arap mücadelelerinde tampon bölge olarak kullanılan Ermenistan ve Ermeniler pek çok sıkıntılara girmişlerdir. Fakat, Bizanslıların Hıristiyanlık taassubu ile uyguladıkları bu baskılar Ermenileri son derece rahatsız etmiştir. İşte, Ermenilerin bunaldığı bu yıllarda bölgeye Oğuz Türkleri'nin gelmeye başladığını görüyoruz. Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve Orta Çağ Tarihi'nin en büyük şahsiyetlerinden birisi olan Çağrı Bey (990-1060)'in önderliğini yaptığı Oğuzların, Orta Asya'da Karahanlı ve Gazneli Türk devletlerinin arasında sıkışıp kalmaları üzerine kendilerine yeni yurtlar aramaya başlamıştı. 1016 ve 1021 yıllarında 200 Türkmen atlısı ile Maveraünnehir'den ayrılan Çağrı Bey, Gazne Devleti'ni bir baştan öbür başa geçerek Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da keşiflerde bulunmuştur. Hatta bu keşif seferleri esnasında Vaspurakan ve Ani Ermeni Prenslikleri ile de sıcak temasa geçen Çağrı Bey dönüşünde kardeşi Tuğrul Bey'e, bölgenin zengin otlaklar ve yaylalarla dolu olduğunu, Oğuz halkını oralara götürüp yerleştirmenin zaruretini anlatmıştır[8]. Çağrı Bey'e göre bölgede herkese yetecek kadar boş arazi bulunuyordu.

---

[7] **Urfalı Mateos Vekayi-namesi**, (Türkçe tercümesi H.D. Andraesyan), Ankara 1962, s. 80-82,98-99,111-113,128-132.

[8] Mükremin Halil Ymanç, "Çağn Bey", **İslam Ansiklopedisi, III,** s. 324.

Oğuz Türkleri, Gazne Devleti'ni yenip Selçuklular olarak bölgeye geldikleri zaman, Ermeniler, Bizans'ın baskısından son derece bunalmış idi. Nitekim, Selçuklulara karşı hiç bir düşmanlık göstermedikleri gibi Türk idaresini tereddütsüz kabul etmişlerdir. Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Ermeniler, Türklere niçin böyle bir yakınlık göstermişlerdir?

Bilindiği gibi Türkler, Türk töresine göre birlikte yaşadıkları insanlara, kendi insanı ile birlikte, ayırt etmeden muamele yapan bir millettir. Türklerin, millet olarak gösterdikleri hoşgörü ve adaletli tutumları, kurdukları devletlerde çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup insanların rahatça yaşamalarını sağlamıştır. Türklerdeki bu toleranslı düşünceyi ve tatbikatını ilk gören Hıristiyan milletlerin başında Ermeniler gelmektedir. Ortodoks Bizanslıların, Gregoryan Ermenileri zorla Ortodoksluğa sokmak için büyük baskıları, Ermenilerin toleranslı Türk idaresine karşı sempati ile bakmalarını sağlamıştır[9]. Türklerin gösterdiği âdil ve hoşgörülü idareden gayet memnun kalan Ermeniler, Selçuklulardan sonra diğer Türk Devletlerinin ve Osmanlıların da hâkimiyetini tereddütsüz kabul etmişlerdir. Böylece Ermeniler, Ruslar ile bazı Avrupalı milletlerin kışkırtmalarının başladığı XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarına kadar, Türk idaresinde huzur ve refah içinde kendi gelenek ve inançları ile yaşamışlardır.

Ermenistan'ın İstiklali İçin Yapılan İlk Teşebbüsler:

Ermeni Devletinin yeniden kurulması ve istiklâline kavuşması için yapılan ilk teşebbüsün lsrael Ori adındaki Karabağlı bir Ermeni din adamı tarafından yapıldığını görmekteyiz. Türklerin, 1683 yılında Viyana önlerinde bozguna uğraması bütün Hıristiyan aleminde olduğu gibi, Osmanlı idaresinde yaşayan bazı Hıristiyan ileri gelenlerde de çeşitli ümit ve düşünceler uyandırmıştı. Bu gelişmeden etkilenen kişilerden biri de İsrael Ori idi. 1698-1711 yılları arasında Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'yı dolaşan ve Ermenistan'ı kurtarmak için bir Haçlı Seferi düzenlemeye çalışan Ori, bu teşebbüsünde bütün gayretlerine rağmen muvaffak olamamıştı. Fakat, Ori'nin Rus Çarı Petro (1683-1725)'ya Kafkaslar ve bilhassa iki Hıristiyan

[9] Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Tarihi,** İstanbul 1979, II, 294-304,471-474.

topluluk olan Ermeniler ve Gürcüler hakkında verdiği bilgiler, Ruslann dikkatini bu bölgeye çekmeye yetmişti. Nitekim Petro, 1715'te İran'a gönderdiği elçisi Ardevi Volenski'ye bölgenin durumunu tetkik ettirdi[10]. Petro, esasında, Orta Asya ve Kafkas ülkelerinin ticaretinden ve bu ülkelerin zenginliklerinden istifade etmek istiyordu.

İran'ın XVIII. asrın ilk çeyreğinde içine düştüğü politik kaostan istifade eden Rus Çarı, 1723 yılında ordusuyla birlikte aniden Kafkaslara indi. Bazı Ermeni ve Gürcü gruplan kendisini bir kurtarıcı gibi karşıladılar. Fakat, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın daha fazla ileri gitmemesi ikazına uymak mecburiyetinde kalan Petro, Osmanlı Devleti ile anlaşma yoluna gitti. 24 Haziran 1724'de yapılan bu antlaşma ile Hazar Denizi'nin batı kıyısı Ruslara, Karabağ başta olmak üzere bölgenin diğer kesimleri Osmanlılara kalıyordu. Petro, Ermenilere, Rus idaresinde kalan bölgelere göç etmelerinden başka bir şey söyleyemedi[11]. Fakat, Rus Çarı, Ermenilere yardım ve himaye ile çocuklarını okutacak okullar açma sözünü verdi.

1768 Osmanlı-Rus harbinin başlaması ile birlikte Ermeniler'den bazı zevatın ruhani politikacı Katogikos Hovsep Argutyan önderliğinde Ermenistan'ın Osmanlı'dan ayrılarak, Doğu Hnstiyanlarının hâmisi addettikleri Rusya'nın idaresine geçmesi faaliyetlerine başladıklarını görüyoruz. 1799 kışında Rus başkenti Petersburg'da Ermeni bağımsızlığı için önemli toplantılar yapıldı. Bu toplantıya Ermeniler namına katılan Argutyan ile Hovhannes Lazaryan adına iki Ermeni okulunun açılmasına karar verildi. Bu okullardan yetişecek Ermeni gençlerinin kurulacak Ermeni Devleti'nde vazife almaları sağlanacaktı. Ermenistan'ın ancak böyle tedbirlerle ve Rusya'nın himayesinde ayakta kalabileceği kararlaştırıldı. Türkiye ve İran'dan alınacak topraklar üzerinde kurulacak bu Ermeni Devleti'ne Rusya gerekli askerî ve mâlî yardımı yapacaktı[12]. Fakat, 1791 yılında Rus Çariçesinin ölmesi ve Rusya içinde çıkan problemler yüzünden Ermeniler umduklarını bulamadılar. Bu olumsuz gelişmeye rağmen, Ermeniler, Rusların desteğini sağlamak için faaliyetlerine ara vermeden devam ettiler. Ermenilerin bek-

[10] E. Uras, **Tarihte Ermeniler,** s. 743-748.
[11] Uras, **a.g.e.,** s. 749.
[12] Uras, **a.g.e.,** s. 750-755.

lediği fırsat ise çok geçmeden önlerine çıktı. Rusya, Moskova üzerine yürüyen Napolyon'u yendikten sonra dikkatlerini yeniden Kafkaslara çevirmişti. Muhtemel bir İran saldırısına karşı Ermenileri ve Gürcüleri himaye edeceğine dair söz vermiş olan Rusya, bu sözünü tutma fırsatını 1813 yılında buldu.

Önce Nadir Şah ve sonra da Kaçar Hanedanı hükümdarları zamanında Kafkaslarda yeniden yayılma siyaseti güden İran'ın bu tutumu hem bölge halkını, hem de Rusya ile Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmişti. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü siyasi bunalımdan kurtulamamasından istifade eden Rusya, bazı Ermeni ve Gürcü gruplarının da desteğiyle İran'ı 1813 yılında yenerek Gülistan Antlaşması'nı imzalamaya mecbur tutmuştu. Ruslar, Araş nehri kıyılarına kadar bölgeyi kontrolleri altına almış bulunuyordu. İran'ın bu harpte Rusya'ya çok toprak kaybetmesi yeni bir harbin başlamasına sebep oldu.

Çar I. Aleksander, 1813 Eylül'ünde neşrettiği bir ferman ile İran harbinde Rus ordusuna yardım ettikleri için Ermenilere teşekkür etmiştir[13]. Onun yerine Çar olan I. Nikola, 1826 yılında başlayan yeni İran harbinde General Paskiyeviç'e yardımcı olmak üzere Rus okullarında yetişen Ermeni asıllı General Madatov ile Albay Lazaryev'i vazifelendirmişti. Bu iki Ermeni asıllı kumandan Tiflis'teki Ermeni kilisesinin başı Katogikos Nerses Aşdaregesi'nin yardımı ile büyük bir Ermeni kitlesini Rus ordusuna yardımcı olmak üzere hazırladı. Asdaragesi, kilise namına yayınladığı beyannamede Ermeni Devleti'nin kurulması için her türlü himayeyi gösteren Rusya'ya ve onun ordusuna bütün güçleriyle yardımcı olmalarını istemiştir[14]. Gerçekten, az sayıdaki Rus kuvvetleri Ermenilerin ve Gürcülerin yardımı ile İran ordusunu yenerek Tebriz'e kadar ilerlemiştir. Bu Rus ilerleyişi karşısında çaresiz kalan İranlılar, şartlarını Rusların dikte ettirdiği Türkmençay Antlaşmasını 5 Mart 1828'de imzalamak mecburiyetinde kaldılar. Bu Antlaşmaya göre Ruslar, bütün Kuzey Azerbaycan'ı, Kür ve Aras nehirleri arasındaki yerleri, Erivan ve Nahçivan dahil, Mugan ovasının büyük kısmını ele geçirdiler. Bu arada, Güney Azerbaycan'dan 40.000 ve bir müddet

[13] Uras, **a.g.e.,** s.755-756.
[14] Uras, **a.g.e.,** s. 757.

sonra başlattığı 1828-1829 harbi sonunda Erzurum'a kadar girdiği Osmanlı topraklarından 100.000 Ermeni'yi göç ettirerek, bugünkü başkent Erivan olmak üzere, İran ve Türkiye sınırlan boyunca uzanan tampon bir Ermenistan oluşturdular[15]. Fakat, Ermeni kilisesinin reisi Nerses Aşdarages'in, Rus kumandanı General Paskişeviç'in emri hilafına müstakil birlikler oluşturması ve Ermenistan'ın müstakil kralı gibi hareket etmeye kalkışması Ruslar ile Ermeniler arasındaki dostluk ve işbirliğinin bozulmasına sebep oldu. Ermeniler, müstakil bir Ermeni devleti beklerken, Rus Çarı I. Nikola bir ferman neşrederek "Armiyanskaya Oblast" (Ermeni Vilayeti) adını verdiği yeni tampon bölgeyi Rusya'ya ilhak ettiğini açıkladı[16]. Nerses Aşdarages'i Rusya içlerine sürgüne gönderirken, Ermenilerin Ruslara bağladıkları umutlar, bağımsızlık hayalleri de bir defa daha sönmüş oluyordu.

Türklere Karşı Ermenileri İsyan Ettirme Teşebbüsleri Bilindiği gibi Ermeniler, Güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar uzanan bölgede ve bazı büyük şehirlerde dağınık bir şekilde ve fakat mutlu bir hayat sürüyorlardı. Çalışkan ve tüccar bir kavim olan Ermeniler, devletin gösterdiği serbestiden azami derecede istifade ederek, ve fakat, devlete sadık kalarak hayatlarını devam ettirmişler ve refah içinde yaşayan bir topluluk haline gelmişlerdir. Bu hallerinden dolayı kendilerine "sadık teb'a" denmiş ve devletin her kesiminde güvenli bir şekilde vazife yapmalarına imkân verilmiştir[17]. Bu arada, seyrek de olsa, her gayr-ı müslim teb'ada olduğu gibi, Ermeniler arasında da bazı kıpırdanmalar ve yönetim aleyhdarı faaliyetler olmuştur. Fakat, bu tip kıpırdanmaların sebepleri araştırılıp aksaklıklar ve şikâyetler giderilince, hadiseler de yatışmış ve kapanmıştır.

Ne var ki, XIX. asırla birlikte Türkiye'nin rakipleri, özellikle Rusya, Fransa, İngiltere ve bilâhare Amerika Birleşik Devletleri, Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün Hıristiyan unsurları Türkler aleyhinde kışkırtmaya başlamışlardır. Peki bunu nasıl yapmışlardır?

---

[15] K. Beydilli. "1828-1829 Osmanh-Ruus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçüriilen Ermeniler", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi,** XII1/17, Ankara 1988, s. 370-382 ve 407.

[16] Uras, **a.g.e.,** s. 757.

[17] A. Süslü-F. Kırzıoğlu-R. Yınanç-Y. Hayaçoğlu, **Türk Tarihinde Ermeniler,** Ankara 1995, s. 103-117.

Fransız İhtilâli, ortaya koyduğu güzel prensiplerin yanı sıra modern emperyalizmi de birlikte getirdiği için yakın çağların en enteresan hadiselerinden biri olmuştur. Fransızlar bir taraftan hürriyet, eşitlik ve istiklâl gibi fikirleri insanlığa tanıttıklarını iddia etmişler; diğer taraftan da Napolyon kumandasındaki orduları ile neredeyse dünyayı hakimiyetleri altına almaya kalkışmışlardır. Bu eşine ender rastlanan bir çelişki idi. Ayrıca Fransa, Avusturya'ya bir miktar sus payı vererek, Rusya ile birlikte Türkiye'yi paylaşmaya karar vermiştir (7 Temmuz 1807 Tilsit ve 13 Ekim 1808 Erfurt). Fakat, bu iki yayılmacı müttefik, birbirlerine düşünce bu paylaşma planı da tatbik edilememiştir. Bilindiği gibi, sonunda Avrupa, Fransız yayılmacılığına dur demiş ve Fransa'yı eski kabuğuna çekilmeye mecbur bırakmıştır. İşte bu yıllarda cereyan eden hadiseler son derece enteresandır. Avrupa ülkelerinde propagandası men edilen Fransız İhtilali'nin prensipleri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında, özellikle Hristiyan unsurlar üzerinde bütün hızıyla yayılmaya ve propagandası yapılmaya başlanmıştır. Fransa ve Rusya'yı destekleyen diğer Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ne resmen baskı yaparak bir taraftan Yunanistan'a istiklâl verilmesini sağlamışlar, diğer taraftan da Balkan milletleri ile Ermenilere geniş muhtariyet verilmesini istemişlerdir. Bunlarla da yetinmeyen Rusya, Osmanlı Türkiyesi'ne karşı harp ilân etmiştir. Daha önce İran'ı yenmiş olan Rusya, Türkiye karşısında da başarılı olunca, yukarıda izah edildiği gibi, Erivan merkez olmak üzere, bölgede küçük bir Ermenistan oluşturmuştur. Fakat, Rusların oluşturduğu bu küçük Ermenistan, Ermenilerin arzu ettikleri bir devlet olmaktan ziyade, Rusya'nın İran ve Türkiye sınırında bir tampon bölge vazifesini gören ve Rusların mutlak denetiminde olan bir bölge olmuştur. Ayrıca, Ruslar, esas arzu ettikleri bölgenin ekonomik ve ticari hayatına sahip olmuşlardır.

Osmanlı Devleti, bir baskın halinde gelişen bu bölücü olaylara, içine düştüğü askerî zaaflar dolayısıyla, karşı koyamamıştır. Bir müddet sonra Osmanlı Devleti, önce Tanzimat ve sonra da Islahat fermanları ile bir dizi tedbirler alarak Fransa, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinden gelen baskıları hafifletmeye çalışmıştır. Bu fermanlarla Osmanlı Devleti, kendi eğitim teşkilâtının yanısıra Batılı ülkelere de Hıristiyan

milletler konusunda özel okul açmalarına izin vermiştir. Bu izinden istifade eden Fransa, İngiltere, Avusturya, İtalya ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Türkiyesi'ndeki gayr-ı müslimleri eğitmek maksadıyla okullar açmaya başladılar[18]. Osmanlı Devleti bu izni tamamen insanî düşüncelerle vermişti. Fakat, bu okulları açan Amerikalı, İngiliz ve Fransız yetkililer aynı insani düşüncelerle hareket etmemişlerdir. Eğitim verdikleri gayr-i müslim okullarında onlara Osmanlı idaresinden ayrılma ve isyan etme etme fikirlerini aşılamışlardır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi bu oluşumdan en çok yararlanan devlet Rusya olmuştur. Rakibine karşı üstünlük sağlamada her türlü hareketi mubah addeden Ruslar, Türkiye'ye karşı galip gelebilmek için Ermenilere her türlü yardımı vermeyi ve vaadde bulunmayı ihmal etmemiştir. Bunu en açık bir şekilde yaptığı devir ise, 1877-1878 Türk-Rus harbi devri olmuştur. Bu harp esnasında Ruslar, Ermenilerden hem asker olarak, hem de sivil teşkilât olarak faydalanmıştır. Ermeni gönüllü alayları Rus ordusunun öncü birliklerini oluştururken, sivil teşkilâtlar da Türkiye dahilinde isyan çıkartmak için kullanılmıştır. Bu harbin Türklerin yenilgisi ile bitmesi, Ruslarla müttefikleri Ermenilere, Türk bölgelerinden mal ve can kaybına sebep olan büyük tahribatlar yapmalarına zemin hazırlamıştır. Neticede, Osmanlı Devleti, bu işten en fazla zarar gören taraf oldu. Ayestefanos ve Berlin antlaşmaları ile Ermeni meselesi tamamiyle milletlerarası bir problem haline getirildi. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü durumdan istifade eden her devlet Ermeni hâmisi kesilerek onlar lehine ıslahat istemeye başladı. Ama bu ıslahat istekleri gerçekçi olmaktan uzaktı. Osmanlı Devleti'nin esas halkını teşkil eden Türkler ve diğer Müslüman unsurlar ile ilgili herhangi bir yenilik istenmez iken, gayr-i müslimler bilhassa Ermeniler için devletin birliğini ve bütünlüğünü hiçe sayan, vatandaşlar arasında eşitlik ilkesini bozan talepler yapılıyordu. Buna rağmen Osmanlı hükûmeti, istenen her türlü ıslahata evet demiş ve bununla ilgili her türlü yabancı gözlemciyi de kabul etmiştir. Fakat, ıslahat isteyenlerin maksatları başka idi. Ruslara, İngilizler de katılarak kendi menfaatleri için Ermenileri alet olarak kullanmaya başlamışlardır.

---

[18] Tafsilat için bakınız, U. Kocabaşoğlu, **a.g.e.,** ve M.H. Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar,** Ankara 1990.

Ruslar, 1828-29 harbinden sonraki dönemde kurdukları küçük Ermeni tampon bölgesini, yine kendi idaresinde genişleterek bir Ermeni devleti haline getirirken, İngilizler de Güney Kafkasya'dan Basra ve İskenderun körfezlerine kadar uzanacak bir Ermeni devleti kurma hareketine giriştiler. İngilizlerin maksadı, Rusların güneye inmelerine mani olacak, İngiliz kontrolünde bir tampon Ermeni devleti oluşturmaktı. Ermenilerin istiklali ile samimi olarak ilgilenme diye bir düşünceleri yoktu. Maksatları, Rusları İngiliz sömürgelerinden uzak tutacak bir tampon bölge oluşturmaktı. Fakat, bölgede tetkiklerde bulunan İngiliz yetkilileri, Ermenilerin her yerde azınlıkta olduklarını, azınlık halinde olan bir halka dayanarak devlet kurmanın riskli olacağını hükümetlerine hatırlatarak bu işten vazgeçmelerini sağlamışlardır[19].

Bu arada, başta Amerikan Misyoner Okulları ile diğer yabancı okulların eğitimi, Ermeniler namına kurulan hayır müesseseleri ve cemiyetler ile komiteler tarafından tahrik edilen, İngiliz ve Rus entrikaları ile kışkırtılan Ermeniler, kontrol edilemez hali gelmişlerdi. Ok yaydan fırlamıştı. Nihayet Ermeniler, 1893'de Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin önünde toplanarak devlete karşı açıkça isyan etmişlerdir. İngilizler ile Amerikalıların baskılarına ve tehditlerine rağmen Osmanlı hükümeti isyanı başarıyla bastırmıştır. Bu isyan teşebbüsünden sonra Amerikan eğitimi görmüş ve İngilizce bilen ve hadiselere önayak olan Ermeni ailelerin Amerika'ya götürüldüklerine şahit oluyoruz. Amerika'ya yerleştirilen bu militan Ermenilerle, İngiltere ve Amerika'nın yönettiği Türkiye aleyhtarı propaganda Avrupa ülkeleri ile Amerika'da en yüksek seviyesine ulaştı. Avrupa ve Amerika'da yürütülen bu Türk aleyhtarı kampanya, Birinci Dünya Harbi'nin başladığı yıllarda, Türkiye'de ve Türkiye dışında bütün Ermeni topluluklarını Türkiye aleyhinde faaliyete şevketti. Ermeniler resmen silâhlandırılıp Türk cepheleri içeriden çökertilmek istendi. Nihayet Türkiye, her medenî ülkenin emniyeti için yaptığı ve yapabileceği gibi, harp halinde ülke içinde düşmanca faaliyetleri tespit edilen Ermenileri tehcire tâbi tutmak mecburiyetinde kaldı[20].

---

[19] Gürün, **Ermeni Dosyası,** s. 118 vd.

[20] Tehcir olayı ile ilgili geniş bilgi için bakınız, A. Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,** Ankara, 1990.

Tehcir esnasında, Osmanlı hükûmeti'nin aldığı bütün emniyet tedbirlerine rağmen, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığını öğrenen bâzı kızgın grupların ve Kürt eşkıyaların, silahsız Ermenilere saldırması ve yüzlercesinin ölümüne sebep olması Türkiye için son derece üzücü olmuştur. Mesuller yakalanarak derhal idam edilmiştir. Nihayet, tehcir edilen Ermeniler, Suriye ve Lübnan topraklarına yerleştirilerek emniyetleri sağlanmıştır. Tehcire tâbi tutulup da Türkiye'den ayrılmak istemeyen ailelerin eski yerlerine dönmelerine izin verilmiştir[21].

Bu arada, enteresan, enteresan olduğu kadar da tabii bir gelişmeye şahit oluyoruz. Suriye ve Lübnan taraflarına mecburi iskâna tâbi tutulan Ermenilerin bir kısmının özellikle Amerikan kolejlerinde okuyup da İngilizce öğrenenlerin, Amerika'ya götürüldüklerini yeniden görmekteyiz. Amerika'ya gidemeyen Ermeniler ise, o ana kadar Ermeni meselesine karışmamış olan Fransızların el attığını görmekteyiz. Birinci Dünya Harbi'ne Ruslar ve İngilizlerle müttefik olarak giren ve harp sonunda Suriye ve Lübnan havalisini olan Fransızlar, Ermeni ileri gelenlerine birbir vaadde bulunarak onları yeni bir maceraya sürüklemişlerdir. Lejyonerliğin mucidi Fransızlar, Fransız üniformasını Ermenilere giydirerek Adana ve diğer Anadolu vilâyetlerine hücum ettirmişlerdir. Maksatları buraları işgal ettirip, Fransa kontrolünde bir Kilikya Ermeni Devleti kurmak ve Fransız menfaatlerini bu yolla korumaktı. Fakat, askerî eğitim görmemiş olan Ermeniler yenilince, Fransızlar da, tıpkı Amerikalılar gibi suç ortakları olan Ermenileri alıp Fransa'ya götürmüşlerdir.

Maksadımız, bu talihsiz insanların, Ermeni olsun Türk olsun, yaşadığı acıları tekrar ortaya koymak değildir. Fakat, Ermeni dostlarımızı nasıl insafsızca kullandıklarını burada bir defa daha belirtmek istedik. Bilindiği gibi bir insan düşmanını iki yolla yıkar: Birincisi, yiğitçe mücadele edip rakibini yenmektir. İkincisi ise, pek yiğitçe olmayan, dolambaçlı yollarla ve içeriden yıkmaktır. Osmanlı Türkiyesini, İngiltere, Rusya, Fransa ve hattâ Amerika Birleşik Devletleri bu ikinci yolla yıkmak istemişlerdir. Türkiye'deki azınlıklara, özellikle Ermenilere el atıp Türkiye'yi yıkmada bir ma-

[21] Bu konu üzerinde yaptırdığımız doktora tezi bitmek üzeredir. Pek yakında neşri sağlanarak istifadeye sunulacaktır.

şa olarak kullanmışlardır. İstediklerini elde ettikten sonra da Ermenileri yüz üstü bırakmışlardır[22]. Neticede, pek çok Ermeni hayatını kaybetmiştir. Ama, bu insaafsız mücadelede hayatını kaybeden Türklerin sayısı Ermenilere nisbetle üç misli daha fazla olmuştur[23].

Şayet bugün Ermeni meselesini takip edenler, ölen Ermeniler için birilerini suçlamak istiyorlarsa, suçlayacakları insanlar Türkler değil, Ermenileri maşa olarak kullanan ülkeler ile onlara alet olan militan Ermenilerdir.

Osmanlı Devleti altı asırlık bir hâkimiyetten sonra Birinci Dünya Harbi sonunda parçalanmıştır. Bugün Osmanlı Devleti'nin kalıntıları üzerinde yirmidört müstakil yeni devlet kurulmuştur. Bu devletleri kuran halkların hiçbiri Ermenilerin çektiği ızdırabı yaşamamıştır. Bunun en büyük sebebi olarak Osmanlı Türkiyesi'ni parçalamak isteyen yabancı devletlerin Ermenileri kendi emellerine alet edip kullanmaları olarak görülürse de, Ermeni din adamları ve militan grupların yaptıkları yanlışlıkları da bugünkü Ermeni halkının iyi değerlendirmesi gerekmektedir.

Bazı dostlarımız diyorlar ki, "öldürülen Ermenilerden dolayı Türkiye ve Türkler bizden özür dilesinler". Biz Ermenileri ne zaman öldürdük ki, kendilerinden özür dileyelim? Türkiye'yi yıkmada yabancı devletlerin Ermenileri maşa olarak kullandığı devirler hariç, sekiz asra yakın Türklerle yan yana, iç içe yaşayan Ermenilerin hangisinin burnunu kanattık? Kâzım Karabekir Paşa'nın Birinci Dünya Harbi sonunda başlayan Ermeni saldırılarını durdurmak için başlattığı askerî harekâtta, harp esnasında hayatlarını kaybeden Ermeniler ile daha önce tehcir olayı esnasında Kürt kabilelerinin hücumları ile ölen Ermenilerin haricinde Türkler, ne zaman ve nerede Ermenilerin hayatına kasdetmişlerdir? 1918-1921 yıllan arasında Ermenilerin Taşnak Partisi önderliğinde, kendilerine daha geniş bir Ermenistan yaratabilmek için Azerbaycan ve Doğu Anadolu cihetinde giriştikleri yayılma harekâtı esnasında yaptıkları katliâmlarda ne kadar Azerbaycan ve Anadolu Türkünün hayatını kaybettiği son yıllarda yapılan araştırmalar ve kazılarla

---

[22] A. A. Nassibian, **Britain and the Arraenian Question 1915-1923,** London, 1984, s. 249 vd.
[23] E. Uras, **Tarihte Ermeniler...,** s. 666-667.

ortaya çıkmaktadır[24]. Peki, bunların hesabını kimler verecek veya bunların hesabı kimlerden sorulacak? Bir zamanların hesabı kimlerden sorulacak?

Bir zamanlar, Anadolu'nun ve Güney Kafkasya'nın bir yerinden diğer yerlerine Romalılar, Persler ve Bizanslılar tarafından sürülen, savaşlara itilen ve çoğu kez ikinci sınıf bir vatandaş muamelesi gören Ermenilerin talihsizliği, rahat bir şekilde yaşadıkları Osmanlı Türkiyesi'nde, yeni emperyalist devletlerin ortaya çıkmasıyla daha da büyüyerek devam etmesidir. Ermenilerin bu talihsizliğinde, haçlılık ruhunu bırakmadan İslâm düşmanlığı yapan Kilisenin ve din adamlarının da büyük rolü olmuştur. İngiltere, Fransa, Rusya ve son devirlerde Amerika Birleşik Devletleri, emperyalist emelleri için Ermenileri bir maşa olarak kullanmışlardır. Ermeni'yi Türk'le, Türk'ü Ermeni'yle vuruşturmuştur. Pek çok masum insan bu badirelerde hayatını kaybetmiştir. Durum, emperyalist güçlerce öyle istismar konusu yapılmıştır ki, sonunda sağduyu sahibi Ermeniler isyan etmek durumunda kalmıştır. Kendilerine verilen himaye ve vaadlerin devam edeceğini ifade eden bir Fransız yetkiliye, bir Ermeni'nin verdiği cevap şu olmuştur: "Teşekkür ederiz. Bizim için iyilik yapmak istiyorsanız artık bizi himaye etmeyiniz. Eğer siz ve sizin Adana'ya gönderdiğiniz generalleriniz, hükümet memurlarınız bize bu şekilde anlatmış olsalar ve bu ümidi vermeselerdi, bizi birtakım tatlı emeller arkasında koşturacak teşvikâmiz (teşvik edici) sözler söylemeselerdi, biz de Türkler karşısında alnı açık gezecek ve hakikî vatanımıza geldiğimiz zaman, ta asırlardan beri olduğu gibi, yine yanyana ve kardeş gibi yaşayacaktık ve geçinmeye çalışacaktık. Fakat heyhat geçti. Biz Türk vatandaşlarımızın mukaddesatına tecavüz ettik ve evlerini yaktık ve insanî olmayan birçok fenalıklar yapıldı. Maalesef bu bir hakikattir. Biz de insanız. Onların yüzüne ne suretle bakacağız. Bakacak yüzümüz kalmamıştır. Bize iyilik yapmak istiyor musunuz? Bizi serbest bırakınız. Biz, mazinin acılarını, cezasını affettirmek için ağlayalım"[25].

Bu sözler, muhakkak ki aldatılmış pek çok Ermeni'nin hislerine tercüman oluyordu. Fakat, bâzıları, bu aldatmışlığı görememiş, militanca düşün-

[24] A. Süslü-G. Öğün-M.T. Serdar, **Van, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliâmları Gazilerle Mülakat,** Ankara, 1994, s. 7-8.

[25] **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Cilt: 26, Ankara, 1960, s. 177.

ce ve davranışlarla konuyu saptırmaya devam etmiştir. Herşeye rağmen, düşman tahrikleri ve vaadleri ile, aldatılan Ermenilere Atatürk, Millî Mücadele'den sonra Türkiye'ye gelip yerleşmelerini ve kendilerine diğer azınlıklara tanınan hakların tanınacağını bildirmesine rağmen onlar bu davete icabet etmemişlerdir[26]. Yukarıdaki satırlarda ifade edildiği gibi, belki de suçluluk duygusunun, üzüntü ve kızgınlığın verdiği psikolojik sebeplere, tehcire gönderilen ve Avrupa ülkeleriyle Amerika Birleşik Devletlerine giden Ermeniler Türkiye'ye dönmemişlerdir.

Bugün en çok Ermeni topluluklarını ülkelerinde barındıran Fransız ve Amerikalı dostlarımıza gelince: Biz Türkler, hürriyetçi demokrasi rejimini fazilet, ahlâk, adalet ve inançlara hürmet gibi daha nice insanlığı yücelten presiplerle dolu bir hayat tarzı olduğuna inandığımız için tercih etmiştik. Fakat, son yıllarda demokrasinin bu güzel prensiplerini öyle basit bir şekilde çiğnemeye ve yok etmeye başladılar ki, ister istemez gelecekle ilgili karamsarlık duygularına kapılmaya başladık. Nitekim, son yıllarda, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'da bâzı politikacılar, bir avuç daha fazla oy alayım diye akla hayâle gelmedik, son derece çirkin ve demokrasinin faziletlerini katleden davranışlarda bulunmaktadır. Yâni, bâzı fanatik Ermenilerin ki, yanlış bilgi ile yetişmişlerdir, oylarını alabilmek için açıkça yalan söylemekte ve gerçekleri inkâr etmektedirler. Bununla da kalmayıp mütecaviz bir hale gelmektedirler. Onların bu davranışları ise, ilmî şereflerini para ile satan sözde bir kısım araştırıcının, yazdıkları kitaplar ve makalelerle desteklenmektedir. Bu çirkinlikleri gördükten sonra, demokrasinin geleceğinden ve ilim adamlığının ucuzlamasından endişeye kapılmamak mümkün değil. Tarihî gerçekleri saptırarak insanları uzun süre aldatmanın mümkün olmayacağını ümit ederim bu dostlarımız da öğreneceklerdir. Dileğimiz, onların bu gerçekleri bir an evvel öğrenmeleri, bozulmasına sebep oldukları Türk-Ermeni dostluğunun yeniden ihyasına yardımcı olarak geçmişteki hatalarını affettirmeleridir.

Rus dostlarımıza gelince: Ermeni meselesinin başından beri içinde oldular ve hâlâ da olmaya devam ediyorlar. İşlerine geldikleri zaman Erme-

[26] M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1990, s. 114-121.

nileri desteklemişler, işlerine gelmediği zamanlarda ise onları yüz üstü bırakmışlardır[27].

1917 Bolşevik ihtilâli'nden sonra Rusya'nın yeni yöneticileri ile Türk yetkilileri arasında 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Andlaşması ile Sovyetler, o zaman kadar Rus ordusunda asker ve sivil olarak Türkiye aleyhinde vazife gören Ermeni birliklerinin ve teşkilatlarının lağv edildiğini bildirmişlerdir[28]. Fakat, bir müddet sonra Sovyetler, Ermenilere komünizmi benimsetebilmek için onlara Türkiye aleyhtarı fikirleri yeniden aşılamaya başlamışlardır. Bu, Rusların ne kadar gayr-i samimi olduklarını gösteren açık bir belgedir. Khuruşev'in başa geçtiği, Stalin istibdadının sona erdiğini zannettiğimiz 1950'li yılların sonlarında Ermenistan'da Türkler tarafından güya katledilen Ermeniler anısına büyük bir anıt dikilerek resmen Ermenileri kışkırtmaya başlamışlardır. Kanlı Asala örgütün faaliyetlerini desteklediğini Ermeni Kilisesi'nin başkanına kendi ağzından 1980'lerin başında ilân ettirmiştir. Halbuki, bir din adamının ağzından çıkan bu kin dolu sözler fevkalâde üzücü bir husustur. Gayr-i ihtiyari insanın aklına, Çarlık döneminde bazı Ermeni din adamlarının nasıl aldatıldıkları geliyor. Acaba, yine aynı oyun mu tezgâhlanıyordu?

Hayır, böyle olmadı. En azından biz böyle olmadığını zannediyoruz. Sonunda, Sovyet sistemi çöktü. Bu çöküşün üç büyük sebebi vardı: 1- Merkezî Planlamacı Ekonomi'nin iflası, 2- Rus olmayan milletleri Sovyetleştirme (Ruslaştırma) plânının başarısızlığı, 3- Komünist Sovyet Sisteminin tenkidi, hak ve hürriyetleri kısıtlaması.

Gorbaçev'le başlayan açıklık siyasetinin hızla yayılması neticesinde yukarıda zikredilen aksaklıklar kısa sürede su yüzüne çıkmış ve her millet kendi mukadderatını tayin etme yolunu seçmiştir. 19-21 Ağustos 1991 darbesi bu dağılmayı durduramamıştır. Darbenin başarısızlığının ardından hemen bütün eski Sovyet Cumhuriyetleri, bu arada Ermenistan istiklâllerini ilan etmişlerdir. Güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar uzanan bölgede bin yılı aşkın bir süre yaşayan, fakat, daima azınlıkta kalmış olan Ermeni-

---

[27] **Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians against thc Turks,** neşr. A. Süslü, Ankara 1991; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...,** s. 759-761.

[28] M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** s. 13.

ler için, Emperyalist devletler eğer onları Osmanlıyı yıkmada bir maşa olarak kullanmasalardı, durum daha başka şekilde tecelli edebilirdi. Fakat, herşeye rağmen, elde edilen müstakil vatan onlar için büyük bir kazanç olmuştur. Bugün Ermenistan'da yaşayan Ermeniler ile diğer ülkelerde yaşamak durumunda kalan Ermeniler, çalışarak, birlik ve beraberlik içinde mutlu olmanın yollarını arasınlar. İyi niyetle yapacakları her teşebbüs, bütün milletlerden, özellikle Türklerden büyük destek görecektir. Yeter ki başkalarının haklarına ve menfaatlerine de saygılı kalsınlar.

Yanlış Tarih Anlayışı

Yukarıdaki izahlardan da görüleceği gibi, Ermenilerin tarihi, gerçekten dramatik bir seyir takip etmiştir. Bunun neticesinde de Ermeni tarihini objektif bir şekilde ortaya koyacak belgeleri ve kaynakları bulmak oldukça güç olmuştur. Ayrıca, bugünün modern ve objektif tarihçileri için Ermeni tarihi üzerinde çalışmak pek o kadar cazip gelmemektedir.

Bunun iki sebebi bulunmaktadır:

1- Her küçük milletin hayatında olduğu gibi, Ermenilerin de tarihlerinde istikrarlı bir istiklâl dönemi yaşanmamıştır. Dolayısıyla, Ermenilerin kültüre ve medeniyete katkıları az olmuştur. Bu ise, bilim adamlarının Ermeni tarihine alâkalarını azaltmıştır.

2- Daha önce doğru dürüst tarihleri yazılmamış olan Ermenilerin, ilk tarihleri bu yüzyılın başlarında sipariş ile yazdırılmıştır. Ne varki, bu, Ermeni dostlarımızda bir alışkanlık haline gelmiş ve sipariş yolu ile tarih yazdırma günümüze kadar devam etmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısı ile bu asrın başlarında Osmanlı Türkiyesi'ni parçalamak isteyen emperyalist devletlerin bir maşa olarak Ermenileri kullanmaları ve ortaya çıkan üzücü gelişmeler bu siparişçi tarihçiler tarafından saptırılarak yazıldığı için pek çok Ermeni, olayların gerçek yüzünü öğrenememiştir. Bu yanlış bilgilerle donanmış Ermeniler, objektif ilim adamlarının yazdığı eserlere tahammül edemiyerek onları ölümle tehdit etmişlerdir. Bu ise, Ermeni tarihini araştırıp yazmak isteyen bilim adamlarını bu sahadan uzaklaştırmıştır.

Neticede, Ermenilerin, son iki asırlık tarihleri objektif bir şekilde ortaya konamamıştır. Ermeni tarihçileri ile siparişle Ermeni tarihini yazan kişiler, Türk bilim adamları tarafından belgesel ilmî tartışmaya davet edildikleri halde bu davete, Prof. Dr. Levon Marashlian hariç hiç kimse icabet etmemiştir. Dolayısıyla, Ermenilerin kendi tarihleri hakkında, özellikle Türklere yönelik ithamları ile ilgili gerçekleri kendilerine anlatmak mümkün olmamıştır. Biz, daha önce de yaptığımız gibi, Türk bilim adamları olarak, Ermeni meslekdaşlarımızla, konuyla ilgili devletlerin arşiv belgelerini ortaya koyarak, Türkler ile Ermeniler arasında cereyan eden olayların gerçek yüzünü tartışmaya her zaman hazırız. İlmin ortaya koyacağı gerçekleri de kabullenmeye hazırız. Biz, Türkler Ermenilere düşmanlık değil dostluk yaptık ve bundan sonra da dostluk elini uzatmaya devam edeceğiz.

Ermeni dostlarımızı, devletlerarası hukuku çiğneyerek işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından derhal çekilmeye, aradaki anlaşmazlıkları sulh yolu ile halletmeye davet ediyoruz. Rusya'nın kışkırtmalarına ve entrikalarına inanmadan sulha yönelmelerini, Azerbaycan, Türkiye ve diğer komşu ülkelerle dostluk ve saldırmazlık paktları imzalamalarını öneririz. Ayrıca, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan bir avuç militanın zararlı faaliyetlerinden ve onların bugünkü Ermenistan için yaptıkları ve yapacakları vaadlerden uzak durmalarını ve onlara inanmamalarını dileriz. Onların, bugünkü Ermenistan'a faydadan ziyade zarar getirdiklerini Erivan hükûmetlerinin anladıklarını ümid etmekteyiz. Bugünkü Ermenistan halkını sulhe ve ekonomik refaha götürecek yegâne yolun komşuları ile barışarak, bölgenin ticaret ve ekonomik imkânlarından faydalanma olduğunu unutmamak gerekir. Bu barış ve işbirliği ne kadar erken başlarsa Ermeni halkının refah ve saadeti de o kadar erken başlayacaktır.[29]

[29] Ermenilerle ilgili yapılan şu yeni araştırmaları ilgilenenlere tavsiye ederiz: M. Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,** ATAM, Ankara, 2005; A. Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti,** ATAM, Ankara, 2005; Y. Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918),** TTK, Ankara, 2001; K. Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917,** TTK, Ankara, 2005; A. Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı,** TRUVA Yay., İstanbul, 2005; B.N. Şimşir, **Ermeni Meselesi, 1774-2005,** Bilgi Yay., Ankara, 2005.

boş sayfa

5. GÜRCİSTAN VE TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

70.000 km^2 alana ve 5.450.000 nüfusa sahip olan Gürcistan bir Kafkas ülkesidir ve başkenti de Tiflis'dir. Gürcüler ülkelerine "Sakartvelo", yani Gürcülerin ülkesi, adını vermişlerdir. Avrupalılar ise "Georgia" olarak bu ülkeyi adlandırmışlardır. Ruslar, "Gruzin veya Gruziya" adını vermişlerdir. İslâm ülkeleri ise, "Gürci ve Gürcistan" adını vermişlerdir[1]. Kuzey-doğusunda Dağıstan (Rusya Federasyonu), güney-doğusunda Azerbaycan, güneyinde Türkiye ve Ermenistan ile komşu bulunan Gürcistan'ın içinde Abhazya (8.600 km^2 ve 250.000 nüfus), Acarya (2.800 km^2 ve 400.000 nüfus) ve Güney Osetya (3.800 km^2 ve 300.000 nüfus) özerk bölgeleri bulunmaktadır. Ayrıca, bünyesinde başka azınlıkları da barındıran Gürcistan, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 9 Nisan 1991'de istiklâlini kazanmıştır.

Coğrafî Yapısı ve İklimi

Gürcistan'da birbirinden farklı üç ana bölge bulunmaktadır: Kuzey'de Büyük Kafkas sıradağları; merkez'de çukur bir bölge; güneyde Transkafkas dağları, Asya ile Avrupa arasında sınır olarak kabul edilen Büyük Kafkas sıradağlarının güney kısmı tamamen Gürcistan içinde kalır. Bu kısımlardaki en büyük yükseklik Shara tepesidir (5.204 m.). Yüksek tepelerin çoğunluğu buzullarla kaplıdır. Bu dağlık bölgenin güneyinde bunlara paralel olarak uzanan dik vadiler ve boğazlarla ayrılan daha alçak sıradağlar yer alır. Kar ve buzla kaplı tepelerden doğan Kodori, İnguri, Tshenis, Tskali ve Rioni gibi ırmaklar sularını Karadeniz'e boşaltırlar. Ayrıca, Hazar denizine dökülen Kura nehrinin Aragvi, Lori ve Alazani gibi kolları bu bölgededir.

---

[1] D.M. Lang, **A Modern History of Georgia,** London, 1962, s. 5.

Kuzeybatıda bir toprak kayması neticesinde oluşan Ritsa Gölü turistik bir merkezdir[2].

Gürcistan'ın ortasında meydana gelen tektonik çöküntüyü Suramski dağları ikiye böler. Batıda kalanlarına Kolhida ovaları denir. Dağlardan inen Dioni ve başka ırmaklar, taşıdıkları bol su ve killer yüzünden pek çok araziyi bataklık haline getirmiştir. Fakat Sovyet döneminde bu bataklıkların çoğu kurutularak bölge tarıma elverişli hale getirilmiştir. Sunamski dağlarının doğusunda kalan yüksek ovaları Kura nehrinin kolları sular.

Güneyde kalan üçüncü bölge ise dağ sıralarıyle yaylalardan meydana gelir. Küçük Kafkaslar adı verilen ve oldukça alçak olan bu dağların en yüksek tepesi Bol Abul dağıdır (3.308 m.). Bu sıradağlar ile deniz arasında dar ve bataklık bir kıyı ovası uzanır.

İklimine gelince: Gürcistan'ın iklimi çok değişiktir. Ülkenin batı kesimleri en çok yağış alan yerleridir. Yağış miktarı kıyılarda 1000 mm, dağlarda ise 2500 mm.'dir. Bu bölgede sıcaklık, astropikal özellikler gösterir. Kışlar ılık, yazlar sıcak geçer. Sıcaklık bölgenin denizden uzaklığına ve yüksekliğine göre değişir. Batum'da Ocak ayı sıcaklık ortalaması 5-56° C, Temmuz ortalaması 22-18° C'tır. Fazla yağış almayan Kura vadisinde yıllık yağış miktarı 50.8 mm'nin altında olmakla birlikte ısı yüksektir. Arazinin engebeli oluşu bir takım mahalli iklim farkları oluşturmaktadır. Özellikle yüksek yerlerde iklim oldukça serttir. Bu iklim farklılıkları bölgede değişik bitkilerin ve tarım alanlarının oluşmasına sebep olur. Alçak Kohida düzlüklerinde bataklıkta yetişen kamış ve otların dışında palmiye, bambu, okaliptüs gibi astropikal bölgelere has ağaçlar yetişir. Alçak yamaçlarda ise daha çok sarmaşık ve orman asmasiyle örtülü meşe ve kayın ormanları vardır. Daha yüksek yerlerde bu ormanların yerini Kafkas köknarı ve ladin ağacı gibi kozalaklılar alır. Tepelere doğru gidildikçe rododentronlara, alpin çayırlarına ve buzullara rastlanır. Kuru olan doğudaki stepler oldukça çıplaktır ve ancak yaylalarda yetişen bitkilere rastlanır[3].

---

[2] P.George, "Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", **Meydan Larousse,** İstanbul, 1971, s. 451.
[3] P. George, a.g.m., s. 451.

Ekonomi

Bu değişik iklime sahip Gürcistan'da en çok yetişen ürünleri, şöyle sıralayabiliriz: Çay, üzüm, çeşitli meyveler, Limon portakal, tütün, sebze, mısır ve tahıl. Bu ürünlerden yeterince üretilememektedir. Bunun en büyük sebebi ülkede modern teknolojinin bulunmamasıdır. Gürcistan'da 6.9 milyon hektar arazinin ancak 3.2 milyon hektarı tarıma müsaittir. Bunun 800.000 hektarı sürülebilmektedir. Fakat, 320.000 hektarlık kısmı yıllık çayf meyve ve üzüm yetişmesine ayrılmaktadır. Kullanılan topraklarda iyi verim alabilmek için sulamanın yeterli olması gerekmektedir. Kullanılan arazilerin %60'ı sulanmaktadır. Sovyet döneminde yetişen meyvelerin %90'ı diğer cumhuriyetler ve bilhassa Rusya Federasyonuna gönderilir ve karşılığında da başka ihtiyaç maddeleri alınırdı. Gürcistan ekonomisinin diğer dallarında olduğu gibi Sovyet sisteminin merkezi plânla yürüttüğü ekonomik sistem çökünce, tarım alanında da bir çöküş ve kriz dönemi başladı. İstiklalin elde edilmesinden sonra yapılan yasal değişikliklerle, kullanılabilen tarım arazilerinin %50'si özelleştirildi. Devlet çiftliklerindeki özelleştirme ise, o çiftliklerde çalışanlara verilmek suretiyle gerçekleşecektir. Bu değişikliklerden sonra Gürcistan Hükümeti, tarım alanında daha çok ürün almayı planlamaktadır[4]. Gürcistan'ın en çok ihraç ettiği tarım ürünlerinin başında çay, tütün, meyve, şarap ve maden suyu gelmektedir.

Gürcistan'da hayvancılık da oldukça gelişmiştir. Bilhassa dağlardaki, yüksek yaylalardaki otlaklarda bol miktarda çiftlik hayvanları, koyun, keçi ve sığır yetiştirmektedir. Ayrıca, tavuk çiftlikleri de oldukça boldur.

Gürcistan ekonomisinin diğer kesimlerini ise madenler, ormanlar, Sovyet döneminde' kurulan çeşitli fabrikalar ve turizm gelirleri oluşturmaktadır. Kvirila vadisindeki Ciatura, dünyanın en geniş manganez yataklarına sahiptir. Buradan Poti limanına sevkedilen manganez daha sonra çeşitli bölgelere dağıtılır. Tkibuli ve Tkvarçeli'de kömür üretilir. Bu kaynaklar çok geniş olmamakla birlikte yakın çevrede hiç kömür bulunmadığından büyük bir önem taşır. Doğuda, Mirzani yakınlarında petrol bulunmuştur.

[4] **Georgia Investment** Guide, Tiflis, 1996, s. 6.

Baku'dan gelen petrol boru-hattının ağzında bulunan Batum'da önemli petrol rafinerileri kurulmuştur. Kytais yakınlarında baryum, andesit ve kaolen elde edilmiştir.

Gürcistan'da ağır sanayi 1950'de Rustavi'de demir-çelik tesislerinin kurulmasından sonra gelişmiştir. Sovyet döneminde bu tesislerde Baku petrol sanayiinde kullanılmak üzere özel çelik borular yapılmakta idi. Fakat, Gürcistan'ın makina sanayii Tiflis'te toplanmıştır. Nitekim burada her türlü makina araçları yapılmaktadır. Bu arada, Batum'da çay toplama makinaları, Poti'de ulumbalı tarak dubaları ve Kytais'da Kamyon yapılmaktadır. Ayrıca, Batum, Tiflis ve Rustavi'de kimya sanayi gelişmiştir.

Gürcistan enerji kaynakları yönünden zengindir. Bilhassa hidroelektrik merkezlerinin sayısı 200'ü geçmektedir. Kafkas dağlarındaki kar ve buzulların erimesi ile ortaya çıkan ırmaklar üzerinde kurulan bu hidroelektrik santralleri sayesinde, yıllık enerji üretimi 8 milyon kilovvatsaati geçmektedir[5]. Bu arada geniş, ormanlardan azami istifade sağlanarak kereste, kağıt ve kibrit sanayii geliştirilmiştir.

Ulaşım

Gürcistan'ın başlıca ulaşım yolu Karadeniz kıyısında Tuapse-Sukumi arasındaki demiryoludur. Bu yol, ayrıca Tiflis ve Bakü'ye kadar uzanır. Bu ana demir yolundan ayrılan kollar Ermenistan'ın başkenti Erivan'a, Türkiye'ye, İran'a, Batum'a, Poti'ye, Tkvarceli ve Ciatura'ya uzanır. Ruslar, XIX. yüzyılda Kafkasları işgal edince üç ana kara yolu yapmışlardı. Sonradan onarılan ve asfaltlanan bu yollar Kafkas dağlarını aşarak Rusya ile irtibatı sağlarlar. Tiflis ile Ordjonikidze'yi bağlayan askerî yol ise Mamisonaki geçidinden, Suhumi ile Çerkask arasındaki askerî yol ise Kluhorski geçidinden geçmektedir. Ülkenin en büyük hava limanı ise Tiflis'te bulunmaktadır.

---

[5] R.B. Dobson, "Gcorgia and the Georgians" in **Handbook of Majör Soviet Nationalities,** London-Ncw York, 1975. s. 162.

Bilim ve Kültürel Hayat

Gürcülerin hayatında ilk ciddi eğitim 1783'de Rusların himayesine girdikten sonra başlamıştır. Rus yetkililer, Gürcü ileri gelenlerinin kaabiliyetli çocuklarını Petersburg ve Moskova'daki okullarında okutarak kendileri için yardımcı yetiştirmişlerdir. Ruslar, okutup yetiştirdikleri bu Gürcü gençlerini hem sivil idarede ve hem de Kafkaslardaki Rus ordusunda vazifelendirmişlerdir. Ruslar, 1828-29 yıllarında Kafkaslara tam olarak yerleştikten sonra Tiflis'i kendilerine merkez edinmişlerdir.

Tiflis, kısa zamanda Kafkasların en hareketli şehri oldu. Bilhassa XIX. asnn ikinci yansında Tiflis, eğitim, kültür ve ticaret merkezi haline geldi. Açılan Rus-Gürcü mektepleri ile Gürcülerin açtığı okullarda Gürcü gençleri tahsil görmeye başladılar. Fakat, bu az sayıdaki okullar Gürcülerin ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzaktı. Yetişen gençler, Gürcülerden ziyade Rusların hizmetinde çalışıyordu. Bu ise az sayıdaki Gürcü aydınını hiç memnun etmiyordu. Gürcülerin Ruslaşmasından endişe eden Gürcü aydınları seslerini duyurmak için ilk Gürcü gazetesi "Sakartvelos Gazeti" ni 1819-22 arasında çıkardılar. Uya Chavchavadze (1837-1907) önderliğinde başlayan aydınlar hareketi, Gürcü dili ve kültürü ile birlikte Gürcülerin haklarını savunmaya başladılar[6]. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Gürcü aydınları arasında çeşitli yeni grupların ortaya çıktığını görüyoruz. Bu grupların en önemlisi "Mesame Dasi" adlı radikaller grubu idi ki, bir müddet sonra bu grup Gürcistan'ın ilk Marxist grubunu oluşturmuştur. Bu grubun içinden ise Josef Dzhuglashvili, yani Stalin çıkmıştır ki, hem Gürcülerin ve hem de Rusya'imparatorluğunda yaşayan diğer insanların kaderini değiştirmiştir.

Gürcistan'da eğitim alanında en büyük hamle Sovyet döneminde olmuştur. Sovyet rejiminin her cumhuriyette başlattığı eğitim seferberliği, Stalin'ın yardım ile Gürcistan'da daha başarı ile yürütülmüştür. Bunun neticesinde Gürcistan'da okul sayısı ve okuma-yazma bilen oranı hızla yükselmiş ve II. Dünya Harbi öncesinde neredeyse ülkede okumamış sayısı yok denecek kadar azalmıştır. Bilhassa harpten sonra her alanda olduğu gi-

[6] Dobson, **a.g.m**., s. 164.

bi eğitim alanında da Gürcistan'ın iyi bir seviyeye geldiğini görmekteyiz. 1962'den itibaren ilk öğretim sekiz yıla çıkmıştır. 1971'de okul sayısı 4521, öğrenci sayısı ise 1.000.000'u geçmiş bulunuyordu. Gürcistan'da açılan 4521 okuldan 2962 tanesi Gürcü dilinde eğitim veriyordu. Geri kalan okullar ise Rusça ve diğer halkların dillerinde eğitim yapıyordu[7]. Görüldüğü gibi, Stalin sayesinde Gürcistan, diğer cumhuriyetlere göre şanslı olmuş ve eğitimde kendi dilini kullanma fırsatı bulmuştur. Bu ise, Gürcülerin sanat ve kültür alanında olduğu gibi, diğer konularda da milli şuurlarını korumalarını sağlamıştır. Nitekim, bunun neticesinde 1941'de Gürcistan İlimler Akademisi kurulmuştur. Bu Akademi'ye bağlı olarak 80 enstitü ve araştırma merkezi faaliyete geçmiştir. Bunların sayıları bugün 200'e ulaşmıştır. Tiflis Devlet Üniversitesi ile Batum Üniversitesi hemen her dalda öğretim yapan başlıca yüksek öğretim kurumlarıdır. 1991'de istiklalin elde edilmesinden sonra yeni üniversiteler açılmaya başlandı. "Uluslararası Kafkas Üniversitesi" bunların başında gelmektedir. Sovyet sisteminin getirdiği sıkıntılar atlatılır ve bu arada modernizasyona ve yeniden yapılanmaya gerekli hız ve dinamizm verilir ise, Gürcistan yeniden başarılı olmaya aday Kafkas Cumhuriyetlerinden biri olacaktır.

Gürcülerin kültürel hayatında Gürcü Kilisesi'nin rolü son derece önemlidir. Hristiyanlığın Ordodoks mezhebine inanan Gürcüler, bu dini Bizanslıların zoru ile kabul etmişlerdi. Uzun süre Bizans Ortodoks, Rus himayesine girdikten sonra da Rus Ortodoks kilisesi'nin tesirinde kalmasına rağmen Gürcistan Ortodoks Kilisesi, Gürcü kültürünün ve sanatının hamisi olmuştur. Edebiyat ve şiir alanında Gürcü kültürünün en parlak devri XVIII. asırla birlikte başlamıştır. Şhota Rustaveli ve Sulkhan Saba Orbeliant o devirde yetişen en büyük şahsiyetlerdir. Uzun bir aradan sonra Gürcü edebiyatı ve şiirinde ikinci parlak devir XIX. asrın ikinci yarısında olmuştur. îlya Chavehavadze, Akaky Tsereteli, Alexander Kazbeghi, Vazha Pshavela bu devrin en büyük edip ve şairleridir. Bunları, Galaktion Tabidze, Georgi Leonidze, Irakly Abashidze, Alexander Gomiashvili, Grigod Abasshidze, Sandrı Shanshiashvili ve Simon Chikovani takip etmiştir[8]. Bu arada, Sov-

[7] Dobson, **a.g.m.**, s. 177.
[8] Dobson, **a.g.m.**, s. 170.

yet döneminde, diğer sahalarda olduğu gibi, Gürcüler sanat ve kültür alanında büyük hamleler yapmışlardır.

Nüfus

Gürcistan'ın nüfusu bugün 6 milyona yaklaşmıştır. Nüfus 1989'da 5.450.000, 1970'de 4.686.000, 1959'da 4.044.000, 1939'da 3.450.000 ve 1913'de 2.601.000 idi[9]. Burada dikkat edildiği zaman en az nüfus artışı 1939-1959 arasında olmuştur. Bunun iki büyük sebebi vardı. Birincisi: İkinci dünya harbinde ölen askerlerin çokluğu; ikincisi ise 100 binin üzerinde Ahıska Türkü'nün Orta Asya ve diğer bölgelere sürgüne gönderilmesidir. Gürcistan nüfusunun büyük çoğunluğu Gürcüler (%75)'den oluşur. Ruslar (%6), Azeriler (%6), Ermeniler (%8), ve (%5)'i ise, nüfusunun diğer kısmını teşkil eder. Nüfusun %85'i hristiyan, %15'i Müslümandır. Gürcü nüfusunun %47.4'ü erkeklerden %52.6'sı ise kadınlardan oluşmaktadır. Cinsler arasındaki bu farklılık II.Dünya Harbi'nde erkek nüfustaki düşüşten kaynaklanmış ve hala da devam emektedir. Gürcistan'ın belli başlı şehirleri ise, başkent Tiflis (1.300.000), Kutaisi (240.000), Rustavi (158.000), Batum (137.000), Gori (70.000) ve Poti (51.000)'dir[10].

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Dışişleri Bakanlığı gibi Önemli bir vazifeyi ifa etmiş olan Eduard Şevardnadze, bugün Gürcü halkının hür iradesiyle cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Bu tecrübeli devlet adamının önderliğinde, Gürcü Hükûmeti büyük reformlar yapmak mecburiyetindedir. İflas etmiş Merkezi Planlamacı Ekonomik Sistemden bugünkü Piyasa Ekonomisi'ne geçiş için yapılması gereken değişikliklerin tam olarak yapılıp uygulanması gerekmektedir. Her ne kadar Gürcistan Hükûmeti bazı yeni yasalar ve yönetmelikler çıkarmış ise de, bunların tatbiki henüz istenilen şekilde olmadığı için beklenen neticeyi verememiştir. "Gürcistan'a Yatırım Rehberi"[11] adı altında neşredilen bir kitapçıkta bu değişiklikler anlatılmakta ve yabancı şirketlerin Gürcistan'a yatırım yapmaları istenmekte-

---

[9] F.F. Davitoya (ed.), **Sovict Georgia,** Moscow, Progress Publishers, 1972, s. 8; "Recent Population Figures for Central Asia and the Caucasus", **Central Asia and Caucasus Chronicle,** 8/6 (1989-1990), s. 2-3.

[10] **Georgia Investment Guide,** Tiflis, 1996, s. 8.

[11] Aynı yer.

dir. Fakat, diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, bu değişiklikleri iyi anlayan ve tatbik eden yönetici zümresi bulunmadığı için yabancı iş çevreleri Gürcistan'a gereken yatırımı yapamamaktadırlar. Bu tıkanıklığı gidermek için Gürcistan Hükûmeti, bürokratlarını ve diğer yöneticilerini bu değişiklikler hakkında iyi bir eğitime tâbi tutmalıdır. Gürcistan Hükûmeti, bu yeni değişiklikleri iyi hazmetmiş bir idareci zümresine kavuştuğu an, bu sıkıntılardan kurtulacaktır.

Tarihleri

Kafkasların Hıristiyan topluluklarından biri oldukları için, Gürcü halkının ortaya çıkışını Hıristiyan kaynakları şöyle nakleder: "Yafes'in oğlu Targamos (Targoma)'dan geldiği hakkında efsaneyi nakleden Saint Martin (II, 57, 176 vd.)'e göre, Gürcülerin efsanevi cedleri ve Targoma'nın altındaki Borçalı Çayı'nın ağzından, batıda Susam dağlarına kadar olan bölgede yerleşmiş ve Kartvel (Gürcü) Kavmi bundan türemiştir"[12]. Dolayısiyle bu kavmin yaşadığı bölgeye de "Gürcülerin Memleketi" manasında (Kartvel veya Sakartvelo) denmiştir. Kartvel ahalisi daha önceleri Van Gölü etrafında yaşarlar iken, M.Ö.IV. yüzyılda, kendilerinden önceki kavimleri kuzeye sürerek ve onlarla karışarak Kafkaslara bugünkü Gürcistan'a yerleşmişlerdir. Gürcülerin etnik teşekkülünde kendilerinden önce Kafkaslara yerleşen kadim Yunan asıllı halklar ile buraya gelen muhtelif Türk kavimleri, İranlılar ve Araplar önemli rol oynamışlardır. Gürcülerden önce bu bölgede yaşayan insanların yaptığı gibi Gürcü halka da İranlılara vergi vermeye başladı. M.Ö. I. asırda bu ülke Romalılar tarafından zaptedildi. Roma hâkimiyeti dört asra yakın devam etti. İçte bu devirde Gürcüler Hıristiyanlığı kabul ettiler[13]. M.S. III. asırda Roma ile İran arasında harp sahası haline gelen Gürcistan, IV. asırda bu iki devlet arasında taksim edildi. VII. asrın ortalarına doğru (643-645) Gürcistan Araplar tarafından işgal edildi.

Bütün bu devirlerde belki de Gürcülerden daha önce, bu bölgeye kalabalık Türk unsurların gelip yerleştiğini görüyoruz. O zamanlar ve daha sonraları doğu Avrupa'nın hâkim nüfusunu teşkil eden muhtelif Türk boylan, buraya bazen akıncı ve bazen de müttefik sıfatı ile geliyor ve memle-

[12] MirzaBala, "Gürcistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, s. 837.
[13] Lang, **A Modern History of Georgia**, s. 11-13.

ketin yaylak ve kışlağa elverişli bölgelerinde oturuyorlardı. Gürcü kaynaklarının belirttiğine göre bu Türk boylan, Gürcüleri İranlıların saldırısından korumuşlar ve buna mukabil de Gürcü krallarının dostları olarak ülkede yerleşmişlerdir[14]. Yine Gürcü kaynaklarının verdiği bilgiye göre, VII. ve IV. asırlarda önce İskitlerin, ardından da Buntürki ve Kıpçak adındaki Türk kavimleri Gürcistan'a gelip yeryeşmişleridir. Miladî devirlere gelince, Türk göçlerinin daha da kesifleştiğini görüyoruz. Ermeni müelliflerinin Hun, Bizans müelliflerinin Sabu adını verdikleri Türklerin V. yüzyılın sonlan ile VI. yüzyılın başlarında, önce Bizanslılann sonra da İranlıların müttefiki olarak, bütün Güney Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu işgal ettikleri bilinmektedir. Daha Arap hâkimiyeti devrinde Hazar Türklerinin Doğu Anadolu'yu ve Tiflis'i idareleri altına soktuklarını Gürcü, Ermeni ve Bizans kaynakları zikretmektedir[15]. Nitekim Araplar, bütün bu ülkelere "Hazarlar Memleketi" adını vermişlerdir. Hattâ Gürcistan, Selçuklular devrinde dahi Hazarlar memleketinin bir kısmı addedilmeye devam etmiştir[16]".

Gürcistan'da kurulan ilk kuvvetli devletin, Gürcü krallığı değil, Abhaza krallığı olduğunu görmekteyiz. Gürcistan'daki Arap hakimiyetinin zayıflaması üzerine bir Hazar prensesi ile evlenen ve II. Leo unvanını alan bir Abhaza prensi Abhazistan devletini kurmuştur. M.S. 800 yıllarından itibaren Hazarların yardımı ile bölgedeki Bizans hakimiyetine son veren II. Leo, kurduğu Abhazistan Devleti'ni kısa zamanda Kafkasların en kuvvetli devleti haline getirmiştir. En parlak dönemini 850-950 yıllan arasında yaşayan Abhazistan Krallığı, Gürcülerin Mingrel, İmeret, Kartlı ve Kahet aşiretlerini de Abhazistan'a bağlamıştı. X. asrın sonlarında Abhazistan Kralliği'nın zayıflaması üzerine Gürcü Krallığı ortaya çıkmıştır.

Abhazistan'da hâkimiyet, kral ailesi ile akrabalığı dolayısıyla Bagratoğullarından III. Bagrat (980-1014)'a geçmiş ve kendisi Abhazlann ve Karililerin kralı unvanıyla tahta çıkmıştır. IV. Bagrat, Tiflis'i Müslümanların elinden kurtarınca kendisi, "Abhaz, Karili, Kah ve Ran'lıların kralı" olarak ilân edilmiştir[17].

---

[14] M. Bala, a.g.m., s. 837.
[15] M. Bala, a.g.m., s. 838; W.H. Parker, **An Historical Geography of Russia,** London, 1968, s. 33.
[16] M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** Ankara, 1992, C. III, s. 20.
[17] Lang, **a.g.e.,** s. 28.

Bagrat hanedanının başarılı yönetimi ile ilk defa birliğini kuran Gürcistan XI. asrın ortalarından itibaren Selçuklu Devleti'nin baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesini sağlayan Alparslan (1063-1072), 1064 yılında Nahçivan yolu ile "Hazarlar memleketi"nin içlerine kadar girip Abhaz Kralı Bagrat b. Geyureg'i hem itaate almış hem de damadı olmuştur[18].

Hazar Türklerinin yardımı ile bir devlet haline gelmiş olan Abhazistan'ın kendi kuvveti ile Hazarların nüfûzundan kurtulamayacağını anlayan Bagrat hanedanından II. David (1089-1125), Kuzey Kafkasya'da Hazarların yerini alan Kıpçak Türkleri ile anlaşarak onların önemli bir kısmını Gürcistan'a davet etmiştir. Kıpçaklardan 50 bin kişilik bir ordu kuran Kral II. David, Haçlılarla ittifak yapmış ve 1122'de Tiflis'i Müslümanlardan geri alarak ülkesinin birliğini yeniden sağlamıştır. Kıpçakların desteğindeki II. David yerine geçen torunu III. Georgi (1156-1184) gibi, bir ferman neşrederek "Tanrı'nın inayeti ile Abhaz, Kartlı, Ran, Kah ve Somehlerin kralı ve şahinşahı" unvanı ile hükümdar olduğunu ilân etmiştir[19].

Gürcistan tarihinin en parlak devri III. Georgi'nin kızı Tamara (1184-1213)'nın hüküm sürdüğü dönem olmuştur. Bu devirde devletin sınırları Azerbaycan'dan Kuzey Kafkasya'ya, Erzurum'dan Gence'ye kadar uzanıyordu. Neredeyse Gürcistan bir Kafkas imparatorluğu haline gelmişti. Fakat, burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, Tamara devri Gürcistan'ın en parlak devri olmakla beraber hiçbir zaman mütecanis ve millî bir devlet olamamıştı. Devletin mukadderatına, orduyu, maliyeyi ve ekonomiyi ellerinde tutan Kıpçak Türkleri hâkim idi[20]. Bu arada Azerbaycan'a hâkim olan Selçukluların İldeniz kolu ile Gürcistan ordusunu teşkil eden Kıpçaklar, zaman zaman mücadeleye girmişlerse de iki kardeş kavim savaşmak yerine barışı tercih etmişlerdir[21].

---

[18] Köymen, **a.g.e,** s. 20.

[19] M. Bala, a.g.m., *İA*, s. 840.

[20] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bakınız, M. F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar,** TTK Yayını, Ankara 1992, s. 16-148.

[21] M. Bala, a.g.m., s. 840; E. Mercii, "The Atabegs of Azerbayjan", **A Short History of Turkish Islamic States,** Ankara, 1994, s. 160-163.

Bu sıralarda Azerbaycan'ı alan Celaleddin Harezmşah 1226'da Tiflis'i ve arkasından da Abhazistan'ı işgal etmişti. Gürcülerin başında bulunan Kraliçe Rusudan (1223-1247), hemen Kıpçaklardan bir ordu toplayarak Harezmşahlara karşı durmak istemiştir. Bu haberi alan Celaleddin Harezmşah, 1229 yılında harekete geçerek Kıpçaklarla temas kurmuş ve iki kardeş kavmin savaşmaması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Kıpçaklar, Gürcü ordusunu terk ederek Celaleddin Harezmşah ile savaşmaktan vazgeçmişlerdir[22] . Kıpçakların Gürcü ordusunu terk etmesinden sonra rakibi üzerine hücum eden Celaleddin Harezmşah, Gürcü krallığına son darbeyi indirmiştir. Bu mağlubiyetten sonra Gürcistan Krallığı oldukça zayıflamıştır.

Ne var ki, Gürcistan için sıkıntılar sona ermemişti. Harezmşahların idaresinden biraz kendini toplamaya başladığı sırada Moğol istilasına uğramıştı (1231). Her ülkede olduğu gibi Moğollar, Gürcistan'da da maddî yıkıma sebeb olmuşlardır. Bir müddet sonra İran merkez olmak üzere kurulan İlhanlı Devleti (1256-1344), Gürcistan'da Moğol hâkimiyetini devam ettirmiştir. İlhanlılar döneminde Gürcistan Krallığı, Abhazistan ve Gürcistan adları altında iki eyalete ayrılmıştır. Burada hemen işaret etmek gerekir ki Gürcistan, İlhanlılar devrinde ekonomik ve ticarî alanda oldukça rahatlamıştır[23].

İlhanlıların 1340'lara doğru zayıflamasından faydalanan Gürcistan istiklâlini yeniden kazanmaya muvaffak olmuştur. Ne varki, V. Georgi (1340-1346) zamanında kazanılan bu istiklâl Karakoyunlular ve Akkoyunlular hâkimiyeti ile sona ermiştir. Bundan sonra gelen Timur işgali, Gürcistan'ı ekonomik yönden oldukça sarsmıştır[24].

Bilindiği gibi, İstanbul'un Türkler tarafından 1453'de feth edilmesi yeni bir çağın başlangıcı olmuştu. Bizans'ın ortadan kalkmasını sağlayan bu değişiklik en çok Gürcistan'a tesir etmiştir. Hıristiyan Gürcü Krallığı çoğunlukla manevî ve zaman zamanda maddî destek gördüğü Bizans'ın yıkılmasından menfî yönde etkilenmiştir. Artık Gürcistan, Hıristiyan Bizans'ın doğudaki üssü durumundan çıkmış, kaderi ile başbaşa kalmıştır.

---

[22] M. H. Yinanç, "Celaleddin Harezmşah[11], **İ.A.,** C. III. s. 51.
[23] M. Bala, a.g.m.,s. 841.
[24] Lang, **a.g.e.,** s. 31.

Gürcistan tarihinin, XV. asrın ortalarından XIX. asrın başlarına kadar süren 350 yıla yakın bir dönemde Osmanlı Türkiyesî ile Safevi İran'ın tarihleri ile iç içe cereyan ettiğini görmekteyiz. Diğer bir deyişle, Gürcistan, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti'nin Kafkasya mücadelesinde bir nevi harb sahası durumuna düşmüştür. Dolayısıyla, her harb sahası olan ülkenin başına geldiği gibi, Gürcistan'ın maddeten ve manen yıpranmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler aynı zamanda Gürcistan'ın parçalanmasına ve küçük krallıklara ayrılmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim XVI. asrın ortalarına doğru Gürcistan, Kartliya (merkezi Tiflis), Kahetya (merkezi Zagemi) ve İmeretiya (merkezi Kutayis) olmak üzere üç küçük krallığa ayrılmış bulunuyordu. Derebeylik usulünün son derece inkişaf etmiş olduğu bu devirde, bu küçük Gürcü krallıklarının dahili birliği sadece sözden ibaret kalmıştır. Hakikatte, her krallık, kralın hâkimiyetini hiçe sayan ve haricî kuvvetlere (özellikle Osmanlı ve İran'a) dayanarak, ona karşı zaman zaman silâh kullanan birçok siyasî gruplardan meydana gelmiştir.

Gürcistan'ın bu hale gelişine sebep olan siyasî gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür: Sırasıyla, II. Bayezid (1481-1512), I. Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) zamanlarında Gürcistan'ın güney ve güneybatı bölgeleri Osmanlı Devleti tarafından işgal ve ilhak edilmişlerdir[25]. Osmanlı Devleti'nin bu başarısına rağmen Gürcistan tam olarak itaat altına alınamamıştır. Bunun en büyük sebebi Safevi İran'ın devamlı olarak Osmanlılar aleyhinde faaliyette bulunmaları ve Gürcüleri Türkiye aleyhinde kışkırtmaları idi. Sonunda, Türkiye ile İran, 1 Haziran 1555'de Amasya'da yaptıkları barış antlaşması ile aralarındaki rekabete, geçici de olsa, bir son vermişlerdir. Bu antlaşmaya göre, Gürcistan'ın Güneydoğu kısımları İran'ın; Güneybatı kısımları da Osmanlılar'ın hâkimiyetinde kalmıştır[26].

Ne var ki, 1555 Osmanlı-İran andlaşmasından bir yıl sonra yani 1556'da Astrahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi Orta Asya ve Kafkas Müslümanlarını telâşa sürüklemiş ve Osmanlıların bu Rus ilerleyişini dur-

[25] Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Kafkasya siyaseti hakkında geniş bilgi için bkz M.F. Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590),** Ankara 1993.

[26] Antlaşmanın tam metni için bkz; Kırzıoğlu, **a.g.e.,** s. 243-249.

durması istenmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Devleti, 1569 Astrahan Seferi'ni tertip etmek mecburiyetinde kalmıştır. Kafkasya'nın Kuzeyindeki bu gelişmeler, ister istemez Güney Kafkasya'yı ve Gürcistan'ı da etkilemiştir[27]. Bazı Gürcü Prenslikleri ile ittifak yapan İranlılar, bölgede askerî faaliyete girişince, Osmanlı Hükûmeti Gürcü Prenslerine mektup yazarak İran tarafını terk etmelerini istemiştir. Bu isteğin yerine gelmemesi üzerine Osmanlı Padişahı III. Murad (1574-1595), Mustafa Paşa kumandasındaki bir orduyu bölgeye göndererek 1578'de rakiplerini mağlup ederek Tiflis'e girmiştir. Fakat, bu Osmanlı ilerleyişi 1582'de müşterek Gürcü-İran ordusu tarafından durdurulmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa kumandasında yeni takviye kuvvetleri göndermek mecburiyetinde kalmıştır. Ferhat Paşa, Gürcülerle İranlılar'ı 1584 yazında yenerek bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Böylece Osmanlılar'ın Kafkasya hududu genişlemiş, Azerbaycan ile beraber Gürcistan Türk sınırları içine alınmıştır[28].

Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Azerbaycan üzerinde sağladığı kontrol İranlıları oldukça rahatsız etmişti. Nitekim, Şah Abbas I (1587-1629), hazırladığı kuvvetli bir ordu ile Gürcistan'daki Osmanlı kuvvetlerini mağlup ederek ülkenin doğu kısmını, özellikle Kahetiya ve Tiflis'i işgal etmiştir. Gürcü halkının mukavemetine ve Osmanlı hükûmetiyle işbirliğine kızan İran Şahı, ülkede büyük katliam ve tahribat yapmıştır. Bununla da yetinmeyen İran hükümdarı, 150.000 Gürcü'yü yurtlarından zorla çıkararak Güney İran'a sürmüştür. Bu katliamlar ve sürgünler neticesinde bölgedeki Gürcü nüfusunun yarıdan fazlası yok olmuştur. O zamanlar 60.000 kişilik canlı bir ticaret merkezi olan Tiflis şehrinin nüfusu 20.000'e düşmüştür. Ziraat ve bilhassa ipekçilik tamamıyla sönmüş ve ülkenin ticarî hayatı durmuştur. Halk, İranlıların koyduğu ağır vergiler dolayısıyla sefil bir hale düşmüştür[29]. Bir asra yakın bir süre Gürcistan'ın önemli kısmı İranlıların tayin ettiği genel valiler tarafından yönetilmiştir. Bu valiler kanalıyla İranlılar Gürcülerden ağır vergiler almışlardır.

---

[27] Tafsilat için bkz; M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 1O (1981), s. 279-302.

[28] Kırzıoğlu. **a.g.e.,** s. 344-388.

[29] M. Bala, a.g.m., s. 842; Lang, **a.g.e.,** s. 33.

1720'lere doğru İran'daki Safevi hanedanının zayıflamasından istifade eden Rusya Çarı I. Petro (1682-1725), Azerbaycan'a kadar ilerleyince, bölgede yeni bir rakip istemeyen Osmanlı Devleti, derhal bir ordu göndererek Tiflis'i işgal etmiş ve Rusların geri çekilmesini istemiştir. Sonunda, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir sulh yapılmış ve Kafkasya bu iki devlet tarafından paylaşılmıştır. Bu antlaşma ile Gürcistan yeniden Osmanlı hakimiyetine girmiş ise de, İran'da hâkimiyeti eline geçiren Afşar Türkmenlerinden Nadir Şah, bu bölgelerin çoğunu Ruslar'dan ve Osmanlılar'dan geri almıştır. Fakat, güney ve günebatıdaki bazı Gürcistan toprakları Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam etmiş ve bir müddet sonra da Osmanlı Devleti tarafından temelli olarak ilhak edilmiştir. Bu bölgenin Türkiye'ye ilhakının en büyük sebebi, Meşhetya veya Ahıska bölgesine daha önce yerleşmiş olan Kıpçak Türklerinin zamanla İslâmiyeti kabul etmeleri ve kendilerini Osmanlı Türklerinin birer parçası addetmelerinden kaynaklanmıştır.

Bir kısmı bugünkü Gürcistan sınırlan içinde kalan Meşhetya veya Ahıska bölgesinde kesif bir Türk nüfusu yaşamakta idi. Türkiye hudutları içinde kalan ve aralarında bir kısım Gürcü kökenli müslümanların da bulunduğu, fakat çoğunluğunu Oğuz ve Kıpçak Türklerinin oluşturduğu Poti, Artvin, Ardahan, Oltu gibi yerleşim bölgeleri üzerinde bazı Gürcü tarihçilerin "buralar eskiden Gürcistan'ın bir parçası idi, geri verilmelidir" tarzında iddialarda bulunmaları, hem tarihî hem de etnik gerçekleri yansıtmamaktadır[30].

Daha önceki sayfalarda da izah edildiği gibi, pek çok Türk kavminin Gürcistan'a gelip yerleşmeleri ve Gürcü halkının oluşmasında mutlak pay sahibi olmaları tarihî bir gerçektir. Ayrıca, İslâma giren insanların sayısı oldukça kabarıktır. Biz bir komşu olarak bu oluşumdan mutluluk duyuyoruz. Bugün 5,5 milyona varan Gürcistan nüfusunun 1,5 milyona yakını Müslümandır ve bunların çoğunluğu da Türk kökenlidir. Biz yine bilmekteyiz ki, Müslümanlığı ve Türk kültürünü kabul etmiş bir miktar Gürcü kökenli dostlarımız aramızda yaşamaktadır. Şurası bir gerçektir ki, bu gruplar iki komşu ülke arasında dostluğun ve işbirliğinin gelişmesinde birer köprü ro-

[30] S. Canaşia- N. Berdzenişvili, "Türkiye'den Haklı İsteklerimiz", **Tarih ve Toplum,** 8/46 (1987) s. 49-53.

lü oynayacaklardır. Ve biz Türkler, bundan son derece mutluluk duyacağız. Böyle bir dostluk ve işbirliği imkânını sağlamak için hem yarın ki hem de şimdiki ilişkilerimiz iyi bir zemin oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi yarın ki Türk-Gürcü ilişkilerinde birbirimizi' üzecek veya utandıracak acı hadiseler olmamıştır. Ayrıca bugünkü hükûmetlerimiz aramızda yapılan anlaşmalar her alanda işbirliğini teşvik etmektedir.

Ne var ki, Türkiye ile Gürcistan arasındaki ilişkilerin aksine Gürcistan ile İran arasındaki ilişkiler üzücü hadiselerle doludur. Daha Önce Şah Abbas I döneminde yapılan haksızlıklar yetmiyormuş gibi, İran'da hâkimiyeti ele geçiren Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han da aynı siyaseti takip etmiştir. İran'da idareyi ele geçiren Ağa Muhammed Han, hâkimiyetini Kafkas ülkelerine de yaymak istemiştir. Nadir Şah'in 1747'de ölmesinden sonra Kafkas milletleri özellikle Azeriler ve Gürcüler istiklâllerini ilân etmişlerdi. Osmanlı Devleti, Avrupa cephesinde son derece meşgul olduğu için Kafkaslar ile ilgilenemiyordu. Bundan istifade eden yeni İran yönetimi Azerileri ve Gürcüleri kendi hâkimiyetlerine girmeye davet etti. İstekleri olmayınca da askerî harekâta başladı. 1795 yılında Tiflis'i işgal eden İran ordusu, şehri yerle bir etti. Pek çok insan katledildi. Kiliseler yıkıldı. 15 bin Gürcü de İran'a esir olarak götürüldü[31].

Halbuki Osmanlı Türkiyesi'nin güney ve güney-batı Gürcistan'da gösterdiği hoşgörüyü İran gösterseydi Gürcistan bu kadar sıkıntıya düşmeyecekti. Nitekim Türk hâkimiyetinde kalan İmeretya, Mingrelya ve Guriya bölgesi halkı baskı ve korkudan uzak tamamıyla kendi hayatlarını yaşamışlardır[32].

İranlıların insafsız tutumları, Gürcü prenslerini himaye için arayışlara sevk etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bilhassa 1683 Viyana bozgunundan sonra devamlı olarak Avrupa cephesinde uğraşması Gürcüleri kilisenin de teşviki ile Rusya'nın himayesini istemeye sevk etmiştir. Moskova için Gürcistan'ın şahsında Kafkaslarda bir Hıristiyan Ortodoks üssü oluşturmak cazip görünse de bu isteğe hemen cevap vermemiştir. Şah Abbas I'in 1614'te

[31] Lang, **a.g.e.**, s. 38; J. Malcolm, **History of Persia,** London, 1829, II, s. 191.
[32] Lang, **a.g.e.,** s. 34.

Gürcistan'da yaptığı katliam ve tahribattan çok korkan Gürcüler, Kaheti Kralı I. Teymuraz kanalıyla Rusların himayesini istemiş ise de bu isteklerine müsbet bir cevap alamamışlardı. Fakat Rusya Petro I zamanında Kafkaslara yakın ilgi göstermeye başladı. Kafkasya'nın ticarî imkânlarından istifade etmek isteyen Petro I, 1716'da bölgeye bir keşif heyeti göndermişti. Bu keşif heyetinin verdiği müsbet raporlar ve İran'ın içine düştüğü kriz Petro'yu 1723'te Kafkasya seferine çıkarmıştı. İşte bu sefer esnasında Petro, iki Hıristiyan halkın (Gürcüler ve Ermeniler) farkına varmış ve onlarla temasa geçmeyi kararlaştırmıştı. Bu zamanlarda merkezi Tiflis olan Kartliya Gürcü Krallığı'nın başında VI. Vakhtang (1703-1723) bulunuyordu. Son derece sulhperver ve sanatkâr ruhlu bir lider olan Vakhtang ülkesini mümkün olduğu kadar hadiselerden uzak tutmaya ve onların ekonomik ve kültürel yönden kalkınmalarına yardımcı olmaya çalışmıştır. Hatta Petro önderliğinde Rus ordusu Kafkasya'ya indiği zaman endişeye kapılan İran Şahı Hüseyin, kendisinden askerî yardım istemiş ise de harbe karışmak istemeyen Vakhtang, bu isteği kabul etmemiştir. Onun bu tutumunu öğrenen Rus Çarı son derece memnun kalmıştır[33]. Fakat bu sanatkâr ruhlu Gürcü kralı, Osmanlı ordusunun Petro'nun Güney Kafkasya'ya inişini durdurmak maksadıyla ileri harekâta geçerek Tiflis'e girmesi üzerine başkentini terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Astrahan'da Ruslara sığınan Vakhtang, orada 1737'de ölmüştür. Bir müddet sonra Tiflis, İran Şahı olan Nadir Şah tarafından işgal edilmiş ve kinci Teymuraz'ın Kartliya Kralı olmasına izin vermiştir. Teymuraz'ın oğlu İrakli, Nadir Şah ile Hindistan seferine gitmiş ve gösterdiği kahramanlıklardan dolayı takdir edilmiştir. Nadir Şah, sevip takdir ettiği ve itimad duyduğu İrakli'yi Kahetya Kralı yapmıştır. Teymuraz'in 1760'ta ölmesi üzerine oğlu İrakli, Kahetya ve Kartliya krallıklarını bir araya getirerek birleşik Gürcistan Krallığı'nı kurmuş ve II. İrakli unvanı ile Gürcü tahtına çıkmıştır. Birleşik Gürcistan Krallığı, ülkenin Rusya'nın himayesine 1783'de girişine kadar varlığını devam ettirmiştir.

1768 Osmanlı-Rus harbi her iki tarafı müttefik aramaya sevk etmişti. Ruslar, bir elçi göndererek Gürcistan'ın kendi saflarında Osmanlıya karşı

[33] Lang, **a.g.e.**, s. 35.

çarpışmasını isterken, Osmanlılar da Kafkas Müslümanlarına fermanlar göndererek Rusya'ya karşı savaşmalarını istemiştir. Rus Çariçesi Katerina, Alman asıllı Kont Von Todtleben kumandasında bir Rus kuvvetini Gürcistan'a göndererek Gürcü kuvvetleriyle birlikte Türkiye'ye karşı savaşmalarını istemiştir. Fakat bu Gürcü-Rus ittifakı fazla uzun sürmemiş, Kont Von Todtleben, Gürcülere hakaret ederek ülkesine dönmüştür[34]. Gürcistan ile Rusya arasındaki münasebetler bir müddet bozulmuş ise de 1780'lerde yeniden düzelmeye başlamıştır. Rus Çariçesi Katerina'nin danışmanı ve sevgilisi olan Mareşal Gregori Potemkin, Gürcistan'ı küstürmenin yanlış olacağını, bu ülke üs yapılarak gelecekte Osmanlı Devleti'ne ve İran'a karşı mücadele etmek mecburiyetinin çıkacağını bu sebepten de Gürcistan'ın bir anlaşma ile Rusya'nın himayesine alınmasının zaruretini kabul ettirdi. Bunun üzerine taraflar arasında görüşmelere başlandı. Yapılan bu görüşmeler sonunda Gürcistan 1783 senesinde Rusya ile imzaladığı anlaşma ile kendisini o ülkenin himayesine sokmuştu. 1783'te Georgievsk'de imzalanan bu anlaşmaya göre:

Rusya Gürcistan'ın istiklâlini İran ve herhangi bir yabancı ülkenin işgaline karşı koruyacak Gürcistan kralları tahta çıkarken Rusya'nın onayını alacak; Kral İrakli, Rusya'nın tasvibini alarak başka ülkelerle görüşme yapabilecek; Rusya Çariçesi ve onu takiben gelecek hükümdarlar Gürcistan'ın düşmanlarını kendi düşmanları gibi addedecek; Rusya Gürcistan'ın iç işlerine karışmayacak; Gürcistan Ortodoks kilisesinin reisi Rusya Ortodoks Yüksek Sinodu'nda sekizinci derecede yeri olacak; Gürcistan'ın imtiyazlı ileri gelenleri Rusya aristokrasisi gibi olacak; Gürcü tüccarlarına Rusya'da, Rus tüccarlarına da Gürcistan'da kolaylıklar sağlanacak; Anlaşma devamlı olacak, ancak iki taraf isterse iptal edilecek veya yenilenecekti. Bu anlaşmanın bir ek maddesi vardı ki, buna göre Gürcistan Krallığı ülkesinde 4 topu olan iki tabur Rus askerini bulundurmayı kabul edecek; Rusya, Gürcistan'ın Türk hâkimiyetinde kalan topraklarını geri almak için yardım edecekti.

Rusya'dan bu güvenceleri alan Gürcistan, Türkiye ve İran'a karşı daha düşmanca bir siyaset takibine başladı. Fakat Rusya, 1787'de Gürcistan'a

[34] Lang, **a.g.e.,** s. 36.

gönderdiği askerî birlikleri geri çekerek Gürcüleri kaderleri ile başbaşa bıraktı, İrakli'nin düşmanca tavırlarına karşı Türkiye Gürcistan'a mukabelede bulunmadı. Fakat, daha önce zikredildiği gibi İranlılar, Gürcistan'ın Rusya ile işbirliği yapmamasını ve kendi hâkimiyetlerini tanımalarını istemiş, bu istekleri kabul edilmeyince de 1795'de başkent Tiflis'i yerle bir etmişler ve pek çok insanı da öldürmüş ve esir almışlardır. Gürcülerin başına bu felâket gelirken Rusya hiçbir harekette bulunmamıştır. Kral İrakli II, 1798'de üzüntüden ölmüştür.

Rusya, 1783 andlaşmasına göre, Gürcistan'a yardım edeceğine 1801'de Çar Paul I imzasıyla neşrettiği bir fermanla Gürcistan'ı ilhak ettiğini ilân etti. Hadisenin enteresan tarafı şudur ki, Rusya'nın devletlerarası hukuka aykırı olarak Gürcistan'ı ilhak etmesine medeni dünyadan hiçbir tepki gelmedi. Gürcü halkının arzusu hilafına yapılan bu ilhak harekelinden sonra Çarlık hükûmeti, Gürcistan'ı idare edebilmek için bu memlekette Rusya'da geçerli olan toprak köleliği rejimini tatbik etli. Gürcü köylüsü, Gürcü toprak ağalarının mülkiyetine verildi. Gürcistan'da millî ruhun oluşmasında büyük rol oynayan Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin istiklâline son verilerek, Rus kilisesinin bir şubesi haline getirildi. Rus Çarına sadık papazlar ve aydınlar yetiştirmek için Rus Gürcü okulları açılmaya başlandı.

Rusya'nın bu istilâcı ve emperyalist siyasetine karşı Gürcü halkı sessiz kalmadı. Rusya'nın İran ve Türkiye'ye karşı başlattığı harpleri fırsat bilen İmeretya Kralı Solomon başkanlığında ayaklandılar. Fakat hiç bir yerden yardım alamayınca Ruslar tarafından şiddetle bastırıldılar. Gürcistan'ın diğer bölgelerinde vuku bulan ayaklanmalar da aynı şiddetle bastırıldı. Ayaklanmaya katılanların önemli bir kısmı öldürüldü. Rus birliklerinin içinde öncü birlik olarak daha önceden vazifelendirilmiş olan Gürcüler, kendi soydaşlarına karşı Rus askerlerinin yaptığı katliama dayanamayarak isyan etmişler ise de, onlar da Ruslar tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır[35]. 1812'de Kaheti bölgesi halkı isyan ederek, Gürcü kraliyet ailesinden Prens Grigol'ü kral ilân etmişlerdi. İsyandan vazgeçmeleri hususunda Rus kumandanı Paulucci'nin verdiği ültimatom üzerine ayaklanan Gürcüler şu cevabı vermiştir:

[35] Lang, **a.g.e.,** s. 52.

"Ruslarla karşılaştırıldığımızda sayımızın ne kadar az olduğunu ve mağlub olacağımızı biliyoruz. Biz daha önce Rus Çarına sığınmıştık. Fakat, Çarın Gürcistan'a gönderdiği adamları bize o kadar kötü davrandılar ki, sonunda isyan etmek mecburiyetinde kaldık. Biz yeterince çektik. Burada kıtlık ve hastalıktan bizler ot yerken, sizin adamlarınız gelip vahşice elimizden yiyecekleri alıyorlar. Bizleri evimizden attılar, yiyecek ve şarap stoklarımızı yağma ettiler. Aynca gözlerimiz önünde hanımlarımızın ve kızlarımızın ırzına geçtiler. Böyle bir hayata nasıl tahammül ederiz? Biz bu vahşete zorla itildik ve mücadele ederek öleceğiz." Çarın bizim sesimizi duyacağına ve affedeceğine dair hiçbir ümidimiz yok"[36].

Gürcüler, Rus mezaliminden o kadar çekmişlerdi ki, çaresizlik içinde İran Şahlığından yardım istediler. Daha önce İran'a sığınmış olan Gürcü prenslerinden Aleksandr, Lezgilerden bir ordu teşkil ederek isyan eden soydaşlarına katıldı. Fakat, disiplinden mahrum isyancılar, Ekim 1812'de Rus kuvvetlerine yenildiler. Onları destekleyen İran ordusu ise, son süratle bölgeye kaydırılan General Kotluyarevsky kumandasındaki bir Rus ordusu tarafından mağlub edildi. Rusların Gürcüler ve İranlılara vurduğu darbenin neticesinde İranlılar on bin ölü verirken, Gürcülerin ne kadar kayıp verdiği bilinmemektedir.

Gürcüler, Rusların yaptığı bütün baskı ve vahşete rağmen yılmamışlar, bilhassa kilise papazlarının teşviki ile mücadelelerine devam etmişlerdir. Sonunda Ruslar, ileri gelen Gürcü papazlarının önemli bir kısmını ya öldürerek, ya da sürgüne göndererek mukavemeti önleyebilmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Ruslar, Gürcü ileri gelenleri ve Prensleri de Rusya'ya sürgüne göndermek suretiyle de ileride Gürcülere ayaklanma için öncülük yapabilecek insanları da ortadan kaldırmışlardır[37].

XIX. asrın ilk çeyreği, yalnız Gürcülerin değil, diğer Kafkas halklarının, özellikle Kuzey Azerbeycan Türklerinin de esarete düştüğü bir devir olmuştur. Devletlerarası hukuku hiçe sayan Çarlık Rusyası, hem Kafkasların ekonomik ve ticarî imkanlarını elinde bulundurmak ve hem de Kafkasları

[36] Lang, **a.g.e.,** s. 55.
[37] Lang, **a.g.e.,** s. 56.

üs olarak kullanmak suretiyle güneye inme siyasetini hızlandırmak istiyordu. Bu devirde Osmanlı Devleti ile İran'ın içine düştükleri krizlerle meşgul olmalarından istifade eden Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan'ın güney kısımlarında bir Ermenistan bölgesi kurarak emperyalist eylemleri için gerekli hazırlıkları yapma fırsatı bulmuştur[38].

Rusya, XIX. asrın ilk yarısında yalnız Gürcistan'a yerleşmekle kalmadı, aynı zamanda Azerbaycan'ı ve Abhazya'yı da işgal etti. Rusya'nın bu devirdeki en cüretkâr hareketi ise , Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan topraklan üzerinde kendi kontrolünde bir Ermeni devleti kurmak olmuştur. Rusların başlangıçtaki maksadı, bu Ermeni devletini İran ve Türkiye'ye karşı bir kalkan olarak kullanmak ve onların Kafkasya meselelerine karışmalarına mani olmaktı. Fakat, Türkiye ile İran'ın pasif kaldıklarını görünce, bu sefer Ermenistan'ı ve Ermenileri bu iki İslâm devletine karşı kullanmaya başladı.

Millî Diriliş: Rusya, başlangıçta Gürcülerin en azından bir kısmının samimi olarak istediği himayeyi ve dostane işbirliğini kısa zamanda unutmuş, Gürcistan başta olmak üzere, diğer Kafkas ülkelerini kanlı bir şekilde işgal ederek bölgeye yerleşmiştir. Rusya'nın bölgeye yerleşirken Tiflis'i merkez olarak seçmesi Gürcüler için iyi bir karar olmuştur. Ruslardan çok kötü muamele görmüş olan Gürcüler, başkentleri Tiflis'in, Rusya'nın Kafkaslardaki merkezi haline gelmesiyle ticaret hayatlarındaki müsbet gelişmeler ile teselli bulur hale gelmişlerdir. Gerçekten Tiflis, hem Rusya'nın Kafkasya'daki askerî ve idarî merkezi ve hem de bölgenin ticaret merkezi haline dönüşmüştür. Tiflis'in Kafkasya'nın ticaret merkezi haline gelmesinden ise ençok Gürcüler ve Ermeniler istifade etmişlerdir. XIX.asrın ilk çeyreğinde ekonomik ve ticaret alanında tam bir çöküntüye uğramış olan Gürcüler, aynı asrın ikinci çeyreğinde gelişen ticari imkânlar ile, biraz kendilerini toparlamaya başlamışlardır. XIX.asrın ikinci yarısında ise, bu ticaret hayatı ile ekonomik sıkıntılarının önemli bir kısmını atlatmışlardır. Bilhassa 1861'de Rus köylülerinin yarı köle durumundan kurtulmaları ile başlayan hareket, çok geçmeden Rus idaresinde yaşayan milletlerin hayatına

[38] Tafsilat için bkz. M.Saray, "Ermenistan Yol Ayrımında", **Kafkas Araştırmaları,** Sayı: II, İstanbul, 1996, s. 9-13.

da tesir etmeye başlamıştır. Nitekim, 1864'de Gürcü köylüleri de yarı köle durumundan kurtularak öz vatanlarında daha serbestçe yaşamaya başlamışlardır.

Gürcistan'daki bu müsbet gelişmeler, az sayıdaki okullardan yetişen aydınları, ülkelerine ve insanlarına daha çok değer vermeye sevk etti. Gürcistan'ın başkenti Tiflis'in Kafkasya'nın ticaret merkezi haline gelmesi, buralara İngiltere, Fransa ve İtalya'dan tüccarların gelmesine sebep oldu. Bu tüccarlar kanaliyle Gürcistan ile meseleleri Avrupalılarca da bilinmeye başlandı[39].

Gürcistan'daki bu olumlu gelişmeler iş adanlarının dikatini buraya çevirmelerine sebep oldu. Rus, Ermeni ve Avrupalı iş adamları fabrikalar kurmaya ve maden ocaklarını işletmeye başladılar. Ulaşım işini halletmek için 1872'de Tiflis-Poti arasında demiryolu hattı döşendi. Fakat, yapılan fabrikalarda ve açılan maden ocaklarında çalışan Gürcü işçilerine ve tarım alanındaki köylülere yapılan haksızlıklar ve kötü muamele Gürcü halkının galeyanına sebep oldu. Bu arada, Rus yönetiminin keyfi Ruslaştırma faaliyetlerini artırmaları bu huzursuzluğu daha da artırdı. Bu Rus baskısı Gürcüler arasında millî duyguların gelişmesine yol açtı. Tiflis'teki Rus yönetimi, Gürcülerin bir teşkilât kurmalarına izin vermediği için yapılan haksızlıklar gazetelerde, romanlarda ve mahallî toplantılarda hararetle tartışılır hale geldi[40].

Gürcüler arasında gelişen bu millî duygular ve Rus aleyhtarlığı 1877-78 Türk-Rus harbinden sonra biraz durulmuştur. Zira Ruslar, Türklere karşı harbi kazanınca Batum'dan Kars ve Ardahan'a kadar uzanan bölgeyi ellerire geçirmişler, bu ise Gürcüleri oldukça memnun etmişti. Fakat, bir müddet sonra Ruslar, bu bölgelere Gürcülerin yerleşmesine izin vermediği gibi, oraları Anadolu'yu işgal için üs olarak kullanmaya başlamıştır. Zaten Pan-Slavizmin, yanı Rus milliyetçiliğinin dorukta olduğu bu yıllarda, Rusların, Gürcüler gibi küçük milletlere değer vermediği iyice anlaşılmıştı. Bunu Rus idarecilerinin açıkça göstermesi Gürcü aydınları son derece üz-

---

[39] L.H. Rhinelandar, "Russia's Imperial Policy. The Administration of the Cıucasus in the First Half of the Nineteenth Century", **Canadian Slavonic Papcrs,** XVII/2-3 (1975), s. 218-234; Daha fazla bilgi için bkz., J.H. Gleason, **The Genesis of RussophobİIa in Great Britain**, Havard Univ. Press, 1950.

[40] Lang, **a.g.e.,** s. 88-102.

müştür. Kafkaslardaki idare sistemini daha da katılaştıran Ruslar, bölgenin her türlü ekonomik ve ticarî potansiyeline sahip olmak istediler. Kafkasların petrol şehri ve Azerbaycan'ın başkenti Bakü, 1883'de demiryolu hattı ile Tiflis'e bağlandı. Bunu kömür ocaklarının bulunduğu Tkibuli ve Kutays kasabaları arasındaki demiryolu hattı takip etti. 1890'lara gelindiğinde Bakü petrolü Batum kanalıyle dış dünyaya satılmaya başlandı. Bu ekonomik imkânlar ulaşım meselesini de halletti. Bölge telgraf hattı ile Rusya'ya bağlandı.

Rusların, başkalarını düşünmeden ve milliyetçi tavırlarda bölgenin bütün imkânlarını ellerinde bulundurmaları ister istemez yerli halkları, Özellikle Gürcüler ile Azerileri rahatsız etmeye başladı. Tiflis, Azeri ve Gürcü milliyetçilerinin, edip ve şairlerinin bir nevi buluşma merkezi haline geldi. Her iki tarafta, Rus baskısını ve sömürüsünü gazetelerde, romanlarda ve şiirlerde açıkça dile getirmeye başladılar.

Gürcüler arasında millî dirilişin öncülüğünün şair ve edip Prens İlya Çavçavadze yapmıştır, aynı zamanda, "Pirveli Dasi" yani, ilk Grup adını taşıyan edebî ve sosyal akımın da öncülüğünü yapan Çavçavadze bununla da yetinmemiş, Gürcü halkının, özellikle köylülerin uğradığı haksızlıkları gidermek için ekonomik meselelere de eğildiğini ve hatta, köylülere kredi veren bir bankayı da kurdurduğunu görüyoruz. "Hayat ve yasa" başlığı altında 1877-1881 arasında yazdığı seri yazılarla Gürcü halkının millî birliğini sağlamaya çalışmıştır. Çavçavadze'nin temellerini attığı bu milliyetçi hareket daha şuurlu bir şekilde Yakob Gogebaşveli tarafından devam ettirilmiştir. Okullaşma ve eğitim yolu ile Gürcü halkının ve dilinin daha da ileri gideceğini savunan Gogebaşveli, her hareketi ile Gürcistan'a olan sevgisini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kendisini aşın milliyetçiliğe kaymakla itham edenlere ise şu cevabı vermiştir: "Bizim duygularımız, ülkemiz, insanımız ve kültürümüz için son derece samimi işlerdir. Başka milletlerin hayatlarına ve kültürlerine saygılıyız. Rus panslavistleri gibi, diğer milletleri ezmeyiz, hor görmeyiz"[41].

[41] Lang, **a.g.e.,** s. 111.

Çavçavadze'nin kurduğu ve Gogebaşveli'nin geliştirdiği bu ilk grup, Giorgi Tseteli'nin önderliğinde oluşturulan ikinci grup "More Dasi" Gürcistan'ın meselelerini halletme için daha radikal bir yolun takip edilmesini savunmaya başladı. Bunların karşısına ise sosyalist aydınların oluşturduğu üçüncü grup "Mesame Dasi" çıktı. Bu üçüncü grubun önderliğini ise Noe Zhordania ile Karlo Cheidze yapıyordu. Esasında kanun dışı bir hareket olarak kabul edilen bu sosyalist grup, ülkede marksist fikirleri yaymaya çalışıyordu. Bu grubun önderleri arasına 1898'den itibaren Yosef Diugaşvili (Stalin) de katılmıştı. Fakat Zhordania Önderliğinde bu grubun büyük bir kısmı menşevik fikirleri destekleyince Stalin onları ve ülkeyi terkederek Lenin'in yanına gitti[42].

Rusya'daki 1905 meşrutî hareketleri, Rus idaresine düşen diğer ülkelerde olduğu gibi Gürcistan aydınları arasında da büyük yankılar yapmıştı. Gürcüler de diğerleri gibi seslerini ve dertlerini daha rahat duyurabileceklerdi. Gürcüler Tiflis'de kendi meclislerini oluşturmak için harekete geçtiler. Fakat, böyle bir gelişmenin Gürcistan'ın Rusya'dan kopmasına sebep olacağını düşünen Rus yetkilileri Gürcüleri engellemeye kalktı. Halkın bu engellemeye karşı koyması üzerine Rus askerleri, masum topluluğun üzerine ateş açarak 2000 Gürcü'nün ölümüne sebep olmuştur[43]. Gürcüler, meşrutî hareketlerden sonra serbestlik beklerken katliamla karşılaşmışlardı. Olaylar diğer komşu ülkelere de sıçrayınca, Rus Ordusu ülkeye el koydu.

Hadiseler durulduktan bir müddet sonra Petersburg'da açılan "Duma" için, her ülkede olduğu gibi, Gürcistan'da da seçimler yapıldı. Sosyalistleri temsilen Zhordania, milliyetçileri temsilen ise Çavçavadze seçildi[44]. Bu iki Gürcü lideri, ülkelerini Duma'da başarıyle temsil ettiler. Fakat, iki yıl sonra İlya Çavçavadze'nin bilinmeyen bir sebepten dolayı öldürülmesi, Gürcüleri son derece üzmüştür. Bu olaydan bir müddet sonra, Marksistlerin Ter-Petrosyan adlı bir Ermeni militan önderliğinde "Tiflis Devlet Bankası"nı soymaları ülkede malî sıkıntıya sebep olmuştur. Bu yıllarda Gürcüleri üzen üçüncü hadise ise kiliselerinin uğradığı haksızlık olmuştur. Gürcü

[42] Lang, **a.g.e.,** s. 121-131,134-136; R. Payne, **The Risc and Fall of Stalin,** London, 1965, s. 60-65.
[43] Lang, **a.g.e.,** s. 156-163.
[44] Lang, **a.g.e.,** s. 170-171.

Ortodoks Kilisesi, Rus Orodoks Kilisesi'ne bağlandığı günden itibaren serbestliğini ve malî kaynaklarını kaybetmişti. Gürcü papazları bu haklarını geri istiyorlardı. Fakat, Tiflis'de bulunan asker ve sivil Rus yöneticiler, kilisenin parasını vermedikleri gibi, kilisenin sanat değeri olan bazı ikonalarını satarak ceplerine indirmişlerdir[45].

Bu üzücü hadiselerin arkasından Gürcüler, ülkelerinde yaşanan sıkıntıların halledilmesini beklerken, I.Dünya Harbi başladı. Harb bahanesiyle binlerce Gürcü genci zorla askere alındı. Rus yetkilileri, Gürcülere, kendileri için Türkiye'den toprak alacakları vaadi ile onları teskin elti. Kurulan Gürcü Lejyonu, umumiyetle Gürcü gençlerinin çoğunu bünyesinde topladı. Enver Paşa'nın Sarıkamış bozgunundan sonra Rus birlikleri Anadolu'da ilerleyip Erzurum'a kadar geldiler[46]. Fakat, 1917 Bolşevik ihtilâlinden sonra Rus birlikleri geri çekilince. Gürcüler müşkil durumda kaldılar. Daha önce Ruslar tarafından işgal edilen Kars, Ardahan, Van ve Bitlis yeniden Türklerin eline geçti.

1917 ihtilâlinden sonra Petrograd'da kurulan OZAKOM adlı bir komite Kafkas ülkelerinden Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan özel bir idare şekli oluşturdu. Fakat, bir müddet sonra Menşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri üzerine yeni bir Kafkasya yönetimi oluşturuldu. Bu arada, Rusya'da iç harbin başlaması, bölge ülkelerini daha müstakil hareket etmeye sevk etmiştir. Gürcüler, Eermeniler ve Azeriler bir araya gelerek "Demokrat Kafkasya Federasyon'unu, 28 Nisan 1918'de kurmuşlardır. Bu müstakil ülkeyi ilk tanıyan Osmanlı Türkiyesi olmuştur[47]. Fakat, milliyetçi davranışlar, bu üçlü federasyon'un dağılmasına sebep olunca, her bir grup kendi müstakil cumhuriyetini kurmuştur.

26 Mayıs 1918'de Gürcistan Cumhuriyeti istiklâlini ilân etmiştir. Bu arada Türkiye ile Bolşevik Rusyası arasında imzalanan Brest-Litovsk andlaşmasına göre Artvin, Ardahan ve Kars'ın Türkiye'ye verildiği açıklandı. Gürcü hükûmeti bunu kabul etmiyerek Türkiye'ye harp ilân etti. Fakat,

---

[45] Lang, **a.g.e.,** s. 177-178.

[46] W.E.D. Allen-P. Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,** Türkçe terc., Ankara, 1996, s. 328-337.

[47] Lang. **a.g.e.,** s. 204.

Türk kuvvetleri karşısında yenilince sulhü kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Batum Gürcistan'a, diğer üç şehir de Türkiye'ye bağlandı. Bu durum, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 1921'de imzalanan Moskova Andlaşması ile de teyid edildi.

Diğer taraftan, Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte Gürcistan büyük devletler tarafından tanınmış ve Milletler Cemiyeti'ne de üye olmuştu. 7 Mayıs 1920'de Sovyet Rusya tarafından da tanınan müstakil Gürcistan Cumhuriyeti, Ankara'ya bir sefir göndererek Türkiye ile ilişkilerin dostane bir şekle sokmuştur.

Ne var ki, bütün dünyanın Gürcülere tanıdığı bu istiklâli Sovyetler tanımamıştır. İç harbi bitiren Kızılordu, istiklâline kavuşmuş Orta Asya ve Kafkasya ülkelerini birbir işgal etmiştir. Sovyet rejiminin önde gelen liderleri arasına giren iki Gürcü, Stalin ve Ordjonikidze'nin istekleri ile Sovyet Kızılordu birlikleri Gürcistan'ı işgal etmişlerdir. 25 Şubat'ta Gürcistan'da Sovyet rejimi Moskova'ya bağlı yeni bir hükümet kurmuştur. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, Gürcistan'ı diğer Kafkas ülkeleriyle birlikte oluşturulan Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi haline getirdiler. Maksat, diğer Kafkas halkları ile birlikte Gürcüler arasındaki milliyetçi duygulan yok etmek ve Sovyet rejimini yerleştirmekti. Daha önceden Menşevik Gürcülerin katkısıyle sanayi dallarının devletleştirilmesi, yeni düzenin yerleşip kuvvetlenmesine büyük katkısı oldu. Fakat, uzun süre devam eden iç ve dış mücadelelerden ve yokluklardan bıkmış olan Gürcü köylüleri, durumlarının düzeltilmesi için acil tedbirler alınmasını istemiştir. Bunu isyan zanneden Sovyetler, köylüler üzerine askeri birlikler sevk ederek binlercesinin ölümüne sebep olmuşlardır. Bunu fırsat bilen Sovyetler, ülkede ne kadar milliyetçi var ise, hepsini temizlemişlerdir. Hatta, Gürcistan Komünist Partisinde dahi Gürcü üyeleri yok etmişlerdir.

5 Aralık 1936'da Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Stalin'in direktifi ile dağıtıldı. Gürcistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin üyesi oldu. Yine Stalin'in talimatı ile Gürcistan'a yeni bir Anayasa yapıldı. Gürcistan'a pek çok haklar verildi. Stalin'in yakın ilgisi ile Gürcistan'ın geçmişte çektiği sıkıntıları unutturmak için kalkınma hamlelerinde Gürcis-

tan'a öncelik verildi. Bilhassa II. Dünya Harbi'nden sonra Gürcistan'da modern sosyal kurumlar kurulmuştur. Eğitim, sağlık ve kültürel alanlarda büyük hamleler yapılmıştır. Tarımın kollektifleştirilmesi ve sanayi dallarının kurulması, Gürcistan'ı, Kafkasların en önemli cumhuriyeti haline getirmiştir. Eğitime, sanata ve bilime düşkün olan Gürcü halkı, yüksek bir hayat seviyesine ulaşmıştır. Stalin zamanında her türlü kalkınma imkanına kavuşan Gürcistan Cumhuriyeti, bilhassa dil, tarih ve kültürel alanda, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile mukayese edilemiyecek derecede de rahat olmuştur. Gürcü halkının bu rahatını, Stalin'den sonra başa gelen Sovyet liderleri değiştirememiştir. Gürcüler, bir milleti millet yapan kendi dillerini, alfabelerini, kültürlerini ve örflerini en iyi şekilde korumaya muvaffak olmuşlardır.

Kafkas Cumhuriyeleri arasında, bilhassa Ermenistan ve Azerbaycan ile mukayese edildiğinde, Gürcistan'ın daha başarılı olduğunu görüyoruz. Bu başarıda Gürcü halkının çalışkanlığının yanısıra, Stalin gibi büyük bir liderin Gürcüler arasından çıkması ve onun eski anavatanı Gürcistan'a daha çok ekonomik ve sosyal imkânlar tanımasının rolünü görmemek ve kabul etmemek mümkün değildir. Nitekim, Gürcistan'ın Sovyet dönemi ile ilgili istatistikleri tetkik edildiğinde bu gerçekleri rahatlıkla görmekteyiz[48].

Gürcistan'ın XX. asır tarihinin belki de en acı ve yüz kızartıcı hadiselerinden birisi Ahıska Türkleri meselesi olmuştur. Kalplerinin iyi komşuluk ve iyi insanlık hisleriyle dolu olduğuna inandığım Gürcistan halkı, Ahıska Türklerine reva görülen bu insanlık dışı muameleyi düzelteceklerine inanıyorum. İkinci Dünya Harbi yıllarında Stalin'in talimatı ile pek çok halkın başına gelen sürgün felâketi Ahıska Türklerinin de başına gelmişti. On binlerce Ahıska Türkü, evlerinden ve vatanlarından çıkarılarak Orta Asya ve Sibirya eteklerine sürülmüştü. Harp esnasında yapılan bu işlemlerin hukuka ve insan haklarına aykırılığı anlaşılmış 1977 Sovyet anayasasında yapılan değişiklik ile bu insanların eski yurtlarına dönmelerine izin verilmişti.

[48] Dobson. **Georgia and Georgians,** s. 162-163, 174-181. Daha fazla tafsilat için bakınız, A. Javakhishvili ve G. Gvelesiani (eds), **Soviet Georgia, tts Gcography, HİStory and Economy,** Moscow, Progress Publishers, 1964 ve Georgian Soviet Socialist Republic. Moscow, 1968.

Ne hazindir ki, ne Moskova yöneticileri ve ne de devrin Gürcistan yöneticileri Ahıska Türklerinin evlerine dönmeleri hususunda her hangi bir faaliyette bulunmuştu. Sürgünde yaşayan Ahıska Türklerinin sayısı bugün 400 bine ulaşmaktadır. Bu nüfusunun önemli bir kısmı Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde yaşamakla olup hayatlarından memnun görünmektedirler. Geri kalan Ahıska Türklerinin, ki bunların sayısı fazla kabarık değildir, isteyenlerinin eski yurtlarına geri dönmelerine Gürcistan Hükûmetinin izin vermesi hem insanî açıdan ve hem de hukukî açıdan bir zarure arz etmektedir. Bildiğim kadarıyla Gürcistan Hükûmeti konuya müsbet olarak yaklaşmakta ve önümüzdeki yıllarda halledeceğine dair söz vermiştir. Gürcistan halkının kıymetli liderleri bu dramatik hadiseyi çözdükleri an insanlık âleminde ve bilhassa Türkiye'de büyük bir saygı göreceklerdir. Ayrıca bu hadisenin müsbet şekilde halledilmesi Türk-Gürcü dostluğunu bir kat daha arttıracaktır. Geri kalan Ahıska Türklerinden Türkiye'ye gelmek isteyenleri ise Türk Hükûmeti şimdiden almaya başlamıştır[49].

Ne var ki, Sovyet rejiminin katılığı, merkezî plânlamaya dayalı ekonomik sistemin yarattığı tıkanıklık ve nihayet hürriyetsizlik, diğer cumhuriyetlerin halkları üzerinde olduğu gibi, Gürcü halkının hayatında da menfî tesirlerini göstermiştir. Buna ilâveten Sovyet sisteminin yarattığı sömürü düzeni, yolsuzluk ve hırsızlık gibi olaylar Gürcü halkını, diğer milliyetlerle birlikte Moskova yönetiminden hak ve hürriyetlerini istemeye sevk etmiştir.

Ne var ki, Gürcü halkının hak ve özgürlüklerini isteme yolunda verdiği mücadelenin hiç de kolay olmadığını görüyoruz. Nitekim, 9 Nisan 1989'da yapılan bir halk gösterisine, Rus birlikleri insafsızca ateş açarak çoğunluğu genç, hanımlardan oluşan 19 kişi öldürülmüş, çok sayıda insanı da yaralamıştır[50]. Rus askerlerinin yaptığı bu insafsız katliam, Gürcü halkı arasında büyük protestolara sebep olmuştur. Zviad Gamsakhurdia Önderliğin-

---

[49] Tafsilatlı bilgi için bkz. B.Z. Avşar- Z.S. Tuncay, **Ahıska Türkleri,** Ani ara, 1994, s.20-33; E.K. Panesh - L.B. Ermolov, "Meskhetinsky Turks Under the conditions of the Modern Ethnic" Proccsses in the USSR", **Belleten:** LVIII-219, s. 589-607.

[50] G. Charkviani, "Georgia, The Transcaucasus and Beyond", **Perceptions, Journal of International Affairs,** 1/3 (1996), s. 37.

de başlayan Gürcü millî mukavemeti sonunda başarıya ulaşmış ve ülke 31 Mart 1991'de istiklâlini ilân etmiştir. Yapılan genel seçimde de Gamsakhurdia, müstakil Gürcistan'ın ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Tükriye, komşu Gürcistan Cumhuriyeti'nin istiklâlini ilk tanıyan ülkelerden biri olmuştur.

Fakat, Gürcülerin istiklâl için gösterdikleri bu kararlı tutum, belki de diğer Kafkas Cumhuriyetlerine örnek olur endişesi ile Ruslar tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır. KGB'nin ve Rus askerî istihbaratının hazırladığı plânlarla Gürcistan kısa zamanda karışıklıklar ülkesi haline getirilmiştir. Ruslar, bir taraftan Abhaza halkını isyan ettirmiş, diğer tarafta da Gürcüler arasına nifak sokmaya muvaffak olmuştur. Kısa zamanda isyanlar ve karışıklıklar ülkesi haline gelen Gürcistan bir nevi cezalandırılmıştır. Sonunda Sovyetler Birliği'ne uzun yıllar Dışişleri Bakanlığı yapan Eduard Şvardnadze Gürcistan'ın başına geçerek kademeli olarak kaosa son vermiştir. Fakat, huzura kavuşmak Gürcistan'a pahalıya mal olmuştur. Zira, Rus askerleri gelmeden Abhaza meselesini halletmek mümkün olmamıştır. Daha önceden Ruslar tarafından isyana kışkırtılan Abhaza halkı, Rus birlikleri Gürcistan'a gelince, onlar da Gürcülerle mücadeleyi durdurmuşlardır. Bununla da yetinmeyen Ruslar, Gürcü Hükûmetine baskı uygulayarak Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmaya ve Rusya ile Gürcistan arasında askerî işbirliği antlaşmasını imzalamaya mecbur etmiştir. Taraflar arasında 9 Ekim 1993 ve 3 Şubat 1994 tarihlerinde imzalanan antlaşmalara göre Gürcistan, üç askerî üs kurma hakkını Rusya'ya verdi. Böylece, maalesef, Gürcistan, tam istiklâlinden önemli tavizler vermiş oldu. Zira, Rus askeri varlığı Gürcülerin, tam müstakil olarak hareket etmelerine engeller çıkarmaktadır[51]. Gürcistan sınırlarından girişi, Rus askerler kontrol ettiği için, bu ülkenin komşularıyla ticarî ilişkilerini geliştirmesine menfî yönden tesir etmişlerdir.

Herşeye rağmen komşu Gürcü halkının, tecrübeli devlet adamı Şevardnadze önderliğinde içinde bulunduğu güçlükleri aştığını, ekonomik refaha ve tam bağımsızlığa kavuşmasında önemli adımlar attığını belirtmek gerekir.

---

[51] P.B. Henze, "Georgia and Armenia: Troubled Independence", **Eurasian Studics,** No: 2 (1995), s. 25-29.

Şvardnadze'den sonra ülkenin başına seçimle gelen Mihail Saakaşvili'nin komşu Gürcistan halkını iyi günlere götüreceğine inanmaktayız.

Türkiye ile İlişkileri

Özet olarak verdiğimiz Gürcistan tarihinde de görüldüğü gibi, Gürcülerle İranlılar, Gürcülerle Ruslar arasında cereyan etmiş üzücü hadiselerin aksine, Türklerle Gürcüler arasında böyle acı hatıralar olmamıştır. Ayrıca, bugün Türkiye sınırları içinde bir kısım Gürcü, Gürcistan sınırları içinde de Türk kökenli insanların yaşamakta oluşu, iki ülke halkını dostluk ve işbirliğen sevk eden müspet unsurlardır. Bu tarihî gerçekler çerçevesinde gelişen Türk-Gürcü ilişkileri, iki ülke liderlerinin yaptığı karşılıklı ziyaretlerle oldukça gelişmiş bulunmaktadır. Bu ziyaretler esnasında her alanda imzalanan işbirliği andlaşmaları, iki komşu ülke arasındaki ilişkilerin çok daha iyi seviyeye ulaşacağının işaretleridir.

Gürcistan'ın yakın komşuları Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerine gelince: Şu âna kadar her iki komşusu ile dostâne ilişkiler içerisinde olan Gürcistan'ın, bilhassa Azerbaycan ile daha sıkı işbirliği içinde olduğu görülmektedir. Gürcistan'ın bu isabetli siyasetini devam ettirmesi, Azeri Petrol Boru Hattı'na geçiş iznini vermesi ve bu boru hattının Türkiye üzerinden Akdeniz'e ulaşmasına yardımcı olması, Gürcü halkına maddî ve manevî büyük kazançlar sağlayacağı gayet açıktır. Dileğimiz Gürcistan Cumhuriyeti'nin istiklâlini tam olarak koruması ve Gürcü halkının mutlu olmasıdır.

boş sayfa

6. RUSLARIN KAFKASYA SİYASETİ

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kafkaslar, etnik yapısı, ticarî ve tabiî zenginlikleri dolayısıyla dünya kamu oyunun dikkatini üzerine çeken önemli bölgelerden biri olmaya başladı. Tarihte Türkiye, İran ve Rusya'nın hâkimiyet kurma mücadelelerine sahne olan Kafkasya'daki halklar büyük çileler çekmişlerdir. 1800-1828 yılları arasında Kafkasları işgal eden Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan ile bir Azeri toprağı olan Erivan Bölgesinde oluşturduğu Ermenistan'ı kontrolü altına almıştır. Kafkaslarda özellikle Azerbaycan'da petrolün bulunması başta Rusya olmak üzere Batılı sömürgeci devletleri harekete geçirmiş ve bölgede hâkimiyet kurma mücadelesini hızlandırmıştır. I. ve II. Dünya harplerinde bunun çeşitli örnekleri yaşanmıştır. Fakat Rusya 1828 yılından itibaren bölgeye hâkim olmaya devam eden tek ülke olmuş, petrolün ve bölgenin imkânlarından bir buçuk asra yakın istifade etmiştir.

Sovyetler Birliği şekil olarak Sovyet Cumhuriyetlerinin oluşumundan meydana gelen bir "Birlik" olarak görülmesine rağmen, esasında Rusların kontrolünde olan bir imparatorluktu. Sovyet sisteminin kurulduğu 27 Ekim 1924 yılından önce ister Çarlık, ister Bolşevik döneminin ilk yıllarında Rus olmayan milletlerden hiç kimse Rus idaresinde yaşamayı istememişti. Nitekim 1916-1921 yılları arasında pek çok millet istiklâlini ilan etmiş ve Moskova yönetimine karşı mücadeleye başlamıştı. Fakat dış dünyadan yardım alamadıkları için Kızıl ordu birliklerine daha fazla dayanamayıp mağlup olmuşlar ve istemeyerek de olsa Sovyet sistemin birer parçası olmayı kabul etmişlerdir. Bu zoraki sistem hiçbir zaman "Birlik" haline dönüşememiş, Rus olmayan milyonlarca insanın yaşadığı bir zindan halinde varlığını devam ettirmiştir.

1917 Bolşevik İhtilâlinin verdiği haklardan istifade ederek Kafkasya Federasyonunu oluşturan Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler birbirleriyle an-

laşamayınca bu federasyonu lağvederek kendi müstakil cumhuriyetlerini kurmuşlar idi. Fakat Bolşevik İhtilâlini yapanlar eski Çarlık İmparatorluğunun birer parçası olan yeni müstakil cumhuriyetleri kabul etmemiş ve bu cumhuriyetleri Kızıl Ordu birliklerine bir bir işgal ettirmişlerdir. Lenin ve Stalin önderliğindeki Sovyet hükûmeti işgal ettikleri Cumhuriyetleri Sovyet sistemi içinde tutacak şekilde yeniden organize etmişler, 27 Ekim 1924 yılında Sovyetler Birliğini oluşturan 16 Cumhuriyetin kuruluşunu ilân etmişlerdir.

Sovyetlerin kuruluşundan itibaren geliştirdiği merkezî planlamacı ekonomik yapı aksaklıkların ve eksikliklerin giderilmesine izin vermediği için, ülkede ağır ve hantal bir sömürge sisteminin oluşmasına sebep olmuştur. Sovyet Hükûmeti, bu sistemde Cumhuriyetlerin yetiştirdiği ve imal ettiği ürünlerin % 90'nına yakınını alıp başka alanlara harcadığı için, insanlar kademe kademe yoksulluğa sürüklenmiştir.

Sovyet dünyasında yaşayan insanlar, özellikle Rus olmayan milletler, bu sömürü sistemine karşı varlıklarını devam ettirmek için, 1960'lardan itibaren yetiştirdikleri ürünlerden bir kısmını saklamaya, yani çalmaya yönelmiş ve gerektiğinde bu birikimlerini işlerini halletmede rüşvet olarak kullanmaya başlamıştır. Kısaca, Sovyet sistemi hırsızlıkların ve rüşvetin cirit attığı, adaletle hürriyetin olmadığı bir yaşam haline dönüşmüştür. İşte bu sistemde en büyük gelir payını alanlar, milyonlarca askeri barındıran Kızıl ordu, KGB ve Komünist partisi üyeleri olmuştur.1985 yılında komünist partisi genel sekreterliğine seçilen Mihail Gorbaçev bu sistemi tartışmaya açtığı zaman, yukarıda zikredilen aksaklıklar bir bir ortaya çıkmıştır. Bu gerçekleri dile getiren, uğradığı haksızlıklara daha fazla tahammül edemeyen Rus olmayan milliyetlerin oluşturduğu cumhuriyetler, bu sistemin düzeleceği ümidini görmedikleri için, birer birer istiklâllerini ilân etmeye başlamışlardır. Bu yıkılışı durdurmak, elde ettikleri rahat gelirlerden mahrum olmamak için Kızıl ordu, KGB ve Komünist partisi ileri gelenleri 19-20 Ağustos 1991'de Moskova'da bir darbe teşebbüsünde bulunmuşlar ise de, başarılı olamamışlardır.

Bugün Sovyet İmparatorluğundan ayrılarak istiklâlini ilan eden Ukrayna, Moldova, Baltık Cumhuriyetleri, Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri

Birleşmiş Milletler üyesi olan 100'den fazla ülke tarafından resmen tanınmışlardır. Bu arada Rusya, Dağıstan ve Çeçenistan'ın içinde bulunduğu Kuzey Kafkasya, Kırım, Tataristan ve Başkurdistan gibi Türk kökenli Müslüman ülkeleri de içinde barındıran Rusya Federasyonu şekline dönüşmüş ve federasyonun varlığı yine birleşmiş milletler üyeleri tarafından tanınmıştır.

Bugün Rusya'yı idare eden güçlerin içinde muhakkak ki Rus ordusu, KGB ve komünist partisi mensupları önemli bir yer işgal etmektedirler. Her ne kadar Rus merkezi hükûmeti Boris Yeltsin önderliğinde yeni bir ekonomik ve siyasî bir yapılanmaya başlamış ise de, henüz arzu edilen başarıyı gösteremedikleri de ortadadır. Eski ekonomik sisteminden vazgeçen, serbest Pazar ekonomisini başlatan Rusya Federasyonu, ekonomik sıkıntılar ve yeniden yapılanma alanında bilgi ve tecrübe eksikliği dolayısıyla sıkıntılı anlar yaşamaya başlamıştır. Her ne kadar Dünya Bankası, IMF ile ABD ve AB ülkelerinden pek çok malî destek almasına rağmen Rusya, düzlüğe çıkmaktan henüz uzak bulunmaktadır. Bu durumdaki Rusya'nın içinde tehlikeli gelişmelere yönelmesi muhtemel olan Kızıl Ordu, KGB ve Komünist Partisi üçlüsü herkesi olduğu kadar Rusları da tedirgin etmektedir.

Bugün başta Türkiye olmak üzere hür dünyanın şu gerçeği unutmadan Rusya ile ilişkilerini geliştirmeleri gerekmektedir: Rusya'da Kızıl Ordu, KGB ve Komünist Partisinin öncülüğünde milyonlarca insan, geçmişte kendileri için hem rahat bir gelir kaynağı teşkil etmiş olan eski Sovyet Cumhuriyetlerini kaybetmenin, hem de psikolojik rahatsızlığını yaşamaktadırlar. Onun için bu üçlü zümrenin Rusya Federasyonu içinde ve eski Sovyet Cumhuriyetlerinde çıkaracağı problemlere dikkat etmek gerekir. Bu güçler, eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki ihtilafları körükleyerek yeni istiklâlini elde etmiş olan bu cumhuriyetlerin sözde emniyetini sağlamak için, o cumhuriyetlere Rus birliklerini yeniden konuşlandırmak yöntemine başvurarak, oralarda söz sahibi olmak istiyor. Bu gün Azerbaycan, Türkmenistan, Ukrayna, Moldovya ve Baltık cumhuriyetleri hariç diğer cumhuriyetlerde Rus birlikleri konuşlandırılmış bulunmaktadır. Kafkaslarda ise bu konuda oynanan oyun daha çarpıcı bir özellik taşımaktadır. Tam istiklâlini ilân etmiş olan Gürcistan'ı cezalandırmak için Rusya Federasyonu Abhazya problemini kasıtlı olarak çıkarmış ve Gürcistan'ı silâhlı bir çatışmanın yapıl-

dığı, mafyanın cirit attığı bir ülke haline getirmek istemiştir.Gürcistan, Rus birliklerinin kendi topraklarında konuşlandırılması şartını kabul edince Abhazya ile çarpışmalar kısa zamanda Ruslar tarafından durdurulmuştur. Son birkaç yıldır, Gürcülerin, Moskova'ya Rus askerî üssünü kaldırması ve askerlerini geri çekme talebinde bulunması üzerine Ruslar yeniden Abazaları kışkırtmaya başlamıştır. Türkiye ne yapıp edip Abaza önderlerine ulaşmalı, onları Gürcülerle sulh içinde yaşamaya ikna etmelidir. Çünkü Gürcistan'ın istikrarı Türkiye için son derece önemlidir. Gürcistan'a karşı oynanan oyunun daha çirkini ve kanlısı Azerbaycan'da gerçekleştirilmiştir. Ruslar Azerbaycan petrollerinin %40'ını kendilerine bırakılmasını resmen istemişler, Azerbaycan yöneticileri bu isteği kabul etmeyince, tıpkı Gürcülere yaptıkları gibi, Azerileri de rahatsız edecek problemler çıkarmaya başlamıştır. Nitekim Rusya, tam bağımsızlığını devam ettirmek ve kendi petrolünü kendisi kullanmak isteyen Azerbaycan'ı cezalandırmak maksadıyla, Karabağ problemini yaratmış, şoven Ermeni militanlarını silâh ve asker gücüyle destekleyerek Azerbaycan'ın beşte bir toprağını işgal ettirmiş ve bir buçuk milyondan fazla Azerbaycan Türk'ünün on iki yıldır göçmen hayatı yaşamasına sebep olmuştur. Rusya Kafkaslar'da bu çirkin oyunu oynarken devletler arası hukuku çiğnemekten geri kalmamış, NATO ile yaptığı AKKA (Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi Antlaşması)'yı tatbik etmiştir. Halbuki bu hususta yapılan devletlerarası anlaşma bulunmaktadır.

Azerbaycan halkının Türkiye halkıyla kardeşliği, Gürcü halkıyla iyi münasebetler içinde bulunması Rusya'yı son derece rahatsız etmektedir. Bu ülkelerin Türkiye ile ilişkilerini geliştirmesi Bakû-Ceyhan boru hattı antlaşmasını imzalamaları, Rusya'yı daha da tedirgin etmeye başlamıştır. Militanlıkla bir yere varamayacaklarını anlayan Ermenistan yöneticilerinin komşularıyla ilişkilerini düzeltmesine Rusya izin vermemiş, Terpetrosyan'ı devirterek Koçaryan'ın Ermenilerin başına geçmesini sağlayan bir darbeyi gerçekleştirmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafın halli ve Ermenilerin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından geri çekilmeleri için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının yaptığı teşebbüsleri en çok engelleyen ülke Rusya Federasyonu olmuştur.

Bilindiği gibi, Azerbaycan petrollerinin ulaştığı Rus limanı Karadeniz sahilindeki Novorisk şehridir. Novorisk'e ulaşan boru hattı Çeçenistan'dan geçmektedir. Novorisk'e ulaşan petrol tankerlere doldurularak deniz yoluyla Boğazlardan geçirilmek istenmektedir. Hiç emniyet tedbiri alınmayan bu tankerlerin sık sık İstanbul Boğazı'nda kaza yapması ve 10 milyonun üstündeki İstanbul halkının emniyetini tehdit etmesi yüzünden Türkiye bu geçişi istememektedir. Bu ise Rusya'yı ayrıca rahatsız etmektedir.

Çeçenistan'da cereyan eden olaylara gelince: Ruslar genellikle dağlık bir bölge olan Kafkasya'ya hiçbir zaman tam olarak hâkim olamamışlardı. Rusların hâkim olamadıkları Kafkas ülkelerinden biri de Çeçenistan idi. 1760-1860 arasında Ruslar pek çok muharebeler yaparak Çeçenistan'ı Rusya'ya bağımlı hale getirmişlerdi. 1860'tan 1917 yılına kadar Rusya'ya bağlı yarı müstakil bir halk olarak varlığını devam ettiren Çeçenler bu dönemde istiklâlleri için defalarca isyan etmişti. 1918-1920 arasında Kuzey Kafkasya istiklâl hareketine katılan Çeçenler, istiklâl mücadelesini 1926'ya kadar devam ettirmişlerdir. 1926'dan sonra muhtar bir bölge olarak varlığını devam ettiren Çeçenistan'a en büyük darbe Stalin tarafından vurulmuştur. 1944 yılında, tıpkı Kırım, Ahıska ve İnguş halklarına yapıldığı gibi, Çeçen halkı Almanlarla işbirliği yaptığı iddiasıyla Orta Asya'ya sürgüne gönderilmiştir. Çeçenler bu sürgün hayatından Khruşçev zamanında kurtularak ülkelerine dönmüşlerdir.

Kalplerindeki hürriyet ve istiklâl aşkını hiç söndürmeyen Çeçenler, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra yeniden özgürlük mücadelesini başlatmışlardır. 1994-96 arasında yapılan Rus-Çeçen mücadelesi sonunda, tam istiklâl olmasa da Çeçenistan çok genişletilmiş bir muhtar idareye kavuşmuştu. Fakat Rusya, Çeçenistan'daki dinî hareketleri bahane ederek bu ülkeye yeniden asker sevk etti. Rusya'nın korkusu dinî akımlar değil, Çeçenistan'ın tam egemen bir ülke gibi hareket etmesi idi. Çeçenistan'ın kaybedilmesi ile ilgili hem geride kalan Rusya İmparatorluğu'nun devamını sağlamak, hem de Güney Kafkasya cumhuriyetlerine ve özellikle Hazar petrolleri konusuna müdahale edememe endişesi ile bugün Çeçenistan'daki insanlık dışı harbi bütün ikazlara rağmen yürütmektedir.

Son gelişmeler de göstermektedir ki, Rusya'nın maksadı Gürcistan'ı ve Azerbaycan'ı tehdit ederek yıldırmak ve petrol boru hatları konusunu zorla istediği şekle sokmaktır. İstanbul AGİT zirvesinde yiğitçe çıkışlar yapan ABD Başkanı Clinton ile hükûmetinin bu gelişmeler karşısında sessiz kalması oldukça düşündürücüdür. Bu durumda Türkiye ne yapmalı veya ne yapabilir de sorunun barış yoluyla ve hakkaniyetle çözümüne katkıda bulunabilir ve bölgedeki menfaatlerini koruyabilir, sorularına gerçekçi cevaplar bulmak gerekir. Zannederim, Cumhurbaşkanı Sayın Demirel'in öne sürdüğü "Kafkasya Barış Paktı" konusu bu krizi çözmede çıkış yollarından biri olabilir. Vakit kaybetmeden bu alanda çok yönlü girişimler derhal başlatılmalı ve diğer problemlere çözüm yolu bulunmalıdır. AGİT ve Helsinki zirveleri esnasında Dışişleri Bakanlığımızın gösterdiği başarılı çalışmayı bu konuda da yapacağına, ABD ile NATO ve AB ülkelerini harekete geçireceğine olan güvenimiz tamdır.

Son yıllarda Gürcistan'da yapılan seçimleri ABD taraftarı partinin kazanması, bu ülkede Rus nüfuzunun azalmasına sehep olmuştur. Ayrıca, Amerikan ve İngiliz şirketlerinin önderliğinde yapılan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının bitmek üzere oluşu ve bu boru hattına Rusya'nın mâni olamayışı, Rusya'nın Kafkaslarda nüfuz kaybetmesini hızlandırmış bulunmaktadır. Fakat Ruslar'ın, bu gelişmelere rağmen, Ermenistan'ı Azerbaycan'a karşı desteklemeye ve bu ülkede kuvvetli bir askerî üssü bulundurmaya devam etmesi, bölge için bir tehdit unsuru olmaya devam ettiğini göstermektedir.

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE VE RUSYA

sayfa boş

1. RUSYA VE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ ÜZERİNDE BAZI GÖZLEMLER

Ülke, İklimi ve Kaynakları

Sınırları içinde pek çok milliyetin yaşadığı Rusya'da halkın büyük çoğunluğunu Ruslar teşkil etmekte olup nüfusu 145 milyon civarındadır. Bu çok milletli Rus devletinin başkenti Moskova, dili ise Rusçadır. Kuzeyinde Kuzey Kutup Denizi; Doğusunda Pasifik Okyanusu; Batısında Estonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Letonya, Ukrayna, Moldovya, Batlık Denizi; Güneyinde Kazakistan, Moğolistan, Çin, Gürcistan, Hazar Denizi, Kuzey Kore ve Karadeniz yer almaktadır.

Toprak bakımından dünyanın en büyük ülkesi olan Rusya yaklaşık 17.075.000 km^2lik bir alana sahiptir. Dünyanın en geniş ülkesi olan Rusya'nın topraklarının %70'inin boş olması, bazı denizleri kuşatan bir ülke olması ve en geniş ovalara sahip olması ile dikkatleri çeker.

Güneyindeki Ural ve Kafkas dağları bir kenara bırakılırsa dağlık bölgenin çok az olduğu görülür. Nehirler ve göller bakımından oldukça zengin olan Rusya'da başlıca akarsuları şöyle sıralayabiliriz: Volga, Don, Dinyeper, Kuzey Dvino, Obi, Yenisey, Lena, Neman, Donelts, Ninyester, Assuri ve Amur nehirleri. Aral ve Baykal gölleri başta olmak üzere muhtelif göllere sahip olan Rusya, bu göllerden ve ırmaklardan azamî istifadeyi sağlamaktadır.

Ülkenin iklimine gelince; umumiyetle iklim kışları aşırı soğuk ve yazları sıcak ve kurak geçer. Geniş toprakların hepsinde aynı iklim görülmez. Bu yüzden Rusya'daki iklimi dörde ayırmak mümkündür: Kuzeyden güneye soğuk Tundra, nemli ormanlık, sıcak ve çöl ile Astropihal iklim kuşaklarıdır. Toprakların dörtte birine yakın bir kısmı 500 mm kadar yağış alan Rusya'da nemli bölgeler tarıma elverişli değildir. Yağış miktarları yıldan yıla

farklılık gösterir. Tabiî kaynaklar yönünden dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Rusya'da geniş ormanlar ve orman ürünleri halk için belli başlı geçim kaynağı oluşturur. Rusya'nın esas zenginliği madenleri, petrolü ve doğalgazı oluşturmaktadır. Bu enerji ve doğalgaz zenginlikleriyle Rusya, uzun bir süre dünya ekonomisine de yön vereceğe benzemektedir.

Rus Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Türk-Rus İlişkileri

Hıristiyanlığın VIII. ve IX. Asırlarda Doğu Avrupa'da yayılması ve Kiev Prensi Vladimir'in Bizans İmparatoru'nun kız kardeşi Arına ve bir grup papaz tarafından vaftiz edilmesi Rus tarihinin dönüm noktasını teşkil etmiştir. Kiev Prensi Vlademir Suyatoslaviç (956-1015)'in ailesine mensup prenslerin başında bulunduğu Çernigof, Galiç, Polotsk, Rostov-Suzdal, Ryazan ve Novgorod şehir devletleri Slav topluluklarının oluşturduğu prenslikler idi[1]. XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol hakimiyetine giren bu Slav prenslikleri uzun süre Moğolların kurduğu Altın Ordu Devleti'ne bağlı olarak yaşamıştır. XIII. Yüzyılın ortalarına doğru kurulan Moskova Prensliği (Knezliği)'nin hızla gelişmesi, Altın Ordu hükümdarı Özbek Han'ın Moskova Prensliği kanalıyla bölge halkından daha kolay vergi toplayacağını düşünerek bu prensliği desteklemesi ile diğer prensliklerin Moskova etrafında toplanmasıyla Slavlar neredeyse bir devlete sahip olur hale gelmişlerdir[2]. Bilhassa İvan Kalita zamanında kilisenin Moskova'ya taşınması ile Moskova Prensliği, Altın Orduya vergi veren yarı müstakil bir devlet haline gelmiştir.

Bu arada Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğulları arasında çıkan tartışmalar ve bu tartışmalardan Altın Ordu'nun fazlaca yıpranması Moskova üzerindeki baskıyı iyice azaltmıştır. Orta Asya'da bir devlet kuran Timur (1336-1405)'un 1391 ve 1395 yıllarında Altın Ordu'ya karşı yaptığı seferleri zaferle tamamlaması Moskova üzerinde yegane baskı unsuru haline gelen Altın Ordu'yu iyice yıpratmıştır[3]. Bundan istifade eden Moskova Prensliği müstakil bir devlet gibi hareket etmeye başlamıştır. Altın Ordu Hanlığı'nın 1480'de parçalanarak 4-5 küçük hanlıklara ayrılması Moskova'nın istiklâlini ilân etmesini sağlamıştır. Moskova prensi bu

[1] A.N. Kurat, **Rusya Tarihi,** Ankara, 1948,s.29vol.;R.Portal **The Slavs,** London, 1969,s.34-37.
[2] A.Y.Ykubovskiy, **Altın Ordu ve İnhitatı,** terc. H.Eren, İstanbul, 1955, s.77 vd.
[3] Yakubovskiy, **a.g.e.,** s.248-255.

tarihten sonra Çar unvanını almıştır ki, Rus hükümdarları bu unvanı 1917 Bolşevik İhtilâline kadar kullanmışlardır[4].

Türk- Rus ilişkileri ise Rus Çar'ı III. İvan'ın 1497'de Michail Pleşçeyev adlı bir elçisini Osmanlı hükümdarı II. Beyazıt'a göndermesi ile başlamıştır[5]. Bu ilişkilerin, Osmanlı Devleti'nin yaptığı II. Viyana seferine (1683) kadar sessiz bir bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Rusların 1552'de Kazan Hanlığı'nı alması ve 1556'da Astrahan Hanlığı'nı işgal etmesi ile Rus genişlemesinin farkına varan Osmanlı Devleti, 1569'da Don-Volga kanalı projesi ile bu genişlemenin önüne geçmek istemiş ise de, Avrupa cephesinde karşılaştığı güçlükler dolayısıyla bu teşebbüsünden bir netice alamamıştır. 1683 Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'nin hızla gerilemeye başlaması Rusya'nın işine gelmiş, Çar Petro (1682-1725) zamanında yapılan reformlarla daha da kuvvetlenmiş, hem Balkanlar ve hem de Kafkaslar cephesinde genişlemesinin devam ettirmiştir. Doğu Avrupa Slavlarının başlattığı Pan-slavizm hareketi ile daha da hız kazanan Rus yayılmacılığından en çok zarar gören ülke Osmanlı Devleti olmuştur.

Rusya'nın Balkanlar, Orta Asya ve Orta Doğu istikametinde hızla yayılması, bu bölgelerde menfaatleri olan İngiltere ile Fransa'yı rahatsız etmiştir. Bu iki devletin desteği ile Osmanlı Devleti 1854-1856 Kırım Harbi'nde Rusya'yı durdurmuşlar ise de, Rusya'nın 1860-1861'de yaptığı askerî ve ekonomik reformlardan sonra bu ülke ile iyi geçinme yolunu seçmişlerdir. İngiltere ve Fransa'yı kendi saffına çeken Rusya önce Osmanlı Devleti'ne 1877-78 harbi ile ağır darbe vurmuş, sonra da bu iki ülkeyi yanına alarak Osmanlı Türkiye'sini aralarında paylaşma plânları yapmışlardır. Bu plânlarını gerçekleştirmek için de I. Dünya Harbi'ni başlatmışlardır. Dünya'nın en büyük sömürge imparatorluklarından biri haline gelen Çarlık Rusyası, Avrupa cephesinde Almanya karşısında mağlup olunca müttefikleri İngiltere ve Fransa'dan yardım istemiştir. İngiltere ve Fransa'nın boğazlar kanalıyla yardım göndermesine Türkiye'nin izin vermemesi üzerine tam bir kaosa sürüklenen Çarlık Rusyası 1917 Bolşevik İhtilâli ile harpten ayrılarak yeni bir hayata girmiştir.

---

[4] Çarlığın yükselişi bu başarıları hakkında en geniş bilgiyi A.N.Kurat'ın **Rusya Tarihi ile R.Pipes'in Russia: Under the Old Regime,** Newyork 1974 adlı çalışmalarında bulmak mümkün.

[5] Bu hususta geniş bilgi için bkz.M. Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi** MEB Yay. İstanbul 1998.

6 yıla yakın bir iç mücadeleden sonra 27 Ekim 1924'de kurulan 16 cumhuriyetli Sovyetler Birliği, Stalin'in önderliğinde uyguladığı baskı rejimi altında her alanda yeniden yapılanmaya başladı. Fakat II.Dünya Harbi'nin başlaması ile bu başlatılan kalkınma hamlesi yarıda kalmış Stalin'in saldırgan politikası dolayısıyla Sovyet halkı sıkıntılı günler yaşamıştır. ABD ile İngiltere'nin Sovyet cephesinde yer alması ile harpten galibiyetle çıkan Sovyetler Birliği harp esnasına silâh altına aldığı milyonlarca kişilik ordusuna güvenerek komşuları aleyhinde yayılma politikası takip etmeye başlamıştır. Pek çok Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkesini işgal eden Sovyet orduları Türkiye'yi de açıkça tehdit etmiştir. Bu tehdidi savuşturmak için Türkiye NATO'ya girmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusya önderliğinde kurulan Varşova Paktı ile NATO ülkeleri arasında uzun süren bir soğuk harp devri başlamıştır. II. Dünya harbinden sonra Sovyetler Birliği'nin atom ve hidrojen bombalarına sahip olması bu ülkeyi daha cüretkâr bir politika takibine sevk etmiştir.

Sovyet sisteminin oluşturduğu baskıya dayalı plânlı kalkınma hamleleri neticesini vermiş ve Sovyetler Birliği eğitim, kültür, sanat, ekonomi alanlarında büyük başarılar elde etmiştir. Ne var ki, bu kalkınma hamleleri baskıya dayalı olduğu için uzun süre devam edememiş ve rejim tıkanmıştır. Başka görüşlere yer verilmemesi tenkit hürriyetinin yanı sıra insan hak ve özgürlüklerine müsaade edilmemesi Sovyet rejiminin en büyük handikabı olmuştur. Bu tıkanıklığı açmak isteyen son Sovyet komünist partisi lideri Mihail Gorbaçev sistemi sorgulamaya açmış, bunun üzerine başlayan tenkitler Sovyet sisteminde daha önce çekilen sıkıntıları ve haksızlıkları bütün çıplaklığı ile ortaya koymuştur. Bu acı gerçekler karşısında Sovyet sistemini oluşturan cumhuriyetlerin halkları yeniden yapılanmanın mümkün olmadığını ileri sürerek Sovyet İmparatorluğu'nun sulh yoluyla dağılmasını sağlamışlardır. Sitemi kontrol etmeye ve rahat bir hayat yaşamaya alışmış olan Kızıl Ordu subayları ile Komünist Partisi ve KGB üyeleri 1991 Ağustosunda bir darbe ile rejimi muhafaza etmeye çalışmışlar ise de başarılı olamamışlardır. Böylece, sosyal adaleti gerçekleştirmek iddiasıyla Bolşevik sistemini kuran komünistler, bu düşüncelerini tatbikatta gerçekleştiremeyince, 73 yıllık bir hükmetme döneminden sonra rejimleri sona ermiştir.

2. ÇARLIK VE SOVYET DÖNEMİNDE RUSLARIN TÜRKLER HAKKINDAKİ ARAŞTIRMALARI, GÖRÜŞLERİ VE SİYASETLERİ

1935'de Filistin'de doğan ve Mısır'da İngiliz eğitimi gören Edward Said, uzun süre Colombia Üniversitesi'nde "Mukayeseli İngiliz Edebiyatı" Profesörlüğü yapmıştı. Edward Said yazdığı "Oryantalizm: Doğu Bilim" adlı eserini "Sömürgeciliğin keşif kolu olarak tanımlar.[1] Oryantalizmi, "Avrupa ve Atlantik güçlerinin Doğu üzerindeki kuvvet denemeleri olduğunu düşünüyorum...Oryantalizmin aynı zamanda kapitalizmin bir parçası olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Ancak, bu kadarı yetmez, onu analitik ve tarihî bir incelemeye tâbi tutmak gerekmektedir" diye sözlerine başlayan Edward Said, oryantalizmin eninde sonunda Batılıların gerçek emellerini ortaya koyduğunu, Doğu'yu çarpıtarak ele aldıklarını ifade ederek sözlerine şöyle devam etmektedir; insan gerçeğine böylesine uzak ve böylesine gözleri kapalı bir ilmin varlığını fark etmeseydim bu kitabı yazmazdım".[2]

Hıristiyan Batı, Doğu'nun İslâm önderliğinde 17. asra kadar devam eden üstünlüğünü bir türlü kabul edememiştir. İslâm aleminin önderi Osmanlı'nın Avrupa'nın yarısını asırlarca idare etmesi, Hıristiyan Avrupa Medeniyeti için büyük bir tehlike olarak gösterilmiştir. Onun için Hıristiyan Batı, önce Müslüman Türk'e sonra da İslâm alemine yüklenmiştir. Asya ve Afrika'daki İslâm ülkeleriyle de iktifa etmemiş bu iki kıtayı hedef seçmiş ve sömürge alanı haline getirmiştir.

Çalışmalara önce ilmî araştırmalar ile başlanmış, Asya'nın Orta Doğu'nun ölü dilleri ele alınmış. Güya bu dilleri kullanan milletlerin kültür ve

---

[1] Bak. Edward Said, **Oryantalizm,** Türkçe terc. Nezih Uzel. İst. 1982.
[2] E. Said, **a.g.e.,** s. 10.

medeniyetini ortaya koymaya çalışmışlar, sonra da Doğu'nun medeniyet ve kültürleri ile alay etmişlerdir. Bakınız bir İngiliz devlet adamı İslâm milletleri hakkında nasıl bir kanaat taşımış. James Balfour adındaki bu zat İngiliz Avam kamarası'nda şunları söylüyor:

"Her şeyden önce olayları inceleyelim. Batı milletleri tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren "kendi kendilerini yönetme" yeteneklerini ispat etmişlerdir Zira buna lâyık olacak güçte idiler. Kelimenin geniş anlamı ile Doğu denilen tüm bölgeleri baştanbaşa dolaşarak Doğuluların tarihini elden geçirirseniz, (Self-Goverment) "kendi kendini yönetme" prensibinin en ufak bir izine dahi rastlayamazsınız. Gerçekten ihtişam içinde geçmiş görkemli yüzyıllar despotizmin ve mutlak iktidarların ürünleri olmuşlardır. Ve yine gerçekten büyük olmuş Doğu'nun her yüce medeniyeti despot iktidarların eseridir..."[3] (s.62-63)

Bu kanaate varabilmek için Batılılar, sırf Müslüman Orta Doğu hakkında, 1800 ile 1950 arasında 60.000 araştırma ve analiz neşretmiştir. Bütün bu çalışmalar neticesinde tarihî gerçekler çarpıtılmakla kalmamış, Batı'nın Doğu'yu nasıl bir sömürge alanı olarak kullandığı gayet açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Şöyle ki;

"1815 ile 1914 yılları arasında Avrupa ülkelerinin direkt sömürge imparatorlukları dünya yüzeyinde %35'den %85'e çıkmıştır. Yeryüzünde bütün ülkeler o sırada bu olaydan nasiplerini almış bulunuyorlardı. Özellikle Asya ve Afrika ülkeleri bundan en büyük nasibini alanların başında geliyordu."[4]

Batı'nın, Doğu'yu manen ve maddeten sömürmesinin ve tahrip etmesinin ardından yine Batılı bir bilim adamı (Luis Massignon) şu satırları yazacaktır: "Onların (Doğuluların) herşeylerini tahrip ettik, felsefeleri, dinleri mahvoldu. Artık hiçbir şeye inanmıyorlar, derin bir boşluğa düştüler. Anarşi veya intihar için olgun hale geldiler."[5]

---

[3] E. Said, **a.g.e.,** s. 62-63.
[4] E. Said, **a.g.e.,** s. 10.
[5] E. Said, **a.g.e.,** s. 8.

Edward Said'in şu sözlerine iştirak etmemek mümkün değil: "Batı'ya giden Doğulular çok ileri bir kültürden yararlanmak ve ağızları bir karış açık kalarak hayranlığa düşmek amacını gütmektedirler. Doğu'ya giden Batılıların maksatları ise gördüğünüz gibi çok değişiktir..."[6]

Muhterem Bilim adamları,

Biliyorum, aklınıza şu soru çoktan geldi. Oryantalizm ile Rusya'nın ve Sovyetlerin Türkler hakkındaki görüşleri arasında ne gibi bir alâka var? Var efendim, hem de pek çok alâka var. 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar, yani Çarlık Rusya'sının, sizlere anlattığım Oryantalizm içinde olduklarını, en az İngiltere ve Fransa kadar sömürgeci bir zihniyetle hareket ettiğini hemen belirtmeliyim.

Burada akla gelen ikinci soru ise şu olmalıdır. Acaba, Ruslar kimlerdir? Türklerle ve Türk Kültürü ile ilk temasları nasıl olmuştur? Bilindiği gibi, bugünkü Rusya üzerinden geçerek Avrupa'ya giden ve 4. asrın ortalarında zamanın en büyük imparatorluklarından birini kuran Türk kuvveti Attila'nın Hunları'dır. O çağlarda bugünkü Rus halkını teşkil eden Slav toplulukları son derece primitiv ve organize olmayan bir hayat yaşadıkları için Hunlar ile ne gibi bir temasları olduğu hakkında devrin kaynakları, özellikle Priskos, hiç bir bilgi vermemektedir. Bu hadiseden aşağı-yukarı üç asır sonra bugünkü Bulgaristan'a adlarını veren Bulgar Türkleri Balkanlara gelerek bir devlet kurmuşlardı.[7] Bir müddet sonra Hıristiyanlaşan ve Slavlaşan bu Türk grubu hakkında Slav kaynaklarında bilgi olmakla birlikte, bu bilgiler Rusların Türkler hakkında ne düşündüklerini ortaya koyan bilgiler değildir. Fakat bu devri takip eden yıllarda, Peçeneklerin, Kumanların-Kıpçaklann, Uzların Karadenizin kuzeyindeki bölgelere gelip yerleşmeleri, Hunlar'ın ve Bulgar Türkleri'nin İdil (Volga) Vadisi'ne dönüp yerleştiklerini görüyoruz. Bu Türk gruplarının birleşmesiyle kurulan Altın-Orda hakkında Rusların elinde çok geniş bilgiler ve belgeler bulunmaktadır. Bu devir Rus kaynaklarında yukarıda zikredilen Türk kavimleri ile ilgili bilgile-

[6] E. Said, **a.g.e.,** s. 8.

[7] Tafsilat için bak. İ.Kafesoğlu "Türk Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış" **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 10-11, 1983.

rin bir kısmı Hocamız rahmetli A.N. Kurat ile Londra Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Lesli Collins tarafından kullanılmıştır.[8]

Bu devir Türk kavimlerinin tarihleri ile ilgili bu kaynakların neşri iyi Rusça bilen tarihçileri beklemektedir.

Bilindiği gibi, Cengiz Han'ın evlatları tarafından 1242'de kurulan ve fakat halkının büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturmasından dolayı Türk devleti karakterini taşıyan Altın-Orda Devleti, Rusya ile ilk teması kuran Türk Devleti'dir. 16 Temmuz 1223'de, 21 Aralık 1237'de ve 4 Mart 1238'de Türk-Moğol ordularından yediği darbeler sonunda Rus Prensliklerı Altın-Orda hakimiyetine girmişti. 2,5 asır süren Altın-Orda hakimiyeti döneminde Ruslar, Türklerden teşkilât ve kültür yönünden çok şeyler öğrenmişlerdir. Rus prenslikleri (Knezlikleri) devlet haline gelmede, teşkilâtlanmada ve bununla ilgili kültür unsurlarını benimseyip özümsemede hep Altın-Orda'yı örnek almışlardır. Nitekim, bu yolu takip eden Moskova Prensliği önce kendisini organize etmiş, sonra da diğer prenslikleri idaresi altında toplayarak ilk Rus Devletini 1328'de kurmuştur. Bu arada, Altın-Orda da başgösteren taht kavgalarının ve devleti oluşturan belli başlı boyların aralarındaki çekişmelerin sona ermemesi, buna ilâveten Timur'un Altın-Orda'yı hakimiyeti altına alma teşebbüsleri yeni kurulan Rus Devleti'ni Türkler aleyhinde genişlemeye sevk etmiştir. Altın-Orda'nın zaaflarından iyi istifade eden Moskova, adım adım gelişmesini sürdürmüştür.

XV. asrın başlarında Kazan, Kırım, Orda (Saray), Astrahan, Nogay ve Sibir Hanlıklarına ayrılan Altın-Orda, hanlıklar arasındaki rekabet dolayısıyla daha da müşkül duruma düşmeye başlamıştı.

Bu arada Kırım Hanlığı'nın, İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'in idaresine geçmesi (1473) Moskova'nın Hıristiyan alemi ile olan alâkasını da birden canlandırmıştı. İstanbul'un fethinden sonra, her hususta stratejik öneme sahip olan Kırım'ın Osmanlı idaresine girmesi Moskova'yı büyük bir telâşa düşürmüştü. Daha büyük ve organize yeni bir Türk Dev-

[8] Tafsilat için bak. A.N. Kurat, **IV-XVII1. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri,** Ankara 1972 ve L.Collins. **The Great Horde (Altın Ordu) in 1502.** Ph. D. thesis. London 1970; **Sbornik İmperatorskaao russkaao istoricheskaao obschchestva,** Petersburg 1884-1895.

leti'nin hakimiyeti altına girmekten korkan Moskova, İstanbul'un fethiyle büyük darbe yiyen Hıristiyan Ortodoks alemi ile tabiî bir dayanışmaya girdi. Hatta "Çar" unvanıyla Rus tahtına geçen IV. İvan, Ortodoks Patrikliğini İstanbul'dan Moskova'ya taşımak istemiştir. Rus Çarı'nın bu gayretleri meyvesini vermiş 1589'da Moskova Ortodoks Patrikhanesi kurulmuştur. Bundan sonra Rus Çarları, Orta Doğu'da ve Balkanlarda Türk tebaası Ortodoksların hamiliği rolüyle Türkiye'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Hatta Orta Asya Müslüman Türk devletlerini, Devletlerarası hukuku çiğneyerek işgal ederken, Rus Çarları "Orta Asya'ya Hıristiyan Batı Medeniyeti" ni götürüyoruz iddiasında bulunmuşlardır. İşte bu tarihten itibaren Orta Asya Türk ülkeleri ile Osmanlı Devleti aleyhinde genişleme siyaseti takip eden Rusya'nın, konunun başında bahsedilen Oryantalizmin, sömürge sisteminin içinde olduğunu bir defa daha belirtmekte yarar olsa gerek.

Rusya'nın kurucusu olarak bazı tarihçiler IV. İvan'ın ismini zikredenler ise de, kanaatimizce, bu devletin temellerini atan ve hedefini tayin ederek Rus halkına millî bir şuur veren kişi Deli Petro olarak bilinen Büyük Petro'dur. Petro'nun hayatı boyunca yaptığı çalışmalar, Rusya'nın ileride ne gibi bir hareket tarzı takip etmesi gerektiği hususunda tespit ettiği fikirler, herkesten daha çok Türkleri alâkadar etmektedir. Nitekim, Petro'nun vasiyetnamesi olarak -tarihe geçen[9] (Büyük Petro'nun Vasiyetnamesi)[10] Ruslara ulaşmaları için beş ana hedef gösterir ki, bunlardan üçü Türklere aittir. Petro, Rusların, Baltık, Avrupa, Osmanlı idaresindeki Balkanlar, Karadeniz, Kafkaslar ve Orta Asya ülkelerini ve İstanbul'u ele geçirmelerini ve bunların zenginliklerinden istifade etmelerini ister. 18. ve 19.'cu asırlar tedkik edildiğinde Rusların, İstanbul'un alınması ile Avrupa'nın büyük kısmını hariç tutarsak, bütün bu hedeflere ulaşmak için çalıştığını ve bunu da başardığını görmekteyiz.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Ruslar, Petro'nun gösterdiği hedeflere gözü kapalı olarak mı gitti, yoksa araştırmalar yoluyla mı? Konuyu tedkik ettiğimizde, sorunun ikinci yarısında belirtildiği gibi, yani

[9] **The Will of Peter the Great,** British Museum, London

[10] Büyük Petro'nun vasiyetnamesi için bkz. Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, M.E.B. Yayını, İstanbul 1988, s. 62-67.

ilmî araştırmalar yoluyla halledildiğini görüyoruz. Bu araştırmalar, ya resmî heyetler ya da tüccarlar ve seyyahlar kanalıyla gerçekleştirilmiştir.

Rusların, Altın-Orda ile onun dağılmasından meydana gelen Hanlıkların baskısını hissettiği devirlerde dahi, yani XV. asrın ikinci yarısında ve XVI.asrın başlarında, Orta Asya ülkelerine elçiler ve tüccarlar göndererek bilgi almaya çalıştıklarını biliyoruz. Ne var ki, bu gayretlerin nasıl bir netice verdiği hakkında bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Fakat, Rusların, 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal ettikten sonra Orta Asya, Kafkasya ve Osmanlı Devleti'ne karşı daha çok alâka gösterdiklerini görüyoruz. İngiltere ile Rusya arasında deniz ticaretini geliştirmek için Rus Çarı'nı ziyarete gelen İngiliz A.Jenkinson'un başkanlığında Ruslardan ve İngilizlerden oluşan bir heyet 1558'de Orta Asya'yı ziyaret etmiştir. Bu heyetin maksadı Orta Asya'dan Çin'e giderek emniyetli bir ticaret yolu bulmaktı. XVII. asrın ikinci çeyreğinde (1614, 1619 ve 1620) Rusya ile Buhara ve Hive Hanlıkları arasında elçiler gönderildiğini, fakat, taraflar arasında başka bir münasebet olmadığı için, edinilen bilgilerin çok noksan olduğu görülmektedir. Bu bilgi noksanlığının XVII. asrın sonlarına doğru giderildiğini 1670'de, 1675'de ve 1695'de karşılıklı olarak gönderilen elçilerle tespit etmek mümkün Ruslar, Orta Asya üzerinden Hindistan'a giden ticaret yollarını araştırmakla görevli İvan Fedotov ile Boris ve Semyon Pazuhin başkanlığında bir heyeti Orta Asya Türk ülkelerine göndermiş, bu heyet iki yıla yakın Astrahan-Hive-Buhara-Merv-Kabil-Peşaver ve Delhi ticaret yolunu tesbit etmek için çalışmıştır. Orta Asya üzerinden Hindistan'a gidiş İçin arayışlarını devam ettiren Ruslar 1675'de Vasili Alekandroviç Daudov ile Türk asıllı Mehmet İsup Kasımov'u Buhara-Karşi-Belh-Kabil ve Delhi yolu üzerindeki ülkelerin etnik yapıları, ekonomik ve askerî güçleri hakkında bilgi toplamaya göndermiştir.[11]

Nihayet, edinilen bu bilgilere dayanan Çar I Petro, 1695 yılında Semyon Malenkov adında bir işadamı başkanlığında beş kişilik bir tüccarlar grubunu Hindistan'a göndererek tesbit edilen yolun güvenirliğini öğrenmek istemiştir. Petro'nun tüccarlardan oluşan bu heyeti Hindistan'a kadar varmış-

[11] Bak.A. Temir. **Çarlık Rusvasında ve Sovyetler Birliğinde Doğu Araştırmalarının Tarihi ve Gayeleri**, Dergi. 50 (1967). s. 3-6

lar ise de, dönüşlerini İran üzerinden yapmaya kalkışınca çoğu ölmüş ve ancak bir kişi hayatını kurtarabilmiştir. Bu olumsuz netice, Petro'yu yıldırmamış ve 1715 ve 1717 yıllarında Orta Asya'ya iki ayrı heyet göndermiştir. Bu sefer içinde ilim adamların da bulunduğu bu heyetlerden ilkini Albay İvan Bucholz başkanlığında 1715'de İrtiş Nehri'ni takiben Yarkent'e doğru, başında Preus A. Bekoviç-Çerkovski'nin bulunduğu ikinci heyeti de 1717'de Hive'ye doğru göndererek daha geniş bilgi edinmek istemiştir. Aynı yıllarda (1715) başka bir heyeti de A. Petroviç-Volinski Kafkasya üzerinden İran'a göndermiştir. Petro'nun maksadı Orta Asya ülkelerinin madenlerine, bu ülkeler ile Hindistan'ın ticarî imkânlarına kavuşmaktı.[12]

Rusların, Orta Asya ülkeleri ile birlikte Sibirya ve Çin'e de elçilikler ve keşif heyetleri gönderdiklerine tanık oluyoruz. Slav asıllı bir halk olan Kossaklar, Sibirya eteklerinde yaşarken zaman zaman Orta Asya ülkelerine talan yapmaya iniyorlar ve tatsız hadiselere sebep oluyorlardı. Bu halkın lideri olan Yermak, 1583'de Rusya'nın nüfuzunu kabul edince, Rusların Sibirya ve Çin'e tüccar ve elçi göndermeleri daha da kolaylaşmıştır. Kossakların yardımı ile Sibirya'ya hakim olan Ruslar, 1656'da Feodor İsakoviç Boykov başkanlığında bir heyeti Çin'in başkenti Pekin'e göndermişlerdir. Bu elçilik heyetinden bir netice alamayan Ruslar, 1666'da Çinlilerin gönderdiği elçilik heyeti ile Çin'in dostane münasebetler kurmaya ve ticarî ilişkileri geliştirmeye hazır olduklarını öğrenince, 1675'de Çin'e ikinci elçilik heyetini göndermişlerdir. Fakat, Rusya'nın Uzak-Doğu'daki yayılma siyasetinden çekinen Çinliler, Rusların o bölgede askerî kale inşa etmemelerini istemiştir. Bu siyasî gerginliğe rağmen Ruslar, Uzak-Doğu'daki yayılmaya yönelik faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. 1700 yılında Petro'nun emri ile Çince ve Moğolca bilen din adamlarından oluşan bir heyetin Çin ve Moğolistan'da Hıristiyanlığı yaymak için bu ülkelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İ. Lejayski başkanlığında bir din adamları heyeti 1707'de Moğolistan'ı, 1714'de de Pekin'i ziyaret etmiştir. 1725'de S.V.Raguzinski başkanlığında Çin'e gönderilen bir elçilik heyeti ile Rus-Çin anlaşmazlığına son verilmiştir.

---

[12] A.S.Donnelly, **Peter the Great and Central Asia**, Canadian Slavonic Papers, XVI 1/2-3(1975), s.202-212.

XVIII. asrın ilk çeyreğinde, yine I.Petro'nun direktifleri ile, tıpkı Avrupa ülkelerinde yapıldığı gibi, gezip görülen Kafkasya, Orta Asya, Çin ve Hindistan'a giden yolların ve bu yollar üzerindeki ülkelerin haritaları yapılmıştır. Artık, Rusya'nın bu ülkelerde ekonomik ve askerî yayılmasını sağlayanlar bu haritalardan istifade ederek hareket edeceklerdi. Petro zamanında Rus Devleti'nin bu yayılma siyaseti hakkında eser ve rapor veren bilim adamlarının sayıları oldukça kabarıktır..[13]

Doğu dillerini bilen kişilerin kolayca bulunamayışı ve harita yapımında çekilen güçlükler Petro'yu yeni arayışlara şevketti. Bu arayışlar sonunda Petro, istediği elemanları yetiştirecek ve istediği Doğu ülkesi hakkında araştırma yaptıracak bir ilimler Akademisi kurmaya karar vermiştir. Çoğunluğunu yabancı bilim adamlarının, özellikle Almanların, oluşturacağı, Orta Asya ve Uzak-Doğu ülkelerini araştırma konusu yapacak "Şark İlimler Akademisi" nin kuruluş çalışmalarını başlatmıştır. Bu akademinin kısa zamanda tamamlanması için Petro çok uğraşmış ise de, bunda muvaffak olamayarak 24 Ocak 1725'de ölmüştür. Ama halefleri onun yolundan ayrılmadan çalışmalarını devam ettirmişler ve "Şark İlimler Akademisi'nin kuruluşunu on ay sonra , yani 2 Kasım 1725'de tamamlayarak çalıştırmaya başlamışlardır. Bir müddet sonra İlimler Akademisi'ne eleman yetiştirmek için, Akademi bünyesinde önce bir Gimnazyum, sonra da bir üniversite kuruldu.

Şark İlimler Akademisi kısa zamanda başarılı çalışmalar yaptı. Bilhassa Avrupa ve Asya Rusyası'nın muhtelif bölgelerinde yapılan bu ilmî seyahatler neticesinde, Rusya'nın çok milletli ahalisi hakkında gayet mühim malzeme elde edilmiş oldu. Bunlardan büyük bir kısmı Türk kavimlerine ait olmak bakımından Türk tarihi ve etnografyası için de önemlidir.[14]

Rusların, Müslüman Türk ülkelerini ve özellikle İslâm dünyasının lideri olan Osmanlı Türkleri hakkında yaptığı çalışmalardan birini de İslâmî araştırmalar teşkil etmiştir. Rusların, İslâmiyeti tanıma arzularının en büyük sebebi, bir din olarak İslâmiyet değil, fakat İslâm dünyasının liderliğini yapan Osmanlı Türklerinin Müslüman oluşlarıdır.

---

[13] A.S.Donnelly, a.g.m., s. 216.
[14] Bak. A.N.Kurat. **Rusya Tarihi,** Ankara 1946, s.436-440.

İdaresi altında milyonlarca Hıristiyan Teba'nın yaşadığı Osmanlı Devleti'nin, aynı zamanda Orta Asya İslâm ülkeleri, ve Rus idaresi altına düşmüş Müslüman halklar üzerindeki nüfuzu, Rusları, İslâmiyet hakkında da çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Nitekim, I.Petro'nun emri ile Kur'an 1716'da Peter Koskinov tarafından Fransızcadan Rusçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme *"Al-Kur'an veva Muhammed Hakkında veva Türklerin Kanunu"* adı ile neşredilmiştir. Petro'nun maksadı, İslâmı kötüleyerek Hıristiyan aleminin ve Kilise'nin desteğini kazanmak olduğu için İslâmı Rus halkı nazarında kötü bir din olarak tanıtmıştır. Yukarıda zikredilen tercümeden beş yıl önce, yani 1711'de, kendi hâkimiyetini kabul eden ve İslâm aleyhtarı hareketlerin öncülerinden Moldavya Kralı Dimitri Kantemir'e İslâmiyet hakkında bir kitap yazdırmıştır. "Sistem Kitabı veya Muhammed Dininin Durumu" adlı bu kitap 1722'de Petersburg'da neşredilmiştir. Eser, İslâmiyet ve Peygamber Efendimiz hakkında yanlış bilgilerle doludur. Petro'nun, İslâmiyet hakkında yaptırdığı bu yanlış ve kasıtlı neşriyatın maksadı, Hıristiyan aleminin öncülerinden biri olarak Müslüman ülkeler aleyhinde yapacağı genişleme hareketlerine bir nevi psikolojik bir zemin hazırlamaktı.

İslâm hakkında Rus çalışmalarının Petro'nun ölümünden sonra kurulan Şark İlimler Akademisi'nde devam ettiğini görüyoruz. Nitekim, Akademi mensupları 1790'da II. Kur'an tercümesini *"Arabistanlı Muhammed'in Al-Kur'an Kitabı"* adı altında tamamlayarak neşretmişlerdir.

1725'de kurulan Şark İlimler Akademisi'nden 30 sene sonra, yani 1755'de Moskova Üniversitesi kurulmuştur. Bunları, 1804'de kurulan Kazan Üniversitesi takip etmiştir. Kazan Üniversitesi'nin bir özelliği, bünyesinde bir "Teoloji" (Dinler) Fakültesi'nin bulunmasıydı. XIX. asırla birlikte bu Teoloji Fakültesi'nde vazife gören üç Rus ilim adamı dikkati çeker. Rusya'nın ve Rusların İslâma hücumunu ve İslâmı eritme siyasetinin öncüleri olan bu şahısların isimleri şöyle idi: G. S. Sablukov, Vladimir Solovyev, ve Nikolay İl'minski.

G.S.Sablukov 1862'de Kazan Üniversitesi Teoloji Fakültesi İslâmiyet ve Doğu Dinleri hocası olarak işe başladı. İslâm üzerinde araştırma ve tartışma vazifesi ona verilmişti. Sablukov, "1878'de Kur'an'ın Arapça'dan Rusça'ya tercümesini sağlamış ve Kazan Üniversitesi'nde neşrettirmiştir.

Gayet iyi yapılan tercüme 1907'de ikinci defa neşredilmiştir. Sovyet İslâm araştırmacılarına göre bu Kur'an tercümesi bugüne kadar kıymetini kaybetmemiştir. Fakat, Sablukov'un ilimden ayrılarak bir müddet sonra İslâma hücum eden çalışmalar içine girdiğini görmekteyiz. Hıristiyanlığın üstünlüğünü kabul ettirmek maksadıyla İslâm aleyhtarı iki eser yazmıştır: *"Kur'an Tercümesine İlaveler" (1879)" ve "Kur'an Hakkında Malümatlar-Muhammed Dininin Kanun Halindeki Kitabı (1884)"*

Sablukov'dan sonra İslâmiyet hakkında araştırma yapan ikinci şahıs Vladimir Solovyev idi. Solovyev *"Muhammed: O'nun Hayatı ve Dini Talimatı"* adlı araştırması ile Rus ilim aleminde oldukça büyük yankı yaptı. Fakat O'da Sablukov gibi hemen İslâmın aleyhine döndü. O'na göre islâm kültürsüz halklar için yararlıydı. Ancak, Hıristiyan kültürüne geçişte bir merhaleyi teşkil edebilirdi.

Sablukov ve Solovyev'den sonra İslâm aleyhinde çalışan üçüncü şahıs Nikolay İl'minski idi. Diğer ikiliden daha çok İslâma zarar veren İl'minski, çok iyi yetişmiş bir ilâhiyatçı idi. Kahire'de uzun yıllar kalıp hem Arapça öğrenmiş ve hem de İslâmiyeti tedkik etmiştir. Yakın arkadaşı olan Rus Eğitim Bakanı Tolstov ile birlikte Müslüman Türkleri Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak programı hazırlamıştır. Rus işgalindeki Müslüman çocukların zorla Rus mekteplerine gönderilmesini sağlayan İl'minski, bu çocukları tahsillerini bitirene kadar aileleri ile görüştürmemiştir. Bu mekteplerde Rusça ve Hıristiyanlık öğrenen bu gençler ana dillerini ve İslâmiyeti unutur hale gelmişlerdir. Dinî ve millî duygularını unutmak tehlikesi ile karşı karşıya kalan Türklerin imdadına büyük Türk mütefekkiri ve eğitimcisi Gaspıralı İsmail Bey yetişmiştir. Bütün Müslüman mektep ve medreselerini ıslâh ederek Usul-i Cedid yani yeni, usul mektep ve medreseleri Müslümanlara tanıtan Gaspıralı, İl'minski'nin plânlarını altüst etmiştir. Gaspıralı'nın Usul-i Cedid mektep ve medreselerinde hem İslâmiyet öğretiliyor, hem de fen bilimleri ile millî kültür ve dil öğretiliyordu. Yani bugünkü İmam Hatip okullarına benzer bir eğitim sistemi kurulmuştu. Gaspıralının başlattığı ve başarıyla yürüttüğü bu eğitim reformu kısa zamanda halk tarafından benimsendiği için, ana-babalar, zorla da olsa, çocuklarını Rus mekteplerine göndermeğe başlamıştır. Ne var ki, İl'minski'nin önder-

liğinde Rus Eğitim Bakanlığı'nın müslüman Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyeti oldukça tesirli olmuştur. Bu menfi tesiri Gaspıralı'nın getirdiği eğitim sistemi asgariye indirmeye çalışmıştır.

Rusların, Orta Asya Türk ülkeleri ile Uzak-Doğu hakkında yaptıkları araştırmalar, onların yayılma siyasetlerine paralel olarak gelişmiştir. Yani bir taraftan Orta Asya İslâm ülkeleri hakkında çalışmalar yapılırken, diğer taraftan da o ülkelerin işgaline başlanmıştır. Bazı hallerde de, Doğu ülkeleri araştırmaları bu ülkelerin zaptından sonra gelişmiştir. Mesela, Kazan, Sibirya, Türkistan ve Kafkasya'nın alınmasından sonra bu ülkelerle ilgili coğrafi ve jeolojik araştırmalara başlanmıştır. Türklerle meskun ülkelerin işgalinden sonra da Türkoloji çalışmaları önem kazanmıştır.

Kazan, Astrahan, Sibirya, Kırım ve Kafkasya'nın işgalinden sonra Ruslar, Türkistan ülkelerini de almak için gerekli hazırlıkları yapmış ve 1858'de Albay N.İgnatiyev başkanlığında bir keşif heyetini bu ülkelere göndermiştir. 15 Mayıs 1858'de Türkistan'a doğru yola çıkan İgnatiyev heyetinde 16'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere 82 kişi bulunuyordu.[15]

Heyette bulunan subaylar, diplomatlar, şarkiyatçılar ve diğer meslek sahipleri Türkistan devletlerinin askerî, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında gerekli bilgileri toplamışlardı. Bu heyet ayrıca, "Orta Asya Hanlıklarının hakikî durumlarını öğrenerek bu ülkelerin Rus kontrolüne nasıl alınabileceği hakkında" Rus hükûmetine gerekli bilgiyi vermişti.

Ruslar, gerekli hazırlıkları yaparak, kendi yarattıkları harb bahaneleri ile devletler arası hukuku hiçe sayarak bu Türk ülkelerini 1864-1884 arasında bir bir işgal etti.[16]

Rusya'da Türkolojinin Gelişmesi

Türk ülkelerinin işgali esnasında Rus yetkililerin el koyduğu resmî evraklar ile diğer tarihî malzemeler ve tedkik raporlarının önemli bir kısmı

---

[15] J.W.Strono, "The Ignatiev Mission to Khiva and Bukhara in 1858". **Canadian Stavonic Papers,** XVII/2-3 (1975). s.243) Kasım 1858'de vazifesini tamamlayan İgnatiyev heyeti Rusya'ya döndü.

[16] Tafsilatlı bilgi için bak: M.Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, İstanbul 1984.

Petersburg'daki Şark İlimler Akademisi kütüphanesine verilmişti. Bu malzemeler, Rus bilim adamları için Türk tarihî ve kültürü üzerinde hem araştırma yapma ve hemde ders verme imkânı sağlamıştır. Bu derslere rağbet gösteren bazı genç araştırmacıların varlığını biliyoruz. Bu gençlerin çok geçmeden, başta Petersburg Üniversitesi olmak üzere, Kazan ve Moskova Üniversitelerinde Türk kültürü ve tarihî üzerinde birer otorite haline geldiklerini ve Rusya'da Türkoloji çalışmalarının temelini oluşturduklarını görüyoruz. W. Radloff (1837-1918), W. Barthold (1861-1932), A.N. Samoyloviç (1880-1938), P.M. Melioranskiy (1868-1906), V.D. Smirnov (1846-1922), J. Sekovvskiy (1800-1858), D. Böhtligk (1815-1904), C. Salemann (1849-1916), N. N. Martinoviç (1883-1939), V.A. Gordlevskiy (1876-1956) ve F.E. Korş (1843-1915) gibi pek çok Türkolog ve Şarkiyatçı olan, izin verirseniz, ilk üçünden biraz bahsetmek istiyorum. Zira, bu üç Türkoloğun, bilhassa Orta Asya Türk kavimlerinin tarihî, kültürü ve dili üzerinde yaptığı çalışmaları bugün dahi yeniden ele alma ihtiyacında olduğumuza inanıyorum.

1- Friedrich VVilhelm Radloff (1837 Berlin- 1918 Petnograd); Alman asıllı Rus Türkoloğu. Berlin Üniversitesi'ni bitirdikten sonra "Asya Halklarında Dinin Etkisi" üstüne 1858'de yaptığı doktora çalışması ile ilim dünyasına giren Radloff, Rus hükûmetinden aldığı davet üzerine Petersburg'a gelerek yerleşmiştir. Kışları muhtelif okullarda Almanca ve Latince dersleri veren Radloff, yazları ise dil, tarih ve etnografya malzemesi toplamak maksadıyle Sibirya'da ve Türkistan'da yaşayan Türk boyları arasında ilmî tedkiklerde bulundu. İyi bir eğitimci olduğu ve Türkler hakkında geniş bir bilgisi bulunduğu için Tatar, Başkurt ve Kazan mekteplerinde müfettiş olarak vazife gördü. 1872-1883 arasında bu vazifeyi yaparken Kazan'da ikamet eden Radloff, Pedegoji ve lengüistik üstünde çalışmalar yaptı. Bu çalışmaları sonunda Petersburg'daki Şark İlimler Akademisi'ne üye, Üniversite'ye de hoca seçildi. Türk Dili ve Lehçeleri ile genel lengüistik hakkındaki geniş bilgisinden dolayı, İlimler Akademisi tarafında Orhun Abideleri hakkında araştırma ve kazı yapmak üzere 1891'de bir ilmî heyetin başında Orhun bölgesine, başka bir heyetin başında da yine ilmî gezi için 1898'de Turfan bölgesine gönderildi. Bu ilmî gezilerinin sonun-

da Orta Asya Türk boylarının dili, folkloru, kaynakları hakkında kıymetli yazılar yazdı ve Türk dilini ve tarihini dünyaya tanıttı. Danimarkalı Wilhem Thomsen ile Orhun Yazıtlarının okunmasında girdiği ilmî rekabet Türk kültürünün tanıtılmasında büyük rol oynamıştır. Bu kıymetli bilim adamının, bugün dahi önemini muhafaza eden bir birimden kıymetli eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Türk Boylarının Halk Edebiyatı Denemeleri, (1866-1910), 10 cilt, (Propen der Volksliteratura de Türkischen Stamme);

2- Kuzey Türk Dilleri Karşılaştırmalı Grameri, I Fonetik (1882) (vergleichende Grammatik der Nördlichen Türkosprachen, I Phonetik);

3- Sibirya'dan (Aus Sibirien) (1884);

4- Codex Cumanicus'taki Türk Dili Malzemesi, (1887) (Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus);

5- Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, 2 bölüm, 1891-1910 (Das Kutadgu Bilig des Jusuf Chass-Hadship aus Balasagun);

6- Türk Ağızları için Sözlük Denemesi, 4 cilt, 1893-1911 (Versuch eines Vörterbuches des Türk-Dialekte);

7- Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, 3 cilt, 1894-1899 (Drevnetyurkskiye Nadpis v Bongolli);

8- Uygur Dili ürünleri, 1928, (Uigurishe Sprachdenkmater),

(Tafsilat için bk; L. Krader, "Radlov, V.", International Encylopedia of the social sciens, XIII (1968), 303-306).

2- Vasili Vladimiroviç Barthold (1861-1932 Petersburg); Alman asıllı bir ailenin çocuğu olan Barthold, Türk tarihi üzerinde çağdaşları arasında en çok çalışan ve eser veren büyük bir ilim adamıdır. 1891'de Petersburg Üniversitesi'ni bitiren Barthold, "Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan" konusunda doktorasını yaptı. Almanya'da devrin şarkiyatçı hocalarının (T. Nöldeke ve August Miller) derslerine devam ederek, aynı zamanda iyi bir şarkiyatçı olarak yetişti. Orta Asya Türk-İslâm tarihi ile ilgili kaynakları incelemek için 1893, 1902, 1904 ve 1916 yıllarında Türkistan'da İmi gezilere ve kazılara iştirak etti. Bu kazılar ve tetkikler esnasında pek çok eski

Türk yerleşim merkezlerini ve el yazması kitapları ortaya çıkardı. 1896'da Petersburg Üniversitesi Şark dilleri ve tarihi kürsüsüne profesör olarak tayin edildi. Bu üniversitede yıllarca çalışan Barthold, bir taraftan Türk ve İslâm tarihi hakkında dersler verirken, diğer taraftanda kıymetli Türkologlar yetiştirdi. Rus Arkeoloji Derneği'ne bağlı olarak kurulan "Türkistan Arkeoloji Meraklıları (Turkestanskiy krujok lyubiteley anceologii)" derneğinin yıllarca çalışmalarına katılan Barthold, Taşkent'de "Orta Asya Devlet Üniversitesi" (sredneaziatskiy Gos. Universitet)'nin kurulmasına öncülük yaptı. Bu arada, 1920-1928 yılları arasında zamanının çoğunu Türkistan'da araştırmalar yapmakla geçirdi. Taşkent'de iken verdiği dersler 1922'de "Türkistan Tarihi" (Istoriya Turkestana) kitap halinde neşredildi. Kazakistan Pedagoji Enstitüsü'nde, 1926-27'de verdiği dersler "Istoriya Tureyzko-Mongoskix narodov" (Türk-Moğol Milletlerinin Tarihi) adı altında 1928'de; 1928'de Taşkent'de verdiği dersler ise "Kırgızlar (Kırkızı)" adı altında 1929'da Bişkek (Frunze'de) neşredildi. 1929'da Leningrad'da neşredilen "Turkmeniya" adlı eserde Türkmenistan tarihi hakkında yazdığı "Oçerk istorii Turkmenskogo naroda" Türkmen kardeşlerimizin tarihine büyük bir katkıdır. Orta Asya Türk-İslâm Tarihi ile ilgili pek çok maddeyi İslâm Ansiklopedisi'ne yazan Barthold, 1926'da Türkiye'ye gelerek "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında 12 Ders" verdi, ki bu dersler bilâhare bir kitap olarak neşredildi. Orhun Abideleri'nin ortaya çıkışını takip eden yıllarda Barthold'un Orta Asya Türk-İslâm tarihi hakkında yaptığı çalışmalar ve neşriyat kültürümüzün tanınmasına büyük katkısı olan Barthold'un diğer eserleri ise şunlardır: Moğol istilâsı devrinde Türkistan (2 C. 1898-1900), Yedisu tarihi taslağı (1898), Eski çağlardan XVII. asra kadar Aral denizi ile Amuderya hakkında malumat (1902), İran'a tarihî ve coğrafî bir bakış (1903), Türkistan'ın sulama tarihi (1910), Türkistan'ın kültür tarihi (1911), İslâm (1918), İslâm medeniyeti (1918, Fuat Köprülü'nün Türkçe tercümesi, 1940), Uluğ Bey ve zamanı (1918, Türkçe tercürnesi 1936), Müslümanlık dünyası (1922), Avrupa'da ve Rusya'da doğu incelemeleri tarihi (1925), Ali Şir Nevai ve Siyasî hayatı(1927)

3- Aleksandr Nikolaevic Samovloviç (17 Aralık 1880-13 Şubat 1938); Radloff ve Barthold'dan sonra Türk hükûmetine en çok hizmet eden Türkologların başında gelen Samoyloviç, Peterburg Üniversitesi'nde

Doğu dilleri üzerinde tahsil yaptı. Aynı Üniversitede hocalık yapan P.M.Melioranskiy, N.İ.Veselovskiy, VV.Radloff ve VV.Barthold gibi Türkologların derslerine devam etti. Büyük bir kabiliyete sahip olan Samoyloviç bu kıymetli hocaların yanında iyi bir eğitim görerek ilmî araştırmalarına başladı, Gösterdiği başarıdan dolayı aynı üniversitede hocalık teklif edildi. Hocalık hayatının ilk yıllarında Melionarskiy ve Radlofftan daha çok istifade eden Samoyioviç tam bu dil bilgini olarak yetişti, Türkmen diyalekti üzerinde ihtisasını derinleştiren Samoyloviç, Türkmenistan'ı ziyaret ederek yeniden tedkiklerde bulundu, Türkmen dili üzerindeki ilk çalışmasını 1914'de neşretti "Abdu's-Sattar Kazı Kniga rasskazov o bitvah tekintsev "Bu başarısı kendisine Rus Arkeoloji ve Coğrafya Cemiyeti'nin üyeliğini kazandırmıştır. 1911-1912 yıllarında Kırımı ilk ve Türkmenistan'da ikinci defa ziyaret etti. 1917'de Peterburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'ne Türk Dili ve Lehçeleri Profesörü olarak tayin edilmiştir. 1922'de Petrograd Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü Rektörlüğü'ne getirilen Samoyloviç, 1924'de ilk Türkoloji seminerini tertip etmiştir. 1929'da Sovyet Cumhuriyetleri İlimler Akademisi üyeliğine, 5 sene sonra da Doğu İlimleri Enstitüsü Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. 1926'da Bakü'de tertip edilen Türkoloji Kongresi'ne, 1932'de Türkiye'de tertip edilen Türk Dili Kurultayı'na katılan Samoyloviç, yaptığı sayısız ciddi çalışmalarla Türk diline ve kültürüne büyük katkılarda bulunmuştur. Eserlerinden bazı seçmeleri şunlardır: 1- "Türk kavimlerinde ad verme sorunu üzerine" (1911); 2- "Kazak-Kırgız kadınlarının dilinde yasak kelimeler." (1915); 3- "Kısa Bir Kırım Tatar Grameri Denemesi" (1916); 4- "Osmanlı Türk Dilini Pratik Öğrenme Klavuzu" (1916); 5- "İmparator Babur'un Şiirleri" (1917), 6- "Timur Kutluğ'un Yarlığı Üzerine Birkaç Düzeltme" (1918); 7- "Türk Dil(ler)inin Sınıflandırılması Konusunda Birkaç Bütünleme" (1922); 8- "Afgan Nüfusunda Türk ve Moğol Unsurları" (1923); 9- "Kutadgu Bilig Yayınlanması Üzerine Düzeltmeler" (1924), 10- "Hazarların Varisleri ve Kültürleri Sorunu Üzerine" (1924); 11- "Türk Halklarında Haftanın Günlerine Verilen Adlar" (1924); 12- "Osmanlı Türk Dilinin Kısa grameri" (1925); 13- "Azerbaycan Türklerinde Günlerin Adları" (1925); 14- "Kafkasya ve Türk Dünyası" (1926); 15- "Kırım Tatar Edebi Dilinin Tarihi Üzerine" (1927);

16- “Orta Asya Türk Edebi Dilinin Tarihi Üzerine” (1928); 17- “Altay - Sayan Bölgesi Türk Boylarında İslâm Kültürünün İzleri” (1928); 18- “Türkmen Edebiyatı Tarihi Taslakları” (1929); 19- “Moğolistan’da Bulunan Yeni Türk Yazıları” (1934).

Başta A.N.Kononov olmak üzere Sovyet döneminde hizmet gören Türkologların çoğunu Somoyioviç yetiştirmiştir. Ne var ki, Sovyet rejimi, ilim adamlarına uyguladığı baskı dolayısıyla bu Türkologlar Türk dili, tarihi ve kültürü üzerinde istedikleri ilmî objektifliği ve dürüstlüğü çalışmalarına aksettirmemişlerdir.[17]

Rus Tarihçiliğinin Geçirdiği Safhalar

Yukarıda Rus devlet ve bilim adamlarımın Türkler hakkındaki fikir ve çalışmalarını özet olarak verdikten sonra, burada, Rus tarihçiliğinin geçirdiği safhalar üzerinde de kısaca durmak istiyorum. Bilindiği gibi, tarihçilik, yani tarih yazma, şu üç safhadan geçmiştir:

1- Rivavetçi ve Nakilci Tarihçilik: Kültür ve medeniyetin az geliştiği İlk ve Orta Çağlarda, olayları anlatan tarihçiler, eserlerinde umumîyetle şu ifadeyi kullanmışlardır: “Rivayet olunur ki, falân şahsın falândan duyduğuna göre, denebilir ki” vb. Bu tarz tarihçilik, olayları yalnız nakletmekle yetinmiştir. Olaylar ne kadar mühim olursa olsun bunları hiçbir tenkide ve muhakemeye tabi tutmamıştır. Cereyan eden hadiseler sadece nakledilmekle yetinilmiş ve olaylar arasında sebep-sonuç bağları kurmak diye bir yaklaşım tarzında bulunulmamıştır. Bu tip tarihçilikte en muteber olanı hadiseleri bizzat görerek veya hadiseleri gören veya yaşayanları dinleyerek yazılan tarihçiliktir.

2- Pragmatik (Öğretici) Tarihçilik: Bu tarz tarihçilikte, geçmişte cereyan etmiş olaylardan istikbal ve yaşanan devir için faydalı neticeler çıkarılma yoluna gidilmiştir. Bu bir nevi insanları terbiye edici, yetiştirici maksatla icra edilmiştir.

---

[17] **Türk Ansiklopedisi,** c. 28. s. 99-101. Tafsilat için bak.H.Eren, Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç.

Toplumun ileri gitmesi ve ahlakın yükselmesi çin yol gösterilmiştir. Bu tarihçilikte büyük adamların hayatına çok ehemmiyet verilir. Fakat, bu tarz tarihçilikte, cereyan etmiş menfi ve hatalı işlere az yer verilir. Olayların niçin ve neden cereyan ettiği hususnda açık bir tenkit ortaya konmaz.

3- Modern (Araştırıcı, Tenkitçi) Tarihçilik: Cereyan etmiş hadiselerin nasıl ortaya çıktığını, niçin ve neden sorularını sora sora olayların iç yüzünü ortaya çıkarmaktır. Modern tarihçi, bir konunun bütün yönlerini, yani madalyonun bütün yüzlerini tedkik etmek ve değerlendirmek mecburiyetindedir. Olaya karışmış bütün tarafların görüşleri tam bir objektiflik İçinde ortaya konmalıdır. Olaylara tesir eden bütün faktörler ele alınmalıdır. Kısaca, gerçekler ortaya konmalıdır.

Rus tarihçiliğini tedkik ettiğimizde, tarihçiliğin ilk iki safhasını yaşadığını ve Modern tarihçiliğe girilemediğini, bunun yerine 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan Sovyet sisteminde Marksist tarihçiliği yaşadığını görüyoruz. Bilindiği gibi, marksist tarihçilik, olayların cereyan etmesinde en büyük faktörün iktisad, yani madde olduğunu, din başta olmak üzere kültürel ve diğer sosyal gelişmelerin olayların ortaya çıkışına yeterince tesir etmediğini ileri sürer.

Yukarıda zikredilen tarihçiliğin ışığı çerçevesinde Rus tarih yazıcılığının şöyle bir gelişme gösterdiğini görüyoruz: 13. asırda Kiyef Rusya'sında yazılan ilk Rus Tarihi *"Letopisi - Vekayinameler"* şeklinde idi. Bu tarih serisinde hadiseler, yani vak'alar nakladilmek suretiyle anlatılıyordu. Bu hikayeci ve nakilci tarihçiliğin 18. asra kadar devam ettiğini görüyoruz. İlk "ilmi" Rus tarihçiliği Alman bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. 1725'de kurulan Şark İlimler Akademisi'ne hoca olarak davet edilen Gottlieb Siegfried Bayer, *"Varealer'e Dair Araştırmalar"* adı ile Almanca ilk Rus Tarihi'ni yazmıştır. 1767'de Rusça'ya tercüme edilen bu tarihe göre, Rus devletini kuranların *"Skandinavva Rusları - Varealer"* olduğu ortaya konmuştur. Bilâhare bu görüşe itiraz eden Rus tarihçileri olmuş ise de, sonunda Bayer'in bu görüşü Rus tarihçilerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Rus tarihi üzerinde çalışan ikinci Alman Gerhard Friedrich Miller'dir. Bu tarihçinin gayreti ile 1733-1743 yılları arasında resmî vesikalar

toplanarak "Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi" oluşturulmuştur ki, bu arşivde hem Osmanlı Türkleri ve hem de Orta Asya Türkleri hakkında geniş malzeme bulunmaktadır.

Zikredilen bu iki Alman tarihçisinden sonra Rus tarihini ilmî bir şekilde yazan kişi Michael Lomonosov olmuştur. Bunu Vasili Tatişçev takip etmiştir. Her iki tarihçinin yazdığı tarihler, başlangıçtan 16. yüzyılın sonlarına kadar gelmekte idi[18]. Bu arada, II. Katerina zamanında Lecrec adlı bir Fransız "L'Hisoire de la Russie" adıyla bir tarih yazmış ise de, Rusları tenkit ettiği için kitabı Rusya'da neşredilmemiştir. Fakat, August Friedrich Schloezer adında başka bir Alman bilgini Rus Vakayinamelerini ilmî tenkide tutarak, tenkid fikrinin Rusya'ya girmesi sağlanmıştır.

Rahmetli A.N. Kurat hocanın ifadesine göre, ilk ciddi Rus tarihini 12 cilt halinde yazan ilim adamı Türk asıllı Nichoias Karamzin (Karamurza) olmuştur. 1818-1826 yılları arasında yazılan bu Rus Tarihi, hem malzemenin çokluğu, hem de üslup yönünden oldukça zengindir. Karamzin'den sonra M.P. Pogodin, İ. Belyayev ve N. Kostomarov adındaki Rus bilim adamları birer Rus Tarihi yazmışlar ise de, bunların çalışmaları hiçbir zaman Karamzin'in tarihinin seviyesine çıkamamıştır.

Alman ilim adamlarının ve felsefecilerinin "ilmin" ancak Almanya'da öğrenelebileceği şeklinde Rusya'da bıraktığı tesirler üzerine, Ruslar, her ilim dalında olduğu gibi, tarih dalında da Almanya'ya öğrenci gönderilmiştir. S. Solovyev ve K. Kavelin Almanya'da yetişen tarihçilerdir. Bu ikili arasındaki ilmî rekabet Rus tarihçiliğinin gelişmesini biraz hızlandırmış ise de, ortaya konan eserler kalite yönünden istenen seviyeye ulaşamamış ve daha ziyade "kaynak malzemesi naklinden" ibaret kalmıştır[19]. Bunları, hukukî bakımdan Rus tarihini ele alan V. Sergeyeviç, felsefi yönden ele alan K. Bestujev-Rümin, sosyolojik yönden ele alan V. Kulyuçevskiy'nin Rusya tarihleri takip etmiştir. Nihayet, 19. asrın sonlan ile bu asrın başlarında S. Platonov, E. Golubinskiy, V.İkonnikov, P. Milükov'un tarih araştırmaları ortaya çıkmıştır. Fakat, bütün bu Rus tarihçilerinin, biraz da Panslavist hareketin tesiriyle, Rus tarihini objektif bir şekilde ortaya koymadıkları gö-

[18] Kural, **Rusya Tarihi**, s. 451.

[19] Kurat, **Rusya Tarihi,** s. 453 ve A.G. Mazour, **Modern Russian Historiographv,** 2nd. ed, Princeton, N.J., Van Nostrand 1958, s.3-14.

rülmüştür[20]. Kısaca, Rus tarihçiliği, Pragmatik Tarihçiliği geçemeyen, devamlı Rus menfaatllerini müdafaa eden ve Rusları haklı gösteren bir tutumdan kurtulamamıştır.

Rus tarihini "marksizm" nazariyesiyle işleyen ilk tarihçi de M.N. Pokrovskiy olmuştur. Bu tarihçilik tarzı nasıl gelişmiştir? Sovyet rejimi niçin Marksist tarihçiliğe sarılmıştır? Bu ve bunlara benzer soruların cevapları ile Bolşevik düşüncesi hakkında kısaca bilgi vermekte yarar vardır.

Sovyet Tarihçiliği ve Sovyet Tarihçilerinin Türklere Bakışı

Sovyet tarihçiliğinin temelini marksist tarihçiliğin oluşturduğu daha önce belirtilmişti. Diğer adıyla materyalist tarihçilik denilen bu tarih telâkkisine göre, tarih ilmi, maddî tabiat kanunlarının insan cemiyetinin tekamülünde tesirli olmaları keyfiyetini doğru öğrenebilirse ilmî olur, aksi takdirde ilmî olmaz. Bu görüşün temsilcileri, ya Darvvin'in hayvanların ve insanların menşei ve hayat için mücadeleleri nazariyesini esas edinerek; ve yahut Karl Marx'ın ileri sürdüğü iktisadî sebeplerin tesirini tesbit ederler. Bunlara bilâhere Engels'in iktisadın dayandığı temeller ile Lenin'in sınıflar hakkındaki görüşleri de ilâve edilmiştir. Lenin'e göre, yalnız ayrı cemiyetler ve azaları arasında değil, muhtelif cemiyetlerde de sınıf mücadelesi vardır. Bu görüşler çerçevesinde yazılan tarihî eserlerde diğer sebepler gölgede kalmıştır. Marksist tarihçiler, tarihî materyalizmi marksist sosyalizmin esası diye tanıdıklarından tarih ilmine kendi nazariyelerini yaymak için daha çok önem vermişlerdir. Bu sahada en mühüm eseri K. Kautsky'nin *"Materialistische Auffassung der Geschichte"* adlı çalışması teşkil eder. Öneminden dolayı bu eser, Rus komünistlerinin ideologlarından olan Buxarin, bazı ilâvelerle bu çalışmayı *"Materivalisticeskove Ponimanive Istorivi"* (Tarihin Materyalist Telakkisi) adı altında Rusça'ya tercüme etmiştir[21].

Ne var ki, 1917 Bolşevik İhtilâli'ni yapanların neşrettiği beyanname ile, Çarlık rejiminin istibdadından bıkan Rus ve Rus olmayan milletlere eşit haklar tanıdığını ve istemeleri halinde Rus olmayan milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin edebileceğini bildirmesi, Rusya'da herşe-

[20] Bu hususuta geniş bilgi için bk., H. Kohn, **Pan-Slavizm. Its Hıstorv and Ideology,** New York 1960.

[21] A.Z.V. Togan, **Tarihte Usul,** İstanbul 1969, s. 137-139.

yi alt-üst etmiştir. Zira, uzun yıllar Rus sömürüsünden perişan olan milletler bir bir istiklâllerini ilân ederek Ruslar ile birlikte yaşamak istemediklerini beyan etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Komünist Partisi liderleri, yeni Sovyet sisteminde elde edilen hakların ancak ve ancak Rusların önderliğinde ve Sovyetler Birliği içinde kalmak şartıyla geçerli olduğunu bildirdiler. Bu ikinci beyannameye uymayan milletleri de Kızıl-Ordu birlikleri ile kontrol altına aldılar.

Bu gelişmeler üzerine, Sovyet lideri Stalin, yeni bir politika tespitine başladı. Stalin'in görüşlerini paylaşan parti ileri gelenlerinden A.A. Zhdanov ve S. Kirov, 1930'ların başından itibaren Sovyetler Birliği'nde tarih kitaplarının yeniden yazılması kampanyasını başlattılar. Bu kampanyaya göre, Sovyet halkının gerçek rehberinin Komünist Partisi olduğu, tarihçilerin bu gerçeği işleyerek tarih kitaplarını yazmaları gerektiği vurgulanıyordu. Sovyetlerde yaşayan milletlerin tarihleri ile ilgili gerçekleri araştırmanın son derece saçma olduğu, esas olan halkların kardeşliği ve dostluğu olduğu, zaten Lenin'in de bunu istediği açıklanıyordu. Böyle bir görüşün Sovyet tarihçisi için yeni bir keşif, bunun ise, Sovyet tarihçiliğinin bir zaferi olacağı belirtiliyordu.

Yukarıdaki görüşler çok geçmeden Sovyet tarihçileri tarafından benimsenmeye ve Komünist Partisi'nin görüşleri çerçevesinde tarih yazılmaya başlandı. Artık Sovyet idaresinde yaşayan milletlerin tarihleriyle ilgili gerçekler dile getirilmeyecek, sadece halkların dostluğu ve kardeşliğinden bahsedilecekti. Hatta daha da ileri gidilip, Rus olmayan milletlerin gönüllü olarak Rusya'ya ilhak ettikleri, geri kalmış olan bu halkları Rus dili ve kültürü sayesinde ileri hamleler yapacakları tezi savunulmaya başlandı. Bu gelişmeyi bilâhare ileri gelen Sovyet tarihçilerinden Kore asıllı Dr. M. P. Kim şöyle izah edecektir: "Komünizmin yapılanmasında takip edilecek çalışmada Sovyet tarihçileri yaratıcı bir rol oynamak vazifesi ile yükümlüdürler."[22]

[22] M.P. Kim, "O zadachakh izuchenüa istoricheskogo opyta sotsialisticheskogo stroitel'stva v SSSR svete reshenii XXII S' ezda KPSS", **Voprosv Istorii,** No.2,1962, s.3-19). Sovyet tarihçiliğinin bu çalışma tarzı hakkında daha fazla bilgi için bk. L Tillet, **The Great Friendship Soviet, Historians on the Non-Russian Nationalities,** Univ. of N. Carolina Press, Chapel Hill, 1969; K. Shteppa, **Russian Historians and the Soviet State,** Rutgess Univ. Press, 1962; C.E. Black (Ed.), **Revvriting Russian History,** New-York 1956.

Böylece, Sovyet tarihçiliği, Komünist Partisi'nin programlarını tatbik eden ve tarihî gerçekleri saptırarak yeni bir Sovyet toplumunun yaratılmasında alet olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme ise, pragmatik tarihçiliği aşarak Modern-Tenkitçi tarihçiliğe geçememiş olan Rus tarihçiliği için büyük darbe olmuştur.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin, tarihleri ile ilgili gerçekleri, Sovyet tarihçileri nasıl işlemişlerdir? Daha değişik bir ifade ile, Sovyet tarihçilerinin, onlara bu direktifi veren Komünist Partisi'nin, Türk kökenli insanlara bakış tarzı nasıl olmuştur?

Komünist Partisi'nin direktifi dahilinde hareket eden Sovyet tarihçiler ile edib ve şairleri, Türklerin millî tarihlerini oluşturan din, dil, edebiyat gibi kültür temellerini tamamen Sovyetleştirmek maksadıyla büyük bir kampanya başlatmışlardır. Her türlü İslâmî hareketin yasaklandığı Cumhuriyetlerde, "İslâmiyet gericiliğin simgesidir. İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir" sloganları yazılı ve sözlü olarak İslâma hücum etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Sovyetler "Ateist" eğitimi tesirli bir şekilde uygulamaya başlamışlardır.[23]

Sovyetler, Çarlık döneminde başarılı olamayan Nikolay llminski'nin Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltmak ve onları ayrı birer dil gibi kullandırarak, Türk kavimleri arasında dil ve kültür birliği sağlanmasını önlemişlerdir. Bir müddet sonra Sovyetler, "bu diller sizler için yeterli değiller, bir yoldaş olarak sizin kalkınmanızı da ihmal edemeyiz, onun için Rus dilini kabul edin" telkini ile Rusça'yı Cumhuriyetlerin resmi dili olarak kullanmalarını sağlamıştır.[24]

Sovyet tarihçiliğinde 1930'larda başlayan komünist Partisi'nin direktifleri dahilinde çalışma şekli II. Dünya Harbi'nin sonlarına kadar devam etmiştir. Bu devirde, Marksisit-Leninist görüşleri Cumhuriyetlere iyice yerleştirebilmek için, bu Cumhuriyetlerin tarihçilerine biraz ılımlı davranmışlardır. Bunu fırsat bilen Cumhuriyetlerin Türk tarihçileri nisbeten kendi

---

[23] Tafsilatlı bilgi için bk. G.A. Von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki Müslümanlar", **Dergi.** 23-24 (1961), s.84 vd.; A. Kunta, "Sovyetler Birliğinde Müslümanlığın Gerçek Durumu", **Dergi,** 35-36 (1964), s.26-33.

[24] Geniş bilgi için bk. M. Saray, **Gaspirali İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği,** İstanbul 1993.

millî tarihlerini yazabilmişlerdir. Fakat Kruşçev'in başa geçmesinden sonra 1954'de Taşkent'te toplanan Sovyet tarihçileri Konferansı'nda, özellikle Türklere, daha önce millî tarihleri ile ilgili gerçekleri yansıtan yazılarını inkâr etmeleri istenmiştir[25]. Moskova'nın direktifi ile Özbekistan Kominist Partisi lideri, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerini tavsiye etmiştir:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, dahi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar." Komünist Partisi lideri sözüne devamla, "bilimsel eserlerde panislamizm, pantürkizm, ceditçilik ve başka burjuva nasyonalizm ve ihtilâl aleyhtarı akımların irticai mahiyetini meydana koymak gerekir" demiştir[26].

Sovyetler, yukarıdaki baskının neticesini yeterince alamamış olacaklar ki, 10 ciltlik yeni bir Sovyetler Birliği Tarihi yazdırma kararı almışlardır. Direktiflerini Komünist Partisi'nin hazırladığı bu yeni tarih yazımında şu hususlara dikkat edilmesi istenmiştir: Eserde, Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin tarihinden, bu miletlerin Özel tarihî gelişmelerini açıklayan ve böylece çevrelerinde "millî düşünce ve eğilimlerin canlanmasına yarayacak materyellere yer verilmeyecektir. Bu çok ciltli eserde tarihî vakalar aydınlatılırken, başlıca dikkat, geçmişte Sovyet halklarını "ayıran" noktalar üzerinde değil, aksine, bu milletleri Rus milletine "yaklaştıran" hususlar üzerinde toplanacaktır. Rusya İmparatorluğu'nun sözüm ona "ilericiliği", Rus milletinin "müstesna tarihî rolü" ve Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhakının "ilerici mana ve önemi" düşüncesi kuvvetli bir şekilde dile getirilecekti. Bu görüşler, aradan bir sene geçtikten sonra, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet tarihçilerinin birlik toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Sekreterlerinden ve aynı zamanda akademisyen olan B.N. Ponomaryov tarafından şu şekilde yeniden tarihçilere hatırlatılmıştır:

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihî perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milleti ile yakınlığının ve Rus-

[25] M. Saray, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali" **Türk Kültürü Araştırmaları,** Ankara 1986, s. 85-92.

[26] P. Urban, "Sovyet Milli Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", **Dergi,** 35-36 (1964), s. 80.

ya ile birleşmelerinin olumlu manasını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fiziki imhadan kurtulmak için yegane yoldu. Ayrı ayrı Cumhuriyetler tarihinin bütün memleket (Sovyetler Birliği) tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lazımdır."[27]

Artık Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin tarihçileri, yukarıdaki direktifler çerçevesinde memleketlerinin Rusya tarafından ilhak edilmelerinin onların ilerlemeleri için iyi bir hadise olduğunu, halkın Rusya'yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejim altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların "Büyük Birader" sıfatıyla o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini, yazacakları tarih kitaplarında izah edeceklerdir.

Fakat, neşredilmiş yerli ve yabancı bu kadar vesikayı yok farzedip de, tarih yazmak, üstelik hakikatleri aksettirmeyen bir şekilde, nasıl mümkün olacaktı? Bu, Rus idaresinde yaşayan Rus olmayan milletlerin tarihçileri için muhakkak ki yapılması son derece zor bir işti. Fakat, insanların yaşamak için başka alternatifleri olmayınca, böyle işleri de yapmak pekâla mümkün idi. Nitekim öyle de oldu.

Ne var ki, aradan yıllar geçmesine rağmen, Sovyetler, Rus olmayan milletlerle Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Gorbeçev'in başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliğinde başlayan Glasnot ve Perestroyka hareketleri ile bunun böyle olmadığını anlamış bulunmaktayız. 1990-1991 yıllarında elde edilen istiklâlden sonra, şimdi, Rus olmayan her millet kendi milliyetini, kültürünü, dilini ve dinini açıkça yazıp savunabilmektedir. Bu gelişmeler, hem Rus ve Sovyet idaresinde yaşayan milletler ve hem de bu milletlere ait tarihçiler için son derece mutlu bir hadise olmuştur. İşte, Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin tarihi üzerinde gerçek araştırma bundan sonra başlıyor. Dileğimiz, eskinin hatalı siyasetleri bir kenara bırakılarak, kamufle edilmeden, tarihçilere, Sovyet Arşivlerindeki belgeleri görme imkânının verilmesidir.

---

[27] P. Urban, **a.g.e.,** s. 80.

boş sayfa

3. ORTA ASYA'DA TÜRK KÜLTÜR İZLERİ

Atatürk'ün Türk Tarihi ile İlgili Görüşleri

Sevgili okurlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu büyük Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sık sık bir konuyu dile getirmişti. Bu konu Türk halklarının anayurdu olan Orta Asya'da ortak tarihimizin ve kültürümüzün kısa zamanda ortaya konması idi. O büyük insan, TBMM'de ve diğer zeminlerde sık sık bu gerçeği şöyle vurgulamıştı: "Efendiler bu dünya-yı beşeriyette asgari yüz milyonu mütecaviz nüfustan mürekkeb bir Türk Millet-i azimesi vardır; ve bu milletin saha-i arzdaki vüs'ati nisbetinde saha-i tarihte de bir derinliği vardır. En bariz ve en kat'î ve en maddî delâil-i tarihiyeye İstinaden beyan edebiliriz ki, Türkler on beş asır evvel Asya'nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligâh olmuş birer unsurdur. Sefirlerini Çin'e gönderen ve Bizans'ın sefirlerini kabul eden bu Türk devleti, ecdadımız olan Türk Milletinin teşkil eylediği bir devlettir"[1]. "Büyük devletler kuran ecdadımız büyük ve şümullü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır"[2].

Bu konuyu araştırması için, Atatürk, Türk Tarih ve Dil Kurumlarını kurdurmuş ve dönemin bilim adamlarına "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı el kitabını yazdırmış ve bu el kitabı çerçevesinde tarihçilerimizden şöyle bir çalışmanın yapılmasını istemiştir: a- Türk tarihi başlangıcından itibaren iyi bir şekilde araştırılacak, Türklerin kültür ve medeniyet dünyasına katkıları,

---

[1] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** I, s. 288.
[2] E. Z. Karal, **Atatürk ve Devrim, Konferans ve Makaleler,** Ankara, 1980, s. 100.

yetiştirdiği büyük şahsiyetlerin insanlığa hizmetleri ortaya konacaktır. Böylece, dünya, Türklerin nasıl şerefli bir geçmişe ve zengin bir kültüre sahip olduğunu öğrenecek ve yeni yetişen Türk çocukları da atalarının şanlı tarihinden haberdar olacak onlarla övüneceklerdir. Bu, aynı zamanda Türk milletinin millî birliğini ve heyecanını kuvvetlendirecek, Millî Mücadele yıllarında olduğu gibi, Türkler için güçlükleri yenmede ve muasır medeniyet seviyesine ulaşmada büyük bir destek olacaktır. b- Atatürk'ün gösterdiği ikinci hedef ise Batılıların bize vatan olarak çok gördükleri Anadolu'nun eski tarihinin araştırılması idi. Atatürk düşünmüştür ki, belki Türkler, 1071 Malazgirt zaferinden önce de Anadolu'ya gelmiş olabilirler. Şayet, tarihin ilk çağlarında, Asya'dan gelerek Anadolu'da medeniyetler kurmuş kavimler arasında Türklerin de bulunduğu tespit edilirse, Batılı bir kısım çevrenin "Türkler Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen bir millettir, geldikleri yere dönmelidirler" iddiasını çürütmek mümkün olacaktır.

Türk Adı, Manâsı ve İlk Kullanılışı

Türk dili ve tarihi üzerinde inceleme yapan yerli ve yabancı bilim adamları "Türk" adının nereden geldiğini uzun zaman araştırmışlardır[3]. Türk adı tek heceli bir kelime olup, M.S. 6-8. yüzyıllar arasında, yani Göktürk çağında yazılı metinlerde geçtiği görülmektedir. Orhun Kitabeleri'nde daha çok "Türük" bazen de "Türk" şeklinde yazılan "Türk" sözünün cins isim olarak "Güç-Kuvvet (sıfat hali ile) Güçlü-Kuvvetli" manâsına geldiği 1911'de neşredilen Türkçe vesikalardan anlaşılmıştır. Bu husus Orta Asya Türk tarihi uzmanı olan Batılı bilim adamları tarafından da kabul edilmiştir. Bugün bu ad Türk kökenli halklara verilen bir ad olarak bilinmektedir. Peki, bu halkların ana yurdu ve yayıldığı coğrafyalar nerelerdir?

Türklerin ilk Yurdu ve Yayıldığı Yerler

Türklerin ilk yurdu hakkında ilim dünyasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. XIX. Asrın sonları ile XX. Asrın başlarında yapılan ilmî araştırmalar ve arkeolojik kazılar Türklerin yurdunu şöyle tasvir etmektedir[4] :

---

[3] 1. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** Boğaziçi Yay., İstanbul 1996. s. 42.
[4] Kafesoglu, **Türk Milli Kültürü,** s. 47-48.

Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağları'nı ve etrafını Türklerin İlk anayurdu olarak kabul etmişlerdir. Etnologlar ise, İç Asya'nın kuzey bölgelerini Türklerin anayurdu olarak belirtmektedirler. Antropologlar, Kırgız Türklerinin yaşadığı bozkırlar ile Tanrı Dağları (Han Tengri-Tyan-Şan) arasını; Sanat tarihçileri de Altay Dağları ile Kırgız bozkırları arasını ve Baykal Gölü'nün güney-batısını Türklerin anayurdu olarak göstermişlerdir. Burada, tariflerin çeşitli olmasının sebebi, Türklerin hareketli bir millet olmaları ve kültürlerini gittikleri her yere götürmeleridir. Diğer taraftan, dil bilginlerinin yaptığı araştırmalar, Türklerin anayurdu olarak Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzey-doğu bölgelerini göstermektedir. Ayrıca, arkeologların yaptığı araştırmalar ile, M.Ö. devirlerde Türklerin anayurtları hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlara göre, kuzey Altayların hemen batısında bulunan Minusinsk bölgesinde ortaya çıkan Afanasyevo (M.Ö. 2.500-1.500) ve Andronovo (M.Ö. 1.700-1.200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal Türk ırkının prototipi olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. Buna göre, taş devrinin ilk çağlarından beri Türkler Altay Dağları ile Sayan Dağları'nın güney-batı bölgesinde yaşamakta idi.

Türklerin Başka Coğrafyalara Yayılmasının Sebepleri

Beş bin yıla yaklaşan Türk tarihi tetkik edildiği zaman görülecektir ki, Türkler şu üç sebepten dolayı bu yayılmayı gerçekleştirmişlerdir:

1. Dünyaya ve İnsanlığa Nizam Götürmek

Türklerin, dünyaya nizam verme fikrine tarihlerinin başlangıç kısmından itibaren sahip olduklarını görmekteyiz. İlk yazılı belgemiz olan Orhun Abidelerinde, konu ile ilgili olarak şu hususlar dile getirilmektedir: "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Otururak Türk milletinin ilini ve töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş."[5]

Orhun Abidelerinin yanı sıra Oğuz Kağanı Destanı'nda da görülen bu fikirlerin temelinde de, dünyayı tek hükümdarın idaresinde birleştirmek,

[5] M. Ergin, **Orhun Abideleri,** İstanbul 1989, s.20.

cihan hâkimiyetini sağlamak düşüncesi yatıyordu. Bu fikir, İslâm'ın önderi haline gelen Selçuklu ve Osmanlı çağında daha bariz hale gelmiştir. Bu devrin psikolojisinin nasıl oluştuğunu Kaşgarlı Mahmud'un şu sözlerinde görmekteyiz: "Tanrı devlet güneşini Türklerin burçlarında doğurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri onların saltanatları etrafında döndürmüş ve Türkleri yeryüzünde hâkim yapmıştır". Selçuklu hükümdarlarından Sultan Tuğrul ile Sultan Melikşah'a devrin İslâm halifesi tarafından "Doğunun ve Batının Hükümdarı" sıfatı ile kılıç kuşatılması bunun açık bir emsalidir.

2. İslâm'ı Yaymak

Türklerin geniş bir coğrafyaya yayılış sebeplerinden biri de İslâmiyet olmuştur. Kendi Karakterlerini, hayat görüşlerini aksettiren, törelerine ve dinî inançlarına en uygun din olan İslâm'ı heyecanla kabul eden Türkler, bu dinin güzel prensiplerini yaymak için mücadele etmişlerdir. Türk Töre'sinin prensipleri ile fevkalâde uyum sağlayan İslâm'ın prensipleri, bir nevi tencere-kapak emsali birbirini tamamlamış ve Türklere yepyeni bir ufuk açmıştır. Türk İslâm düşüncesi de diyebileceğimiz bu yeni görüşe göre her şey bir denge içinde yürütülecekti ki, bunun örneklerine ileride temas edilecektir.

3. Daha Elverişli Vatan Elde Etmek

Türklerin yayılmaları veya başka diyarlara gitmelerinin üçüncü sebebi, kendilerine daha elverişli topraklar bulmak ve yerleşmek idi. Dünya nizamını korumak, İslâm'ı yaymak arzusunun yanında, Orta Asya'da sık sık kuraklıkların olması ve nüfusun artması sebebiyle Türkler, kendileri için yeni yerleşim yerleri bulmak ümidiyle bu yayılma hareketlerini hızlandırmışlardır. Tarihte göçler konusunu araştıranlar görmüşlerdir ki, en ilkel kavimler dahi mecbur kalmadıkça yurtlarından ayrılmak istememişlerdir.

Dolayısıyla göçler, bir takım zaruretler yüzünden yapılmıştır. Nitekim tarihî kayıtlar, Türklerin iktisadî sıkıntılar yüzünden anayurtlarından ayrıldığını göstermektedir. Büyük ölçüde kuraklık, nüfus kalabalıklığı ve otlak darlığı Türkleri çok sevdikleri Orta Asya bozkırlarından göçe mecbur etmiştir. Tabiat şartlarının yetmezliği sebebiyle istenen verimi alamayan Türk halkı,

vatanlarından ayrılarak başka diyarlara gitme lüzumunu hissetmiştir. Verimsiz bozkır topraklarının nüfusu beslemeye, kâfi gelmemesi, cüz'i ziraat dışında ancak hayvan yetiştirebilen Türkler, normal bir hayat sürebilmek, çeşitli gıda maddelerini ve giyim ihtiyaçlarını karşılayabilmek için iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ülkelere doğru hareket etmişlerdir.

Muhtelif sebeplerden, Türklerin, çok eski zamanlarda anayurtlarından göç hareketleri fasılalarla devam etmiştir. Ne var ki, M.Ö. vuku bulan bu göçlerin tarihlerini tespit etmek oldukça güçtür. Bununla beraber, Türklerin Urallar'da Arî ırkla komşu olduğu, Uzak Doğu'da Çin ve Moğolistan ile ilişkilerde bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu arada Türklerin bir dalı olan Yakutların Sibirya'ya göç edip yerleştikleri bilinmektedir. Diğer Türk gruplarından ayrı kalan ve kültür teması olmayan Yakutların dilinde daha çok değişiklik görülmektedir. Bunlara ilâveten, M.Ö. 1300-1000 yıllarında Türklerin, Türkistan, Hindistan ve İran bölgelerine indikleri; M.Ö. VI-III. Asırlarda İdil (Volga) vadisinde İskitler olarak yaşadıkları ilmî araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

M.S. vuku bulan Türk göçlerini, Çin kaynaklarının yardımı ile, daha ayrıntılı bir şekilde takip etmek mümkündür. Hunlar, IV. Asırda Avrupa'ya ve Kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar); Oğuzlar X. asırda Orhun bölgesinden Seyhun Nehri (Sır-Derya) kıyılarına, sonra da Maveraünnehir üzerinden İran ve Anadolu'ya; Bulgar Türkleri, Vll. asırda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve İdil vadisine; Sabirler, V. asırda Aral Gölü'nün kuzeyinden Kafkaslar'a; Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzların bir kolu olan Uz'Iar, IX-XI.asırlarda Hazar Denizi'nin kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a; Uygurlar, IX.asrın başlarında Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya göç etmişlerdir. Kırgız Türkleri ise, zaman zaman Orhun Nehri'nden Altaylar'a kadar uzanan bölgede yer değiştirmişler ve bugünkü yerlerinde karar kılmışlardır. Bazı kalabalık Türk boylarından ayrılan grupların da kendilerine yeni vatan edinmek için göç ettiklerine şahit olunmuştur.

Bugün istiklâllerine kavuşan Orta Asya Türk kavimleri, atalarının M.Ö. ve M.S. yaptığı yer değiştirmeleri bilerek kendi millî tarihlerine bakmak durumundadırlar. Daha önce, Sovyet döneminde, siyasî maksatlarla bu hususta verilen bilgilerin yanlışlığını o zaman anlamaları daha kolay olacaktır.

Türklerin Kurduğu İlk Devletler

1- Hunlar

Mevcut kaynaklara göre Türklerin ilk kurduğu devlet Hun İmparatorluğudur. Çin kaynaklarının (Hiungnu) diye zikrettiği Hun Türkleri'nin tarihleri M.Ö. 4. yüzyıla kadar uzanmaktadır[6]. Orhun ve Selenga Irmakları çevresinde kurulan Hun Devleti, kısa zamanda genişleyerek Asya kıtasının en büyük imparatorluğu haline gelmiştir. Ötüken merkezli bu Hun İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Çin Denizi'ne, batıda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Sibirya'ya ve güneyde Tibet ve Hindistan'a kadar uzanıyordu. Tu-man veya Teoman (M.Ö. 220-209) ile başlayan Hunlar'ın yükselişi, Türk halkının anılarında Oğuz Kaan olarak yaşayan Mo-tun (Mete) (209-174) zamanında doruk noktasına ulaşmış ve Çin'i haraca bağlayan bir kuvvet haline gelmiştir. Türk boyları arasında kurduğu birlikle "boylar birliği" sistemini Türk devlet geleneğine yerleştiren Mete (Mo-tun) Han, aynı zamanda Türk insanının hayata bakış felsefesi olan Türk Töresi'nin devlet yönetiminde tatbikatını sağlayarak kurulan Türk devletlerinin daha başarılı ve uzun ömürlü olmalarını sağlamıştır[7]. Prensipleri adalet, eşitlik ve insan sevgisiyle yardımlaşmaya dayanan Türk Töresi'ne devleti idare eden devlet adamı, öz oğluna, Türk halkının herhangi bir ferdine ve Türk halkı ile birlikte yaşayan yabancı kökten ve kültürden bir kişiye aynı eşit muameleyi yapmak mecburiyetindedir. Bunu yapmayanı Türk halkı, Töreye uymadığı gerekçesiyle Hakanlıktan uzaklaştırmıştır. Ayrıca, Türk devlet adamı, Törenin prensiplerine uyarak, halkının karnını doyurmak ve emniyetini sağlamak vazifesiyle yükümlüdür[8]. Hun Türklerinin oluşturduğu bu devlet geleneği, sonraki Türk devletlerinin de temelini oluşturmuştur. Hun Devleti'nin en büyük eksikliği veya zaafı, idaresi altında topladığı Türk kavimlerini birbirleriyle kaynaştırarak bir millet haline gelmelerini sağlayamaması olmuştur. Bu eksikliğe rağmen Hun Devleti, 200 yılı aşkın bir süre disiplini ve geliştirdiği millî şuur ile varlığını devam ettirmiş ve Asya'daki en büyük rakibi Çin Devleti'ne karşı üstünlük sağlamayı başarmıştır. Hun baskısına dayanamayan Çinliler, meşhur Çin şeddini yapmak mecburiyetinde kalmışlardır.

---

[6] B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,** Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, C.I, s. 4.
[7] A. Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** 3. baskı, İstanbul 1981, s. 115, 295-296.
[8] S. M. Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk,** İstanbul 1947, s. 201-202.

Hun devleti, sağ-sol ve merkez düzeni üzerine kurulmuş, ordu 24 tümenden oluşmuş, askerî ve sivil teşkilâtlanmada bir bütün ortaya koymuştur, ki bu teşkilâtlanma Hunlar'dan sonra kurulan Türk devletlerince de uygulanmıştır. Sık sık toplanan kurultaylarda ülkenin ve milletin menfaatleri için gerekli kararlar alınmış ve devlet bu kararların uygulanmasını sağlamıştır. Hakanları da bu kurultaylar seçmiştir[9].

Ne var ki, idaresi altına topladığı Türk kavimleri arasında kaynaşmayı sağlayamayan Hun devleti Miladi yılların ilk başlarında iç çekişmeler yüzünden M.S. 48 yılında Kuzey ve Güney Hun Devleti diye ikiye ayrılmıştır. Bu iki Hun devletinin birbirleriyle rekabete girdiğini gören Çin Devleti, bazen Kuzey Hunları'nı Güney Hunları'na, bazen de Güney Hunları'nı Kuzey Hunları'na karşı destekleyerek bu iki devletin iyice zayıflamasını sağlamıştır. Kuzey Hunları M.S. 158'de, Güney Hunları da M.S. 216'da yıkılmıştır.

Asya Hun Devleti'nin dağılması, bu devleti oluşturan pek çok Türk kavminin serbest kalmasına ve arayış içine girmesine sebep olmuştur. Bu ise, pek çok Türk ve yabancı kavmi yaşadıkları bölgelerden başka bölgelere göç etmeye sevk etmiştir. Bu çerçevede Hun birliğini oluşturan bir kısım Türk boyu, Ak-Hunlar olarak Güney Asya'ya gidip yerleşirken, büyük bir Hun kitlesi de Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya inerek Batı Hun İmparatorluğu'nu kurmuştur. Bu iki Hun devletinden Ak-Hunlar olarak bilinen devlet, Afganistan ve İran bölgesinde varlığını sürdürmüş, 5. asrın başlarından itibaren genişleyerek Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a, Doğu Türkistan'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgeyi hakimiyeti altına aldı. Bu bölgeye Türk kültürünün yerleşmesine büyük katkısı olan Ak-Hun Devleti, 567 yılında Gök-Türk Hakanlığı ile İran'da kurulan Sasani Devleti arasında paylaşılarak ortadan kaldırılmıştır[10].

Balamir kumandasında Avrupa'ya göçen Hunlar ise, Büyük Hun İmparatorluğu'nu kuran atalarının gösterdiği disiplin ve birlik ruhunu sergileyerek, Batı Hun İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Kardeşi Bleda'nın da yardı-

---

[9] M. Saray, **Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk,** A.A.M. Yay., Ankara 1999, s. 5-15.

[10] Bu hususta geniş bilgi için bkz., E. Konukçu, **Kuşhanlar (Ak-Hunlar) Devleti Tarihi,** Ankara 1973.

mı ile Atilla (434-453) Batı Hun İmparatorluğu'nun sınırlarını genişleterek Avrupa'nın büyük bölümünü hakimiyeti altına almıştır. Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarına karşı kazandığı zaferlerle bu iki imparatorluktan vergi almayı başaran Atilla, yalnız Türkler arasında değil, Batı'da da büyük bir üne sahip olmuştur[11]. Türk Töresi'nin prensiplerine göre yönettiği Batı Hun İmparatorluğu'nda oluşturduğu iyi yaşam şartları pek çok yabancı milliyetin isteyerek Hun himayesine geçmesini sağlamıştır[12]. Adına destanlar oluşan Atilla hakkında çeşitli Avrupa ülkelerinde tiyatrolar, romanlar ve hikayeler yazılmıştır. Ne var ki, Atilla'nın kurduğu bu sağlam devlet, O'nun ölümünden sonra iyi yönetilemediği için hızla yıpranmaya başlamıştır. Avrupa'nın dört bir köşesinden gelen saldırılara karşı direnemeyen Batı Hun İmparatorluğu bir müddet sonra dağılarak tarihe karışmıştır.

Hunlar'ın yıkılmasından sonra Çin idaresinde kalan bazı Türk boyları ile Moğol ve Çinli unsurların kurduğu Tabgaç Devleti M.S. 386-532 yılları arasında hüküm sürdü. Önceleri Türk devlet geleneğinin ve kültürünün tesirinde kalan Tabgaç Devleti, zamanla Çinlileşerek Çin kültürünün tesiri altına girmiştir[13].

2- İskitler

Eski Türk anayurdunun Batı kısmını oluşturan bugünkü Kazakistan bölgesinde yaşayan İskitler'in, şu ana kadar yapılan araştırmalar ve kazılar sonunda Türk kültürüne mensup bir topluluk olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca İranlı yazar Firdevsi'nin "Şehnâme"sinde anlattığı İran-Turan harplerinin Turan cephesini İskitler'in oluşturduğu, Alp Er Tunga komutasında büyük zaferler kazandığı kaydedilmiştir. Buna ilâveten, eski Yunan tarihçisi Herodotos'un tarihinde belirttiği gibi, İskitler Türk kültür bölgesinde yaşamış Turani bir kavim idi. Nitekim, İskit mezarlarında bulunan sanat eserleri ve diğer eşyalar tamamen Hunların ve Gök-Türklerin sanat eserlerine ve eşyalarına benzemektedir. İskitler'le ilgili sanat eserlerinin büyük kısmı bugün Kazakistan Cumhuriyeti'nin müzelerinde bulunmaktadır. M.Ö. 7. yüz-

[11] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 67-79.
[12] F. Altheim, **Atilla et les Huns,** Paris 1952, s. 158-159.
[13] Kafesoglu, **Türk Milli Kültürü,** s. 85-88.

yıl ile M.S. 2. yüzyıl arasında yaşayan İskitler, Azerbaycan'a, Anadolu'ya ve Afganistan'a ilk giden Türk kavmi olarak da bilinmektedir[14].

3- Gök-Türkler

Asya'da Büyük Hun Devleti'nin yerini alan Gök-Türk Hakanlığı, anayurtta yaşayan Türk boylarının çoğunu idaresi altında toplamaya muvaffak olmuştur. Kurulan devletin adında "Türk" kelimesinin kullanılması, değişik boy adları taşıyan Türk topluluklarını tek bir milletin nesli olduklarını anlamalarını sağlamıştır. Gök-Türk Hakanlığı'nın sınırlan içerisinde aynı kültürü ve devlet yönetimini benimseyen Türk boyları, Gök-Türk Devletinden sonra da bu ortak kültürünü ve değerlerini devam ettirmişlerdir.

Hunlar'ın yıkılışından sonra, Türk boylannın önemli bir kısmı Çin baskısına dayanamayarak Altay dağları bölgesine çekilmişlerdi. Aşina ailesine bağlı olan bu Türk grubu, zamanla çoğalarak, Hun Türklerinin yaptığı gibi, Ötüken merkezli bir devleti M.S. 552 yılında kurmuştur.[15] Devletin kurucusu Bumin Kağan, kısa zamanda Göktürk Hakanlığı'nın sınırlarını genişleterek, ülkenin batı kesimini Yabgu unvanı verdiği kardeşi İstemi'ye devretmiştir. Bumin Kağan'ın beklenmedik ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ko'lo babasının yolunda yürümeye gayret etmiş ise de onun da bir kaza neticesinde ölmesi ile devlet bir ara sarsılır gibi olmuştur. Fakat İstemi Yabgu'nun dirayetle idaresi ile bu krizi atlatan Göktürkler yeniden genişleme devrine girmişlerdir. Bilhassa Bumin Kağan'ın ikinci oğlu Mukan Kağan (553-572)'ın başa geçmesi ve amcası İstemi Yabgu ile bir ahenk içinde çalışması neticesinde Göktürk hakanlığı en parlak devrini yaşamıştır [16]. Ülkenin sınırları doğuda Çin Denizi'ne, batıda Hazar Denizi'ne, güneyde Hint yarımadasına ve kuzeyde Sibirya eteklerine kadar genişleyerek büyük Hun İmparatorluğu'nun sınırlarına ulaşmıştır. Ne var ki Mukan kağan'ın evlatları ile İstemi Yabgu'nun evlatları birbirine düşerek, bu muaz-

[14] Bu konuda geniş bilgi için bkz., Zaur Hasanov, **Tsarskie Skifıy. Etnoyazikovaya tdentifikatsiya "Tsarskih Skifov"i Drevnih Oguzov,** Liberty PublishİNg House, New York, 2002.

[15] Göktürkler hakkında daha geniş bilgi için iki kıymetli genç bilim adamının şu araştırmalarına bakınız, A. **Taşagır, Gök-Türkler,** TTK, Ankara 1995; S. Gömeç, **Gök-Türk Tarihi,** Torksoy Yay., Ankara 1997.

[16] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** s. 94-98.

zam imparatorluğun batı ve doğu Göktürk Hakanlığı diye ikiye ayrılmasına sebep olmuşlardır.

Doğu Göktürk Devleti 582-630, Batı Göktürk Devleti de 582-659 yılları arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ne var ki, parçalanmanın verdiği kuvvet kaybı ile önce Doğu Göktürk Hakanlığı, sonra da Batı Göktürk Hakanlığı Çin hakimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Fakat yüz yılı aşkın bir süre Göktürkler, tıpkı Hunların yaptığı gibi, Orta Asya'nın en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu'nu kontrolleri altında tutarak ekonomik ve ticarî yönden rahat bir hayat yaşamışlardır.

Esaret hayatına alışkın olmayan Türkler, bir müddet sonra ünlü Türk kumandanı Kürşad önderliğinde Çin'e karşı ayaklanmışlar ise de, üstün düşman kuvvetleri karşısında başarılı olamamışlardır. Fakat Kürşad önderliğindeki bir avuç Türk'ün gösterdiği kahramanlık bütün Türklerin kalbinde istiklâl meşalesini alevlendirmeye yetmiştir. Nitekim, Kutlug Önderliğinde yeniden başlayan istiklâl mücadelesi başarıyla neticelenmiş ve ikinci Göktürk Hakanlığı'nın kuruluşu 682 yılında gerçekleşmiştir. İlteriş unvanıyla da maruf Kutlug, II. Göktürk Devleti'nin Kağanlığına getirilmiştir[17]. Kutlug Kağan'ın 691'de ölümü üzerine yerine kardeşi Kapgan Kağan (691-716) geçmiştir. Ağabeyi Kutlug Kağan'ın izinden yürüyen Kapgan Kağan, pek çok Türk boyunu devletin bünyesine katarak kuvvetlenmesini sağlamıştır. Kapgan Kağan'dan sonra devletin başına geçen yeğeni, yani Kutlug Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan olmuştur. Kardeşi Kül-Tegin ve veziri Tonyukuk'un yardımları ile Bilge Kağan (716-734) II. Göktürk Devleti'nde en başarılı dönemini yaşatmıştır[18].

4- Uygurlar

Hunların devamı olan Uygur Türkleri, Töles boyları olarak biliniyor ve Çin kaynaklarında "Kao-Chih" adıyla anılıyordu. Tölesler Dokuz Oğuzların kendilerine katılmasıyla On Uygur (on müttefik boy) adını almışlardır. Göktürkler çağında bu devlete bağlı olarak yaşayan Uygurlar, "Yabguluk" statüsü ile özel bir konuma sahip idiler. Bilge Kağan'dan sonra Göktürklerin

[17] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** s. 106-107.
[18] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** s. 116-117.

başına geçen kağanların başarılı olamayışından istifade eden Uygurlar, 744 yılında Göktürk Hakanlığı'nı yıkarak kendi devletlerini kurmuşlardır. Uygurların ünlü kumandanı Boyla (Kutlug Bilge),- Uygur Devleti'ni kurduktan sonra Basmıl ve Karlukları da devletin bünyesine katarak 744 yılında Kutlug Bilge Kül Kağan unvanıyla istiklâlini ilân etmiştir. Kutluk Bilge Kağanın 747'de ölümü üzerine başa geçen oğlu Moyun-Çur Kağan (747-759) zamanı Uygurların en başarılı dönemi olmuştur. Uygur Devleti'nin sınırları batıda Hazar'dan doğuda Mançurya'ya, kuzeyde Sibirya eteklerinden Güneyde Altay dağlarına kadar uzanmıştır. Moyun-Çur'un ölümünden sonra başa geçen Böğü Kağan (759-780) ve Bağa Tarkan (Alp Kutlug Bilge Kağan) (780-789) zamanlarında da kuvvetini muhafaza eden Uygur Devleti, Maniheizmi resmî din olarak kabul ettikten sonra eski dinamizmini kaybetmiştir. Bununla da yetinmeyen Uygur yöneticileri Çin ile olan rekabetinde silâhlı mücadeleyi seçmek durumunda kalınca oldukça zayıf duruma düşmüştür. Bundan istifade eden Kırgızlar, 840 yılında Uygur Devletini yıkarak, Ötüken bölgesinde kendi devletlerini kurmuşlardır[19].

Kırgızlardan yediği darbe ile dağılan Uygurların bir kısmı Kansu bölgesine göç ederek orada sarı Uygurlar olarak varlıklarını 1010 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Uygurların esas kısmı ise bugün Doğu Türkistan olarak bilinen bölgeye gelip yerleşmişler ve bu bölgede yaşayan Çiğliler ile diğer Türk kavimleriyle kaynaşarak Turfan Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. 846-1209 yılları arasında varlığını sürdüren bu Uygur Devleti, ticaret ve kültür hayatında büyük başarılar elde etmiştir. Uygurların bu başarısı bilhassa Karahanlılar zamanında doruk noktasına ulaşmıştır[20].

5- Kırgızlar

Türk tarihinin en eski kavimlerinden biri olan Kırgızlar, genellikle Yenisey Vadisi ile bugünkü Kırgızistan topraklarında yaşamışlardır. Her ne

[19] Uygur Hakanlığı hakkında geniş bilgi için bkz., Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** s. 130-138; C. Mackerras, **The Uighur Empire, According to the T'ang Dynastic Histories,** Canberra 1968; J.R. Hamilton, **Les Oighours a L'epogue des Cinq Dynasties ol'apres les documcnts chinois,** Paris 1955.

[20] Geniş bilgi için bkz., G. Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar** ve **Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar),** Basılmış Doktora Tezi, İstanbul 1967; R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı,** Kültür Bak. Yay., Ankara 1981.

kadar M.Ö. 3. Yüzyılda bir devlet kurmuşlar ise de, onların en büyük başansı 840 yılında Uygur Kağanlığını yıkarak Kırgız Kağanlığının kuruluşunu gerçekleştirmeleridir. Bir zamanlar, Hunlara, Göktürklere ve Uygurlara bağlı olarak yaşayan Kırgızların, Kırgız Kağanlığını kurmaları, eski devir Kırgız tarihinin altın dönemi olarak kabul edilmiştir. Ne var ki, ötüken merkezli Kırgız Kağanlığı'nın kuruluşu aynı zamanda Kırgız halkı için sıkıntılı günlerin başlangıcı olmuştur. Stratejik önemi olan Ötüken bölgesini uzun süre müdafaa etmek Kırgız halkı için kolay olmamıştır. Nitekim, Moğol-Çin karışımı bir kavim olan Hıtay (Kıtaylar) 920'de Kırgız Kağanlığı'na son vermiştir. Ağır zayiat veren Kırgız halkının büyük çoğunluğu bugünkü Kırgızistan bölgesine çekilirken, bazı Kırgız gruplan da Yenisey'e, Doğu Türkistan'a ve Batı Türkistan'a göç etmişlerdir[21].

Türk Töresi ve Prensipleri

a- Türk Töresi (Yasa) Ve İslâm Öncesi Türklerde Hoşgörü ve Lâiklik Anlayışı

Lâiklik kavramı, yâni din işleri ile devlet işlerinin ayrı tutulması, yâni başkalarının din ve inancına saygı gösterilmesi konusu tarihimizin ilk devirlerinden itibaren Türk insanının hayatında görülmektedir. Bunu biz, Türk insanının hayata bakış veya hayat felsefesi olarak gördüğümüz ve insanımızın iktisadî, içtimaî ve siyasî görüşlerini aksettiren Türk Töresi'nin işleyişinden tespit ediyoruz. Tarihimizin İslâm öncesi ilk kaynaklarından biri olan Orhun Abidelerin'de ve İslâma girdiğimiz ilk asırlarda yazılan Kutadgu-Bilig'de geniş bir şekilde izah edilen Türk Töresi şu dört ana prensibe dayanmakta idi: Könilik (Adalet), **Tüzlük** (Eşitlik), **Uzluk** (iyilik-faydalılık) ve **Kişilik** (insanlık ve hoşgörü)[22]. Türk hükümdarları ve devlet adamları, ülkeyi ve insanları Türk Töresinin-bu prensiplerine göre idare ederdi. Ayrıca, Türk Töresi, Türk devlet adamlarına halkın emniyetini sağlama, onu doyurup giydirme vazifesini veriyordu. Türk kadını en az erkek kadar aile ve toplum hayatında ve devlet idaresinde söz sahibi idi.

---

[21] Geniş bilgi için bkz., M. Saray, **Kırgızlar ve Modern Kırgız Devletinin Ortaya Çıkışı,** TIKA, Ankara 2004.

[22] 1. Kafesoğlu, "Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** İstanbul 1970, s. 15.

Bu da, eşitliğin sadece erkekler arasında olmadığım, kadınlarla erkekler arasında da var olduğunu gösteriyordu. Türk devlet adamlarının ülkesinde yaşayan insanlara bu prensipler çerçevesinde davrandığı pek çok kaynakta zikredilmiştir. Türk devlet adamları yukarıda bahsedilen Türk Töresi'nin prensiplerini uygulamada, kendi yakını veya evlâdı, Türk halkından bir kimse ve Türk insanı ile yanyana yaşamak durumunda olan herhangi bir yabancıya eşit muamele gösterirlerdi. Yâni onların fert ve millet olarak görüşlerine, inançlarına saygılı davranılırdı. Türk toplumunda, ister Türkler arasında, isterse Türk olmayan unsurlar arasında benimsenen fikirlere ve İnançlara saygı gösterilir ve onlara müdâhale edilmezdi. Görüldüğü gibi, Türk insanının hayata bakışını aksettiren Türk Töresi, fevkalâde demokratik ve lâik bir anlayışa dayanan bir hayat tarzını oluşturuyordu.

Yukarıda da görüldüğü gibi lâik düşünce, yâni din işleri ile devlet işlerinin ayrı tutulması ve insanların dinî İnançlarına saygı gösterilmesi, Türk devlet idâresinin temel prensiplerinden birini oluşturmuş ve bu prensip Türk devletlerinde bilhassa sosyal ve siyâsî alanda iyi bir uygulama zemini bulmuştur. Bilindiği gibi Asya Hun İmparatorluğu'nda Türklerle birlikte Çinli, Tibetli, Moğol ve Hint-Avrupa soyundan gelen ve çeşitli inançlara sahip milyonlarca insanın yaşadığı bilinmektedir. Türk Töresi'nin uygulanması esnasında bu insanların inançlarından dolayı Türk idaresine karşı isyan ettiklerine veya hoşnut olmadıklarına dâir herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır. Aynı şekilde Hazar Denizi'nden Manş Denizi'ne, Kuzey Avrupa'dan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan sahada hâkimiyet kuran ve Türklerle birlikte 35 ayrı kavmin yaşadığı Batı Hun İmparatorluğu'nda din ve mezhep ayrılığı yüzünden herhangi bir olayın çıktığını belirten delile veya belgeye de tesadüf edilmemektedir. **Çünkü "Asya Hun İmparatoru Mete (Mo-tun) ve Batı Hun İmparatoru Attila gibi büyük Türk imparatorları Töre'nin prensiplerine uymuşlardır. Kitaplara yazılmayan halkın hafızasında içtimâi bünyesinde yaşamış olan Türk Töresi, fetholunan ülkelerdeki mahallî kanunlara dokunmamış ve büyük bir hoşgörü ve esneklik göstererek bu toplumlarda huzurun sağlanmasını temin etmiştir. Türk Töresinin bu şekilde uygulanışına da hükümdarlar ve ileri gelen devlet adamları büyük dikkat göstermişlerdir. Bu sebep-**

ten, Türk Töresi, dinî kurallara üstün bir kanun ve hayat şartlarına uygun bir teşkilât sistemi olarak görülmüştür."[23]

Aşağıdaki Çin vesikası Hun Devlet idaresi ve hoşgörüsü hakkında şu enteresan bilgiyi vermektedir. "Bizim (Çin) devlet idaremizde büyük aksaklıklar var. Yukarıdakiler (idareciler) aşağıdakileri (halkı) eziyor. Hoşgörü ve adaletten uzak bu sistem dolayısıyla, sonunda ezilen halk nefretle idareye karşı başkaldırıyor ve birbirlerini öldürüyorlar. Halbuki Hunlar böyle değillerdir. Orada yukarıdakiler, aşağıdakilere erdemle davranıyorlar. Aşağıdakiler de yukarıdakilere sadâkatle hizmet ediyorlar. Bir ülkeyi idare etmek, bir vücudu idare etmek gibi olduğu için ülkenin nasıl idare edildiği hissedilmiyor. Hunlar ülkesindeki bu durum, gerçek bir bilgenin idaresidir" diye Hun Türklerinin idare tarzındaki adalet ve hoşgörüyü dile getirmektedir[24].

Hunlar ile ilgili diğer Çin vesikaları, Çin'dekinin aksine, idarecilerin kanunların karşısında halkla aynı haklara sahip olduğunu, bütün Hun Devleti dâhilinde herkesin herkesçe bilinen Hun Töresi'ne uygun şekilde yaşadığını, bu sebeple Avrupa, Hindistan ve Çin'de görülen feodal sömürü ve dikta rejimlerinin Hun Türkleri'nde bulunmadığını ortaya koymaktadır [25].

Türklerle ilgili Çin kaynakları üzerinde çalışan Avrupalı bilim adamlarının tespitlerine göre, "Hun Devleti'nin başında geniş salâhiyetlere sahip bir hükümdar bulunuyordu. Hükümdarın unvanı 'Tengri Kut' idi. Her alanda devlet memurlarını o tâyin ve tart ederdi. Yeni Töreler (kanunlar) koyma salâhiyetine sahipti. Var olan Törenin prensiplerini o uygulardı. Hükümdarın, yâni Tengri Kut'un diğer vazifeleri ise, ülkenin hudutlarını, memleketin yabancı saldırılarına karşı korunmasını; ahâlinin maddî yaşayışını, ülke içinde barış ve asayişi temin etmekti"[26]. Yine kaynakların ifâdesine göre, Hunlar, her yılın sonbaharında yapılan toplantılarda Töre ve Ya-

[23] A.Z. VelidiTogan, **Umumî Türk Tarihine Giriş,** 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 115,295-296.

[24] C. Türkeli, "Hunlarda İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Neşri, I. Kitap, İstanbul 1992, s. 76.

[25] C. Türkeli, a.g.m., s. 79-83, 86-88.

[26] M. De Groot, **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit,** I, Berlin-Leipzig 1921, s. 53'den naklen S. M. Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk,** İstanbul 1947, s. 201 -202.

saların işleyişindeki aksaklıkları görüşürler ve gerekiyorsa Töreye yeni prensipler eklerlerdi[27].

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Türk Töresinin prensipleri, bilhassa eşitlik ve vazife ile ilgili olanları yalnız erkekler için değil aynı zamanda kadınlar için de geçerli idi. Hak ve hürriyetlerine sahip Türk kadınları her alanda olduğu gibi, devlet idaresinde de söz sahibi idiler. Mete (Mo-Tun), daha önce düşmanca faaliyetleri olan Çin'e karşı devamlı baskı siyâsetini uygulayınca, sıkışan Çin İmparatoru Mete'nin Hatun'undan yardım talebinde bulunmuştur. Mete'nin Hatun'u kocasına şu ikazda bulunur: **"İki hakan da (Çin ve Hun hükümdarları), karşılıklı olarak birbirlerini sıkıştırıp, mutsuz etmemelidirler. Bugün Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, siz ey Hun hakanı (yâni Mete), orada oturup (Çin'i) idare etmek için, eninde sonunda gerekli gücü bulamayacaksınız. Ey Hakan, ne yaptığını [iyi] düşün ve tart"[28].**

Türk Töresi'nin gereği olarak, Türk devletlerinde uygulanan bu hoşgörü ve inançlara saygılı olunmasına mukabil, Roma ve Bizans İmparatorluklarında dinî inançlarından dolayı binlerce insan takibata uğramış ve ıstırap çekmiştir. Roma'da **"Tek bir dünya, tek bir Tanrı, tek bir kanun vardır"** diyen filozof imparator M. Aurelius (161-180), diğer dinlere ve inançlara hayat hakkı tanımamıştır[29]. O ve ondan öncekiler Hıristiyan dinine ve Hz. İsa'nın takipçilerine zâlimce davranmışlardır. Bir müddet sonra Hıristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde kalan ve 395 yılındada ikiye (Batı Roma-Doğu Roma) bölünen Roma'da diğer dinlere ve mezheplere karşı takip edilen katı tutum devam etmiştir. Roma'nın bu katı tutumuna, Hz. İsa'nın takipçisi olan Papa'nın hem yeryüzünün, hem de ruhanî dünyanın tek hâkimi olduğu iddiasının da sebep olduğu unutulmamalıdır. Bu hâkimiyet kavgalarını bir kenara bırakıp Hıristiyanlığı bir din olarak tedkik ettiğimizde, bu dinin, Yahudilik'ten sonra gelen ikinci büyük İlâhî din olarak insanları zulme, ikiyüzlülüğe, ihanete, bencilliğe ve günahkârlığa karşı uyarmış, daha doğru, adaletli, merhametli, affedici ve yardımsever olmaya davet ettiği görülmüştür[30]. Doğu Roma (Bizans) ise, Hıristiyanlığın Orto-

---

[28] B. Ögel, a.g.e., s. 406-407.

[29] M. Kapani, **Kamu Hürriyetleri,** Ankara 1981, s. 18-19.

[30] **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, II,** s. 158; Y. Atar, "Çağlar Boyunca Türk Dünyası Dışındaki Devletlerde İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 33.

doks mezhebi hâricinde diğer dinlere ve diğer mezheplere hayat hakkı tanımamıştır. Bizans'ın bu katı tutumu, daha önce de zikrettiğimiz gibi Gürcü, Ermeni ve Süryâni kaynaklarınca ağır bir şekilde eleştirilmişti. Ayrıca, Bizans'ın bu kötü politikası Balkan milletlerini de rahatsız etmişti. Bunun yanı sıra Bizans idarecileri kendi idarelerinde yaşayan halka da kötü muamele ediyordu. Bunu 48 yılında Attila nezdine giden Bizans elçilik heyetine mensup tarihçi Priskos'un bir kaydında da açık olarak görüyoruz. Priskos, Attila'nın başkenti bugünkü Budapeşte şehrinde tesadüf ettiği bir Yunanlının şu sözlerini nakletmektedir: **"Balkan savaşında (441-442) Viminacium'da (Belgrad'ın doğusunda bir kale) Hunlar'a esir düştüm. Beni Onegesius'a (Hun orduları başkumandanı) götürdüler. Sonra onun Ağaçerilere karşı yaptığı bir seferde gösterdiğim yararlılık üzerine serbest bırakıldım. Şimdi bir Hun kadını ile evliyim. Çocuklarım var. Hayatımdan memnunum. Burada savaş zamanları dışında herkes hürdür. Kimse kimseyi rahatsız etmez".** Niçin memleketine dönmediği sorusuna Yunanlı şu cevabı verir: **"Bizans'ta halk huzur içinde değildir. Hele harp sırasında kumandanların korkaklığı yüzünden hep tehlike içinde olurlar. Barış zamanında ise, vergilerin ağırlığı, tahsildarların zulmü, hükûmetin baskısı ile sefılâne yaşamaya mecburdurlar. Orada fakir ezilir, zengin ceza görmez, herşey yargıçlara ve yardımcılarına verilen rüşvete bağlıdır. Bizans'ta hürriyet, kanun eşitliği yoktur"[31].**

Tarihimizin İslâm öncesi devletlerinden Gök-Türk ve Uygur hakanlıkları devirlerinde de kimsenin dinî inancına ve vicdanına müdâhale edilmemiştir. Çünkü, Türk Töresi bu iki Türk devletinde de uyulması gereken temel prensipler idi. Orhun Kitâbeleri'ndeki şu ifâde devletin kuruluşunda dahi Törenin esas unsur olduğunu göstermektedir; **"Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra bu iki arasında kişioğlu yaratılmıştır. Kişioğulları üzerine benim dedelerim Bumin Kağan ve İstemi Kağan hâkim olmuşlardır. Başa oturduktan sonra Türk Milletinin kanunlarını (Töresini) tatbik etmişlerdir"**[32]. Aynı şekilde halkın yenilmesini ve devletin dağılmasını Töreye bağlamaktadır: "Ey **Türk Bodunu**

[31] F. Altheim, **Attila et les Huns,** Paris 1952, s. 158-159'dan naklen H. Salman, "Türgiş ve Karluklarda İnsanî Değerler ve Hukuk" **Türklerde İnsanî Değerler ve ve İnsan Hakları, s.** 192.

[32] M. Ergin, **Orhun Âbideleri,** İstanbul 1970, s. 4.

(Milleti) devletini, Töreni kim bozabilir?" "Türk halkı Töresini kaybettiği için devletini de kaybetmiş, düşmanına cariye ve kul olmuştur. Atam, Töresini bırakmış halkı atalarının Töresi gereğince yeniden ayağa kaldırdı"[33].

Türk Töresi'ne göre hükümdar, halkının emniyetini sağlamak, karnını doyurmak ve onu barış içinde yaşatmak vazifeleriyle yükümlüydü. Bu konuda kitabelerde şu ifadeye rastlanmaktadır: **"Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... Ondan sonra Tanrı idare ettiği ve lütfettiği için ve tâlih ve kısmetim olduğu için ölecek Milleti diriltip, kaldırdım. Çıplak Milleti giydirdim, fakir Milleti zengin ettim, nüfusu az Milleti çok ettim..."[34].**

Bumin Kağan'ın Doğu'da, İstemi Kağan'ın Batı'da fethettiği ülkelerin halklarına ve dinlerine, Türk Töresi'nin emri gereği, dokunulmamış ve gereken tolerans gösterilmiştir. Onların dillerini kullanmalarına ve kendi dinlerinde ibâdet etmelerine müsâade etmişlerdir. Gök Türk'ler bununla da yetinmemiş, kendileriyle birlikte yaşayan kavimlerin hak ve hürriyetlerini de savunmuşlardır. Nitekim, uzun süre birlikte yaşadıkları Soğdları, Çin esaretinden kurtararak onların serbestçe yaşamalarını sağlamışlardır. Ayrıca Gök Türk'ler diğer Türk devletlerinin yaptığı gibi, hiçbir zaman komşu devletlerle yapılan antlaşmaları bozmamışlardır. Gök Türk'lerin imzaladıkları antlaşmaları, yâni sulhu bozduklarına dâir Çin ve Bizans kaynaklarında hiçbir belge yoktur.

Yine Türk Töresi'nin gereği olarak Gök Türk'ler, din ve vicdan hürriyetini en iyi şekilde yaşatmışlardır. Modern bir araştırmacının da tespit ettiği gibi, **"Türk düşüncesi, en temel özelliğini Budizm'de bulan Hint; mucize inancı ile beslenen Sami; maddeyi temel alan eski Grek düşünce sisteminden tamamen farklıdır. Bu farklılıktan dolayıdır ki, Türkler Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi birçok dini kabul etmiş, bunlarla ilgili eserler meydana getirmiş, onların terminolojilerini kullanmış, söz konusu dinlere âit tapmaklar ve mâbedler yapmışlar-**

[33] M. Ergin, **a.g.e.,** s. 6-8.
[34] M. Ergin, **a.g.e.,** s. 23.

dır"[35]. Türkler, diğer dinlere olan hoşgörülerini hiçbir dine karşı ters tavır almamakla göstermişlerdir. Bir Batılı araştırmacının tespitine göre; **"Türkler, şehirlerinde Budist, Maniheist ve Hıristiyanlara âit mâbedlerle Müslüman camileri yan yana yapmışlardır[36]**. Yukarıda bahsedilen dinlerin mensupları rahatça ve serbestçe kendi ibadethanelerine giderek ibâdetlerini yapmışlardır. Türkler, din ve vicdan hürriyetini tam olarak kullanır ve kullanılmasını sağlar iken, dinî inançları veya usulleri hiçbir zaman devlet işlerine karıştırmamışlardır. Türklerin bu tutumu göstermektedir ki, onlar dünyanın belki de, o devirlerde bugünkü anlamıyla en lâik düşüncesine sahip yegâne millet idi.

Gök Türk'lerin yıkılışından hemen sonra kendi devletlerini kuran Uygur Türkleri de, Türk Töresi'ni devletin temel prensibi ve halkın hayat görüşü olarak devam ettirmişlerdir. Orhun Abideleri istisna tutulursa Töre, Gök Türk'ler çağında yazılı olarak değil, halkın hafızasında nesilden nesile yaşatılmıştı. Uygurlar ise, Türk Töresi'nin pek çok prensibini, bilhassa sosyal ve ekonomik konularla ilgili olanları yazılı belge haline getirmişlerdir. Nasıl nüfus sayımı yapıldığı, mal beyanında bulunulduğu ve ona göre vergi alındığı, işçi sayımının yapıldığı, evlenen işçinin haklarının korunduğu, dul kalan işçi eşinin haklarını vasiyetname ile garanti altına aldığını Uygur hukuk vesikaları bize göstermektedir[37]. Din ve vicdan hürriyeti konusuna gelince: Uygur Hakanlığı zamanında, Uygurların kendi idarelerinde yaşayan diğer kavimlerin dinlerine karışmadıkları, hattâ komşu ülkelerden başka dinlere mensup insanları ülkelerine davet ettiklerini görmekteyiz. Nitekim, Böğü Kağan (759-779) zamanında kabul edilen Mani dinini yaymak için Soğdlu dört Mani rahibi ülkeye davet edilmiş ve halka bu din hakkında bilgi verilmiştir. Bu durum Karabalgasun Kitâbesi'nde şöyle anlatılmaktadır: **"Kağan dört rahibi kendi ülkesine görderdi. O dört rahip iki ibâdeti (kurbanı) geliştirip yücelttiler. Üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bil-**

[35] H. Güngör, "Gök Türk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsanî Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 207.

[36] L. Rasony, **Tarihte Türklük,** 2. Baskı, Ankara 1988, s. 109.

[37] Geniş bilgi için bkz. O. Sertkaya, "Eski Uygur Türklerinde Hukuk Belgeleri Örnekleri" **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 131-148; ayrıca bkz R.R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları" **Türk Kültürü Araştırmaları** 1/1, (1964); A. Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Malîye Istılahları", **Türkiyat Mecmuası,** (1934); Ö. Izgi, **Uygurların Hukukî ve Kültürel Tarihi,** Ankara 1987.

ginleri nura âit doktrinin konusunda iyice eğitilmişlerdi. Bu sebeple yedi kitabı tam olarak biliyorlardı (imliyorlardı). **Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağlayanlar kadar akıcı idi. Bu sebeple Uygurları bu hak dine sevk edebilirdi. /...../ kaide olarak kabul etti. Bütün faziletlerin bir araya gelmesini sağladı (gerçekleştirdi). /..../ O zaman Fou-tou ve Tse'eucheler iç ve dış nazırlar /...../ şöyle dediler: Biz eski günahlarımızdan pişmanız ve gerçek dine hizmet etmek istiyoruz. Kağan şöyle bir emir yayınladı:**

Bu din muhteşem ve harikuladedir. Bununla birlikte onu kabul etmek ve ona riâyet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden câhildim. Buda'ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak tanıyordum. Şimdi gerçeği anladım (Artık bundan böyle) sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim. Özellikle ümit ediyorum /...../ diyordu.

Mademki kararlı ve samimîsiniz onu derhal kabul edebilir, kurallarına uyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış bütün şeytan tasvirlerini yıkmalısınız. Cinlere duâ ve şeytanlar önünde secdeden /...../ ışık dinini kabul ediniz. Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar âdetini bırakarak sebze ile beslenen bir memleket haline dönüşsün. Bu cinayet devleti iyilikleri teşvik krallığı haline gelsin. Bunun için/...../ insan da bulunmaktadır. Sema güç ve kuvvet verir. Tabiiler ise onu taklîd ederler. Din büyüğü (kralı) uzun zaman Babil'de oturmuştu. (Uygurların) gerçek dini kabul ettiklerini öğrendikten sonra onların bu dine bağlılıklarını methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, bu dini yaymak için Çin'e gönderdi. Bundan sonra Mou-cho'nun müritler topluluğu (Mu-she) ve müritleri kalabalıklar halinde dolaştılar. Bu dini yaymak için doğudan batıya her yöne gittiler"[38]. Mani dininin Uygurlarca kabulü Türk kültürü ve din tarihî yönünden önemli bir hâdise olmuştur.

Tarihimizde dinî hoşgörüye en çarpıcı Örneklerden birisi de Hazar Devleti'nde görülmüştür. 10. asır seyyah ve coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre Hazar Devleti'nin başkenti Han-Balık (İtil) şehrinde câmiiler, ki-

[38] E. Chavannes, P. Pelliot, "Un trâite Manicheen retrouve en Chie", **Journal Asiatique,** Paris 1913, 191-194'ten naklen H. Güngör, a.g.m., s. 215 ve B. Ögel, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri" **Belleten,** XIX/75, (1995), s. 356-359.

liseler ve havralar yan yana bulunmakta, her çeşit dine mensup tacirlerin kaynaştığı bu ticâret merkezinde herkes kendi dinini ve ibâdetini serbestçe icra edebilmekte idi[39]. Bu hususu devrin kaynakları şöyle tasvir etmiştir: **"Hazar Hükümdarı'nın başkenti Hanbalık, Etil (İdil/Volga) Nehri'nin her iki yakasına kurulmuş bir şehir idi. Burada Müslümanların camisi katedral şeklinde yapılmış olup pek çok minaresi ve müezzini bulunuyordu. Diğer dinlere mensup insanların da ibadethaneleri mevcut idi ve onlar da serbestçe ibâdetlerini yapıyorlardı... Bir gün (922 yılı başlarında) Müslümanların Yahudilere âit bir sinagogu tahrip ettikleri haberini alan Hazar Hakanı, bunu yapan Müslümanları derhal öldürtmüş ve camilerinin minarelerini yıktırmıştır. Bununla da yetinmeyen hükümdar, böyle bir olayın tekrarı halinde Müslümanların camilerini yıkacağını ilân etmiştir"[40].** Ayrıca 943-947 yılları arasında Hazar Devleti'nin başkenti Hanbalık (Etil) şehrinde bulunan Arap coğrafyacısı ve tarihçisi Mes'udî, Müslümanların, Hıristiyanların, Yahudilerin ve başka dinlere mensup insanların barış içinde yaşadıklarını zikreder. Mes'udi şu bilgiyi verir: **"Etil (Hanbalık) halkı Müslümanlardan, Hıristiyanlardan, Musevîlerden ve putperestlerden meydana gelmektedir. Hakan, saray halkı ve Hazar asıllı olanlar Musevî idiler. Müslümanlar Hazar ülkesinde hâkim durumda idiler. Çünkü bunlar Hakanın muhafız birliklerini meydana getiriyorlardı. Harezm civarından gelmişlerdi. Harp sırasında devletin korunması bunlara havale ediliyordu. Hakan ile varılan anlaşmaya göre, bunlar Etil'de oturuyorlar ve serbestçe ibâdet edebiliyorlardı. Cami inşa ediyorlar ve ezan okuyabiliyorlardı. Hazarlar, Müslümanlar ile harp ettikleri zaman bunlar savaşmıyorlardı. Vezir dâima bunlar arasından seçilmektedir... Hazar ülkesinde yedi büyük hâkim bulunuyor. Bunlardan ikisi Müslüman, ikisi Musevî, ikisi Hıristiyan ve biri de putperestlerden idi. Önemli bir hâdise meydana geldiğinde ve kendi hâkimleri karar veremedikleri takdirde Müslüman kadılarına başvuruyorlar ve onun verdiği hükmü kabul ediyorlardı. Müslüman askerlerden başka Hazar ülkesinde**

[39] D.M. Dunlop, **The History of the Jew Khzars,** Princeton 1967, (2. basım), s. 89 vd.
[40] Dunlop, **a.g.e,** s. 113-114.

Müslüman tüccar ve sanatkârlar da bulunmaktaydı. Hazar Hakanlığı'nda hüküm süren adalet ve emniyeti görerek buraya gelmişlerdir"[41]. Görüldüğü gibi, bir ticâret ve kültür merkezi olan Hanbalık'da herkes birbirinin inancına ve ibâdetine saygılı idi. Yâni, tam bir din ve vicdan hürriyeti bulunuyordu. Türk hükümdarının uyguladığı yasalar, bu hoşgörü sisteminin devam etmesini sağlıyordu. Bu hoşgörü sistemini bozanlar ise, yukarıda verilen belgede olduğu gibi, ağır bir şekilde cezalandırılıyordu.

Daha önce belirtilen din işleri ile devlet işlerinin ayrı yürütülmesi konusu yukarıda belirttiğimiz Türk Töresi'nin prensiplerine ve onun tatbikine ne kadar uygun olduğu görülmektedir. Kısaca İslâm öncesinde kurulan Türk devletlerinin işleyişinde, Türk sosyal ve siyaset hayatında diğer milletlerle mukayese edilemeyecek ölçüde lâik bir anlayış hüküm sürüyordu. Yâni başkalarının inancına saygı ve devlet işlerini din işlerinden ayrı tutma an'anesi var idi.

Burada akla şu sorular gelebilir: Acaba, İslâm öncesinde Türklerin nasıl bir dinî inancı var idi? İslâm dinini nasıl ve niçin kabul ettiler? Din işlerini devlet işlerinden nasıl ayrı tuttular?

İslâm'dan önce Türkler, dinî mahiyette türlü inançlara bağlanmışlardır. Bunların içinde, ilkçağ toplumlarında görüldüğü gibi, tabiat kuvvetlerine (yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar ve güneş v.b. gibi) inanma olduğu gibi, atalar kültü (ölmüş atalara saygı, onlar için kurban kesme) inancının da var olduğunu görmekteyiz. Bazı Türk topluluklarında (Yakutlar ve Altaylılar) Totemcilik, Şamanlık ve Güney Asya kavimlerinden gelen Budizm, Maniheizm (özellikle Uygurlar arasında) gibi inanç şekilleri de görülmüştür[42]. Fakat yaygın bir din olarak mevcudiyeti M.Ö. V. Yüzyıla kadar teşkil edilen inanç şekli ise Gök-Tanrı (Kök-Tengri) dini olmuştur. Gök-Tanrı dini Hunlarda, Göktürklerde, Tabgaçlarda, Uygurlarda ve diğer Türk topluluklarında en yaygın inanç şekli olarak tespit edilmiştir.

---

[41] Dunlop, **a.g.e.,** s. 89; Togan, **a.g.e.,** s. 101; Mes'udi, **Murûcu'z-Zeheb**, II, s.7'den naklen H.D. Yıldız, "Hazarlar'da İnsanî Değerler ve Hukuk" **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 156-157.

[42] İ. Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** Ankara 1980, s. 42-54; H. Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları,** Ankara 1973, s. 28-40; Abd. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** 2. Baskı, Ankara 1972,s. 50 vd.

Asya milletlerinin dinî inançları hakkında araştırmalarıyla tanınan W. Schmidt'e göre, insan hayatına tesir eden ulu bir varlığın mevcut olduğu o devirde, Türkler arasında, insanlar tarafından yapılan duâ, kurban sunma ve törenlerden kurulu bir din sistemi teşekkül etmiş bulunuyordu[43]. Bu oluşum Türk araştırmacılar tarafından da örnekleriyle ortaya konmuştur[44]. Göktürkler çağında ise, Gök-Tanrı'nın büsbütün, manevî büyük bir kudret haline geldiğini görmekteyiz. Nitekim bu manevî kudret Gök-Türk kitabelerinde açık bir şekilde belirtilmiştir[45]. Yine Batılı bir uzman olan W. Koppers ise, bu konuda yaptığı araştırmalarının neticesini şöyle özetlemektedir: **"Hayvan yetiştirici kültürün karakteristik Gök-Tanrısı olan ve Çincede de "Tien" şeklinde görünen bu Tanrı, başlangıçta gök kubbeden kâinatı idare eden ve gök ile aynı sayılan en yüksek varlık iken, daha sonraları, gittikçe artan bir derecede panteist (mutlak birlik) gelişme göstermiş ve kendi şahsî seciyesi inhilâl ederek gayrı şahsî bir dünya kanununa, dünyaya nizam veren bir kudret olmuştur."[46]**

Bu konuda en kapsamlı araştırmayı yapan Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun tespitlerine göre Gök-Tanrı dininin vasıfları şunlardı:

"Gök-Tanrı tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda "semavî" mahiyete haizdi. Bundan dolayıdır ki, eski Türk vesikalarında "Gök-Tanrı" adı ile zikredilmiştir. Gök Tanrı'nın eşi ve benzeri yoktur; nizamlara yol gösterir, onların varlıklarına hükmeder, cezalandırır ve mükâfatlandırır. Gök-Tanrı bütün kâinatı kaplar, yüksek bir ahlâkî karaktere sahiptir, her yerde hazır bulunur, yaratandır, her şeye kadirdir ve tek'dir"[47].

---

[43] W. Schmidt, "Der Ursprung Des Gottesidee", X, 3. **Die Asiatische Hirtenvölker,** Freiburg 1949, Türkçe terc. S. Buluç, "Eski Türklerin Dini", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII,** 1965, s. 81-85.

[44] H. Tanyu, **Türklerin Dinî Tarihçesi**, Burak Yayınları, İstanbul 1998, s. 19-20.

[45] W. Schmidt, "Der Ursprung Des Gottesidee", X, 3. **Die Asiatische Hirtenvölker,** Freiburg 1949, Türkçe terc. S. Buluç, "Eski Türklerin Dini", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** XIV, 1966, s. 77 vd.; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü,** Boğaziçi Yay. 14. baskı, İstanbul 1996, s. 295-300.

[46] W. Koppers, "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik'[1], **Belleten,** sayı 20, 1941, s. 448.

[47] Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 55-62; A. İnan, **Eski Türk Dinî Tarihi,** Ankara 1976, s. **1-62,** 179-188; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** Ankara 1979, s. 311-317; SM. Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuku,** İstanbul 1947, s. 44-67.

Bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları **"tanrılar"** olarak tanıdıklarını ve "gök" ile ilgilenmediklerini hatırlarsak, Türklerin din olarak gökyüzü belirtileri olan güneş, ay, yıldızları değil, yekpare gök'ün sembolleştirdiği tek **"Tanrı"** inancını seçmesi son derece dikkat çeken bir olaydır. Bu da göstermektedir ki, **"Gök Tanrı"** dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmıştır.

İslâm'ın prensipleri Türk illerine ulaştığı zaman, Türkler, kendi **"Gök Tanrı"** inancı ile İslâm dini arasındaki büyük benzerlikleri (tek Tanrı, ahlâkîlik, semavî bir din oluşu, Hz. Peygamberin Miraç hâdisesi vb. gibi) hayretle ve sevinçle fark etmiş ve kısa zamanda kitleler halinde bu son hak dini olan İslâm'ı kabul etmişlerdir.

b- İslâm Dininin Özellikleri ve İslâmî Dönemde Türklerde Hoşgörü ve Lâiklik Anlayışı

Bilindiği gibi İslâmiyet, insanlığa gönderilen son Hak dinidir. Musevîliğin ve Hıristiyanlığın insanlık için veremediklerini İslâmiyet tamamlayacak şekilde, yâni tekemmül etmiş bir din olarak gönderilmiştir. Onun için İslâmiyet, insanlık âlemine bir adalet güneşi gibi doğmuştur. Yâni herşeyden önce insanlar arasında adaletin ve eşitliğin sağlanmasını ve herkesin hakkına saygı gösterilmesini istemiştir. Âdil olmayanın ve dürüst davranmayanın İslâm'da yeri yoktur. Ayrıca İslâmiyet insanlığı cehalet karanlığından kurtarmak için gönderilmiştir. Nitekim, İslâmiyetin ilk emri okumak ve öğrenmek üzerine olmuştur. Böyle bir emir hiçbir dinde yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'i insanlara tebliğ eden Hz. Muhammed, **"İlim Çin'de de olsa gidin öğrenin"** açıklamasını yaparak, İslâm'ın ilk emrinin yorumunu tartışmasız bir şekilde ortaya koymuştur[48]. Kısaca, İslâm'ı benimseyenlerin mutlaka okuyup öğrenmelerini istemiştir. Câhil kalan, okumayan kişinin İslâm'da yerinin olmadığı anlatılmıştır. Hem dinî ve hem de dünyevî ilim dalları öğrenilecektir. İslâm'ın güzel emirlerinden biri de çalışma ile ilgilidir. Çalışmayan tembel insanın İslâm'da yeri yoktur. Nitekim Hz. Peygamber, çalışmayana selâm bile vermemiş ve Müslümanlara **"Hiç ölmeyecekmiş gibi**

[48] İsmet Giritli, **Günümüzde Atatürkçülük,** Der Yay., Genişletilmiş 5, Basım, İstanbul 2000, s. 140.

çalışın, aynı zamanda yarın ölecekmiş gibi Cenab-ı Hakk'a karşı vazifelerinizi ifâ edin" tavsiyesinde bulunmuştur. Bu ana prensiplere ilâveten, İslâm'da temizlik (bedenen, ruhen ve fikren) önemli bir yer işgal eder. Din âlimlerinin **"temiz amel"** dediği fikrî, ruhî ve bedenî temizliğe sahip bir Müslümanın çevresinde uyumsuzluk yapması ve çevresini pis tutması mümkün değildir.

İslâm'ın burada saymakla bitmeyecek güzel prensiplerinden biri de barışseverlik, hoşgörü ve yardımseverliktir. Müslümanların kavgadan uzak, hoşgörülü ve yardımsever olmaları, bulunduktan topluma ve insanlığa büyük katkı sağlayacağı gayet açıktır.[49]

Kıymetli ilâhiyatçılarımızdan Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'nın izah ettiği gibi, hoşgörü, din ve vicdan hürriyeti İslâmiyetin vazgeçilmez düsturları başında gelmektedir. Prof. Fığlalı'nın tespitine göre Kur'ân-ı Kerîm **"Dinde zorlama yoktur"** (Bakara (2) s. 256), **"Ey Muhammed! Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"** (Yunus (10), s.99) ve **"Peygambere düşen sadece tebliğ etmektir..."** (Maide (5) s.99) buyurmaktadır[50].

Yukarıda izah edilen prensiplerde görüldüğü gibi, İslâmiyet, akla, mantığa, bilgiye ve hayatın gerçeklerine dayanan bir din olarak insanlığa gönderilmiştir.

Türk insanının hayat felsefesi olan **"Türk Töresi"** ve onun prensiplerini oluşturan adalet, eşitlik, iyilik, yardımseverlik ve hoşgörü hatırlanır ise, İslâm'ın bu hususlaki prensipleri ile ne kadar benzeştiği kısaca birbirini tamamladığı görülecektir. Onun için Türkler, kendi **"Gök-Tanrı"** dinine benzerliğin yanısıra Türk Töresi'nin prensiplerine çok benzediği için İslâm'ı diğer milletlerden daha çok severek ve isteyerek kabul etmişler, onun prensiplerini yaymak ve müdafaa etmek için herkesten çok fedakârlıkta bulunmuşlardır. Burada akla şu sorular gelebilir: Acaba Türkler, İslâm'a

---

[49] Tafsilat için bkz., E. R. Fığlalı, "İslâmî Anlayışta İnsanî Değerler" ve H. Karaman, "İslâm Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Haklan,** s. 257-279,281-324.

[50] E.R. Fığlahlı, "Atatürk ve Din", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Lâiklik,** AAM, Ankara 1999, s. 244-245.

girdikten sonra, Türk Töresi'ni ne dereceye kadar uygulamışlardır? İslâm öncesinde olduğu gibi, İslâmî devirlerde din işleri ile devlet işlerini ne dereceye kadar ayrı yürütmüşlerdir?

Türklerin İslâm öncesinde olduğu gibi, İslâmî devirde de din işleri ile devlet işlerini ayrı yürüttüklerini, devlet idaresini adalet ve hoşgörü içinde yaptıklarını, insanlara din ve ırk ayrımı gözetmeden eşit muamele ettiklerini görmekteyiz. Daha önce verdiğimiz Hazar Devleti örneğinde olduğu gibi, Selçuklu Devleti'nde de aynı uygulamanın devam ettiğini görmekteyiz. Bilindiği gibi, 1040 Dandanakan Zaferi ile kurulan Selçuklu Devleti, kısa zamanda Ön-Asya'ya da hâkim olmuştu. Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey (1040-1063), Abbasî ordularını 1055 tarihinde yenerek, Halifeliği de uhdelerinde bulunduran bu hanedanın başkanı Kaaim bi-Emrillah'ı bir nevi himayesine almıştı. Bir müddet sonra Halifenin damadı da olan Tuğrul Bey, bütün İslâm dünyasını da idaresi altına toplamıştı. Bunun üzerine Halife, damadı Tuğrul Beye **"Devlet işlerinin yanısıra dinî işleri de birlikte yürütmenin doğru olacağını"** söylemiştir. Bu söz üzerine Tuğrul Bey, **"Efendim siz Halifemiz olarak kalın ve bütün müslümanların dinî lideri olun. Bu kulunuz da dünya işlerini, yâni devlet idaresini yürütsün"** diyerek, din işleri ile devlet işlerinin ayrı yürütülmesi gerektiğini söylemiştir. Tuğrul Beyin bu cevabı üzerine Halife Kaaim bi-Emrillah, Müslümanların dünya işlerini başarı ile yürüttüğü için kendisine pek çok unvanlar verdiği Tuğrul Beye 28 Ocak 1058'de yapılan bir merasimle, **"Allah'ın kendisine tevdî ettiği bütün ülkelerin idaresini Ona (Tuğrul Beye) devrettiğini resmen bildirerek"** Selçuklu Sultanını **"Dünya Hükümdarı"** ilân etmiş ve İslâm camiasının sadece dinî reisi olarak köşesine çekilmiştir[51]. Böylece Türkler, eski geleneklerinde olduğu gibi, din ve dünya kuvvetlerini tamamıyla ayırarak İslâm âlemine bir nevi **"lâiklik"** anlayışını getirmiş oluyorlardı.

Halifenin dünyevî salâhiyetlerini Türk hükümdarına devretmesi, **"icrası zarurî olan hukukî bir formalitenin yerine getirilmesi",** yâni, **"meşruiyetin tescilinden"** ibaret idi[52]. Bu ise bilâhare Selçuklu hükümdarları-

[51] M.A. Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı,** İstanbul 1976, s. 40; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü,** Ankara 1977, s. 303.

[52] Köymen, **a.g.e.,** s. 71; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 303.

na **"medenî hukuka ait yeni kanunlar çıkarma"** ruhsatı vermiştir[53]. **"Ülkeye geniş ölçüde vicdan hürriyeti getiren bu prensip yâni lâik tutum, bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sahalarında serbest gelişmeye daha çok imkân hazırlamış, bir yandan da İslâm memleketlerindeki çeşitli mezhep mensupları ile, gayr-ı Müslim unsurların İslâmî hukuk kaidelerine tâbi olmak mecburiyetini hafiflettiği için, imparatorluk sınırları içindeki kalabalık Hıristiyan, Süryanî, Musevî teb'anın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir"[54].**

Bugünkü modern mânâsında olmamakla beraber, Türklerin İslâm dünyasına getirdiği bu **"lâik"** düşünce şekli Selçukluların sonuna kadar yaşamakla kalmamış ve bilâhare ortaya büyük bir kuvvet olarak çıkan, Osmanlılar tarafından da devam ettirilmiştir. Türklerin, yalnız İslâm'a değil, diğer dinlere karşı da takip ettikleri bu lâik tutum yâni hoşgörü sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu muhtelif din ve mezheplere mensup milletlerin rahatça yaşadığı bir cihan devleti haline gelmiştir.

Din işleri ile devlet işlerini ayrı yürüten Selçukluların çağdaşı olan Karahanlılar da aynı siyaseti uygulamışlardır. Bununla yetinmeyen Karahanlılar, Türk Töresi'nin yazılı hale gelmesinde ve gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Adaletin, eşitliğin, iyilik ve hoşgörünün en güzel bir şekilde anlatıldığı **"Kutadgu-Bilig"** Karahanlı devlet adamlarından Yusuf Has Hâcîp tarafından yazılmıştır. Yusuf Has Hâcîp, Karahanlı hükümdarına şu tavsiyede bulunur: **"Kanun koy, adaletle iş gör, hiç bir zaman zulmetme. Kötü teamül kurma, iyi kanun koy. Böylece ömrün iyi geçer, kut'un (devletin, talihin) kur bağlayarak yükselir. Ey kanun yapan, iyi kanun koy. Kötü kanun yapan kimse daha hayatta iken ölmüş demektir. Beylik ve ululuk çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur. Ama, asıl mühim olan da kanunu eşit tatbik etmek olmalıdır"[55].** Bu tavsiyeleri tutan hükümdar bu işleri nasıl anlayıp tatbik ettiğini vezirine şöyle anlatır: **"İşte bak, ben de adalet ve kanunum. Kanunun vasıfları bunlardır,**

---

[53] Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 303; Aynı müell., "Selçuklular" madd., I.A., X, s. 391.
[54] Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 303; Aynı müell., Selçuklular, s. 391.
[55] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu-Bilig,** (R. Rahmeti tercümesi), Ankara 1959, beyitler: 2110,2111 ve 2132, 2133.

dikkat et. Bak bu üzerinde oturduğun tahtın üç ayağı vardır. Üç ayak üzerinde olan hiç bir şey bir tarafa meyletmez. Her üçü düz durdukça taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. Düz olan bir şeyin, her tarafı iyidir, iyinin dikkat edersen tavır ve hareketleri düzgündür. Hangi şey yana yatarsa eğri olur, her eğrilikte bir kötülüğün tohumu vardır. Bak benim (töre'nin) tabiatım da yana yatmaz, doğrudur. Eğer doğru eğritirse kıyamet kopar. Ben işleri adaletle hallederim. İnsanları bey veya kul olarak ayırmam. Elimdeki bu bıçak kesen bir alettir. Ben, işleri bıçak gibi keser atarım. Hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince o, benim kapıma zulme uğrayarak gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler. Bu acı Hint otunu ise zorbalar ve adaletten kaçanlar içer. Zâlimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum. İster oğlum, ister hısımım veya yakınım olsun; ister yolcu, geçici ister misafir olsun kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir. Hüküm verirken aralarında asla fark gözetmem. Bu beyliğin (devletin) temeli adalettir. Beyler doğru ve âdil olursa dünya huzura kavuşur. Devletin temeli adalet üzere kurulmuştur. Devlet esası adalet yoludur. Bey âdil olur ve böyle kanun koyarsa, bütün dileklerine kavuşur"[56]. Karahanlılar, bu hizmetleriyle Türk kültür tarihinde önemli bir yer işgal ederler[57].

Türklerdeki bu hoşgörüyü, yâni lâik düşünceyi sezen ilk Hıristiyan topluluklar Ermeniler ve Süryâniler olmuştur. Ortodoks olan ve bunu bir devlet dini haline getiren Bizanslılar, hâkimiyetleri altına düşen diğer milletleri zorla kendi dinlerine sokmaya çalışmışlardır. Bu meyanda, Grigoryan mezhebinde olan Ermeniler ile Süryânilere büyük baskı yapmışlar ve onların Ortodoksluğa geçmelerini istemişlerdir[58].

---

[56] **Kutadgu-Bilig,** beyitler: 771, 772, 786-88, 789, 800 ve 822. Ayrıca bkz; R. Genç, "Karahanlılarda İnsanî Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları,** s. 326-28.

[57] Tafsilat için bkz; I. Kafesoglu, "Kutadgu- Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **TED,** (1970).

[58] **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi,** Türkçe tere. H. D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 73, 80-82, 98-99,111-113, 128-132; N. Kaymaz, "Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dâir", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1972, s. 267; Kafesoglu, **Selçuklular,** s. 365, 394.

Ortodoks Bizans'ın baskısını ve Türklerin hoşgörüsünü o devirlerde kaleme alınan Ermeni asıllı "Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi" ve "Süryâni Patriği Mihail'in Vekâyi-Nâmesi" adlı eserler etraflı bir şekilde anlatmaktadır. Bilindiği gibi Doğu Roma, yâni Bizans, tıpkı Batı Roma gibi, Hıristiyanlığın temsil yetkisini kendinde görmüş, hâkimiyeti altındaki farklı kültürlere ve Hıristiyanlık anlayışına sahip gruplara baskı uygulamıştı.

Hz. İsa'da ilâhî ve insanî tabiatın birleşip "tek tabiat" olduğunu savunan Hıristiyanlara "Monofizit" denmişti. Ermeniler, bu monofizit anlayışın temsilcileri arasında bulunmuş ve Grigoryan mezhebini meydana getirmişlerdi. Bizans yönetimi ve hâkim Ortodoks Hıristiyanlığı Ermenileri bu inançlarını değiştirmeye zorlamıştı. Hıristiyanlığı en saf şekliyle kendilerinin temsil ettiğine inanan Ermeniler, Ortodoks Bizans'ın isteklerine şiddetle karşı koymuşlardır. İşte bu karşı koyuş, şiddetli ve kanlı mücâdelelere sebep olmuş, son devirlere kadar gelen Ortodoks-Grigoryan düşmanlığına dönüşmüştür[59].

Ermenilerden sonra Süryâniler de Bizans'ın dinî baskısına maruz kalan bir topluluktu. Ön Asya'da yeni ve dinamik bir kuvvet olarak gelen Müslüman Selçuklu kuvvetlerinin âdil ve toleranslı tutumları, Bizans baskısında inleyen bu Hıristiyan topluluklar için bir kurtuluş ümidi haline gelmiştir. Ermeniler ve Süryâniler, kendilerini bu kadar aşağılayan ve baskı yapan Bizans'a karşı Türklere yardım etmişlerdir. Onların inancına göre; Allah, insafsız Bizanslıları cezalandırmak için Türkleri göndermiştir[60].

Bir Süryâni kaynağının ifadesine göre, Bizans'ın baskısı o kadar insafsız idi ki, Süryâniler ile Ermeniler Bizanslıların bu tavrını nefretle anmışlardır: "İmparator Alexis'in zamanına kadar milletimiz ve Ermeniler İstanbul'da birer kiliseye mâlik idi. Her bir kilisede bir papaz ve tüccar olan güvenilir adamlardan bir heyet vardı. Suriyeli bir papaz Antakya'dan buraya geldiği vakit, kilisemizin (Süryâni Kilisesi) Symnadalı olan papazı onu kabul etmemişti. Bu adamın içine şeytan girdi ve o gidip Greklere 'şehrimizde bulunan Süryâni ve Ermeniler Türklerle ticâret ediyorlar' dedi. İmpara-

[59] **Urfalı Mateos'un Vekayi-Namesi,** s. 110-113, 128-129; G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi,** Çev. F. Işıltan, T.T.K. yay., Ankara 1981, s. 47-57.
[60] **Urfalı Mateos'un Vekayi-Namesi,** s. 11 l-l 13.

tor hiddetlendi ve verdiği emir üzerine iki kilise yıkıldı, papazlar tard edildi ve kalan halkın ekserisi mutezil (dinlerinden) oldu"[61].

Ortodoks Bizans'ın sırf dinî inançlarından dolayı ezip-zulmettiği Süryâni ve Ermeni toplulukları, Alparslan ve Melikşah zamanında Türk idaresini gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Daha önce de zikredildiği gibi, Ermenilerin ve Süryânilerin bu Türk idaresini istemelerindeki en önemli etkenlerden biri de, dinî özgürlüğün yanı sıra ekonomik özgürlüğe de kavuşmuş olmalarıdır. Nitekim, hem Alparslan ve hem de Melikşah, Ermenilere ve Süryânilere kiliselerini rahatça inşa edip serbestçe ibâdetlerini yapmalarını sağlamışlardır. [62] Ekonomik ve ticarî alanlarda da tam serbestliğe kavuşan bu iki topluluk, ekonomik hayatlarını yeniden düzeltmek için Selçuklu idarecilerinin maddî desteklerine de mazhar olmuşlardır. Zira, Selçuklu idarecileri, kendi idarelerini kabul eden diğer ülkelerde olduğu gibi, Ermeni ve Süryâni topraklarında da ilk iş olarak nüfus sayımı yaptırmış, iş-güç sahibi olmayanlara yardımcı olmuşlardır. O devir kaynaklarının ifadesine göre Selçuklu idarecileri, **"Bütün mülk ve akarları, çiftlik ve köylerin akarsularıyla bütün arazisini kaleme vurdular. Halka tohumluk ve çift hayvanları dağıttılar. Çiftçi ve halkı vergi ve salmalardan affettiler"[63].** Kısaca, topraksız ve işsiz Hıristiyan ahâliyi, bu âdilâne tutumları ile toprağa ve hürriyete kavuşturan Selçuklu idarecileri, ülkelerini haksızlığa uğrayan insanlar için özlenen bir yurt haline getirmişlerdir. Nitekim Türklerin bu âdil ve hoşgörülü tutumları bizzat Bizans halkının da dikkatini çekmiştir. Bu durum devrin Bizans kaynaklarınca da doğrulanmış ve Türklerin bu iyi davranışları, **"Bizans idaresinde yaşayan bütün halkların kendi memleketlerini unutturmuştu. Birçok yerlerin halkı muharebe olmadan Sultan'ın ülkesine hareket etmişlerdi ve böylece Rum şehirleri boşalmıştı"** şeklinde dile getirilmiştir[64]. Bizanslılardan gördükleri zul-

---

[61] **Süryâni Patrik Mihail'in Vekayi-Namesi,** II. kısım (1042-1195), Çev. H.D. Andreasyan, İstanbul 1944, TTK Kütüphanesi, Ter/44, yayınlanmamış tercüme eser, s. 42'den naklen Azize Aktaş-Yasa, "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", **Erdem, Türkler'de Hoşgörü Özel Sayısı-II,** 8/23, (1996), s. 424.

[62] A.Küçük, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü", **Erdem, Türkler'de Hoşgörü Özel Sayısı-II,** 8/23, (1996), s. 558-559.

[63] A.Aktaş-Yasa, a.g.m., s. 423

[64] O.Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet,** İstanbul 1971, s. 240.

mü ve baskıyı unutmayan Ermeniler, hoşgörü ve adalet sahibi Türklere ve onların idaresine sadık kalacaklarına dâir yemin ederek uzun süre serbest ve huzurlu bir hayat yaşamışlardır.

Türklerin, Bizans zulmüne karşı Ön-Asya'da yaşayan Ermeni, Süryâni, Gürcü ve hattâ Rum ahâliye sağladığı âdil yönetim, ekonomik ve dinî hürriyet devrin Türk fikir adamları tarafından da desteklenmiş ve bu güzel prensipler ebedîleştirilmiştir. Bu Türk politikası devrin kaynaklarında da akis bulmuş, Selçuklu idaresini kabul eden Gayrı-Müslimlerin evlâtları eğitilerek devlet kademelerinde vazife almış ve böylece Türk devletinin idaresi altında yaşayan insanların daha kolay kaynaşmaları sağlanmıştır. Bir İslâm tarihçisi olan İbni Bibi bu gelişmeyi eserinde şöyle izah etmiştir: **"Selçuklu Sultanları Rum gazasına bir ordu gönderdikleri zaman, ilim ve amel sahibi ulu kişilerden birini sefer-i taziz için onların yanına gönderirlerdi; gazadan dönen askerlerine eline geçen ganimetleri sefer hakkı olarak onlara bırakırlardı ve kendileri için hiçbir şey sarf etmezlerdi... Bu güne kadar Rum'da (yâni Selçuklular idaresindeki Türkiye'de) bulunan Beylerin çoğu onların kölelerinin oğullarıdır"[65].**

Türk idaresini Ön-Asya'da ebedîleştiren sadece bu gazalara katılan ilim ve amel sahibi kişiler değildi. Hoca Ahmet Yesevî'den Hacı Bektaş Veli'ye, Hacı Bektaş Veli'den Mevlâna Celâleddin Rûmi ve Yunus Emre'ye kadar nice **"ilim ve amel"** sahibi Türk fikir adamları da büyük roller oynamışlardır. Yazılarıyla, sözleriyle adalet, hoşgörü, insan ve Allah sevgisini, din ve milliyet farkı gözetmeden bütün insanlara ulaştıran bu ulu kişiler, Türk idâresinin manevî mimarları olmuştur[66].

Bu ilim ve din ululları, yalnız Müslümanlar arasında değil, Hıristiyan halklar arasında da büyük sevgi ve saygı yaratmışlardır. Türk-İslâm hoşgö-

---

[65] O.Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Baba, Vakfıyyesi ve Hayatı", **Belleten,** XI/42 (1947), s. 213-14.

[66] Tafsilat için bk. E.R. Fığlalı, "Hünkâr Hacı Bektaş Veli", **Erdem, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-II,** 8/23, (1996), s. 317-336; H.Çelikkan, "Türk-lslâm kucaklaşması, Hoca Ahmet Yesevî ve Bilinmesi Gereken Gerçekler", **a.g.e.,** s. 365-374; S.Bayram, "Ahiliğe Genel Bir Bakış, Ahlâk ve Hoşgörü", **a.g.e.,** s. 583-598; F.Hahcı, "Hoşgörü ve Hacı Bektaş Veli", **a.g.e.** 8/24, (1996), s. 769-775; K. Eraslan, "Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Hoşgörü", **a.g.e.,** s. 777-782; A.N.Pekolcay, "Yunus Emre'ye Hoca Ahmet Yesevî'den İntikal Eden İnanç İzleri", **a.g.e.,** s. 745-754; M.Cunbur, "Anadolu'ya Hoşgörüye Dayalı Birlik Fikrini Getirenler Üzerine", **a.g.e.,** 8/22, (1996), s. 159-172.

rüsü ve adalet anlayışı sayesinde pek çok kişinin İslâm'ı kabul ettiği Hıristiyan Gürcü halkı arasında Mevlâna'nın şöhreti oldukça yaygındı. Müslümanlığı kabul ederek Mevlâna'nın müridi olan Alâmeddin Kayser ile Gürcü Hatun arasındaki şu tartışmayı Mevlâna'nın bir müridi şöyle nakletmektedir: Gürcü Hatun'un Alâmeddin Kayser'e lâtife yollu, **"Sen Mevlâna'dan ne keramet gördün de ona böyle kapılıp müridi oldun ve onu bu kadar çok seviyorsun?"** şeklindeki sorusu üzerine onun da, "... **Her Peygamberi bir millet sevdiği ve her Şeyhi bir kavim kendilerine uyulan bir adam yaptığı halde, Mevlâna'yı bütün din ve devlet sahipleri sever, onun sırlarını anlamakla şereflenir, onunla övünürler. Bundan daha büyük keramet olur mu?"** şeklindeki cevabı, Mevlâna'nın o dönemde dahi insanları birbirine ne kadar yaklaştırdığını gösteren güzel bir örnektir[67].

Türklerin gösterdiği âdil ve hoşgörülü idareden gayet memnun kalan Ermeniler, Süryâniler ve Rumlar Selçuklulardan sonra Osmanlıların hâkimiyetini de tereddütsüz kabul etmişlerdir. Böylece bu kavimler,[1] Ruslar ile Avrupalı milletlerin kışkırtmalarının başladığı XIX. asrın başlarına kadar, Türk idaresinde huzur ve refah içinde kendi gelenek ve inançları ile yaşamışlardır. Türklerin âdil ve toleranslı, yâni lâik idarelerinden istifade edenler yalnız bu zikredilen halklar olmamış, Kafkaslar'da, Ortadoğu'da ve Balkanlar'da değişik dinlere ve mezheplere mensup muhtelif milletlerden milyonlarca insan da Türk idaresinde mutlu bir şekilde yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu sona erdiği zaman Türk idaresinde yaşayan bütün bu milletler kendi dinlerini, mezheplerini, dil ve kültürlerini muhafaza ediyorlardı. Şayet bazı müelliflerin iddia ettiği gibi[68], Osmanlı Devleti katı teokratik (dinî) bir devlet olsaydı, öyle bir devletin ortaya koyacağı idare ile, bu ayrı din ve mezheplere mensup olan muhtelif milletler Müslümanlığı kabul etmek mecburiyetinde kalırlardı. Nitekim, Ortodoks Bizans, kendi dininin hâricinde diğer din ve mezheplere mensup topluluk ve milletlere, teokra-

---

[67] A.Aktaş-Yasa, a.g.m., s. 433.

[68] T. Arsel, **Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına,** Ankara 1975; Ç. Özek, **Türkiye'de Lâiklik,** İstanbul 1968, s. 12 vd; Aynı müellif, **100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar,** İstanbul, 1968, s. 35-38; Ö. Ozankaya, **Atatürk ve Lâiklik,** Ankara 1981, s. 91-95; E.Z. Karal, "Devrim ve Lâiklik" **Atatürk, Din ve Lâiklik,** İstanbul 1968, s. 26.

tik idaresinin gereğini yaparak onları Ortodoks olmaya zorlamıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'nde böyle bir durum olmamıştır.

Burada, yine akla şu sorular gelebilir: Niçin 17. yüzyılla birlikte bu hoşgörü sistemi değişmeye veya sarsılmaya başladı? Türkler, devlet idaresinde ve toplum hayatında Türk Töresi'nin prensiplerini uygulamaktan mı vazgeçtiler? Yoksa, Türk devlet ve toplum hayatında başka faktörler mi rol oynamaya başladı?

Daha önce anlatılan İslâm'ın ana prensipleri içinde öğrenme ve bilim konularını hatırlamakta büyük yarar bulunmaktadır. İslâm'ın ilk emri okumak ve öğrenmekle ilgili idi. Bu hem aklî, yâni beşeri ve pozitif ilimleri, hem de dinî ilimleri ihtiva ediyordu. Nitekim İslâm'ın Peygamberi ve tebliğcisi Hz. Muhammed.de bunu böyle izah etmişti. Bunu Türkler doğru olarak algılamış, Selçuklular çağında kurulan medreselerde hem dinî ve hem de aklî bilimler okutulmuştu. Bu öğrenme şekli daha da gelişerek Osmanlılar çağında da devam etmişti. Bilhassa 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul'da Fatih ile Süleymaniye Medreselerinde ve Timurluların kurduğu Türkistan Medreselerinde yapılan ilmî çalışmalar, özellikle aklî ilimlerin fen, tıp ve astronomi dallarında büyük başarılar elde edilmişti.[69] Bu, Türklerin o çağlara kadar ulaştığı en yüksek ilmî seviye idi. Bu yüksek ilmî seviye aynı zamanda büyük bir hoşgörü ve ilmî hürriyetin de bir delili idi. Kısaca, bu bir nevi Türk Rönesansı idi[70].

c- İslâm Dünyasında Aklî ve Dinî İlimler Tartışması

Türklerin İslâm'a girdikten sonra başlattıkları bu ilmî hamle ile birlikte, İslâm dünyasında daha önce başlayan ilim ve din tartışmaları devam ediyordu. Bir kısım İslâm düşünürleri, Kur'an'ın emrettiği ve Hz. Peygamberin izah ettiği gibi, hem dinî ve hem aklî ilimlerin öğrenilmesini savunurken, bir kısım düşünürler de dinî ilimlerin yeterli olduğunu ve aklî ilimlere gerek olmadığını ileri sürüyorlardı. Burada akla şöyle bir soru gelebi-

---

[69] Astronomi eğitimi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz; **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi,** I-II C, Hâzl. E. İnsanoğlu- R. Şeşen- C. İzgi- C. Akpınar-1. Fâzhoğlu, İstanbul 1997.

[70] Tafsilat için bkz; M. Saray, "Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Töresi ve İlim", **15 ve 16. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,** İstanbul, 1997, s. 55-76; Aynı müellif, **İstanbul Üniversitesi Tarihi 1453-1993,** İstanbul 1997.

lir: Kur'ân'ın emirleri ve onu en iyi yorumlayacak durumda olan Hz. Peygamberin sözleri ortada iken böyle bir tartışma nasıl ortaya çıktı? İslâmiyet hakkında çeşitli araştırmalar yapmış olan Pakistanlı bilim adamı Fâzlur Rahman (1919-1988)'a göre İslâm dünyasında olaylar şöyle gelişmiştir:

"Hz. Peygamberin ölümünden ve İslâmiyet'in Arabistan sınırları dışına taşmasından sonra Müslümanlar idarî, hukukî ve malî konularda yeni durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Yerel gelenek ve görenekleri göz önünde tutmalarına rağmen, daha ziyâde yaşantılarında bizzat rehberleri olan ve onların "Tüm varlıklarını kuşatan Kur'ân'ın genel öğretilerinin bütünlüğüne ve Hz. Peygamberin anlattıklarına göre" bu sorulara cevap veriyorlardı. Fakat, sahabîlerden sonra bu konuda bilgi sahibi insanlar hızla azalmış, dolayısıyla problemler de çoğalmıştır. Bunun üzerine Müslümanlar, hukuken meselelere çözüm getirmek için tek tek Kur'ân ve hadislere başvurmaya başlamıştır. Eğer konu ile yeteri kadar doğrudan ilgili, ya da açık bir hüküm (nass) var ise mesele tamamen çözülmüş sayılıyordu. Ama böyle bir hüküm bulunmazsa, o zaman arada bazı farklılıklar olsa bile, esastaki benzer noktalara dayanarak söz konusu mesele ile ilgisi yeterince belirlenen bir nass (hüküm) bulmak gerekiyordu. Birinci yol, "nass" diye adlandırılmıştı, yâni muhkem bir âyet veya hadis'e dayalı hüküm; ikinci yola ise "kıyas", yâni "benzetmeyle yapılan akıl yürütme" deniyordu ki, bu, daha karmaşık bir usûl idi. Bu tutum çeşitli yeni hadislerin ortaya çıkmasına ve tartışmaların daha da artmasına sebep oldu. Eğer bu tür yersiz metotlarla uğraşmak yerine İslâm hukukçuları (yâni fıkıhçılar), Kur'ân'ın değer ve ilkelerini sistemli bir şekilde çıkarmaya çalışsalardı, sonuç çok daha farklı olurdu. Böylece görüş ayrılıkları da asgariye inerdi.

Bu hadis üretme hareketleri, dar anlamda hukuk düşüncesinin, daha geniş bir anlamda ise dinî düşüncenin "düzenli gelişmesinin" sona ermesi ile sonuçlanmıştır. "Düzenli gelişme"diyorum çünkü işler durumda olup da tamamen durağan kalabilen hiçbir insan toplumu yoktur; bilâkis böyle bir toplum devamlı surette bazı değişikliklere uğrar. Fakat, İslâm dünyasında bu değişmeler ne kontrol altına alınmıştır, ne de belli bir hedefe doğru yönlendirilmiştir.

Allah'ın varlığını ve İslâm dininin doğruluğunu konu edinen "Kelâm" ilminin gelişmesi de aynı özellikleri, İslâm hukukundan daha vahîm bir şekilde sergilemektedir. Onuncu, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda teşekkül eden Kelâm ilmi en etkin ve kalıcı şekline Basralı Ebu'l-Hasan Ali el-Eş'ârî (ö. 936) ile ulaşmıştır[71]. Eş'ârîlik olarak bilinen Eş'ârî'nin fikirleri, "İslâm hukukunun temellerini savunma" diye tanımladığı bir yüce görevi üstlenme iddiasında bulunmaya başlamıştır. İşte bu sıfatla, ilâhî kudreti savunabilmek için, illiyeti (sebebliği) ve insan iradesinin etki ve rolünü ret eden Kelâm, iyi ve kötünün sadece Vahiy yolu ile bilinebileceği (dolayısıyla tabiî akıl ile bilinemeyeceğini) ileri sürerek, Kur'an'daki ilâhî emirlerin bir gayesi olduğunu inkâr etmiş (yâni bu emirlere sadece ilâhî emirler oldukları için uyulması gerektiğini kabul etmiştir). Eş'ârî'nin Kelamı'nı, yâni görüşlerini asıl geliştiren Bakıllanî (Ö. 1013), zaman ve mekânın parçacıklardan meydana geldiği görüşünün, yâni sebebliliği ret etmelerinin Müslümanlardan resmen talep edilmesini dahi tavsiye etmiştir. Eş'ârîliğin, İslâm dünyasına hâkim olmayı yavaş yavaş gerçekleştirdiği doğrudur. Ve yine Eş'ârîliğin yayılmasında ve Sünni Müslümanların büyük bir çoğunluğunun akidesi haline gelmesinde Gazzalî (Ö. 1111) ve onun talebesi ve İbni Arabî (Ö.1148) gibi Su fi âlimlerin desteğinin önemli rol oynadığı da doğrudur"[72].

Gazzalî, bizzat aklî ilimlere karşı değildi. Fakat, Kur'an'ın genel anlayışına tamamen ters düşen metafizik görüşler ile İslâm dünyası dışında gelen aklî ilimlere de muhalif idi. Aklî ilimlerle uğraşan âlimlerin dine karşı olan felsefelere de itibar etmelerinden çekinen Gazzalî, bu görüş sahiplerine karşı menfi tavır almıştır. Gazzalî'nin bu tavrı ise, Eş'ârîliğin kuvvet kazanmasına sebep olmuştur[73].

Eş'ârî'nin dinî ilimleri katı bir şekilde savunduğu ve bu görüşlerinin İslâm âleminde yaygın bir hale geldiği bir dönemde Türkistan'ın merkezinde, Taşkent'in Mâturîdî Köyü'nde doğan Ebu Mansur Mâturîdî (Ö.944), İslâmî ilimler ile birlikte aklî ilimlerinde faydasını dile getiren görüşü ortaya koy-

---

[71] H. Rirter, "Eş'arî", mad., **İslâm Ansiklopedisi,** C. IV, s. 390-392.

[72] Fâzlur Rahman, **İslâm ve Çağdaşlık: Fikrî BİR Geleneğin Değişimi,** Çev: A. Açıkgenç, M.T. Kırbaşoğlu, Ankara 1996, s. 89-94.

[73] A. Açıkgenç, "İslâmî Bilim ve Felsefe Anlayışı", **İslâmî Araştırmalar,** TEK-DAV, 4/3 (1990), s. 177; Fâzlur Rahman, **a.g.e.,** s. 104-105.

muştur. İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in istedği şekilde, yâni hem aklî ve hem de dinî ilimlerin savunuculuğunu yapan Mâturîdî, bilerek veya bilmeyerek Müslüman Türklerinde görüşünü aksettiriyordu. Zira, Türklerin İslâm'a girişinden XVII. asra kadar, Türk eğitim kurumlarında hem aklî ve hem de dinî ilimler birlikte okutulmuştu. Akla ve araştırmaya büyük önem veren Mâturîdî'ye göre, peygamberler gelmeseydi dahi insanlar Allah'ın varlığını idrâk edeceklerdi. Zira Allah bize akıl vermişti. Akıl nimetinin getirdiği sorumluluk ile yapılacak araştırmalarla hakikatleri öğrenmemiz mümkün olacaktı. Mâturîdî'ye göre Allah'ın varlığını kabul etmek aklen, Eş'ârî'ye göre Şer'en ise vaciptir. Eş'ârî'ye göre Allah'ın fiilleri (yarattıkları) için neden ve sebep aranmaz; Mâturîdî'ye göre ise, Allah'ın fiillerinin bir hikmeti ve sebebi vardır, akıl ve araştırma ile bunları öğrenmek mümkündür[74].

Mâturîdî (Ö. 944) gibi aklî ilimlere değer veren Türk ve Müslüman âlimlerden Farabî (Ö.950), İbn Sina (Ö.1037) ve ibn Rüşd (Ö. 1198) ile sadece dinî ilimleri savunan Eş'ârî (Ö. 936), Bakıllanî (Ö.1013), Gazzalî (Ö.l 111) ve İbn Arabî (Ö. 1148)'nin başlattıkları tartışmalar İslâm âleminde, özellikle bilim dünyasında önemli sarsıntılara sebep olmuştur. Bu tehlikeli gelişmeye yol açan sebepleri şöyle özetlemek mümkündür: 1- Sıkça ifâde edilen şu görüş olmuştur: **"İlim çok engin, halbuki hayat çok kısa olduğundan, öncelik tanıyacağımız ilimleri belirlemeyiz".** Bu görüş, tabii olarak âhiret hayatının saadetini temin eden dinî ilimlere ağırlık vermiştir. Bu görüşün psikolojik yönünü unutmamak lâzım. Çünkü, bu tutum aklî ilimlere bizzat karşı değildi; sadece kişinin manevî geleceği için pek fayda sağlamadığı gerekçesiyle bu bilimleri küçümsemekteydi. 2- İnsanın kalbî ve manevî yönünü inkişaf ettirerek, bizzat dinî tecrübeyi tattırmak isteyen ve gittikçe yaygınlaşan tasavvuf, sadece aklî ilimlere değil, genel olarak her türlü fikrî çabaya cephe almıştır. 3- Dinî ilimlerden icazet alanlar kadı veya müftü olarak daha kolay iş bulabilirlerken, aklî ilimlerde tahsil yapanlar iş bulmakta zorluk çekmişlerdir. Bu ise, aklî ilimlere talebi azaltmıştır. 4- Gazzalî gibi İslâm dünyasında meşhur ve tesirli bir kişinin dışarıdan gelen aklî ilimlere karşı çıkması İslâm âleminde pek çok kişinin ka-

---

[74] Mehmet Niyazi, **Türk Devlet Felsefesi,** İstanbul 1993, s. 159-160; D.B. Macdonald, "Mâturîdi", mad. **İslâm Ansiklopedisi,** VII, s. 404-406.

fasının karışmasına sebep olmuştur. Gazzalî'nin metafizik hakkındaki fikirleri asırlar sonra Kant (ö.l804) tarafından doğrulanmış ise de, bu geçen süre içinde Gazzalî taraftarlarının aklî ilimlere karşı menfi tavırlarını devam ettirmeleri, Türk-İslâm âleminde aklî ilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesini oldukça zayıflatmıştır[75].

1517'de Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethedince, Müslüman Arap âlemi Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Hilâfetin İstanbul'a taşınması ile birlikte, büyük çoğunluğu Eş'ârîliği benimseyen, Arap âlimleri İstanbul'a gelmeye başladı. Bu âlimlerin tesiri ile Türk medreseleri aklî İlimleri savunan Mâturîdî düşüncesini bırakarak, sadece dinî ilimleri yeterli gören Eş'ârîliğe yerini bırakmaya başladı. Bir müddet sonra da müspet bilimler yavaş yavaş medreselerden uzaklaştırıldı. İslâm'ın ruhuna ve Hz. Peygamberin açıklamalarına rağmen İslâmî ilimlerle uğraşanların ortaya koyduğu bu taassup ve hoşgörüsüzlük, medreselerimizde ilmî ve fikrî hürriyeti de yok etmiştir. İlmî ve fikrî hürriyetin olmadığı yerde de kaliteli eğitimin ve ilerlemenin olamayacağı aşikârdır.

Uzun süre hem aklî ilimler hem de dinî ilimlere yer vererek başarılı bir eğitim ve öğretim hayatı yaşamış olan İstanbul medreseleri, dışarıdan gelen bu tesirlerle büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Kısmen bu hareketin tesiri ile, kısmen diğer sebepler yüzünden İstanbul Medreseleri'nde aklî ilimler zamanla Öğrenim hayatından çıkmış ve medreseler tamamen dinî ilimlerin öğretildiği kurumlar haline dönüşmüştür. Bilhassa 'Kadızâdeliler' hareketi olarak bilinen ve yarım asra yakın devam eden, pek çok sıkıntılara sebep olan bu hareket Köprülü Mehmet Paşa (1575-166I)'nın kararlı tutumu ile sona erdirilmesine rağmen fikir ve bilim hayatımızda büyük sarsıntılar yaratmıştır.[76] Bu gelişmeler, fikir ve bilim hayatımızda hoşgörüden ne kadar uzaklaştığımızın bir delili idi.

---

[75] Gazâlî'nin savunduğu fikirler için bkz; M. Sait Özervarlı-İ. Kâfi Dönmez-S. Uludag-H.B. Karlıga-M. Çağrıcı, "Gazali" madd., **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** C. XIII, İstanbul 1996, s. 489-534; Kasım Kufrah, "Gazzalî" Madd. **İslâm Ansiklopedisi,** IV, s. 748-760.; Fâzlur Rahman, a.g.e., s. 104.; Sait Başer, **Yahya Kemal ve Türk Müslümanlığı,** İstanbul 1998.

[76] M. T. Gökbilgin, 'Köprülüler' Madd, İslâm Ansiklopedisi, VI, s. 894; H. G. Yurdaydın, **İslâm Tarihi Dersleri,** Ankara 1982, s. 125 vd; Katip Çelebi, **Mizanü'l - Hakk Fi İhtiyari'l Ahakk,** Neşr. O. Ş. Gökyay, İstanbul, 1972, s. 107-109; **Naima Tarihi,** C. 6, s. 218-230; Daha fazla bilgi için bkz., Osman Özkul, **III. Selim Döneminde Osmanlı Uleması ve Yenileşme Konusundaki Tututumları (1789-1807),** Basılmamış doktora tezi İÜ. SBE, İstanbul 1999, s. 49-77.

Bu arada şu gelişmenin de bu menfi olaylara tesir ettiğini unutmamak gerekir. 17. asırla birlikte iktisaden doyum noktasına gelen Osmanlı ileri gelenlerinin açtığı yeni medreselere bilim adamlarının dağıtılması ve yeni bilim adamı yetiştirme programının uygulanmayışı, birkaç nesil sonra aklî ilimleri yapacak bilim adamı neslinin tükenmesi, Türk medreselerinde yapılan çeşitli reform teşebbüslerine rağmen ilim dünyamızdaki bu kaosu hızlandırmıştır[77].

Devrin Osmanlı kaynaklarına göre, medrese hayatındaki bu gelişmelere ilâveten, Padişah hocalarının, Şeyhülislâmların, Kazaskerlerin ve ileri gelen müderrislerin oğullarına rüşvet ve kayırma yolu ile müderrislik payelerinin verilmesi hem ilim yapma, hem de iyi ilim adamı olma şartlarını ortadan kaldırmıştır.[78] Bu aksaklıklara ilâveten ülkenin, bilhassa II. Viyana Seferi'nden sonra, içine düştüğü siyâsî bunalımlar, medreselerde yapılan reformların başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'in öğrenme ve bilim ile ilgili emirleri ve Hz Peygamberin öğrenme ve çalışma ile ilgili tavsiyeleri Müslümanlar tarafından unutulmaya ve tatbik edilmemeye başlanmıştır. İnsan yapısında var olan kolayı seçme, tembellik yapma içgüdüsü, devamlı öğrenmeyi ve çalışmayı toplum hayatından uzaklaştırmış, öğrenme ile çalışma ferdî teşebbüslere bağlı bir hareket şekline dönüşmüştü. Ne hazindir ki, Müslümanlar arasında aklî ilimler hızla kaybolurken dinî ilimler alanında da kademeli bir düşüş başlamış, bu düşüş önlenemeyince İslâmî bilimler dalında da bir gerileme devrine girilmiştir. Netice de, aklî bilimlerden yoksun, yetersiz İslâmî bilgiye sahip Müslümanlar arasında cehalet hâkim olmaya başlamıştır. Bilenle bilmeyenin bir tutulmadığı dünyamızda, az bilen, câhil kalmış İslâm milletleri, öğrenen ve çalışan milletler karşısında zor duruma düşmüştür.

d- Türk Töresinin Osmanlı'da Devam Etmesi

Yukarıda izah edilen, bu hazin gelişmeye rağmen İslâm milletleri, özellikle Türkler, hem Türk Töresi'nin ve hem de İslâm dininin sahip olduğu hoşgörüyü Müslüman olmayan milletlere göstermeye devam etmişlerdir.

---

[77] Ayrıntılı bilgi için bkz; M. Saray, **İstanbul Üniversitesi Tarihi,** s. 24-36.
[78] Uzunçarşılı, **Osmanlı Dcvleti'nin İlmiye Teşkilâtı,** s. 69-70.

Gayr-ı müslim milletler Türk idaresinden gördükleri tolerans ile kendi dinlerini, kültürlerini yaşamaya ve istedikleri gibi öğrenmeye ve bilim yapmaya devam etmişlerdir. Burada, akla şöyle bir soru daha gelebilir: Acaba, Türklerin adalet, eşitlik, hoşgörü, iyilik ve faydahhk prensiplerinden oluşan Türk Töresi, İslâm alemindeki bu değişikliklerden etkilenmedi mi? Türk Töresi'nin tatbikatında güçlükler çıkmadı mı?

Türk Töresi'nin, devlet ve sosyal hayatımızda bütün canlılığı ile 17. asra kadar devam ettiğini görmekteyiz. Osmanlı Padişahlarının **"atam ve dedem kanunudur",**[79] Osmanlı müelliflerinin **"Kanun-ı Kadîm"** dedikleri, Osmanlı dünyasında **"sosyal münâsebetleri düzenleyen kanunlaşmamış kurallar"** veya **"insanların, aklın şahadeti île üzerinde birleştikleri ve tabiatlarının kendiliğinden doğru kabul ettiği prensipler"** şeklinde tarif ettikleri Türk Töresi'nin uygulanmasında devlet yöneticileri gereken hassasiyeti göstermişlerdir[80]. Bir modern araştırmacının şu tespitini paylaşmamak mümkün değil: **"Toplumun, zaman içinde -yapısının izin verdiği ölçüde ve hızda- değişen yaşam şartlarına duyarsız kalması mümkün değildir, insanoğlu yaşamını devam ettirebilmek için değişen şartlara göre yeni düşünme, davranış, kültür biçimleri icat eder; diğer bir değişle insanoğlu yeni toplum biçimleri üretir"**[81]. Bu tespitler çerçevesinde Türk Töresi'nin sosyal münâsebetleri düzenleme prensiplerinde elbette bazı değişiklikler olmuştur. Fakat, bir toplumun idaresinde yöneticilerin adalet, eşitlik ve hoşgörüden ayrılmaları hem o toplum, hem de idareciler için iyi olmayacağı da bir gerçektir. Yeni ihtiyaçlar ve yeni oluşumlar bazı yeni yasaların çıkmasını zorunlu kılmıştır. Fakat, insanların, bütün değişimlere rağmen adaletten, eşitlikten, hoşgörü ve iyilikten ve bunların tatbikatından bıkacaklarını veya değiştireceklerini beklemek oldukça güçtür. Zira, Türklerin "Magna Carta"sı olan Türk Töresi'nin yukarıda zikredilen prensipleri evrenseldir, cihanşümuldur. Bu prensipler, dün insanları

[79] A. Akgündüz, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuk Nizamı", **Türklerde İnsan Haklan ve İnsanî Değerler,** s. 129.

[80] Tafsilet için bkz; N. Göyünç, "Osmanlı İktidarının Temel Unsurlarından Örf-Gelenek", **İlmî Araştırmalar,** No: 5, İstanbul 1997, s. 157-158; H. İnalcık, "Örf madd. **İslâm Ansiklopedisi,** C. IX, s. 480; H. T. Karatepe, "Osmanlı Devleti'nde "Âdet-i Kadîme Üstüne", **Journal of Turkish Studies,** (Türklük Bilgisi Araştırmaları), Vol, 23, Harvardi 1999, s. 117-119.

[81] Karatepe, a.g.m., s. 122.

nasıl mutlu ettiyse bugün de ve yarın da mutlu edecektir. Son yıllarda Balkan milletlerinin Türkiye ve Türklere karşı gösterdiği sevgi ve güvenin altında bu gerçekler yatmaktadır.

Karahanlılarda yazılı hale gelen, Selçuklular da en güzel şekliyle tatbik edilen Türk Töresi, yâni adaletli ve hoşgörülü idare, Osmanlılarda da devam etmiştir. Ama buna rağmen bazı araştırmacılar Osmanlı Devleti'ni, teokratik bir idare şekline sahip bir devlet gibi tanıtmaya çalışmışlardır. Acaba, Osmanlı Devleti gerçekten teokratik bir devlet miydi? Bir defa XVII. asra kadar Osmanlı Devleti'nin teokratik bir yapıya ve idare tarzına sahip olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira, bu devirde Türk Töresi bütün güzellikleri ile hem devlet idaresinde hem de toplum hayatında yer almıştır. Türk Töresinin **"Kanun-u Kadîm"** nasıl uygulandığını daha önce bahsettiğimiz için, Osmanlı idaresindeki diğer hukukî gelişmelere bakmak ve **"teokratik"** iddiasına açıklık getirmek gerekir.

boş sayfa

4. RUSLARIN ORTA ASYA TÜRK ÜLKELERİNİ İŞGALİ

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Türkistan devletlerini istilâ için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Acaba Rusya'yı Asya'ya çeken sebepler neler idi? Her emperyalist yayılmanın motifleri, çeşitli olmakla beraber, Rusya'nın Asya'da yayılmasının başlıca sebeblerini şöyle sıralamak mümkündür:

1- Altın Ordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat, Altın Ordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar (Kırım, Astrahan, Kazan v.b)'ın zaafları yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.

2- Devamlı harpler Rus hazinesine büyük malî külfet getiriyordu. Ruslar boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.

3- Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir malî kaynak olabilmesi için, Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.

4- Portekizlilerin, Hollandalıların ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar'da İran, Orta Asya, Çin'in ham maddelerini ve Hind'in baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayali içinde idiler. Bu hayallerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudud bölgelerine göçmeleri yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk kimselerdi. Fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arazi ve mallarına da tecavüz eden bu ka-

çakları, Rus makamları, toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve desteklemek yolunu açmış ve Rus ordularının adım adım Asya'da ilerlemelerini sağlamıştır.

1480'de Altın Ordu (Tatar) hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de Kazan'ın işgalinde gösterdiler.[1] Kendilerine Asya kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İtil (Volga) havalisini kontrollerine aldılar. İtil vâdisini ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştı. İran, Orta Asya ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini arttırmak için hükûmetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükûmetinin yayılma politikasına uygun geldiği için, derhal tasvip gördü. Zira o devire İtil (Volga) vâdisi, İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu.[2]

Ruslar 1556'da Astrahan'ı yokettiler.[3] Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak (veya Kozak)'ların[4] 1570-1580 arasında Rus hakimiytini kabul etmeleri Rusların Asya'ya ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmalarında en büyük mukavemetini gösteren Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Moğol asıllı Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerine yardım etti.[5]

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeler, Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile olan irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini tamamıyla imkânsız hale getirmişti. Diğer taraftan Kossakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istîla hareketlerinden büyük endişeye kapılan Müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı.[6] Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı Devleti'ne karşı

---

[1] I.Grey, **Ivan the Terrible,** London 1964, s. 107; A.Battal Taymas, **Kazan Türkleri,** Ankara 1966, s. 29-35.

[2] A.S.Donely, **The Russian congquest of Baskhira 1552-1740,** London 1968, s. 13 vd.

[3] B.Pares, **A History of Russia,** London, 1965, s. 133.

[4] Bunların aslen İslav olan ve sınır muhafızlığı yapan birlikler (Kozak veya Kossak)'dir ve Kazak Türkleri ile hiç bir ilgileri yoktur.

[5] Grey, s. 122-123.

[6] H.İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü 1569" **Belleten,** No.46, Ankara 1948, s. 351; A.N. Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu,** Ankara 1966, s. 86; Ayn. Müel., **Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitikler,** Ankara 1940, s. 2-129 arasında bu hususla ilgili belgeler verilmektedir.

tedbirler almaya sevketti. Osmanlı hükûmeti, Kırım'a Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak maksadıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Kırım Han'ı ile Kefe Valisine fermanlar gönderildi.[7] Fakat bu arada Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden padişah Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566)'ın dikkatini tekrar Batıya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı Batı seferi esnasında vefat edişi, Don-Volga projesinin geri kalması sonucunu verdi.

Kanunî'nin yerine geçen oğlu II.Selim (1566-1574)'e durumu tekrar izah eden ve meseleyi tâkip iznini alan devrin muktedir Vezîr-i a'zamı Sokullu Mehmed Paşa, yerini almak isteyenlerin çevirdikleri entrikalar yüzünden İstanbul'da kalmaya ve bu mühim projeyi gerçekleştirecek sefere Kefe Valisi Kasım Paşayı göndermeye mecbur kaldı. Oysa Kefe Valisi, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle bir seferi başarıyla sonuçlandıracak ehliyet ve yaradılışta değil idi.[8]

Osmanlı Devleti'nin hazırlıklarını öğrenen Ruslar derhal karşı siyasî faaliyete geçtiler. Kırım Han'ı, Volga havalisinin de Osmanlı hakimiyetine girmesi halinde, yarı müstakil bir statüde olan ülkesinin tamamen Türk kontrolü altına düşeceğinden endişe ettiği için[9], Ruslar, onun bu endişesinden faydalanarak, Osmanlı projesine karşı çıkması için, vaatlerle dolu büyük bir dostluk gösteresine giriştiler.

Bu arada hazırlıklarını tamamlayan Kasım Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri ve teknisyenleri, 1569 ilkbaharında Don-Volga havalisine giderek kanal açımı için gerekli çalışmalara başladılar. Fakat Türk teknisyenler, çalışma sahasında ümit ettiklerinden de fazla güçlüklerle karşılaştılar. İki nehir arasında kanal açılması için düşünülen arazi fevkalade engebeli idi. Ayrıca İstanbul'un emrine rağmen Rus entrikalarına kanan Kırım Han'ı da hiç bir yardımda bulunmuyordu. Bunun üzerine Kasım Paşa durumu İstanbul'a rapor ederek nasıl hareket edilmesi hakkında talimat istedi.[10] İstanbul,

---

[7] İnalcık, **a.g.e.,** s. 366.

[8] Kâtip Çelebi, **Tuhfetü'l Kibar,** Ankara, 1940, s. 2-129 arasında bu hususta ilgili belgeler vermektedir.

[9] İnalcık, **a.g.e.,** s. 367 ve 384.

[10] Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu,** s. 127.

Kasım Paşaya kanal çalışmalarını öbür baharda yürütmesi için Kırım'da daha iyi hazırlıklar yapmasını emretti. Bu tâlîmâtta onun, Kırım'a dönmeden önce mümkünse Rusları Astrahan'dan atması da emredilmişti. Kısa zamanda bir başarı kazanmak hırsıyla hareket eden Kasım Paşa gerekli topları yanına almadan, emrindeki kuvvetlerle Astrahan üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Daha önce Ruslar tarafından da iyi tahkim edildiği için şehrin kısa zamanda zaptedilmesi mümkün değildi.[11] Bu güçlüklerden başka kışın yaklaşmakta olduğunu, yiyecek ve mühimmatının sonuna yaklaştığını gören Kasım Paşa kuşatmayı kaldırarak Kırım'a dönmeye karar verdi. Türk kuvvetleri binbir güçlükle Kırım'a döndü. Kasım Paşa, durumu tekrar İstanbul'a haber ederek gelecek bahar için gerekli hazırlıklara başladı.

Kasım Paşanın gönderdiği raporları değerlendiren Osmanlı hükûmet erkânı, iki nehir arasındaki o bölgenin kanal inşası için fevkalâde elverişsiz olduğu kanaatine vardı. İmparatorluk dahilinde zuhur eden hâdiselerde, hükûmeti bu projenin tatbikini daha müsait bir yerde ve daha uygun bir zamanda gerçekleştirmek üzere, ertelemeye mecbur bıraktı. Fakat ne yazıkki imparatorluk dahilinde ve hâricinde gittikçe artan problemlerin zamanında halledilememesi, Türk makamlarınca Don-Volga kanalı projesinin unutulmasına, Volga Müslümanlarının yardım dileyen mektuplarına karşı sessiz kalınmasına, dolayısıyla Rusya'ya karşı bir daha ciddî tepki gösterilmemesine ve önleyici tedbir alınmamasına sebep olmuştur.[12] Diğer taraftan, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Asya'da adım adım ilerlemeye başladılar. Fevkalâde plânlı ve şuurlu hareket ediyorlardı. Önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkurtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadıyla oralara bir serî keşif seferleri yaptılar ve gördüler ki, rakiplerinin en zayıf taraflarından biri kendilerini çok iptidaî silâhlarla müdafaa etmeleridir. Hakikaten devirlerde (XVIII.

---

[11] Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu,** s. 127.

[12] Osmanlı devlet adamlarının bilhassa Padişahların Don-Volga kanalı projesine gerekli ehemmiyeti vermemeleri ve bu hususta yapılan çalışmaların ehliyetsiz ellere teslim edilmesi XVII. Asır Osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Kâtip Çelebi bu hususta şöyle diyor: "Kıssadan hisse budur ki küçük adamla büyük işe mübaşeret caiz değildir. Maslahatın münasib serkâkı gerek. Zikr olunan hususa bir Padişah varup zamanıyla mübaşeret etse ancak uhbesinden gelebilir ve bu makule işler sahib-i himmet Padişah işidir, vüzera ve serdarlar kârı değildir." **Tuhfetü'l Kibar,** s. 86.

Asrın sonlarına kadar) bu Türk toplulukları halâ zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay ile savaşıyorlardı. XVIII. Asrın başlarında Başkurtlar bir kaç top imâl etmeyi başarmışlar ise de, bunlar Rus toplarının yanında çok iptidaî kalmıştı.[13] Rusların ateşli silahlarına ve bilhassa modern toplarına karşı koymak ve korunmak, onlar için çok zordu. Üstelik XVII. Asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların bozkırları tarümar eden istîlâları Türk topluluklarından Başkurtları, Kırgızları ve Kazakları zayıflatmıştı.[14] Kalmuk istilâsının açtığı ağır yaralar sonucu Kazaklar arasında birlik bozulmuş, bu ise, Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır.

Her bakımdan üstün durumda olan Ruslar için Asya'da ilerlemek ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmak, artık kolaylaşmıştı. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkurt ülkelerini ard arda istilâ ederek, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.[15]

Başlangıçta düşmana karşı müşterek bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar, Rus istilâsının hızlı gelişmesi üzerine birlikte hareket etme yollarını aramaya başlamışlardır. Fakat Rusların tâkip ettikleri entrikalarla dolu politika, askerî bir güç kullanmadan, onların birliğini bozmaya yetmiştir. Bunun en iyi misâli XVIII. Asırın başlarında Petersburg'dan Rus hudut kumandalarına gönderilen şu emirde görülmektedir: "Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız- Kazaklar bir şey yaparlar ise, Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kışkırtın ve kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür."[16]

---

[13] **Materiali po istorii Başkirskoy** A.SSR, III, Moskow-Leningrad, 1936-58, s. 486; A.Levşin, **Opisanie Kırgız Kazakskih ili Kırgız- Kaisatskihord i stepney, Petersburg, 1832, III,** *s. 49-50.*

[14] Tafsilat için bkz. **İslam Ansiklopledisi** Kalmuk Maddesi.

[15] Rus istilası üzerine Başkurt'lart İstanbul'a elçi göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt lideri Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükûmetinden ülkesinin kurtarılması için resmi yardım talebinde bulunmuştur Buna karşı 'da "Padişahıh ve Kırım Han'ının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri sürülmüş, fakat Murad Han kendi başına Ruslarla savaşmak isterse gayri resmi olarak yardım yapılabileceği cevabı verilmiştir. Neticede Murat Han eli boş olarak memleketine dönmek zorunda kalmış ve Ruslarla yapmış olduğu mücadeleyi de kaybetmiştir. Bk. **Materialı po istorii Başkirsoy A.SSSR I,** s. 240Rt.

[16] A.İ. Dobrosmislov (ED.) **Materiali po istorii Orenburg, 29609,** I. s. 174'den naklen, bk., Donnely, **The Russian conquest of Bash kiria...,** s. 52.

Bu Rus politikası kısa zamanda neticesini vermiş ve Türk grupları arasındaki birlik parçalanarak onların birbirilerine düşmeleri sağlanmıştır. Gruplardan bazıları yardım için yine Ruslara bavurmak mecburiyetinde kalmışlar ve çok geçmeden Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Rus politiksı tam manâsiyle bir "Böl ve idare et" prensibine dayanıyordu.[17] Rus hâkimiyetine düşen bölgeler, kısa zamanda, Rus göçmenleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu, bir nevi kolonileşme idi. Yerli halk buna büyük bir tepki gösterdi, isyan etti. Ayaklanmalar Rus birlikleri tarafından kısa zamanda kanlı bir şekilde bastırılarak göçmen Rusların işgal ettiği topraklarda yerleşmeleri sağlandı.

Burada, entrikacı Rus politikasının mahir uygulayıcılarından olan iki kişiden bahsetmek gerekiyor. Bunlar, XVII. Asrın sonlarında Deli Petro'nun Ural'larda kurduğu endüstri tesislerinin başında olan devlet konseyi üyesi İvan Kirilloviç Kirillov ile Rus hizmetine giren Ufa'lı Başkurt Prensi Aleksey Ivanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmed Tevkelev) idi.[18] Stepleri ve step ahalisini tanıyan bu iki şahıs, çevirdikleri entrikalar ile bu havalide, güneye doğru Rus yayılmasında çok büyük rol oynamışlardır.

Rusların güneye inme politikasında en önemli girişimlerden biri de Çar Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'de Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'da Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetlerini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'de Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çekovski'yi Hive üzerine gönderdi. Fakat keşif orduları mağlup ve perişan bir şekilde dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti.[19] Ancak çok geçmeden emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. Asrın ilk çeyreğinde İran'ın düştüğ keşmekeşten, uğradığı Afgan is-

[17] Donnelly, **a.g.e.,** s. 52.
[18] Donnelly, **a.g.e.,** s. 56.
[19] Aynı müel., "Peter the Great and Central Asia", **Canadian Slavonic Papers,** XVII/2 ve 3, 1975, s. 210-212.

tilasından ve bu arada Osmanlı devletinin de pasif durumundan istifade eden Rus Çarı, 1722-23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde ordusuyla Kafkaslardan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısımını işgal edivermiştir.[20] Her ne kadar Ruslar Azerbaycan'dan Nadir Şah tarafından kovulmuşlarsa da, Rus nüfuzu Kafkaslarda, bilhassa Hristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun hemmiyetini anlayan Çarlık idaresi, bölgeye sahip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştu.

Bu arada Ruslar, steplerde yayılma politikalarını kesintisiz devam etttiriyorlardı. Nietekim, steplerin Rus kontrolünde bulunmasına büyük ehemmiyet veren Petro, İran seferinden dönerken Astrahan'da A.İ.Tevkelev'e şöyle diyordu: "Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değil ise de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya'ya açılan en önemli kapıdır.[21]

Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazaklar'ın hızla Rus nüfusuzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istilasını Cungar istilasının tâkip etmesi Kazak Orda'larını tam manâsiyle perişan etmiş ve iki müstevli ile birden mücadele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Ruslardan Kalmuk ve Cungar istilasına karşı yardım istediler.[22] Bu, Ruslar için bulunmaz fırsat idi. Derhal, Tevkelev'i fevkalâde elçi olarak Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşasına Kazakların karşı çıkmamalarını temine çalışıyorlardı.[23] Bu konuda Tevkelev'in Kazak liderleriyle ve bilhassa Ebül-Hayr ile yaptığı görüşmeler başarıyla neticelendi. İ.K. Kirillov, alınan sonuçları süratle Petersburg'a rapor etti: "Kazak lideri Ebül-Hayr Han'a elçi olarak giden Tevkelev'den ilk sevindirici haber geldi. Kazak Hanı ile Karakalpak Han'ı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar.

---

[20] Bu hususta tafsilat içi bk., M.Aktepe, **1720-1724 Osmanlı -İran Münasebetleri,** İstanbul 1970, s. 1-36; A. Krausse **Russia in Asia: A Record and A Study, 1558-1899,** New İmp.London 1973, s. 109; B.H. Summer, **Peter the Great and the Ottoman Empire,** Hamden, 1965, s. 79.

[21] **Vremennik İmperatorskago Moskovskogo obşesta istorii i drevnostey Rossiskih, Kniga XI-II,** "Smes" (Bumagi tevkeleva), s. 15'den naklen veren Donneley, s. 44.

[22] **İstoriya Kazaksko SSR,** Alma-Ata 1957,I, s. 236; P.I.Riçkov, **İstoriya Orenburgskaya,** Orenburg 1896, s. 5; Levşin, I. **a.g.e.,** s. 95.

[23] Donnelly, **a.g.e.,** s. 54-56.

Böylece Aral Gölüne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebül-Hayr kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hatta Tanrı'nın yardımı ile Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar olan bölgeleri adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lacivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylee Cungar'ların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar ve Volga Kalmuklarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de, hiçbir askeri kuvvet kullanmadan engelleyebiliriz."[24]

Krillov, askerî kalenin Or nehri ağzında yapılmasını teklif ettikten sonra raporunu şöyle tamamlıyordu: "Nasıl Kossak'ların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibirya bizim olmuş ve dolayısıyla Çin hatta Japonya'ya kadar yayılmamız için yol açılmış ise, Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüz altına aldıktan sonra, Orta Asya'ya ele geçirmemiz güç olmayacaktır.[25]

Deli Petro'nun Asya'da yayılma plânlarının sadık takipçileri Krillov ile Tevkelev'in bu raporu, Petersburg'da Petro'nun haleflerinden Çariçe Anna İvanovna (1730-1740)'a tarafından gayet müspet karşılandı. Çariçe, tam selahiyet verdiği Kirillov ile Tevkelev'e Orta Asya'nın istilâsına fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını emretti.[26] Orenburg kalesinin inşaatı 1734-1735 arasında ve istenen şekilde tamamlandı.[27] Böylece güneye yayılma faaliyetlerinin büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi : "Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg'un kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir olay idi."[28] Gerçekten bu askerî üs'den faydalanılarak Ruslar, Aral gölüne adım adım ierlemeye başlamışlardır.

---

[24] Dobromislov, **a.g.e.,** s. 18, naklen veren Donneley, s. 60.
[25] Donnelly, **a.g.e.,** s. 62.
[26] Donnelly, **a.g.e.,** s. 64.
[27] Ayn. Müel., s. 65-71.
[28] W.Kolarz, **Russia and The Eastern Question,** London, 1966, s. 1-5; Ayn. Müel., **The Great Powers and the Near East 1774-1923**, Documents of Modern History, London 1970, s. 9-14.

Asya'daki Rus yayılması, Avrupa'da XVIII. Asrın ikinci yarısından meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazandı. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın aralarında Lehistan'ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh krallığının istiklalini garanti etmiş olan Osmanlı Devleti'ni kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya mal olan bu müdahele Osmanlı Devleti'ni 1774'de Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde bıraktı.[29] Uğradığı pek çok maddî ve manevî kayıplar arasında bilhassa Kırım'ı Rus nüfuzuna terketmek zorunda kalışı Osmanlı devletini sarsmıştı.[30] Osmanlı Devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787-1794 yılları arasında Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş, bütün gayretlere rağmen bu mücadele'de başarısızlıkla sonuçlanınca Kırım Rusya tarafından temelli olarak ilhak edilmiştir.[31] Kırım'a yerleşmeleri Rusların kolaylıkla Kafkaslara nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır.

Deli Petro'nun 1720'lerde Kafkaslara inmesinden beri o havalinin Ermeni ve Gürcüler gibi Hıristiyan toplulukları ile temaslarını devam ettiren Ruslar, Osmanlı devletinin Kırım'ı kurtarma hazırlıklarını haber alınca, 1783'de Osmanlı devleti ile İran'a karşı daima hasmane bir tutum içinde bulunan, Hıristiyan Gürcü prensleri ile ikili anlaşma imzaladılar.[32] Buna göre Ruslar, Hırıstiyan Gürcülere, Türk ve İran devletlerine karşı her türlü yardımı ve desteği vaat ediyorlardı. Fakat, 1787'de başlayan Türk -Rus savaşının uzaması ve 1789'da patlak veren Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı siyasi meseleler Rusları, Gürcü'lere olan vaatlerini tutamaz duruma düşürdü. Buna rağmen Rus taraftarı Gürc Prensliği Kafkaslarda İran ve Tür-

---

[29] W.Kolarz, **Russia and her Colonies,** New York, 1967, s. 255-56.

[30] Stratejik ehemmiyeti çok büyük olan Kırım'ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı devleti için fevkalade güç bir kayıp olmuştur. Kırım'a yerleşen Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız Avrupa cephesinden değil, Kafkaslar cihetinden de tehdit eder duruma gelmişlerdir. Devamlı yayılma politikası takip eden Ruslar için Kafkaslarda ve Balkanlarda harp bahaneleri yaratmak çok güç olmamış ve neticede de devamlı Osmanlı devleti aleynine genişlemeye devam etmişlerdir. Böyle mühim sonuçlar doğuran Kırım'ın kaybı hakkında henüz bizde ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Kırım hakkında daha fazla bilgi için bk., **İslam Ansiklopedisi,** Kırım md.; E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi,** C.V., Ankara 1947, s. 15-22; M.Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,** İstanbul, 1975, s. 83-115; S.M.Çorlu, "Kırım'ı Nasıl Kaybettik?", **Yeni Türk Mec.,** No. 32, Nisan 1935; A.W.Fisher, **The Russian Annexation of Grimea, 1772-1783,** Cabridge 1970,.

[31] Anderson, **The Great Powers,** s. 14-17; ayn.müel., **The Eastern Question...,** s. 9-11.

[32] D.M.Lang, **A History of Georgia,** London 1962, s. 37.

kiye aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bu faaliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hakimiyetinde tutmak isteyen Kaçar hanedanının ilk hükümdarı Ağa Muhammed Han tarafından durduruldu. Ağa Muhammed Han 1795'de Gürcistan'ı işgal ederek ülkesine iltihak etti.[33]

Bu durum Ruslar ile İranlıların arasını açtı. 1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, 1813 yılında Kafkaslar'a girerek İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Mağlup İranlılar, çok ağır şartlar ihtiva eden, Gülistan andlaşmasını Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kaldılar.[34] Yenilgi ile çok büyük toprak kayıplarına uğrayan İranlılar, 1826'da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek kayıplarını telafi etmek istedilerse de, tekrar mağlup olarak, 1828'de Gülistan muahedesi şartları da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartlı Türkmençay muahedesini imzalamak mecburiyetinde kaldılar.[35] İranlılar Aras nehrine kadar Kafkaslardaki bütün topraklarını Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiç bir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakıldılar.

İranlıları yendikten bir kaç ay sonra Ruslar, Osmanlı Devletine karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin Yunan ve Sırb isyanları ile uğraşmalarından faydalanarak, Kafkas cephesinde başarıyla kapattılar.[36] Neticede Kafkasların büyük bir kısmında hâkim duruma geldiler. Kafkaslardaki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı Devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve güneydoğuya yayılma harekâtının bir nevi merkezi üs'sü rolünü oynamıştır.

Nitekim Ruslar, Hazar denizini tam kontrollerinde bulundurmaktan istifade ederek ve bu arada İranlılardan alacakları harp tazminatını da İran üzerinde bir baskı aracı olarak kullanarak, güneye inme politikaları için yeni plânlar yapmaya başlamışlar ve bu politikayı şöyle yürütmüşlerdir: Önce, Kafkas ordusu kumandanı General Yermolov'un direktifleriyle, Hazar'ın doğusuna, Türkmen-eli'ne ve Hive'ye elçilik adı altında keşif heyet-

[33] **Aynı eser**, s., s. 38.

[34] P.Sykes, **A History of Persia,** London, 1921, C.II, s. 314.

[35] Sykes, II, **a.g.e.,** s. 320; E.Hertlest, **Treaties, etc. -1, Concluded between g. Britain and Persia, and between Persia and other Foreign powers, wholly or partially in force on the 1 st April 1891.**

[36] W.E.D. Allen and P.Muratoff, **Caucasian Battlefields: A history the wars on the Turco-Caucasion Border 1828-1921,** Cambridge, 1953, s. 23-44.

leri gönderilerek Türkistan'a bu cihetten nüfuz etme yolları araştırılmıştır.[37] Her ne kadar Rus elçilik heyetleri diplomatik bir başarı elde edememişler ise de o havali hakkında askerî yönden çok kıymetli bilgilerle dönmüşlerdir. Rusların güneye yayılma politikalarında ikinci teşebbüsleri ise, nüfuzları altındaki İran üzerinden olmuştur. Tahran'daki Rus elçisi Kont Simonoviç, İran hükûmeti erkanını, İran'ın Herat istikametinde genişlemesi gerektiğine ikna etmiş, o takdirde Rus hükûmetinin İran'dan alacağı harp tazminatından vazgeçeceğini bildirmiş, gerektiğinde İran ordusuna da bizzat danışmanlık yapabileceğini söylemiştir.[38] Rusların maksadı, hem üst üste yenilen İranlılara kayıplarını unutturmak, hem de nüfuzları altına aldıkları İran'ın, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamak yolu ile bu yayılmadan ileride faydalanmak idi. Rus savaşlarında büyük toprak kaybına uğrayan İranlılar, kayıplarını telafi imkânı verecek böyle bir yayılma politikasını memnuniyetle benimsediler.

İran 1833'de daha önce almak için bir çok kereler Afganlılar ile savaştığı güney-doğu istikametlerindeki Herat üzerine yürüdü.[39] Fakat İran ordusu kumandanı Prens Abbas Mirza'nın Herat'ı kuşatma sırasında ölmesi bu seferden bir netice elde edilmesini önledi. Ertesi yıl, yani 1834'de ölen Şah Feth Ali'nin yerine geçen Muhammed Şah, Simonoviç'în teşviki ile yeni Herat seferi için hazırlıklara girişti.[40]

İranlıların Herat için yeni hazırlıkları ve bunun arkasında Rusların bulunması İngilizleri fevkalâde telaşlandırmış idi. Ziara, Hindistan'a inen yolların kapısı durumundaki Herat'ın Rus nüfuzundaki İranlıların eline geçmesi Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi.[41]

---

[37] **Russko-Turkmenskie Onoşeniya** *v XVII-XIX vv. (Do prosoedineniya Turkmenii k Rossii),* Sbornik Arhivnih Dokumentov, Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Aşkabad 1963, s. 202-205; *N.N Muravyev,* **Murev'ev's Journey to Khiva through the Turcomon Country, 1819-1820,** İng. Terc. Calcutta, 1871, s. 1 ve 111.

[38] H.T. Chesire, "The expansion of Imperial Russia to the Indian Border" *Slavonic Review, XII,*1934,, s. 90-91; col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tebriz, Nı. 4, March 11, 1830, *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/45,* İndia Office.

[39] Sykes, II, **a.g.e.,** s. 325.

[40] Ellis to Palmertson, April 16, 1836, **Parliamentary Papers,** 1839, XL, s. 10.

[41] Memorandum by Sir Henry Willock, March 6, 1832 ve Memorandum on proceedings of the Russians in respect to India, October 29, 1833, *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 90/48,* India Office.

Bu sebeple İngilizler, derhal bir seri tedbirler almaya başladılar. Önce İran hükûmetine verdikleri bir nota ile Herat'tan vazgeçmesini istediler.[42] Rus desteğine güvenen İran hükümdarı Muhammed Şah, İngiliz notasını reddederek, 1838 baharında ordusu başında Herat üzerine yürüdü ve şehri kuşattı.[43] Tehlikenin büyüklüğünü gören İngliz elçisi Mc Neill, hükûmetinin izni ile İranlılara verdği bir ültimatomla Herat'ı Rus desteğindeki İran ordusunun işgalinden ancak kurtarabildi.[44]

İranlıların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan Hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam ettiler. Devrin siyasî gelişmelerine vakıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen A.Conolly, A. Burnes, D'Arcy Todd, J.Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan Hanlıklarına ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin maksadı, Türkistan Hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklâllerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak idi.[45] İngiliz subayları, Türkistan Hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile olan ihtilâflı meselelerini de büyük bir maharetle halletmeyi başarmışlardı.[46] Nitekim Rusların Buhara Emirliğini Hive Hanlığı aleyine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri İngiliz subaylarından Abbott ve Shakespear'ın büyük gayretleri ile savaşa gitmeden düzeltilebilmişti.[47]

Ne var ki, İngilizlerin elde ettiği müsbet neticeler Hindistan Genel Valiliği danışmanlarının dengesiz tutumları yüzünen kısa zamanda değerini kaybetti. Afganlılar ile Hindistan'ın kuzeyini kontrol eden Sih'ler arasında Peşaver vadisi yüzünden büyük bir anlaşmazlık var idi. Uzun yıllar Afgan hâkimiyetinde kalan Peşaver ahalisini sünni Müslüman Afganlılar teşkil ediyordu.[48] Fakat, bu vadi XIX. Asrın başlarında Hindli Sihler tarafından

---

[42] Ellis to Palmerston, April 166, 1836, **Parlamentary Papers,** 1839, XL, s. 10.
[43] W.K. Fraser-Tytler, **Afganistan,** London, 1950, s. 88.
[44] Aynı eser, s. 102-104.
[45] Macnaghtan to Abbot, Jalalabad, April 15, 1840 ve Bloomfield to Palmerston, No 101, October 31, 1840, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3,/8* Indıa Office.
[46] Sheil to Aberdeen, No. 24, Tahran July, 15, 1842, *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/76,* I.O.
[47] Bloomfield to Palmerston, No. 101, Petersburg, October 31, 1840, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8* Indıa Office.
[48] Fraser, Tytler, **a.g.e.,** s. 74.

işgal edilmişti. Afgan lideri Dost Muhammed Han, haklı olarak; Peşaver'in Afanistan'a geri verilmesini ve bunun için de dost bildiği İngilizlerin arabulucu olmalarını istiyordu. Dost Muhammed Han'ın arzusu, İngiliz askerî makamları tarafından müsbet karşılanmasına rağmen, Sih taraftarı Genel Valinin danışmanlarınca reddedilmiş ve hatta Afganistan'a karşı Sih'lerle birleşilerek düşmanca bir yol takibine gidilmişti[49] Sonunda Dost Muhammed Han'ı Peşaver üzerindeki iddialarından vaz geçirmek için İngiliz kuvvetleri 1839 baharında Afganistan'ı işgal etmişlerdi. Fakat İngilizler, bir yıl sonra Afganlılar karşısında tutunamayarak Afganistan'dan ve Orta Asya'dan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.[50] Sonunda yukarıda adları zikredilen subayların büyük maharetle Orta Asya'dan yükselttikleri İngiliz itibarı sıfıra inmiştir Ünlü Macar oriyantilisti ve seyyahı Vambery'nin dediği gibi "Sütten ağzı yanan çocugun yoğurdu üfleyerek yemesi" misali İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak cesaretini gösterememişlerdir.[51] Bu ise, Rusların Orta Asya'yı kontrol etme emellerini yeniden canlandırmıştı.

Nitekim çok geçmeden, Orenburg askerî üssünden hareket eden Rus orduları, daha önce yapılan anlaşmanın hilâfına, 1841'de Kazak'ların merkezi yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846'da da Sır-Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalink kalesini sessizce işgal ediverdiler.[52]

Böylece XIX. Asrın ilk çeyreğinde Kafkaslar'ın büyük bir kısmını ele geçiren Ruslar, aynı asrın ortalarına doğru da Aral gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.[53]

---

[49] L.Trotter, **The Earl of Auckland,** London, 1893, s. 46; **Cambridge History of Indıa,** C.V., s. 483-496.

[50] İngilizlerin Afganistan'ı işgalleri ve mağlubiyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk, W.K Fraser-Tytler, **Afghanistan,** London, 1950, s. 106-119; L. Trotter, **The Earl of Aucland,** London, 1893, s. 46 vb.; J.W. Kaye, **History of the war in Afghanistan,** 1851; Lady Sale, **The First Afghan War,** ed. By PçMacrory, London; P. Macrory, **Signal Catastrophe. The Story of the Disastrous Retreat From Kabul,** London, 1966.

[51] A.Vambery, **Sketches of Central Asia,** London, 1868, s. 425.

[52] C.C.Valikhanov, **The Russians in Central Asia: the occupation of the Khrıgız Steppe and the line of Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara and Kokan; alson descretption of Chinese Turkistan and Dzhungaria.** İng. Terc. London, 1865, s. 320-322; M.A. Terentyev, **İstorya Zavoevaniya Sredney Azii,** Petersburg, 1906, I, s. 88.

[53] *Correspondence from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afganistan,* s. 2, F.O.65/11560, **India Office.**

XIX. Asrın ilk yarısı Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, doğu-Avrupa ve Orta-Doğu'ya doğru da yayılma devirleridir. Çar I.Nikola (1796-1855) Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta Doğu'nun ve Doğu Avrupa'nın Jandarması "Gendarma of Europe" rolünü oynama hayalini beslemekte idi.[54] Ruslar, 1828-29 yıllarındaki Sırp ve Yunan isyanlarında Avrupalı devletlerinden daha çok kışkırtılacak yaparak Osmanlı iktidarının yıpranmasına sebep olmuş ve bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devletine karşı harp ilan etmişlerdi. Fakat, bu arada, Osmanlı Devletinde yeni bir buhranın başlamasına sebep olan Mehmed Ali Paşa hadisesine Batılıların, bilhassa Fransızların ve İngilizlerin destek olduklarını gören Ruslar hemen taktik değiştirerek Osmanlı Devleti'ne dostluk elini uzatmışlardır. Rusların maksadı, Mehmet Ali Paşa idaresinde kalan ve Hıristiyanlarca "Kutsal Yerler" olarak bilinen Kudüs ve çervresinin Fransız ve İngiliz tesirine girmesine mani olmaktı. Mehmed Ali Paşa krizinden dolayı büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı Devleti ezeli düşmanı Rusya'nın yardım teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.[55] Hatta bu Osmanlı-Rus yakınlaşması yakınlaşması, Mehmet Ali Paşa meselesinin hallinden donra imzalanan ve Ruslara Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyan bir dostluk andlaşması ile daha da ileri götürülmüştü. Bu andlaşma ile Rus nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinde artmasından endişelenen Batılı devletler 1841'de Boğazlar için yeni bir statüko tespit ederek Türkiye'deki Rus nüfuzunu azaltmak gereği duydular. Bu müdaheleden hoşlanmayan Ruslar, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini tek başlarına gerçekleştirmeye karar verdiler. Ancak daha önce Osmanlı Devletini "hasta adam" ilan ederek Batılı büyük devletlerle bu hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif ettiler. Teklif kabul edilmeyince de harekete geçerek, Osmanlı Devletine karşı savaş açtılar.

Rusların Avrupa ile Orta Doğu'daki cür'etkar politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı Devletinin Rus nüfuzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1845'den 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Har-

[54] H.Selton-Watson, **The Russian Empire 1801-1917,** London, 1967, s. 202.

[55] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi,** Ankara 1947, V, s. 106-145; M.Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,** İstanbul 1975, s. 122-131.

bi" olarak tarihe geçen mücadele de Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar.[56] Bu harbin neticesi, bilâhere Batılı tarihçiler tarafından "Bürokratik ve otokratik Rusya hükûmetinin Avrupa teknolojisi karşısında yenilgisi" olarak tavsif edilmiştir.[57]

Bu arada, Kırım Harbi esnasında Türkiye'nin müttefikleri olan Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet Orta Doğu'ya kimin hâkim olacağı düşüncesi yüzünden ihmal edilen ve bilâhare sonuçlarıyla Orta Asya Türk devletlerinin kaderlerini değiştirecek olan Rusya'nın Kafkas harekatı üzerinde de kısaca durmak icab ediyor.

Ruslar Kırım'da büyük bir darbe yemelerine rağmen, Kafkas cephesinde, Şeyh Şamil kuvvetleri hariç, fazla bir direnişle karşılaşmamışlardı. Osmanlı kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa daha harbin başlangıcında Ruslara karşı Kafkas cephesinden de taarruza geçilmesi için İngiliz ve Fransız kumandanlarına teklifte bulunmuş idi ise de, bu teklif maalesef kabul edilmemişti. O devrin büyük asker- diplomatlarından İngiliz Generali Rawlinson'un da dediği gibi; şayet müttefikler Ömer Paşanın planını kabul etmiş olsalardı, hem Kafkasları Rus istilasından kurtarmak, hem de Orta Asya'ya doğru Rus ilerlemesini önlemek mümkün olurdu[58] Fakat Orta-Doğu üzerindek an'anevi İngiliz-Fransız rekabeti böyle bir makul bir planın gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Gerçi Ömer Paşa 1856'da Batum üzerinden Ruslara karşı bir harekâta başlamıştı; fakat bir kaç ay sonra Kırım Harbi'nin sona ermesi ve taraflar arasında sulh akdine karar verilmesi, Türk kuvvetlerinin Kafkaslardan geri çekilmesini zaruri kılmıştı.

Rusların XVIII. Asrın sonlarında Kafkaslarda başlattıkları istila hareketleri, 1820'lerde İranlıların ve Türklerin yenilgisi üzerine daha da genişleyerek o havalinin mühim bir kısmını Rusya kontrolüne sokmuş idi. Fakat Kafkaslardaki Rus ordusu kumandanı General Yermolov'un Müslüman ahaliyi tamamen sindirmek ve Rus idaresini sağlamlaştırmak için yürüttüğü zali-

---

[56] Seton-Watson, **a.g.e.,** s. 319-329.

[57] W.L. Blackwell, **The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860.** New Jersey, 1968, s. 184-85; A.Skerpan, *"The Russian National Economy and Emancipation",* A.D. Ferguson and A. Levin (Eds.), **Essays in Russian History,** Hamden, 1964, s. 1966-68.

[58] H.C.Rawlison, **England and Russia in the East,** London, 1875, s. 265.

mine idare büyük huzursuzluk yaratmış ve neticede halk Ruslara karşı mücadele için "Müridizm" hareketi denilen muazzam bir direnişi başlatmıştır. Müslüman ahalinin yıllar yılı başarıyla sürdürdüğü bu "Müridlik" harekatı Şeyh Şamil'în ortaya çıkışı ile tam bir istiklâl mücadelesi haline dönüşmüştür.[59] 1840'lardan Kırım Harbi başlarına kadar Şâmil önderliğindeki Müslüman kuvvetler Rus ordularına büyük kayıplar verdirmişlerdir.

Kırım Harbi Kafkas Müslümanlarının istiklâllerini kazanmaları için en büyük fırsatlardan biri idi. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi planlayan Şeyh Şâmil bu kritik dönemde hareketsiz kalmıştır. Ömer Paşanın planının İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından reddelişinden habersiz olan Şeyh Şâmil, harbin sonunda Türk hükûmetini kendisine zamanında yardım etmemekle suçlamıştır.[60]

Diğer taraftan, Kırım Harbi'nden mağlup çıkan, Avrupa ve Orta-Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya yeni Çar II.Aleksander (1855-1881)'in önderliğinde ekonomik, eğitim ve askeri sahalarda köklü reformlara girişti.[61] Buna rağmen Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlamış ve kendine tek genişleme sahası olarak Asya'yı görmeye başladı. Asya'ya kolaylıkla yayılmanın ise her şeyden önce Kafkaslara tamamıyla hâkim olmaya bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler. II. Aleksander çok yakın arkadaşı ve Çarlık hanedanı ileri gelenlerden biri olan Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy'i tam selahiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tayin etti.[62] Aynı zamanda askerî ve idarî alanlarda büyük bir reformcu ve Rus yayılmasının ateşli bir taraftarı olan prens Baryatinskiy[63], 1857 yazında Kafkaslardaki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri ye-

---

[59] Allen and Muratoff, **Caucasian Battlefields,** s. 46-543; Daha fazla bilgi için bk., J.F.Baddeley, *Ther Russian Conquest of the Caucasus,*London, 1908.

[60] A.J.I. Rieber (Ed.), **The Politics of Autocracy, Letters of Alexander II to Prince A.I. Bariatinskii 1857-1864,** The Hague-Paris, 1966, s. 63.

[61] Seton-Waatson, s. 334-340; **The Industries of Russia. Manufactures and Trade, by the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance for the World's Columbia Exposition at Chicago.** Ed. Of the English trans. J.M.Crawford, US consul General to Russia, Petersburg, 1893, s. 179-181.

[62] Rieber, **a.g.e.,** s. 60.

[63] Ayn, müel, s. 67-69.

ni silâhlarla eğitmek ve orduyu yeniden teşkilâtlandırmak için yetki aldı. Bayatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay D.A. Milyutin'in yardımları ile Kafkaslardaki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi:

a) Yeni değişikliklerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesi,

b) İmparatorlukta yeni kurulan askerî bölgelerin komutanlarına geniş yetkiler tanınması,

c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılması ve eksiksiz uygulanmasının sağlanması.[64]

Baryatiskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform Rus ordusunun bütün birliklerinde de kısa zamanda tatbikata konulmuştur.[65]

Baryatinskiy, bir taraftan da Çar II.Aleksander'e yazdığı mektuplarla Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının fevkalâde zaruri olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı.[66] İngilizlerle denizlerde başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğ kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

II. Aleksander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda aynı fikirde olduğunu, fakat "hareket için vaktin henüz gelmediğini" belirtmekte idi.[67] Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Aleksander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N.İgnatiyev'e Orta Asya hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tetkik etti.[68] Çar kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükümetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya Türk devletlerinin durumunu yerinde tetkik için kısa zamanda Hive ve Buhara'ya gönderilmesini emretti.[69] Rus Harbiye ve Hariciye Bakanlıkların-

---

[64] Rieber, **a.g.e.,** s. 66.
[65] Rieber, s. 68; F.A.Miller, **Dimitrii Miliutin and the Reform era in Russia,** Vanderbil University Press, 1968, s. 33-35.
[66] Rieber, **a.g.e.,** s. 73.
[67] Letters of Alexander II. To A.I.Bariatinskii, March 2, May 20, 1857, Naklen, Rieber, s. 103-105.
[68] N.İgnatiyev, **Missiya v Khivu i bukharu v 1858,** g., Petersburg, 1897, s. 2-3.
[69] A.N. Khalfin, **Russia's Policy in Central Asia 1857-1868,** İng. Terc., London, 1964, s.30.

ca verilen talimatlara göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı.[70]

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Orta Asya Türk devletlerinin durumlarını iyice tetkik ederek Petersburg'a dönmüş ve ve hazırladığı mufassal raporu hükümetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükûmetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiîlen istilâ edilmeleri gerektiğini bildirmiştir.[71] İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinskiy ile Orenburg Genel Valisi General Katenin ve Batı Sibirya Genel Valisi General Gasford olmak üzere yayılma taraftarı bütün Rus ileri gelenleri tarafından hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu.[72]

İgnatiyev'in Orta Asya hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükûmetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim 1860 baharında fevkalâde yetkilerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev Çinlileri, Orta Asya'daki Rus harekâtından endişe etmemelerini hükûmeti namına ikna ettikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret andlaşmasını imzalamaya muvaffak oldu. Bu andlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödemeden Çin'e sokma ve orada satma imkânını elde etmiş oluyordu.[73]

Diğer taraftan Kafkas'larda, Baryatinskiy'in reformları ile daha müessir hale gelen Rus birlikleri, Şeyh Şamil önderliğinde istiklâl için çarpışan Müslümanlara karşı yaptığı savaşlarda kesin başarı elde etmeye başladılar. 1859 ve 1860'larda Şeyh Şamil kuvvetlerine ağır darbeler indiren Ruslar, bunu takip eden iki yıl içinde de Kafkaslara tamamıyla hâkim oldular.[74] Böylece Kafkaslar, Orta Asya'daki Rus yayılmasının en müessir bir üssü haline geldi.

---

[70] İgnatiyev, **a.g.e.,** s. 30-31; Rieber, **a.g.e.,** s. 80-81.

[71] İgnatiyev, s. 274 ve 278; Rieber, s. 81; Khalfin, **a.g.e.,** s. 39.

[72] Rieber, **a.g.e.,** s. 81.

[73] R.K.I. Quested, **The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860,** Singapore, 1968, s. 266-73; M.İ.Sladkovskii, **History of Economic Relations Between Russia and China.** Jerusalem, İng. Tgec. 1966, s. 84; b. Hayıt, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında,** İstanbul, 1975, s. 71.

[74] Rieber, s. 81 vd; Allen and Muratoff, **Caucacian Batllefields,** s. 106-108.

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hararetli taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığına, İgnatiyev'de Asya Masası'nın başına getirildiler. Baryatinskiy'in yetişmelerinden olan ve Çar II.Aleksander'in de en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın yalnız Orta Asya memleketlerini istilâsında değil, aynı zamanda Osmanlı devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynamışlardır.[75]

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğu'nu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştur. Baryatinskiy'in yaptığı askeri reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkar hareketleri ile kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilaflar yaratmışlar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek bu iki Türk devletinin arazi ve kalelerini cebren işgal etmeye başlamışlardır.[76] Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklamışlardır. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükûmet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetinmişler[77] ve bilâhare de bu komutanları madalya ile taltif etmişlerdir.[78]

Rusların Orta Asya devletlerine karşı takip etttikleri bu fevkalâde enteresan ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine,[79] Rus hükûmeti,

---

[75] Bu hususta geniş bilgi için bk., A.D. Milyutin, **Dnevnik A.D. Milyuitia,** ed. By P.A. Zayonchkovskii, Moscow, 1947-50, 4 Cilt; Alexander Onou, "The Memoires of Count N. İgnatiyev", **Slavonic Review,** no. 10, 1931-32, s. 387-407, 627-640, ve No. 11, 1932-33, s. 108-125.

[76] 1863 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyılarındaki Hive toprakları Ruslar tarafından işgal edildi.D. Mac. Kenzie, **The Lion of Tashkent. The Career of General M.G. Cherniaev.** University of Georgia Press, 1974, s. 29-31; Khalfin, s. 51; A.L. Popov, "İz istorii zavoevaniya Srednei Azii", **İstoriçeskiye Zapiski,** no. IX. 1940, s. 210-211.

[77] S.H. Singh, **A History of Khokand,** Ed. By C.E. Bates, Lahore, 1878, s. 13; **Buchanan to Russell,** Petersburg , Ocotober 25, 1865, F.O. 65/868, London.

[78] Rawlinson, **England and Russia in the East,** s. 268.

[79] İngiliz politikası hakkında daha fazla bilgi için bk. **Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia and Central Asia, Pashawar,** 1963; H. Rawlinson, **England and Russia in the East,** London, 1875; **Cambridge History of British Foreign Policy,** II-III, Cambridge, 1923, W. Habberton, **Anglo Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907,** University of Illinoi, 1937.

Rusya'nın Asya'da yayılış sebeplerini hariciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumi efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asya'lılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki biz, şu iki şıkdan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde ilerleyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletlerinin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi".[80]

Gorçakov'un bu açıklaması aslında yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi, şöyle ki:

1- Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı-vahşi, teşkilatsız (organizasyonsuz) ve tamamıyla göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi, onlar Hokand, Buhara, Hive Hanlıkları ile Türkmenistan Cumhuriyeti[81] gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2- Orta Asya halkının yalnız ve kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına

---

[80] Gorçakov'un bu meşhur deklarasyonun tam metni için bk., *Correspondence, from 1864 to 19,881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan,* s. 2-5, F.O. 65/1150.

[81] Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M.Saray, "1878 Türkmen Cumhuriyeti", **Türk Kültürü Araştırmaları,** VII-X, 1970-1973, s. 151-154.

karşı ticârî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır.[82]

3- Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istila edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istilalarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, Gorçakov'un bu deklarasyonunu başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları ustaca açıklayarak Orta Asya'da Rus istilâsına karşı hiç bir tepkinin gösterilmemesini sağlamışlardır.

Diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harp için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'de Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükûmeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtiraslı generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'de Çimkent'i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zaptetti.[83] Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlarından biri olan Alim-Kul, müstevli kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865'de bir cebri yürüyüşten sonra

---

[82] 1842'de Rusların Hive'ye bir delegasyon göndererek Hive Han'ı ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladıklarını görüyoruz. Fakat bu andlaşmanın yürümediği kısa zamanda anlaşılmıştır. Zira, Rusların ticaret kervanlarında bulunan tücarların çoğunluğu asker şahsılardan müteşekkil idi. Asker şahısların casusluk yapmak maksadıyla ticaret kervanlarına yerleşmeleri Rus-Hive Dostluk ve Ticaret Andlaşmasını çalışmaz hale getirmişti. Diğer taraftan j1858'de Hive ve Buhara'ya elçilik görevi ile gönderilen Albay İgnatiyev'in esas vazifesinin askeri casusluk olduğu, daha önce de açıklandığı gibi, herkesçe bilinmekte idi. İgnatiyev **Missiya v Khivu i Bukharu v 1858** *g*., s. 30-3; Rieber, **The Politics of Autocracy,** s. 80-81. Bu iki olayın haricinde, Rusların, Orta Asya Hanlıklarına karşı ticari ve siyasi alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduuklarına dair kaynaklarda hiçbir delile rastlanmaktadır.

[83] M.S. Veniukoff, **The Progress of Russia in Central Asia,** İng. Terc. India Office, **Political and Secret Memoranda,** C.17, s. 15-16; Singh, aynı eser, s. 8-9.

Taşkent'i aniden kuşatmalarına mani olamamıştır. Düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü gören Alim-Kul toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşmak için 2 Mayıs 1865'de Hokand'dan ayrılarak 22 Mayısta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vuku bulan muharebede Alim Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o ana kadar başarıyla çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Alim-Kul Taşkent'te ölünce şehir Ruslar tarafından 4 cihetten kuşatıldı.[84] Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler. Ruslar satın aldıkları iki hain tüccarın yardımıyla 23 Haziran gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birisini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katlettiler.

Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nın sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865'de Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dahil edildi.[85]

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızlı ilerleyemez düşüncesiyle zamanında yerine getirmeyen Buhara Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkül bir duruma düştü. Rus kumandanlarına bir mektup yazarak Taşkent'in hemen boşaltılmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'ten güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi.[86] Rus komutanının anlaşılmaz tutumu üzerine, hala sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de elçi Orenburg askeri makamlarınca tutuklanarak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir'de Buhara'da bulunan bir Rus heyetini tevkif ettirdi.[87] Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhara Emiri'nin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten

---

[84] Singh, **aynı eser**, s. 10; D. Mackenzie, **The Lion of Tashkent; the career of General M.G. Charinaev,** Univ. Of Georgia, 1974, s. 309-314.

[85] Singh, **aynı eser,** s. 10-11; Terentyev, **aynı eser,** s. 309-314.

[86] D.İ. Romanovskiy, **Zametki poSredne-Aziatskomu Vopros,** Petersburg 1868, s. 37-39; A.İ. Maksheyev, **İstoriçeskiy obzor Turkestana, nastupate nogo divizheniya v nego Russkikh,** Petersburg, 1890, s. 236-237.

[87] Romanskiy, **aynı eser**., s. 181; Terentyev, **aynı eser.,** s. 324: Makheyev, **aynı eser.,** s. 3W24; Makhekyev, **aynı eser.,** s. 238-239.

anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzaffereddin'ne "elçilerimle karşılaşıncaya dek toplaraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir-Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhara kuvvetleri, Rusları geri çekilmeye mahkum ettirmişlerdir.[88]

Çernyayev'in bu başarısızlığı üzerine, Rus hükûmeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanskiy'i Türkistan'ı istila etmekle görevli birliklerin komutanlığına tayin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hudutlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı da artırılmıştır.[89] Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buharar birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Romanskiy, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhara kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar Ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak Hocend'i işgal ettiler.[90] Vambery'ye göre Ircar muharebesi Buhara için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti.[91] Buhara Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harp tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir antlaşma teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir antlaşmayı Emir kabul edemeyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler.[92] Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhara müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti fevkalade elçi olarak acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Valiliğine ve İngiltere Kraliçesine de bir mektup yazarak, Rusya'nın milletlerarası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiş ve hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya Müslümanlarının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngilizler müspet bir cevap vermemişlerdir.[93]

Buhara elçisi İstanbul'a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükûmetine anlatıp acilen yardım isteğinde bulunmuştur.

---

[88] Terenteyev, **aynı eser**, s. 334-335.
[89] Rawlinson**, aynı eser,** s. 268.
[90] Romanovskiy, **aynı eser,** s. 67; Terentyev, **aynı eser,** s. 354.
[91] Wambery, **aynı eser,** s. 404.
[92] Romanovskiy, **aynı eser,** s. 74-76.
[93] Enclosure to Secret Letters from India, 286/2, s. 87-93, Indıa Office, Londra.

Fakat Buhara'ya yardımın Rusya'yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükûmeti mesafenin uzak olması sebebiyle Buhara'ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir antlaşma imzalayarak bu ihtilafın halledilmesi icap etttiğini bildirmiştir.[94] Fakat Osmanlı Devletinin bu tavsiyesini bildirmek için Buhara elçisi yola çıkmadan Rusların tekrar hücuma geçerek Buhara emirliğinin mühim bir kısmını daha işgal ettikleri haberi İstanbul'a ulaşmıştır.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan'ın kaderi ile ilgili olarak Rus Başkenti Petersburg'da bir seri toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre, Rus ordularının o ana kadar Türkistan'da işgal ettikleri bütün ülkeler Rusya'ya ilhak ettikleri ilân edilmiştir (Ağustos 1886). Bir sene sonra da Rus Çarı Türkistan Genel Valiliğinin kurulduğunu ve valiliğe de Generak Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir kararı neşretmiştir[95].

Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent'e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhara Emiri'nin ricasını kabul ettti. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar savaşa başlayan Ruslar, önce Semerkand'ı sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhara kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.[96] 1860'da İranlıları hezimete uğratarak istiklâlini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşit Han, bu son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola varır varmaz Buhara kuvvetlerinin mağlup olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.[97]

---

[94] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk. M. Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875,** İstanbul, 1984, s. 72-78.

[95] Romanovskiy, **aynı eser,** s. 474 ve 488-489.

[96] Terentyev, **aynı eser,** s. 426-429, 458-460; Maksheyev, **aynı eser,** s. 268.

[97] G.C. Napier, **Collection of Journals and Repoerts Received from Captain the Hon. G.C. Napier, on special Duty in Persia 1876,** s. 176.

Rusların dikte ettikleri ve Emirin de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı anlaşmaya göre: Buhara 5.000.000 ruble harp tazminatı ödeyecek, o ana kadar Rusların işgal ettiği Buhara toprakları (ki Buhara'nın üçte ikisi) Rus işgalinde kalacak ve Buhara Emiri'nin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı.[98] Böylece Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığı'ndan sonra Buhara Emirliği'de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hive Hanlığında idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hâkim olmalarında en büyük engeli her zaman Hive Hanlığı teşkil etmişti. Zira, Hiva Türkmenler ile birlikte Hazar Denizi'nden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kanal bölgeler üzerinde bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevrili olduğuiçin de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar bu hanlığı ortadan kaldırmak için bir kaç sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlubiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar bilhassa 1842'de Çinlilerle hudut anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı işgale Hokand Hanlığından başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Hokand ve Buhara'yı zaptettikten sonra, Hive'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamladıktan sonra, Hive üzerine yürümeyi planladılar.

Bu hazırlıkları öğrenen Hive Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve "tarafımızdan sulhü bozucu hiç bir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil, fakat yine de anlaşmamız imkan dahilindedir" diye bir sulh anlaşması teklifinde bulunmuş ise de Ruslardan hiç bir cevap alamamıştır.[99]

Rusların memleketini mutlaka istila emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hive Hükümdarı Said Muhammed Rahim Han derhal İstan-

---

[98] Terentyev, **aynı eser,** s. 474 ve 488-489.

[99] H. Stumm, **Russians Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan expedition, İng. Terc.., London 1874, s. 13-14; N.İ. Grodekov Khivinskii Pokhod 1873 goda,** Petersburg 1888, s. 8-9.

bul'a ve Hindistan İngiliz Valiliğine elçiler göndererek memleketinin Rus istilasından korunması için yardım istemişse de, tıpkı Buhara ve Hokand Hanlıklarında olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu.[100]

Bütün hazırlıkları tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hive üzerine yürüyüşe geçtiler. (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hive önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükümetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hive Hanı ile sulh yapmayı reddettiler.[101] Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, ağır bir bombardımandan sorna Hive şehrini zapt ettiler.[102] Bütün bu olaylar esnasında hanlığın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri geri çekilerek Rus hakimiyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere güya iyi bir ders vermek maksadıyla, Orta Asya'yı istilâları tarihin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmen'i beraberce imha ettiler.[103]

Hive Hanlığının kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hive Hanı bir Rus vassalı haline getirildi. Bu harbin müsebbibi güya Hivelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000. ruble gibi son derece ağır bir harp tazminatını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödettirdi.[104] Bu ağır tazminat yüzünden Hive Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendine gelememiştir.

Hive'nin istilâsı ile Orta Asya'ya hemen hemen hakim olan Rusları tedirgin eden yegane engel, 1860'da henüz istiklâline kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

Türkistan'daki Türk Hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardır. Bu se-

---

[100] Hive Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için bk., Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları,** s. 92-97.

[101] Stumm, **aynı eser.,** s. 49.

[102] Stumm, **aynı eser.,** s. 98-118; J.A. Mac Gahan, **Campaigning on the Oxus,** London, 1874, s. 357-362.

[103] Mac Guhan, **aynı eser.,** s. 352-368; E. Schuhyler, **Turkestan,** London, 1876, II, s. 357-362.

[104] Mac Guhan, **aynı eser.,** s. 416-419.

beplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezi bir idare yerine parçalanmış üç dört devlet halinde yaşamaları idi. Osmanlı hükûmetlerinin birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptıkları tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca etrafları hep hasım millet-lerle çevrili olduğu için iktisaden ve ticareten zayıf kalmışlar ve dolayısıyla da ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır. Neticede cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harp sanatından anlayan, disiplinli ve iyi silahlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlığı aşağı yukarı aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütfi Efendide şöyle izah etmişti : "Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiyeye ve top ve tüfek misilli esliha ve âlat-ı nariyeye malik olmaması ve maruz aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihada sarılmak ve mekr ve taaddi-i düşmandan sakınmak lazım iken fecayi-i hale ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lakydane ile bakub durması Rusya'ya Asya kıt'asında geniş bir saha-i istilâ küşad etmiş..."[105]

Çarlık Rusyası'nın Türk İllerinde Kurduğu Baskı ve Sömürü İdaresi

Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idare sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan'a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar memleketi ile Kazakistan'da başladılar Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel valilik ile Kazakistan ile Başkırdistan'ın idare sistemlerini yeniden düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden istilâlar esnasında Ruslar, Türkleri manen ve maddeten perişan etmişlerdi. Şimdi ise iş başına getirdikleri kukla ve tatbik ettikleri şiddet idaresine şiddet idaresine ilâve olarak almaya başladıkları ağır ver-

[105] **Tarihi Lütfi,** VIII, s. 320-321.

giler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler.[106] Ayrıca sayıları önce binleri ve sonra da yüzbinleri bulan Rus göçmenlerini getirtip Türk topraklarında iskân etmeye başladılar.[107] Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlere verilen ve dolayısıyla ağır vergileri ödeyemez hale gelen Türk halkı Rus makamları ile onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz despotça idareye ve kolonileştirme siyasetine daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar. Rus idaresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı. Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar daha fazla toprak işgal etmeyeceklerine ve müsamahalı bir idare tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermişir.[108] Fakat Ruslar verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir. Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme metotlarından biri de kaleler inşaası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskân ediliyordu.[109] Fakat bu iskan faaliyetleri büyük tepkilere yol açmış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin millî istiklâl savaşı haline dönmüştür. 1836'da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey'in yaptığı Kazakların istiklâl mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey'in mücadelesi on yıldan fazla başarıyla devam etmiş, Rusların başedemedikleri bu yiğit mücahit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846'da yaptıkları baskın neticesinde sona ermiştir.[110] Fakat bu hadiseyi takip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklal savaşlarının bir timsali haline gelmiştir. Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey'in yaptığı mücadelenin

---

[106] Donnely, **The Russian Conquest of Bashkiria,** 153-154.

[107] A.N. Sedelkinov, **Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII,** Petersburg, 1903, s. 176-178; F.V. Shahmatov, **Kazakhskov SSR.,** Alma Ata, 1967, I, s. 294.

[108] İstoriya Kazakhskoy SSR., Alma Ata, 1967, I, s. 294.

[109] G.J. Demko, **The Russian Colonization of Kazakhistan 1896-1916,** The HaugeParis, 1969, s. 40-42.

[110] Hayıt, **Türkistan....,** s. 183-185.

haklılığını yıllar sonra kabul etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalicileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişledir:

"Kenasarı, hayatı ve mücadeleleri ile Orta Asya'da takip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir... Bu ders Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı gerektiriyordu."[111]

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar iskan politikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan'ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha baş kaldırmalarını önlemek için yüz binlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başladılar.[112] Fakat toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan ettti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daime kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan Hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları "Türkistan Genel Valiliği" ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da Hanlıkların başına getirdikleri idareciler kanalıyla onları ezmeye ve istediklkerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idarecilerin başında Hokand Hanı Hudayr geliordu. Nitekim Hudayr'ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi Rusların ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılanmış ve 1876'da Abdurrahman Abtabacı önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyan kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklal mücadelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat silâh üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlar arasındaki mücadele bir süre sonra mücahitler aleyinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kalesine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar kaleyi bir hafta süreyle devamlı bombadıman ederek yerle bir etmişler ve mücahitlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.[113]

Ruslar bu hadiseden sonra Hokand'ın idaresinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

---

[111] Hayıt, **aynı eser,** s. 186.
[112] Hayıt, **aynı eser,** s. 161-162.
[113] R.A. Pierce, **Russian Central Asia 1867-1917,** Berkeley, 1960, s. 34-36.

Rusların Türkistan Genel Valiliği kanalı ile idare ettikleri Buhara Hive ve Türkmen memleketlerindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'a takip ettikleri siyasetin aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idareleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bazı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasıyla halktan ağır veriler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idarecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi tarftarlarıyla halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da "siz kendinizi idare etmekten acizsiniz" diyerek bütün idareye el koymuşlardır.

Yerli Türk idarecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idaresinden halkı tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idam etmişler ya da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istilâ ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tetkik etmek isteyen "Türkistan" tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg konsolosu Eugene Schuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş ne de Rus idarecileri kendilerini kabul etmişlerdir. Buna rağmen Schuyler, bazı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idaresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahade edip eserinde yazmıştır.[114]

Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Türkistan Hanlıklarında Rus subaylarının ve idarecilerinin kötü idarelerini Çar Hükümeti daha fazla saklayamadı. Türkistan illerinde reform yapmak maksadıyla General Kaufman 1882'de vazifeden alınarak yerine General Çernyayev getirildi. Bir tahkikat komisyonu teşkil edilerek Rus Hariciye Vekili yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a gönderildi.[115]

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonucu Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vali Çernyayev'e bir ıslahat programı sunmuştur. Fakat, sert mizaçlı birinsan olan General Çernyayev idari mekanizmada bil-

---

[114] E.Schuyler, **Turkestan,** London, 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.
[115] R.A. Pierce, **Russian Central Asia, 1867-1917,** s. 81.

hassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığından 1.5 sene sonra görevinden alınmış ve yerine 1875'de Yakup Beye sefir olarak gönderilen General Rosenbach tayin edilmiştir.

Yeni genel Vali Rosenbach'ın Rus Hükûmeti bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi plânlarını yapan ve bilahare de İstanbul'daki 11 senelik sefirlik esnasında Balkanlardaki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilave ettirmek selahiyet ve vazifesiyle yükümlü idi. Uzun bir tedkikten sonra heyet, Türkistan'da idari mekanizmanın bir tek askeri vali tarafından değil, aynı zamanda teşkil edilecek sivil bir idare şekli ile de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Valiliğin bütün masraflarının Müslüman ahaliden toplancak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idarenin Rusya'ya her hangi bir mali külfet getirmeyecek şekilde teşkilatlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı.[116] Ayrıca askeri meselelerde yerlilere hiç güvenilmeyecekti.

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Valiliğe bağlı bir askeri ve bir de sivil idare mekanizması kurulmuştur. Bundan başka, Hazar-Ötesi ve Semirechie, Vilayetleri de Türkistan Genel Valiliğine bağlanacaktı. Ne var ki, sivil ve askerî idarenin yetki hududları iyi tespit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden kısa zamanda, idareciler arasında sürtüşme başlamış bu ise, Genel Vali'nin otoritesini sarsmıştır. Otorite eksikliği kısa zamanda eskiden şikâyet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Rosenbach vazifesinden affını istemiştir.

Bir müddet sonra Genel Valinin otoritesinin sarsılması yüzünden, Türkistan'da meseleleri halletmenin daha güç hale geldiği Rus Hükûmet çevrelerince de kabul edilmeye başlanmıştır. Rosenbach'dan sonra Genel Va-

---

[116] Pierce, aynı yer, s. 83 ve G.N. Curzon, **Russia in Central Asia in 1889.** 2. Baskı, London, 1967, s. 241 vd.

liliğe getirilmiş olan General Baron Vrevski, bu durumdan istifade ederek otoritenin yeniden kurulması hususunda bizzat Çar'a memoranda üstüne Memoranda göndermeye başlamış, gerekli gördüğü hususların düzeltilmemesi halinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilayetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise Rusya'ya her hususta çok pahalıya mal olacağını bildirmiştir.[117]

General Vrevski bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. Onun haleflerinden General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp ciddi çözüm yolları araştırılmış ise de yapılan teklifleri devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin patlak vermek üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır.

Rus-Japon Harbi'nden sonra, Rus başkenti Petersburg'da konuşulan meselelerin başında, Türkistan Genel Valiliğinde çok yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu.

Nihayet 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen ihtilalci faaliyetlerin Türkistan'a sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükümeti Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam selahiyetle Türkistan'a göndermeye karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başrıyla ünlü Alman asıllı Kont K.K. Palen getirilmiştir. Genel Validen en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve selahiyetini haiz Kont Palen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalara başlamıştır. Sivil ve askerî hükûmet mekanizmalarında (özellikle idare, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticaret, tarım ve iktisat sahalarında) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları Rus hükûmetine teslim etmiştir. Bugün 19 cilt halinde bulunan bu raporlar, o devrin Türkistan tarihi için en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.[118]

---

[117] Pierce, **aynı eser,** s. 85.

[118] K.K. Palen, **Otchet po revizii Turkestanstago kraya, proizvedennoy po vyssochaayshemu poveleniyu Senatorum, Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom,** Petersburg 1900,1911, 19. Ciltte geniş bilgi verilmektedir.

Palen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında çok açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hatta bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeye çalıştığı için o zaman ki genel vali General P.I. Mişçenko'yu zorlayarak vazifesinden istifa etrmek mecburiyetinde bırakmıştır.[119]

En büyük yolsuzluklardan birinin de Trans-Caspian olarak tanıtılan Hazar Ötesi, yani Türkmenistan'da olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi, hırsızlık, rüşvet, sahtekarlık ve katillik suçlarında mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkum edilmiştir.[120]

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ise de, Rus hükümeti, bunların tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkanları kullanmayı, yani bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

1912 senesinde Türkistan'daki ziraaî faaliyetleri tetkike gelen Çarlık hükümetinin Ziraat Bakanı A.V. Krivoşeyn, Palen'in tavsiyelerinin Rus hükümeti tarafından niçin yerine getirilmediğini şöyle açıklıyordu: "Türkistan'da idareyi sivillere devretmenin henüz zamanı gelmemişti. Böyle bir değişiklik Rus menfaatlerine aykırı düşer. Bugün için bize lazım olan husus Türkistan'ı kontrolümüz altında tutulacak kuvvetli bir askeri idaredir. Askeri idareyi sivil idareye devretmemizi isteyen Kont Palen'in bu düşünceleri ancak ileride alınabilir. O zamana kadar Türkistan'a kafi miktarda Rus göçmeni getirmek mecburiyetindeyiz. İdarî mekanizmada yerli ahaliye fırsat vermek bizim otoritemizi sarsar. Herşeyi kendi kontrolümüz de bulundurmanın fayda ve zarureti ortadadır. Hali hazırda Türkistan'da bulunan Rus halkı ve oturdukları yerler büyük bir denizin içindeki adacıklar durumundadır. Bu şartlarda nasıl olur da yerli halkı idareye ortak edebiliriz? Şimdilik en emin yol, Rus askerî gücünün Türkistan'ı kontrole devam etmesidir. Dikkat edilecek yegane husus, Türkistan'da vazife yapacak subayları iyi seçmektir..."[121]

---

[119] Pierce, **aynı eser,** s. 88.

[120] Pierce, **aynı eser,** s. 88-89.

[121] A.V. Krivosheyn, **Zapiska glavnaoupravliaiuschago zemledeliem izemleustroistvom o poezdke v Turkestanstskii krai ve 1912 godu,** Petersburg, 1912, s. 78-79.

Bu açıklamalardan sonra kısaca diyebiliriz ki, bazılarının iddia ettiği gibi, Ruslar, Türkistan müslümanlarına medeniyet ve ahlâk götürmemişlerdir. Şayet onların ne götürdüğü hususunda bir şey söylemek icab ediyorsa, mevcut vesikalara göre diyebiliriz ki, Ruslar, Türkistan'a hırsızlık, rüşvet ve ahlâksızlığın cirit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir.

Rus Zulmüne Karşı İsyanların Başlaması

Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmemiştir. Daha önce 1876'da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar, Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilatlanarak yeniden mücadeleye girmişlerdir. Hokand Devleti'ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand'ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885'de Oş şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini Derviş Han Tora yapıyordu. Ne var ki, ayaklanan halkın elinde Ruslarla başa çıkabilecek derecede tesirli silah yoktu. Nitekim, ateş gücü yüksek Rus birlikleri karşısında uzun süre dayanamadılar. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkı bir ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katlettirmiştir. Fakat, Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, kızgın halk kitleleri ayaklanmayı bütün Hokand'a yaymıştır. Hokand halkının bu milli direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

1898'de Hokand'ın Andican kasabasında başlayan yeni bir ayaklanma Rusları oldukça telaşlandırdı. Zira daha önce ayaklanmanın maksadı tamamen Hokand Devleti'ni yeniden ihya etmeye yönelikti. Andıcan ayaklanması ise, dinî bir mahiyet arz ediyordu. Bilahâre "Dukçu Işan" olarak ün yapacak olan Andıcan'ın Mintepe Camii İmamı Işan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaştırma ve Hıristiyanlaşma siyasetine karşı mücadeleye girdi. Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça heyecanlandırdı. İsyan kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayıldı. Fakat isyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye başladılar.

Ne var ki, Ruslar onların bu durumlarını çok geçmeden öğrenerek tedbirlerini aldılar. Nitekim 17-18 Mayıs 1898 gecesi Rus garnizonuna yapılan baskın, Ruslar hazır beklediği için, büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıpla neticelendi. Ayaklanma önderi Işan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit oldu. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkum ederek 380 kişiyi idam ettiler. Bu hadiselerden sonra bölgeyi ziyaret ederek Rusların Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çökerek selamlamaları için halka baskı yapılmıştır. Diz çöküp valiyi selamlamayanlardan 208 kişilik bir grup ise Sibirya'ya sürülmüştür.[122]

1898 ayaklanması Rus yetkililer nezdinde büyük yankılar yapmıştı. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölüme gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askeri birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenleri silâhlandırmaya başladılar. Mesela, Yedi Su eyaleti valisi Baron von Taube Müslüman Kırgız Türkleri'nin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadıyla o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirilen 7000 Rus göçmenine silah ve mermi dağıtmıştır.[123] Bu tedbirler Ruslar, devletler arası hukuka aykırı olarak işgal ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkânı bulmuşlardır.

Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikri Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanmasına Tesiri

Türkistan Türkmenlerinin fikri uyanışında en büyük katkıyı XVI. Asırda Rus işgaline uğrayan Kazan'lı Türkler ile XVIII. Asırın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Türkler yapmıştır. Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkânı bulamayana bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi bir duruma gelmişlerdi.[124]

---

[122] Hayıt, **aynı eser,** s. 191-192.

[123] Bu hususta tafsilat için bkz., A.İnan "Dükçi Işan İsyanı", **Türk Kültürü,** No. 11 (1968), s. 10-13; A. Sheehy, "The Andizhan Uprising of 1898 and Söviet Historiography", **Central Asia Review,** Vol. XV/3 (1966), s. 139-150; E. Federov, **Orta Asya'da Milli-İnkılabi Hareket Tarihi,** Taşkent, 1925, s. 17-36.

[124] S.A. Zenkovskiy, **Pan-Turkism and Islam in Russia,** Harvard, 1967, s. 18-21.

Maddî zenginlik onları manevî zenginlik aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler, modern eğitime ve ilme yönelmişler, bu ise onların fikren uyanmalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasî alanda uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Kırgız Türklerine tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Beyin yaptığı Türkler arasında modern eğitimin yayılması ve gençliği çağdaş eğitimin sistemiyle yetiştirmek düşüncesi bütün Türk ülkelerinde hararetle benimsenmeye başlamıştı. Bu gelişmeler kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkânını gençlere veren Usûl-i Cedid (Yeni Metot) mekteplerinin açılması çığ gibi çoğalmıştır[125]. Usûl-i Cedid mekteplerinin sayısı 5000'i bulmuş ve Türk ülkelerinde millî şuura sahip yeni bir nesil yetişmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın "Dilde Fikirde İş'de Birlik" parolası ile hareket eden bu okullar, Türklerin bir nevi yeniden kendilerine gelmelerini sağlamıştır.[126] Gaspıralı'nın bu fikirlerini yaymak için neşrettiği "Tercüman" gazetesi ile Orenburg'da Kazak ve Kırgız Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazetesi önemli roller oynamıştır.

Rus idaresine düşen diğer Türklerde olduğu gibi, Kırgız Türklerine de kültürel uyanışın girmesi, onların gasp denilen siyasî haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada Rusya'da bilhassa 1905'te Rusya'da kurulan "Duma" (Meclis)'ya Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır. Fakat Türklerin bu fikrî ve siyasî uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türklere karşı amansız baskılara başlamıştır.

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu adaletsiz ve insafsız baskılara devam ettiği bir sırada I.Dünya Harbi başlamıştır. Fakat,

---

[125] Zenkovskiy, **aynı eser,** s. 76,82-87. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M.Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, (1851-1914),** Ankara 1987.

[126] Saray, **aynı eser,** s. 1-45.

harbin ilk yıllarında beklemedik yenilgilere uğrayan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silâh altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus Hükûmetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle karşılanmıştır. Silâh altına alınan Azeri Türkleri ile Türkmenlerden binlercesi hayatını kaybetmiştir. Kardeşlerinin bu zayiatını gören Kazak ve Kırgız Türkleri askere gitmemek için direnişe geçmişlerdir.[127]

1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı, şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda "Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz" diye bağıran halk kısa zamanda millî bir mücadeleyi başlatmıştır.[128] Ne var ki, böyle bir millî ayaklanma teşkilâtsız ve lidersiz başlamıştı. Lidersiz, teşkilâtsız ve üstelik silâhsız başlayan bu millî ayaklanma çok geçmeden Rus silâhları karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar isyanı o kadar gaddarca bastırmaya çalıştılar ki, ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini Rus göçmenlere verdiler.[129] Bir sene sonra ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000'e yakın Türk'de Sibirya'ya sürülmüştür. 300.000 e yakın Kazak ve Kırgız Türk'ü Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

[127] Zenkovskiy, **aynı eser** s. 130.
[128] E.D.Sokol, **The Revolt of 1916 in Russian Central Asia,** Baltimore, 1954, s. 99-142.
[129] Sokol, **aynı eser,** s. 154-155 ve 168.

boş sayfa

5. ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ

Rus Çarı III. İvan'ın 1497'de Michail Pleşçeyev adlı bir elçisini İstanbul'a II. Beyazıt'e göndermesiyle başlayan Türkiye - Rusya ilişkilerinin 500. Yıldönümü 1997'de kutlanmıştı. Rus - Türk İlişkileri 1683 II. Viyana seferine kadar son derece sönük geçmiştir. II. Viyana seferinde Türk ordularının mağlup olmasıyla başlayan yeni dönemde Rusya'nın devamlı Türkiye aleyhtarı bir politika izlediğini görüyoruz. Rusya Deli Petro olarak bilinen Büyük Petro'nun yaptığı reformlar ile yükseliş devrine girerken, Osmanlı Türkiye'si arzu ettiği reformları gerçekleştiremediği için tam bir gerileme ve çöküş dönemine giriyordu. Türkiye'yi hasta adam olarak gören Rusya, hem doğu Türk illerinde, yani Orta Asya'da, hem de Osmanlı Türkiye'si aleyhinde hızlı bir genişleme politikası takip etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya bırakmak istemeyen İngiltere ve Fransa'nın devreye girmesi ile Rusya Türkiye üzerindeki emellerini bu iki devlet ile birlikte gerçekleştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Devletler arası hukuku çiğneyerek Osmanlı Türkiye'si üzerine yüklenen bu üç devletin harp gerekçesi ise, her türlü desteği vererek isyan ettirdikleri Gayrımüslim halklara Müslüman Türklerin zulmettiği propagandası olmuştur. Balkanlarda Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar, Anadolu'da Rumlar ve Ermeniler bu üç devletin destekleri ile isyan ettirilmiştir. Bununla da yetinmeyen bu üç devlet İslâm ülkelerini de aleyhimize çevirmiş ve fiilen bu ülkeleri işgalleri altına almışlardır. Nihayet I. Dünya Savaşı'nı başlatırken bu devletler, Türkiye'yi aralarında taksim etmişlerdir.

Osmanlı Türkiye'sinin Almanya ve Avusturya saflarında harbe girişini öğrenen Çar II. Nikola, Rus halkına neşrettiği şu bildiri ile duygularını di-

le getirmiştir. “Bu harbin Karadeniz sahillerinde ecdadımız tarafından bize vasiyet edilen tarihî emellerin gerçekleştirilmesine imkân vereceğine inanıyorum.”[1]

Ne var ki, ülkesi paylaştırılmak istenen Türklerin Çanakkale’de gösterdikleri büyük kahramanlık ve kazandıkları zafer bu ihtiraslı komşunun kaderini bambaşka bir yöne çekmiştir. Ruslar’ın, Almanlar karşısında uğradıkları başarısızlıklar, Çarlık Hükûmeti’nin plânlarını alt üst etmiştir. Müşkül duruma düşen Ruslar müttefikleri İngilizler ile Fransızlardan yardım istemek mecburiyetinde kaldılar. Fakat müttefikleri Çanakkale’yi geçemeyince, Rusya’da emperyalist Çarlık rejiminin destekçileri olan toprak ağaları ile zengin iş sahiplerinin emrinde çalışan kötü durumdaki köylüler ile işçiler, komünistlerin kışkırtmasıyla isyan etmişlerdir. Rusya’nın büyük merkezlerinde meydana gelen bu ayaklanmalar kısa zamanda yayılarak tam bir ihtilâle dönüşmüştür. Bolşeviklerin lideri Lenin ve arkadaşları Çarlık Hükûmetini devirerek Rusya’ya hâkim olmuşlardır.

Bolşevik İhtilâli’nin önderleri olan Lenin ve Stalin, 3 Aralık 1917’de “Rusya’nın **ve Doğu’nun bütün Müslüman emekçilerine”** hitaben neşrettikleri bir beyannamede şöyle diyorlardı: “...**Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım’ın Tatarları, Sibirya ve Türkistan’ın, Kırgızları, Kazakları, Kafkas-ötesi Türkleri ve Tatarları (yani Azeriler), Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlılar, Rus Çarlarının zalimleri tarafından camileri yıkılmış, dinleri, âdetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz!**

Bundan böyle sizin akîde ve âdetleriniz, millî ve medenî bütün müesseselerinizin hür ve her türlü taarruzundan masun olduğu ilân olunuyor. Yani millî hayatınızı hür ve mümânaatsız olarak tesis ediniz. Sizin buna hakkınız vardır. Biliniz ki, gerek sizlerin, gerek bütün Rusya’da yaşayan milletlerin hakları ihtilâlin bütün kudreti ve onun organı olan işçi, asker ve köylü mümessillerinin Sovyetleri tarafından korunmaktadır. Bu inkılâba ve onun hükûmetine yardım ediniz.

---

[1] A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya,** Ankara 1970, s.105; M. Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi,** İstanbul 1998, s. 162.

Ey Şark Müslümanları, Acemler, Türkler, Araplar, Hindular asırlardan beri hayatları, mülkleri, hürriyet ve vatanları Avrupalı alçak simsarların ticaret emtiası olan ve harplere başlayan yağmacılar tarafından memleketleri paylaşılmak istenen herkes!

Tahtından indirilmiş Çar'ın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski hükümetinin onayladığı, İstanbul'un ele geçirilmesine ait gizli antlaşmanın yok edildiğini bildiririz. Rusya Cumhuriyeti ve onun hükûmeti olan Halk Komiserleri Sovyeti (Şurası), yabancı memleketlerin işgaline karşıdır. İstanbul Müslümanların elinde kalmalıdır.

İran'ın taksimine ait muahede de yırtılmış ve yok edilmiştir. Harp hareketleri biter bitmez, askerler İran'dan geri çekilecek ve İranlılara kendi mukadderatlarını tâyin etme hakkı temin edilecektir.

(Keza) Türkiye'nin taksimine ve ondan Ermenistan'ın koparılmasına âit muahedenin de yırtıldığını ve yok edildiğini ilân ederiz..."[2].

Bu Bolşevik Beyannamesinin muhteviyatından da anlaşılacağı gibi, Rusya'daki yeni rejimin önderleri, Ruslara, Rus işgali altında yaşayan yabancı milletlere ve Türkiye başta olmak üzere diğer Müslüman milletlere bir çok parlak vaatlerde bulunmaktadırlar. Ayrıca, ileride görüleceği gibi hem Ermeni meselesinde ve hem de İslâmiyet hakkında gayr-i samimî bir tutum içinde idi. Acaba, Bolşevik liderleri bu vaatleri niçin yapmaktadırlar? Söylediklerinde samimî oldukları düşünülebilir mi? Yoksa yeni rejimlerinin yerleşmesine kadar diğer milletleri oyalamak için mi böyle hareket etmektedirler? Bu ve buna benzer soruların cevaplarını ileride göreceğiz.

1917 Bolşevik İhtilâli çıkınca, çarın isteği üzerine Rusya'nın Avrupalı müttefikleri ve hususiyle İngiltere, yardım edebilmek için harekete geçtiler. Böylece Rusya, bir iç harbe sürüklenmiş; ihtilâlcilerin emrindeki Kızılordu ile Çar taraftarları arasında büyük bir mücâdele başlamıştı. Ayrıca, Çarlık devrinde Rus pençesine düşmüş olan diğer milletler de, bu karışık durumdan istifade İle, istiklâllerini temin için faaliyet gösteriyorlardı. Bir

[2] Bu deklarasyonun tam metni için bkz. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 649-652.

taraftan iç harbin bütün şiddetiyle devam etmesi, diğer taraftan da Rus olmayan milletlerin hürriyet ve İstiklâl mücadelesi, Bolşevikleri müşkül durumda bırakmış, komşuları arasında dost aramaya sevk etmişti. Bu esnada Türklerin durumu da onlarınkinden pek farklı değildi. Zira Türkler bütün başarılı çarpışmalarına rağmen, harbin mağlupları arasına girmekten kurtulamamış, üstelik, son istinatgahları olan Anadolu'yu da kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Türklere saldıran düşman ile Çarlık rejimini Bolşeviklere karşı müdafaa eden düşman aynı idi. Ayrıca, Batı devletlerinin kışkırtmasıyla, Rus ve Türk idaresinde yasayan azınlıklardan bazıları müstakil birer devlet kurma mücâdelesine girmişlerdir. Bunlar arasında, daha önceleri Çarlık Rusya'sının da teşvik ettiği Gürcüler ile Ermeniler, mutasavver devletleri için, hem Rusya'dan, hem de Türkiye'den toprak istiyorlardı. Bu ise, tarafları o an için yakınlaştıran başka bir sebebi teşkil ediyordu. Önemli olan diğer bir sebep daha vardır ki, o da tarafların esas gayelerini oluşturuyordu: Türkler, giriştikleri kurtuluş savaşı için hem silâha, hem de politik desteğe muhtaç idi. Bolşevikler ise, stratejik ehemmiyeti fevkalade Önemli olan Türkiye'nin büyük bir kapitalist güç olan İngiltere'nin veya onun desteklediği bir kuvvetin nüfuzu altına girmesinden ve dolayısıyla güneyden kendilerine karşı herhangi bir müdahalenin yapılmasından endişe ediyorlardı ve Türklerin Kurtuluş Savaşı'nı başarmalarını ve mümkünse Bolşevik rejimine girmelerini istiyorlardı.

Hâdiselerin bu safhasında zihinlerde belirlenen şu soruların cevapları kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: İçinde bulundukları bu fevkalâde şartların yarattığı Türk-Sovyet yakınlaşmasında taraflar birbirleri hakkında neler düşünüyorlar ve birbirlerine ne gözle bakıyorlardı? Türklerin önderi Mustafa Kemal Paşanın, Bolşevik İhtilâli hakkındaki düşünceleri neler idi? Diğer taraftan Bolşeviklerin lideri Lenin ile arkadaşlarının Türkler hakkındaki düşünceleri neler idi? Acaba, Bolşevik rejiminin önderleri ile Çarlık rejiminin liderleri arasında Türkiye'ye karşı takip edilen siyasette bir fark var mıydı? Bu devrin vesikalarının tamamı hâlâ araştırıcılar tarafından tetkike müsait olmamakla beraber, elde mevcut bilgilere göre bu soruların cevaplarını bulmak mümkün gözükmektedir.

Bolşevik liderlerinin yukarıda bölümlerini verdiğimiz İhtilâl Beyannâmesini neşrettikten üç ay sonra, yani 3 Mart I918'de, Rusya İmparatorluğu dahilinde kendilerine karşı gösterilen direnci kırmak ve ayaklanmaları bastırmak için, Kafkaslar'daki birliklerini kullanmak maksadıyla Türkiye ile Brest-Litovsk Muahedesi'ni imzalamışlardır. Antlaşmanın metninin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Sovyet liderleri tıpkı İhtilâl Beyannâmesinde olduğu gibi, oldukça iyi niyetli hareket ediyorlar intibaını vermeye çalışmışlardır. Bilhassa antlaşmanın birinci maddesinin beşinci bendinde Ermenilerle İlgili hatalı tutumlarını belirtmeleri oldukça samimî davrandıkları intibaını veriyordu. İlgili fıkrada ezcümle şöyle deniyordu: **"Rusya Cumhuriyeti gerek Rusya'da gerek işgal edilen Türk eyaletlerinde, Türk ve Rus teb'ası Ermeni çetelerinin terhisini taahhüt eder ve bu gibi çeteleri tamamıyla fesheder".** Ayrıca, antlaşmanın giriş kısmının ikinci bendinde de şu ifade yer alıyordu: **"Türkiye'den alınmış olan Doğu Anadolu eyaletlerinin boşaltılması ve buralarda asayişin sağlanması yolunda Rusya, yapmaya muktedir olduğu her şeyi en kısa zamanda ifa edecektir. Ardahan, Kars ve Batum mıntıkaları da hemen Rus askerlerinden tahliye edilecektir. Bu mıntıkaların yeni teşkil edilecek idârî-hukukî meselelere Rusya karışmayacak ve bu mıntıkalar ahalîsinin, -komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idarî seklini kurmasına muvafakat edilecektir"**[3].

Ne var ki, Rusya'daki yeni rejimin kurucuları Türkiye ile imzaladıkları bu ilk antlaşmada üzerlerine düşen hukukî sorumluluğu yerine getirmedikleri gibi, vazifesini yapmaya çalışan Türk tarafına da güçlükler çıkartmaya başlamıştır. Bolşevik Rusya'sı, Kars, Ardahan ve Batum vilâyetlerinin Müslüman ahalisinin Türkiye'ye iltihak için aldığı kararlardan Türkiye'nin antlaşmalar çerçevesinde Azeri Türklerine yardım etmesinden son derece huzursuz olmuş ve Türkiye'ye karşı dostane olmayan tavırlar içine girerek açıkça Ermeni hâmiliği yapmaya başlamıştır.

Nitekim, 13 Ocak 1918'de Pravda gazetesinde Lenin ve Stalin'in imzalarıyla neşredilen **"13 Numaralı Kararnâme"de** şöyle deniyordu: **"İşçi**

[3] Kurat, **a.g.e.,** s. 349.

ve köylü hükûmeti, Rusya'da ve Türkiye'de Ermenilerin, isterlerse bağımsızlığa dek kendi mukadderatlarını seçmeleri hakkını desteler-ler. Komiserler Meclisi bu hakkın gerçekleştirilmesinin ancak özgür bir referandum için önceden güvence sağlanmasıyla olabileceği kanısındadır: 1) Türk-Ermenistan sınırlarından askerî birliklerin çabucak çekilmesi ve derhal bir Ermeni milisi kurulup, orada can ve mal güvenliğinin sağlanması; 2) Savaşın başından beri Türk hükûmetince sürülmüş olan Ermenilerin yerlerine dönmeleri, demokratik ilkelere göre seçilmiş temsilcilerden kurulu geçici bir Ermeni hükûmetinin oluşturulması. Bunun koşulu Türkiye ile barış görüşmeleri sırasında ileri sürülecektir."[4]

Bu kararname de göstermektedir ki, Ruslar, Ermenileri, hem Türkiye ve hem de bölge ülkelerine karşı bilinçli bir şekilde desteklemektedir. Rusların dostça olmayan bu tavrı Brest-Litovsk Antlaşmasını takip eden günlerde açık bir şekilde görülmüştür. Doğu Anadolu'da işgal ettiği topraklardan ve Kafkaslardan geri çekilirken Rus birlikleri, Moskova'nın talimatı ile, silâhlarının önemli bir kısmını Ermenilere bırakmışlardır. Rus ordusunda öncü vazifesi gören ve Birest-Litovsk antlaşması ile serbest kalan 60.000 civarındaki Ermeni kuvvetleri, Taşnak ve Hınçak militanlarının da desteği ile, o an bölgede çıkan boşluktan istifade ederek, bir Ermenistan yaratmak için, Türk ve Azeri köylerinde büyük katliamlar yapmışlar ve insanları ana topraklarından sürmüşlerdir. Anlaşılıyor ki, Ruslar, Ermenileri bu şekilde destekleyerek onlar lehine Türkiye'den toprak talebinde bulunmayı hesaplıyorlardı. Aksi takdirde, Rusların Brest-Litovsk antlaşmasında, Rus ordusunda hizmet görmüş silâhlı Ermeni gruplarından faydalanmayacağını taahhüt etmesinin anlamı ne idi? Bu iki olay, Bolşevik hükûmetinin Ermeni sorunu konusunda Türkiye'ye samimî davranmadığını göstermektedir.

Bir müddet sonra İran üzerinden Bakü'ye giren İngiliz kuvvetleri, müttefiki olan Çarlık hükûmeti lehinde ve Bolşevikler aleyhinde askerî faaliyetlere başlamıştır. İngilizlerin Bolşevikler aleyhine yaptığı bu müdahale Rusya'da iç harbi hızlandırmıştır. Bu gelişmeler üzerine Bolşevik liderleri, Türkiye ile yeniden iyi ilişkiler kurmak için harekete geçmiştir.

---

[4] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi,** III-IV, 4. baskı, Ankara, 1991, s. 121; Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** Ankara, 1991, s. 2.

Bu arada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Anadolu'da Millî Mücadele'nin önderliğini yapan Mustafa Kemal Paşa, Bolşevikler hakkında ne düşünüyordu? Şu hususu hemen belirtmeliyim ki, Brest-Litovsk Antlaşması'nın maddeleri ve Bolşevik beyannamesinin muhtevası Mustafa Kemal Paşayı oldukça tatmin etmiş, Bolşeviklerin emperyalizme karşı verdiği mücadeleden, 14 Ağustos 1920'de B.M.M 'de yaptığı bir konuşmada övgüyle bahsetmiştir.[5]

Fakat Mustafa Kemal Paşanın Bolşevik İhtilâli hakkındaki bu iyimser düşünceleri, yine Bolşeviklerin emperyalistçe davranışları yüzünden, çok geçmeden yerini şüphe ve endişeye terk etmiştir. Bolşeviklerin, Türkler ve diğer Müslüman milletler hakkında söyledikleri ile onlara karşı takip ettikleri siyaset arasında büyük bir tezadın varlığı kısa zamanda anlaşılmıştır. Sovyetlerin yukarıda işaret edilen beyannamelerinde ve söylediklerinin, milletlerarası hukukî antlaşmalarda vaad ettiklerinin aksine, kısa zamanda her milletin iç işlerine karışacakları pek düşünülmemişti. Komünistlerin, bilhassa Türkiye üzerinde bu kadar hızlı harekete geçmeleri Mustafa Kemal Paşayı hem şaşırtmış hem de kızdırmıştı. Ancak O, içinde bulunduğu şartları en iyi şekilde değerlendirerek, Sovyetlerle arasının bozulmamasına dikkat etmiştir.

İngilizlerin İstanbul'u işgal etmeleri ve Yunanlıları da Anadolu içlerine doğru ilerlemeye teşvik etmeleri, Ermenilerin yaptığı katliamlara göz yummaları, Mustafa Kemal Paşayı, Sovyetlere karşı daha mutedil hareket etmeye sevk etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, yukarıda zikredilen sebeplerin yanı sıra, Anadolu'yu istilâya kalkan işgalcilere karşı yürütmekte olduğu mücadele için hem silâh, hem de politik destek sağlamak ümidiyle, daha evvel yaptığı sondajların müspet neticelerine de güvenerek, 26 Nisan 1920'de Sovyet liderlerine bir mektup göndermiştir[6]. Sovyetler, Mustafa Kemal Paşanın bu mektubunu 3 Haziran 1920'de cevaplandırarak iki ülke arasında dostane münasebetlerin geliştirilmesine kendilerinin de hazır

[5] M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul, 1990, s. 21-22.
[6] K. Gürün, **a.g.e.**, s. 8-10.

olduklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Türkiye, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti Moskova'ya göndererek, arzu edilen dostluğun prensiplerini çizilmesini istemiştir.

Türk heyeti ile Sovyet idarecileri arasında görüşmeler dostça bir havada başlamıştır. Bu başlangıcın yarattığı ümitli havadan memnun olan Türk heyeti, askerî yardım ile politik alanda destek sağlayacak bir dostluk ittifakı imzalanmasından ibaret olan Türk isteklerini dile getirdiler. Rusların bu istekleri yerine getireceklerini bildirmesi üzerine, dostluk muahedesinin metni hazırlanarak 24 Ağustos 1920'de iki heyet tarafından parafe edilmiştir. Ankara ve Moskova hükûmetlerinin tasdikinden geçtikten sonra yürürlüğe girecek olan Dostluk Muahedesi'nin en önemli hükümleri şunlar idi: Bolşevik rejimi, Misâk-ı Millî hudutları içinde müstakil bir Türkiye'yi resmen tanımayı; Türkiye'de, Rusya'daki yeni Bolşevik hükûmetini tanımayı kabul ediyorlardı. Taraflar, iyi komşuluk münasebetleri kurmayı, ticaretlerini geliştirmeyi, bir diğerinin topraklarında yaşayan kendi uyruklarının hak ve hukukunun korunmasını ve Boğazların milletler arası bir konferansta belirlenecek yeni statüsünü kabul etmeyi taahhüt ediyorlardı[7]. Sovyetlerin isteği üzerine, malî ve askerî yardım meselesi muahede metninde yer almayacaktı.

Fakat günler geçmesine rağmen, iki taraf heyetlerinin vardığı bu antlaşmayı Bolşevik önderleri tasdik etmemek için ne mümkün ise yapmaya başlamışlardır. Bunun Üzerine, Türk heyeti başkanı Bekir Sami Bey, Rus Hariciye Vekili Çiçerin'i ziyaret ederek bunun sebebini sormuştur. Çiçerin, Misak-ı Millî hudutlarını tam olarak kabul etmenin güç olacağını, hükûmetinin Ermenistan'a, Van ve Bitlis vilâyetlerinden mutlaka yer verilmesi gerektiğine inandığını, Türklere yapacakları yardımın bu esasa dayandığını söylemiştir. Bekir Sami Bey, Çiçerin'in bu sözlerine karşılık: **"Vaat edilen yardımın buna müstenit olduğunu [dayandığını] bilmiyorduk. Yunanlılarla Ermenilere toprak vermemek için 1,5 seneden beri İtilâf hükûmetleri ile harp eden milletimiz, kendisine dost bildiği bir hükû-**

[7] A.F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** İstanbul 1955, s. 78-80.

metin de aynı siyaseti güttüğünü görünce bu dostluğun kendisine ne fayda temin edeceğini düşünmekle haklıdır" cevabını vermiştir[8].

Bekir Sami Bey bu konuşulanları tafsilâtlı bir rapor halinde Ankara'ya bildirmek ve yeni talimat almak için heyette bulunan Yusuf Kemal Beyi derhal yola çıkarmış ve kendisi de konuyu telgraf ile özet olarak Mustafa Kemal Paşaya bildirmiştir.

Bunun üzerine Türkiye TBMM hükûmeti konuyu yeniden müzakere ederek Sovyetlere karşı kat'i bir tavır almış ve alınan kararları da bir talimat halinde 16 Ekim 1920'de bir telgraf ile Bekir Sami Beye bildirmiştir. Bu telgrafın son kısmında şöyle deniyordu: **"Vekiller heyeti meseleyi etraflıca tetkik ettikten sonra şu iki hususun karşı teklif olarak sizler vasıtasıyla Çiçerin'e tebliğine karar vermiştir: 1. Van ve Bitlis vilâyetlerine müteallik olarak evvel ve ahir yerli ve ecnebi erbab-ı tetkik tarafından tanzim edilmiş olan istatistiklere nazaran Ermeniler mezkur vilâyetlerde oranın İslâm ahalisine nispetle hiçbir zaman ihraz-ı ekseriyet edememişlerdir. Binaenaleyh, muayyen bir kıta-ı arazinin bir ekalliyete terkini istemek emperyalist bir fikr-i mahsus ile hareketten başka bir şey değildir. Ankara Hükûmet-i Milliyesi, emperyalizme karşı müdafaa ve mücadele kastı ile teşekkül etmiş bir hükûmet olduğundan emperyalizmin eşkal-i marufesinden olan böyle bir talep ve iddiayı kabul edememekte muztardır. 2. Ankara Hükûmet-i Milliyesi Türkiye'den hicret etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin hicretten mukaddem sakin bulundukları mahallere avdetine mümanaat etmemeyi ve bu suretle gelecek ahaliye memalik-i sairede ekalliyetlere temin edilen hukuku tamamen bahşetmeyi cümle-i vezaifinden addeyler"**[9].

Bu telgrafın arkasından Mustafa Kemal Paşa, doğu cephesinde Ermenilerin bütün saldırı ve taşkınlıkları karşısında sabırla beklemesini istediği Kazım Karabekir Paşaya harekete geçmesi için gerekli direktifi göndermiş; hadiseleri akışına bırakmak yerine, bizzat kontrolü altında tutma yo-

---

[8] Bekir Sami Beyin Moskova'daki temasları hakkında geniş bilgi için bkz., Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967 ve A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** İstanbul 1955.

[9] M. Kemal Paşanın Bekir Sami Beye gönderdiği bu telgrafın tam metni için bkz., Cebesoy, **a.g.e**., s. 88-90; Tengirşek, **a.g.e.,** s. 191-194.

lunu seçmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Kazım Paşa, saldırgan Ermenilere karşı mukabele etmiş ve onlara ağır kayıplar verdirmiştir. Türklerin Doğu Anadolu'da kazandıkları bu başarı Sovyetleri büyük bir telâşa düşürmüştür. Türk ordusunun Batum'a doğru ilerlediğini gören Ruslar, bilhassa Azerbaycan'ın da Türkiye ile birleşmesinden endişelenerek, bölgeye alelacele kuvvet sevk etmişlerdir.

O sıralar Batı Anadolu'da İngilizlerin kışkırttığı Yunanlılara karşı zor şartlarda mücadele etmekte olan M. Kemal Paşa, başına bir de Bolşevik badiresi açmak istemediğinden onlarla anlaşma yolunu tercih etmiştir. Nitekim, Azerbaycan ile Ermenistan ve Gürcistan'ı yeniden istilâ eden Bolşeviklerle, bugün hâlâ geçerli olan sınırları belirleyen antlaşma, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye arasında imzalanmıştır. Böylece her iki taraf, içinde bulundukları fevkalâde nâzik şartları göz önüne alarak aralarındaki ihtilâfı kapatmayı tercih etmiştir. Fakat bu gelişmeler, Sovyetlerin Ermeni meselesindeki tutumları ile, pek güvenilir kimseler olmadıklannı ve Çarlık rejiminin politikasıyla aynı bir yayılma politikası takip ettiklerini ortaya koymuştur.

Ne var ki, Ermeni meselesi, Sovyetlerin, Türkiye'ye karşı takip ettikleri hasmane siyasette kullandıkları tek silâh değildi. Onların asıl gayesi Türkiye'ye ve Türkler arasına komünizmi sokmaktı. Bu nasıl oldu, nasıl gelişti? Bunu burada kısaca, fakat ana hatlarıyla izah ederek herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek gerektiğine inanıyoruz.

Mustafa Kemal Paşanın Komünizmi Reddedişi

Sovyetler, I. Dünya Harbi'nde Türklere esir düşenler arasında komünizmi benimseyenlerden Mustafa Suphi isminde bir şahsın başkanlığında 10 Eylül 1920'de Bakü'de "Türkiye Komünist Partisi"ni kurdurmuşlardı[10]. Türkiye Komünist Partisi'nin, Bilhassa Bakü Kongresi esnasında, Anado-

[10] Türkiye'de Komünist Partilerin faaliyetlerinin tarihçesi hakkında daha geniş bilgi için aşağıdaki eserlerden istifade etmek mümkündür: M. İ. Özgen, **TKP ve Organize Gençlik Hareketleri,** İstanbul, 1982, s. 21-58; M. Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),** Ankara, 1967, s. 9-99; F. Tevetoglu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetleri (1910-1960),** Ankara, 1967, s. 14-200; G. S. Harris, **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları,** İstanbul, 1979, s. 17-65; İ. Darendelioğlu, **Türkiye'de Komünist Hareketleri,** istanbul, 1979; A. Sayılgan, **Solun 94 Yılı (1871-1965),** Ankara, 1968.

lu içlerine saldıkları ajanlar zaman zaman tesirli olmuşlar ise de, Mustafa Kemal Paşa, Doğu cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşanın yardımı ile, onların daha fazla ileri gitmelerine izin vermemişti. Fakat içinde bulunduğu şartları göz önünde tutan Mustafa Kemal Paşa, çok geçmeden Komünistlere karşı tutumunu yumuşatmak lüzumunu hissetti. Onun maksadı daha önce de belirtildiği gibi, Bolşeviklerin politik alanda desteklerini ve maddî yardımlarını sağlamak idi.

Ne var ki, o yıllarda, Mustafa Kemal Paşayı uğraştıran komünist teşekkül yalnız Bakü'de Sovyetlerin kurdurduğu Türkiye Komünist Partisi değildi. Sovyetlerden müstakil olarak çalıştıklarını iddia eden iki komünist teşekkül daha vardı: Yeşil Ordu ve Halk İştirakiyyun Fırkaları. Bu iki fırkanın yaptığı faaliyetleri, burada, ilk defa bilinmeyen yönleri ile, kısaca açıklamaya çalışacağız:

Atatürk'ün yakın arkadaşlanndan ve komünizme karşı mücadelede büyük önderden sonra en çok hizmeti geçen III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, o günlerin atmosferini, kendilerinin ve Atatürk'ün tutumlarını şöyle anlatmışlardı:

"Başlangıçtan beri, Atatürk'ün esas gayesi hürriyet ve millî hâkimiyet, yani demokrasi idi. Bu inançta olan Atatürk'ün komünizmi benimsemesi mümkün değildi. Siyasî, içtimaî, ve millî bünyemize uymadığı, ayrıca, iktisaden bize refah getiremeyeceğine inandığı için, Atatürk, komünizmi benimsememişti.

O günlerde, Rusya'da esir olmuş olan subaylarımız Ankara'ya dönmüşler ve millî mücadeleyi yapan ordumuza katılmak istiyorlardı. Fakat bunların mühim bir kısmı Rusya'da komünizmi benimseyip gelmişlerdi. Atatürk, bunların orduya katılma isteklerine hayır diyememişti, ama, muhtemel mazarratları da ortada idi. Sonunda, bunlar ordu disiplinine uydukları ve millî hâkimiyet fikrini benimsedikleri için, bu mesele kendiliğinden hallolmuştu. Fakat, bir de Rusya'dan gelen siviller vardı. Bir kısmı Azeri olan bu sivillerin mühim bir kısmı komünizmi benimsemişlerdi.

Nihayet, Atatürk, hem hâkimiyet-i millîyeyi korumak, hem de bütün komünist faaliyetlerini kontrolü altına alabilmek için, bazı fırkaların (partilerin) kurulmasına ve bu hususta sınırlı bir şekilde çalışmalarına izin verdi. Bunu da çok itimat ettiği kimselere yaptırdı. Mesela, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa ve Fevzi Paşa gibi çok yakın arkadaşlarına 'Türkiye Komünist Partisini' kurdurmuştu... Ayrıca belirtmeliyim ki, o sıralar faaliyet gösteren Yeşil Ordu'nun, Kuvayı Milliyecilere destek olmak gibi maksatları da vardı. Önderleri, 'Milliyetçi ve Mukaddesatçı bir Partiyiz' diyordu. Bu hususu programlarında da ilân etmişlerdi. Fakat, gerektiğinde de vurucu ve kırıcı olabilecek komünist prensiplerine de inanıyorlardı[11].

Yeşil Ordu'nun başında bulunan Hakkı Behiç Fransızca'ya vâkıf ve Fransız İhtilâlini çok iyi tetkik etmiş bir kimse idi. Bu zât, aynı zamanda, Osmanlı tarihini ve bilhassa son devirlerin hadiselerini de tetkik etmiş, hataların ve eksikliklerin nerelerden kaynaklandığını tespit etmiş îdi. Yakın arkadaşım olduğu için bu zatı çok iyi tanırdım. Hakkı Behiç'e başlangıçta Atatürk dahi inanmıştı. Nitekim, ismi kayıtlarda geçmemekle beraber, Sivas Kongresi'ne katılan Heyet-i Temsiliyye'de o da bulunmuştu. Hatta bir ara vekillik dahi yapmıştı. Atatürk, benim bu Yeşil Ordu hareketini takip etmemi istemişti. Fakat, bana resmen git ve yap demedi. İstedi ki, ben kendiliğimden gideyim. Onun bu mesele hakkındaki nokta-i nazarını ben de kabul ediyorum. Ama yapmadım. Bu işi kabul etmeyişimin sebebi yeni bir mesuliyet almıştım: İktisat Vekilliği. Bu sahadan ayrı, başka yerlerde çalışarak mesaimi dağıtmak istemedim. İstedim ki, mesuliyeti benim üzerimde olan işte kendimi göstereyim. Bunun için Yeşil Ordu meselesine karışmadım. Yoksa, bu hususta bende Atatürk gibi düşünüyordum. Atatürk'ün Yeşil Ordu ile ilgilenilmesini istemesinin esas gayesi, Türk Komünist Fırkasında olduğu gibi, hem bu partiyi kontrol altında bulundurmak, hem de bu partiye mümkün olduğu kadar

[11] Yeşil Ordu'nun yayımladığı Beyanname, Talimatname ve Nizâmnâmesi Ek 1 olarak bu araştırmanın sonunda verilmiştir.

adam sokarak faaliyetlerini, bilhassa TBMM'nin gaye ittihaz ettiği esasları çerçevesinde yürütmesini, yani Kuva-yı Milliyeciliği desteklemesini temin etmekti[12]. Yeşil Ordu ile ilgilenilmesinden maksat bu idi. Fakat, bir müddet sonra bu maksadın hasıl olmadığı, hatta bazı komünistlerin bu partiye sızdığı görülünce, Atatürk, Yeşil Ordu'yu kapattırmıştır"[13].

Yeşil Ordu Fırkası'nın kuruluşu, faaliyetleri ve kapatılışı hakkında ise, Atatürk, Nutuk'da şu açıklamayı yapmıştır:

"TBMM'nin açılışından ve hükûmetin teşebbüse geçmesinden sonra Ankara'da, 'Yeşil Ordu' namı altında, bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyetin ilk müessisleri, pek yakın ve malum arkadaşlardı... Ben-, bir taraftan ordumuzu canlandırmak ve kuvvetlendirmek için çareler ararken, kurulmuş bulunan millî müfrezelerden de, her türlü mahzurlarına rağmen, her yerde, ister istemez mümkün olduğu kadar faydalanmaya çalışmaktaydım. Fakat ciddi disiplin ve kayıtsız şartsız ve tereddütsüz itaat isteyen ciddi askerlik vazifelerinin ancak düzenli orduyla yerine getirilebileceği hakikatini unutmağa elbette imkân yoktu. Millî müfrezelerden faydalanma, zaman kazanmak maksadına dayanabilirdi. Şüphesiz, kullanılmaları zarurî olan millî müfrezelerin, seçkin ve şuurlu kimselerden kurulması arzu edilirdi. Yeşil Ordu teşkilâtının ilk kurucuları arasında bulunan yakın arkadaşları, sırf bana yardım maksadıyla ve beni ayrıca yormamak fikriyle, kendilerine Ön ayak olarak faaliyette bulunmayı uygun görmüşler. Bana, yalnız faydalı bir iş yapacaklarını söyleyerek, basit bir tarzda bu teşebbüslerden bahsetmişlerdi. Ben, cidden çok meşgul olduğumdan arkadaşların bu teşebbüsleri ile uzunca zaman ilgilenemedim. Yeşil Ordu teşkilâtı bir bakıma gizli bir teşkilât mahiyetinde kurulmuş ve oldukça genişlemiş. Genel Sekreter Behiç Hakkı Bey, ve Ankara'daki idare heyeti ciddi ve

[12] Atatürk'ün ricası ile Yeşil Ordu Fırkası'na girip de bu partiyi Millî Mücadele için kazanmak ümidiyle hareket edenlerin başında Hüsrev Sami Bey, Yunus Nadi Bey ve Adnan Adıvar Bey geliyordu. Bu şahıslar parti içinde olup bitenleri anında Atatürk'e iletiyorlardı.

[13] III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile yapılan mülâkat.

esaslı faaliyet göstermişler. Nizamnameleri ve vazifeli memurları her tarafa gönderilmiş. Yalnız bir noktaya da işaret etmeliyim ki, Yeşil Ordu teşkilâtı ile meşgul olanlar, işin benim bilgi ve rızam ve arzum dahilinde olduğunu söylediklerinden, her tarafta, benim adıma teşkilâtı genişletmeye ve güçlendirmeye çalışanlar çoğalmış. Faaliyete geçmiş olan teşkilât, sadece millî müfrezeler meydana getirmek gibi sınırlı bir sahadan çıkmış, çok umumî bir gayeye yönelmiş.

Teşkilâtın kurucuları arasına, mebus bulunan Çerkez Reşid Bey ve -Ankara üzerinden Yozgat'a gelip giderken olacak- Çerkez Ethem ve kardeşi Tevfik Beyler girmişler. Bundan başka, Ethem ve Tevfik Bey müfrezelerinin bütün adamları Yeşil Ordu'nun adeta esasını teşkil etmişler.

Daha öncede arz ettiğim gibi, her yerde Yeşil Ordu teşkilâtını benim adıma yapıyorlardı. Şahsen tanıdığım kimselerden biri, Erzurumlu Nazım Beyin, vazifeli bulunduğu Malatya'dan gönderdiği bir mektupta, Yeşil Ordu teşkilâtının beni sevindirecek bir şekilde genişletilmesine çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberden gözüm açılarak bu gizli cemiyet hakkında araştırmalar yaptım. Bu cemiyetin zararlı bir şekil ve mahiyet aldığına kani oldum. Derhal kapatılması gerektiğini söyledim, gereğini yaptılar..."[14].

III. Cumhurbaşkanı Bayar, Halk İştirakiyyun Fırkası hakkında ise şu açıklamayı yapmışlardı:

"Yeşil Ordu Fırkası'nın Moskova taraflısı elemanları tarafından kurulan bu parti tamamıyla kontrolümüz dışında idi. Partinin reisi olan Nazım Bey, I. BMM azası ve eski valilerdendi. İngiliz Muhibler Cemiyeti'ne girdiği söylenen bu zat, Türkiye'deki komünist faaliyetlerini Halk İştirakiyyun Fırkası kanalıyla yürütmek istiyordu. Maksadı, Mustafa Suphi'nin yapamadığını başarmaktı. Nazım Beyin İştirakiyyun Fırkası'na girenlerin çoğu Rusya'dan gelen Azeri Türkleri ile

[14] K. Atatürk, **Nutuk,** Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser Serisi: 68, İstanbul 1975, s. 41-43.

diğer Müslümanlar idi. Hatta Ankara'daki Sovyet sefaretinden bazı erkek ve kadın memurlarda bu İştirakiyyun Fırkası'na girmişlerdi. Bu İştirakiyyuncular, aynı zamanda da, Atatürk'ün Türkiye Komünist Fırkası'nı kurmasına da mani olmak istiyorlardı. Anlaşılıyor ki, onların bu cüretkâr tutumları hamileri olan Rusları dahi endişeye düşürmüş ve Rus sefareti "Bizim bu İştirakiyyuncularla alâkamız yoktur. Bunlar sizin içinde tehlikelidir" diye Atatürk'e haber göndermişlerdir. Bizim vasıtamızla, dış dünyayla temas eden Sovyetler, aramız açılır diye endişelendikleri, mevcut dostluğa, o günlerde, halel gelmesini istemedikleri için bunu yapıyorlar. Hakikaten o zamanlar öyle idi. Müşterek İngiliz aleyhtarlığı, politik olarak öyle hareket edilmesini gerektiriyordu.

Bu İştirakîyyuncuların reisi Nazım Bey ile ilgili bir hadiseyi anlatmak istiyorum. O zamanlar, vekiller, doğrudan doğruya Meclis tarafından seçiliyordu. Fakat beşeri zaaflar neticesinde gruplaşmalar ve hizipleşmeler olunca, vekil seçiminde kalite düştü. Atatürk bunun mahzurlarını görmüştü. Durumu düzeltmek istedi. Fakat, tam bu sırada, Meclis'te var olan muhalif bir grubun desteği ile bu İştirakiyyuncuların reisi Nazım Bey, Dahiliye Vekili seçildi. Bu adam vekil seçilince, doğruca gidip Dahiliye Vekaleti'nde makamına oturup işe başladı. Halbuki vekil bir kimsenin nezaketen Meclis reisi (o zaman Mustafa Kemal Paşa reis idi)'ni ziyaret etmesi ve izin alması usuldendi. Memleketin dahiliye işlerinin böyle bir komünistin eline geçmesinin mahzurlarını gören Atatürk'ün çok canı sıkılmıştı. Derhal bizleri (Vekiller Heyeti'ni) topladı: 'Meclis karar vermiştir, kabul etmemek mümkün değil, fakat bu adamı buradan atmak lazımdır. Bunun da yolu Meclis'e gidip, 'Mademki bu adamı seçtiniz bizde istifa ediyoruz' deriz dedi. Vekiller Heyeti olarak bizde bunu yaptık. Hükûmet çekilince, Nazım Bey de vekillikten düştü. Böylece ondan kurtulmuştuk. Bir müddet sonra da partisi kapatıldı. Nazım Bey, sonraları partisini yeniden faaliyete geçirmeye kalkıştı. Bu gayr-ı kanunî faaliyet üzeri-

ne İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanıp 15 seneye mahkum oldu. Komünistler onunu için 'Mağdur oldu' diye yazdılar. Birbirlerini böyle tutmuşlardır. Bilâhare, bu mevzu üzerinde konuşurken Atatürk bana, 'Rahmetli Talat Paşa sağ olsaydı, dahili işleri ona bırakır ben de diğer meselelerle uğraşırdım' dedi. Talat Paşayı sevdiğini ve takdir ettiğini bilirim"[15].

Atatürk'ün Türkiye Komünist Fırkası (resmî Komünist Partisi)nı kurarak diğer komünist teşekküllerin faaliyetlerine nasıl mani olmaya çalıştığını ve bununla ilgili başka gelişmeleri Bayar şöyle anlatmıştı:

"Atatürk, anlattığım bu iki partinin ve mensuplarının zararlı faaliyetlerini ve bu arada, Mustafa Suphi önderliğinde daha önce Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Partisi'nin Sovyet taraftarı propagandasını önleyebilmek için bunları kontrol altında tutmak istemiştir. Memleketteki bütün komünist cereyanını kontrolü altına almak isteyen Atatürk, sonunda, komünizmi resmen millete tanıtmak ve idaresi altında bulundurmak maksadıyla, çok itimat ettiği bazı arkadaşlarına bir parti kurdurmuştur. Türkiye Komünist Fırkası adı verilen bu partinin başına da, bu sahada büyük hizmetleri bulunmuş olan Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa île Ali Fuad ve Fevzi Paşa'ları bir heyet olarak getirmiştir. Tabiî daha başkaları da vardı. Atatürk, İsmet Paşa'yı da vazifelendirmek istemiş ise de, o, o sıralar Garp Cephesi Ordusunu kurmakla meşgul olduğu için pek vakti olmamıştır. Nitekim, İsmet Paşa, bilâhare, 'ben o zamanlar ne olup gittiğini dahi anlayamadım' demiştir. Yalnız, burada, şu hususu da belirtmeliyim: Kazım Karabekir Paşa, komünist partisi kurulması fikrini şartlı olarak kabul etmiştir. O günkü şartlar devam ettiği sürece böyle bir partinin varlığını ve başında bulunmayı kabul edebileceğini söylemiş, Atatürk de bu şartı kabul etmiştir.

Atatürk bütün bunları, Vekiller Heyetinde bizlere izah etmişlerdi. O, bunu, hem hâkimiyet-i millîyeyi korumak, hem de bütün komünist

[15] III. Cumhurbaşkanı Bayar ile mülâkat.

cereyanlarını kontrolü altına almak için yapmıştı. Ayrıca, o günlerde dostâne münasebetlerde bulunduğumuz Sovyetlerin gönlünü hoş tutmak için bunu yapmıştır. Bunun sebebini de anlatayım; Bu, o günlerde cereyan eden önemli bir hadise olduğu için anlatıyorum. Millî Mücadele yıllarında çok sıkıntı çekmiştik. Atatürk, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti dostluk ve yardım temini için Moskova'ya göndermişti. Bu heyetin, Sovyetlerle henüz bir anlaşmaya varamadığı günlerde, heyet mensuplarından Yusuf Kemal Beyin bir miktar para ile Ankara'ya gelmesi, bilhassa Meclis'te Sovyetler lehinde iyi bir hava yaratmıştı[16]. Komünist cereyanların kesif olduğu bir devrede Meclis'te Sovyetler lehinde böyle bir havanın ortaya çıkması Atatürk'ü oldukça endişelendirmiş idi. Vekiller Heyetini ve kumandan arkadaşlarını Meclis'teki odasında toplayarak 'komünizmi ve Sovyet nüfuzunu Anadolu'ya sokmamak için ölünceye kadar mücadele edeceklerine dair' hepsine teker teker yemin ettirmiştir. Atatürk, bir oldubitti ile karşı karşıya kalmamak için bütün bu tedbirleri almak lüzumunu hissetmiştir[17] .

III. Cumhurbaşkanı Bayar'ın yaptığı bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, çeşitli mihrakların ve fırkaların bütün gayretleri aynı hedefe yönelikti: Yani, Türkiye'de komünizmi yaymak ve ülkenin kaderine hâkim olmak. Bunu, bir kısmı müstakilen, diğerleri de Sovyetler namına yapmak istiyordu. Atatürk'ün gösterdiği bütün titizliğe rağmen, komünistlerin Türkiye'de büyük bir propagandaya girişmeleri ve bu arada Bakü'ye yerleşmiş bir kısım İttihad ve Terakki mensupları ile birlikte hareket etmeleri, TBMM'nin doğu vilâyetleri temsilcilerini büyük tedirginliğe sevk etmiştir.

Türk komünistlerin Bolşevik ve onlarla işbirliği yapmak isteyen İttihad ve Terakki mensuplarıyla temasa geçmeleri, bu arada Sovyet resmî neşriyat organı 'Pravda'nın verdiği talimata göre hareket etmeye başlamaları, M. Kemal Paşanın hiç hoşuna gitmemiştir. Nitekim, o, komünist faaliyet-

---

[16] Sovyet yardımının iç yüzü hakkında geniş bilgi için bk., M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** s. 84-87.

[17] III. Cumhurbaşkanı Bayar ile mülâkat.

ler hakkında duyduğu hoşnutsuzluğu 22 Ocak 1921'de TBMM üyelerine yaptığı şu tarihî konuşma ile ortaya koymuştur:

"... Şüphe etmiyorum ve hiç kimsenin şüphe etmeyeceğini zannediyorum ki, TBMM ve onun Hükûmeti'nin bugüne kadar takip ettiği siyaset tamamen âmâl-i millîyeye mutabıktır. Bu siyasetin ne olduğunu tekrara lüzum görmem. Yalnız iki kelimesini zikredeceğim ki, o millî hudutlar dahilinde milletin istiklâlidir ve bu gayet kuvvetli ve büyük manâ ifade eden esastır. Bugüne kadar bu esastan ayrıldığımıza ve delalet edecek en ufak bir emareyi bile göstermek mümkün değildir.

Efendiler, bu iki esas üzerinde yürüyen insanlar, düşünen dimağlar bittabi komünizmin vâsi ve kuyudatını parçalayan esasları ile mutabakatta bulunamaz. Binaenaleyh, Heyet-i aliyyenizin takip ettiği siyaset hiçbir vakitte komünistlik esasına müstenid değildir. Bu böyledir; bunu bir defa daha tekrar ediyorum. Fakat yine malumunuzdur ve cihanın malumudur-ki, bu millî esaslarına derin rabıtalarla sadık kalan Meclisiniz ve Hükûmetiniz müstakil bir devlet olarak Rusya Bolşevik Cumhuriyeti denilen bir devletle siyasî münasebetlerinde hiç bir vakit komünistlik île bolşeviklik esaslarını telaffuz etmemiştir. Hariciye vekiliniz muhtelif vesilelerle bu ciheti izah etmiştir. Binaenaleyh, bendeniz tekrar ediyorum, milletimizin, devletimizin, Heyet-i aliyyenizin Ruslarla olan münasebetleri doğrudan doğruya iki müstakil devletin karşı karşıya olan ve her biri kendine ait olan gayelerini tamamen mahfuz bulundurmak şartıyla; bugüne kadar böyle olduğu, bugünden sonra da böyle devam edeceğine şüphe etmeyiniz. Rus-Bolşevik hükûmeti resmiyesi, resmî ricalinin bizimle olan, bizim resmî ricalimizle olan temas ve münasebetlerinde Rusya dahilinde bu milletin soysuz, herhalde sersem birtakım evlatları oralarda da serseriliklerine devam etmişlerdir. İşte bu serseriler bir iş yapmak hülyasına kapılarak zahiren memleketimize ve milletimize nâfî olmak için Türkiye Komünist Fırkası diye bir fırka teşkil etmişlerdir ve bu fırkayı teşkil edenlerin başında da Mustafa Suphi ve emsali bulunmaktadır. Bunlar doğrudan doğruya bir hiss-i vatanperverâne ile ve bir hiss-i hakikî-i millî ile de-

ğil, benim kanaatimce belki kendilerine para veren, kendilerini himaye eden ve bunlara ehemmiyet veren Moskova'daki prensip sahiplerine yaranmak için, birtakım teşebbüsât-ı serseriyânede bulunmuşlardır. Bunların yaptıkları teşebbüs, Rus Bolşevizmini muhtelif kanallardan memleket dahiline sokmak olmuştur. Bu suretle memleketimize hariçten komünizm cereyanı sokulmaya başlanmıştır."[18]

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'de komünist faaliyetlerini anlattıktan sonra, bu hareketin arkasında kimlerin olduğunu da şöyle açıklamıştır: **"...Eskişehir de bulunduğum sırada Mustafa Suphi'nin ve bir arkadaşının imzalarını havi bir vesikayı ve bir mektubu hamilen bir zât bana mülaki oldu. Mustafa Suphi bana müracaat ediyor ve diyor ki: ' Bizim hariçte maksat-ı teşekkülümüz, dahildeki maksat-ı millîmizi teshil ve teminden ibarettir. Binaenaleyh size nasıl hizmet edebiliriz?' Bu mektubu getiren adam aynı zamanda bana mahrem olarak diyor ki: 'Heyet-i Merkeziyeye (Komünist Partisine) dahilim. Bu adam Lenin'in yegane adamıdır. Ve Lenin Türkiye hakkında bir iş yapmadan evvel mutlaka Mustafa Suphi ile görüşür'... Efendiler, hiçbir vakitte merkezi hariçte bulunan bir teşkilâtla teşrik-i mesai edemeyiz. Biz kendi kendimizi sevk ve idareye çalışırız. Bu milletin, bu millet vekillerinden mürekkep olan Meclisin maksadı, gayesi, siyaseti kat'î olarak budur. Bu memlekette çalışmak isteyenler, hakiki olarak çalışmak isteyenler, memleketin içinde bulunanlar ve memleketin hakiki kaynaklarına, kitlelerine istinat ederler. Onun için Mustafa Suphi'ye itimat ederek hareket edemezsiniz efendim"[19].**

Türk komünistlerinin devamlı olarak Bolşeviklerden yardım ve destek görmeleri ve Anadolu'da faaliyetlerini hızlandırmaları üzerine, Mustafa Kemal Paşa onlara karşı zecrî tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. **"Türkiye Komünist Fırkası"**nın fonksiyonunu tamamladığına inanarak bu partiyi 1921 ortalarında kapattırmış ve bu partiye sızan Sovyet taraftarı komünistlerin bir kısmını tevkif ve geri kalanlarını da sınır dışı ettirmiştir.

---

[18] **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** Ankara, 1980,1, s. 333-336.
[19] **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** I, s. 336.

Mustafa Kemal Paşanın bu sert ve kararlı tutumu üzerine, Türk komünistlerinin ileri gelenleri ile onları destekleyen Sovyetler, derhal taktik değiştirerek, Türkiye'de komünizmi kısa zamanda yaymak yerine bunu daha uzun vadede yapmaya karar vermişlerdir.

Ermeni meselesi ile komünizmi Türkiye'ye yerleştirmek için takındığı tavır, Avrupa cephesinde Polonyalılara karşı hâlâ kesin bir netice alamamış olan Sovyetleri uzlaşmaz tutumlarından vazgeçmeye ve Moskova'daki Türk heyeti ile tekrar müzakere masasına oturmaya mecbur etmiştir. Bu arada istediği neticeyi almış olan Mustafa Kemal Paşa, Sovyetlerle münasebetlerini daha fazla kötüleştirmemek için komünistlere karşı takip ettiği sert politikayı yumuşatmaya karar vermiştir.

Bu gelişmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa, takip ettiği siyaseti taviz vermeden uygulayacağını ümit ettiği arkadaşı ve ilk Garp cephesi kumandanı Ali Fuat Paşayı Moskova'ya fevkalâde sefir olarak gönderdi. Bu da onun, o sıralarda, Sovyetlerle olan münasebetlerine ne kadar önem verdiğini ve aynı zamanda dikkatli davrandığını göstermektedir.[20] Nitekim, Ali Fuat Paşa, Moskova sefirliği esnasında **"Sovyetlerin hiçbir oyununa gelmeden"** dikkatle ve vakarla vazifesini yürütmüş ve çetin müzakerelerden sonra 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Muahedesi'ni imzalamıştır.

Ankara'ya dönüşünde Ali Fuat Paşa, Sovyet liderlerinin samimiyetsizliklerini ve Türkiye'ye karşı takip ettikleri hasmâne siyasetin iç yüzünü bütün teferruatıyla Mustafa Kemal Paşaya anlatmıştır. Anlatıları dikkatle dinledikten sonra Atatürk, kendi devri de dahil, Türkiye'nin Sovyetlere karşı nasıl bir politika takip etmesi icap ettiğini belirten şu tarihî açıklamayı yapmıştır: **"Garplılar, gaflet edecek olurlarsa, eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir. Verdiğiniz malûmattan anlaşıldığına göre, haklarımızdan hiçbirinin feda edilmesine razı olmamışsınız, çok doğru bir yol takip etmişsiniz. Sizi oyuna getirmek için birçok çarelere başvurmuşlar, fakat aldanmamışsınız. Sovyet Rusya**

[20] Ali Fuat Paşanın Moskova sefirliği esnasında Sovyet liderleri ile yaptığı çetin görüşmeler hakkında geniş bilgi için bkz. A.F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** İstanbul 1955.

ile daima iyi komşu olmaya gayret etmeliyiz, Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmalıyız"[21].

Ne var ki, cumhuriyetin ilânından sonra da devam eden Atatürk'ün bu itidalli dostluk siyaseti, Sovyetler tarafından bir türlü kabul görmemiştir. Nitekim Sovyetler, Ermeni meselesini kurcalamaya ve Türk-Sovyet Muahedesi'nde **"Türkiye Komünist Partisi"**nin faaliyetleri dahil olmak üzere Türkiye aleyhinde herhangi bir faaliyette bulunmayacağına dair yaptığı yazılı taahhüdü de tutmamıştır. Sovyetlerin bu tutumu üzerine Atatürk, hem Türkiye'ye ve hem de komşu ülkelere komünist yayılmasını önlemek için bazı tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. Yaptığı bir seri diplomatik temaslar neticesinde 9 Şubat I934'te Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'nın dahil olduğu Balkan Paktı (Antantı)'nı; 8 Temmuz 1937'de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sâdâbâd Paktı'nı imzalatarak bu komşu ülkelerle Türkiye hem dostluk bağlarını kuvvetlendirmiş ve hem de Sovyet yayılmasına karşı Türkiye'nin etrafında bir nevi emniyet çemberi oluşturmuştur.

Sovyetlerin en çok yayılmayı plânladıkları ülkeleri, Atatürk'ün bazı ittifaklar kurarak onları bu ittifaklara dahil ettirmesi, Moskova'daki Komünist taktikçilerini son derece kızdırmıştır. Nitekim Sovyet basın ve yayın organları Atatürk ve Türkiye aleyhinde yaptıkları neşriyata hız vermişler hatta işi hakarete kadar götürmüşlerdir. Sovyet neşir organlarının bütün haksız hücumlarına rağmen, Atatürk, asla soğuk kanlılığını kaybetmemiş ve milletine has o nezaket ve ağır başlılığı ile Sovyet liderlerini daima gölgede bırakmıştır.

Cumhuriyetin Kuruluşundan Atatürk'ün Vefatına Kadar Türk-Sovyet İlişkileri

Türkiye'de Cumhuriyetin, Rusya'da da Sovyet rejiminin kurulmasından sonra, Sovyetlerin Ermeni meselesindeki iki yüzlülükleri ve Türkiye'ye komünizmi sokma gayretleri dışında, Türk-Sovyet ilişkileri uzun süre düşmanca olmayan bir seyir takip etmiştir. Sovyet Rusya'da 21 Ocak

[21] Cebesoy, **a.g.e.,** s. 346.

1924'te Lenin ölünce, Troçki, Zinoviev, Kamanev ve Stalin arasında başlayan liderlik mücadelesini Stalin kazanmıştır. Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya, Şubat 1924'te İngiltere, Mayıs 1924'te de Fransa tarafından resmen tanınınca oldukça rahatlamıştır. Bu ülkelerle yapılan ikili ticaret ve dostluk antlaşmaları tarafları oldukça tatmin etmişti. Fakat, Almanya ile bu iki ülkenin, yani İngiltere ile Fransa'nın, diyaloga girmeleri ve bazı antlaşmalar yapmaları Sovyet Rusya'yı memnun etmemiştir. Bu arada, Sovyet Rusya'nın 27 Ekim 1924'te sınırlarını tespit ettiği Sovyet Cumhuriyetlerinden bilhassa Kafkas cumhuriyetlerinin kendilerini temsil hakkının ortadan kaldırılması Türkiye'yi endişeye sevk eden bir gelişme olmuştur. Diğer taraftan Türkiye, Lozan Antlaşması ile barışa kavuşmasına rağmen, bazı önemli konuların ikili görüşmelere bırakılması yüzünden oldukça sıkıntılı bir döneme girmişti. Musul-Kerkük meselesinin halli için İngiltere ile, Hatay meselesi ve Suriye hududu konusu için Fransa ile, ahali mübadelesi konusunda Yunanistan ile ikili müzakereler yürütmüş ise de sık sık çıkan görüş ayrılıkları yüzünden müzakereler arzu edildiği şekilde yürümemiştir[22]. İşte bu kritik dönemde Sovyet Rusya ile ilişkilerin dostane bir zemine oturtulması zarureti önem kazanmıştır. Bu maksatla Başbakan İsmet Paşa, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e bir mektup yazarak Türkiye ile Rusya arasındaki iyi ilişkilerin bozulmaması temennisinde bulunmuştur[23]. Bir müddet sonra Atatürk, TBMM'nde yaptığı konuşma ile Sovyetlerle kalıcı bîr dostluk antlaşmasına verdiği önemi bizzat dile getirmiştir.

Ne var ki, Sovyetler, Türk devlet adamlarının gösterdiği bu hassasiyete rağmen, Türkiye ile kalıcı bir dostluk antlaşmasına imza atmaktan çekinir bir tavır sergiliyorlardı. Sanki Sovyet liderleri, Musul-Kerkük meselesinden dolayı daha da kötüleşen Türk-İngiliz ilişkilerinden ve İngilizlerin kışkırtmasıyla başlayan Şeyh Sait isyanından başka beklentiler içine girmişlerdi. Türkiye'nin İngiltere'ye karşı kendinden emin tavrı, Şeyh Sait isyanını tam bir kararlılıkla bastırması, bu arada İngiltere'de seçimi kazanan Muhafazakar Parti hükûmetinin daha önce İngiltere ile Sovyet Rusya arasında imzalanan antlaşmaları Mecliste tastik ettirmeyeceğini açıklaması,

[22] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası,** Ankara 1981, II, s.44-47.
[23] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası,** II, s. 95.

Batılı ülkelerin 1 Aralık 1925'te imzaladıktan Locarno Dostluk Antlaşması'na Almanya'yı da dahil etmeleri üzerine Sovyet Rusya, Türkiye ile bir **"Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması"**nı imzalamaya yönelmiştir. İki ülkenin dışişleri bakanları arasında 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanan ve 1945 yılına kadar devam edecek olan bu antlaşmanın, önemine binaen üç ana maddesini olduğu gibi veriyoruz:

"1- Akit taraflardan biri aleyhine üçüncü bir veya bir kaç devlet tarafından bir askerî harekette bulunulması halinde, diğer akit taraf, birincisine karşı tarafsızlığını korumayı üstlenir.

Not: Askerî manevralar diğer tarafı rahatsız etmediğinden askerî harekât deyiminin içine girmeyecektir.

2 - Akit taraflardan her bîri, diğerine karşı her türlü tecavüzden kaçınmayı üstlenir. Akit taraflardan her biri, üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından, diğer akit taraf aleyhine yöneltilen hiçbir ittifaka veya siyasî nitelikte hiçbir antlaşmaya, ayrıca üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından diğer akit tarafın askerî veya bahrî güvenliği aleyhine yöneltilen hiçbir ittifaka veya antlaşmaya katılmamayı üstlenir. Bundan başka, akit taraflardan her biri üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından diğer akit taraf aleyhine yöneltilen hiçbir düşmanca harekete katılmamayı üstlenir.

3- İşbu antlaşma onaylanır onaylanmaz yürürlüğe girecek ve yürürlük süresi üç yıl olacaktır. İleride akit taraflardan biri sözü geçen sürenin bitiminden altı ay önce antlaşmaya son vermek istediğini bildirmezse, antlaşma kendiliğinden bir yıl süre ile uzatılmış sayılacaktır"[24].

Bu antlaşmanın dışında üç ayrı protokol imzalanarak, taraflar arasında çıkabilecek anlaşmazlıkların mutlaka müzakerelerle çözülmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, gizli kalmasını istediği şu mektubu Türk Dışişleri Bakanı Tevfık Rüştü Beye vermiştir:

"Bugün iki hükûmet arasında imzalanan antlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan antlaş-

[24] İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,** (1920-1945), C. 1, Ankara, 1989, s. 268-269.

madan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun akit taraflardan birisinin üçüncü bir veya birkaç devlete savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim"[25].

Tam yirmi yıl, yani 1945'e kadar, yürürlükte kalacak olan bu antlaşmaya zamanla yeni protokoller ve taahhütler eklenecektir. Bu arada, her iki taraf gerekli istişarelerde bulunarak Iran ile de birer dostluk ve tarafsızlık antlaşması imzalamışlardır.

Bu antlaşmanın imzalanmasından iki yıl sonra, yani 1927'de, Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanması ilişkilere ayrı bir olumluluk getirmiştir. Bunu fırsat bilen Sovyetler, Ankara ve İstanbul'un dışında İzmir, Trabzon, Mersin, Konya, Kars ve Artvin'de ticaret ataşelikleri açmak istemiş ise de Türkiye buna izin vermemiştir[26]. Rusların maksadı bu ticaret ataşelikleri vasıtasıyla komünizm propagandası yapmaktı.

Türk-Sovyet Antlaşması pratik bir karaktere sahip olduğu için Türkiye'nin Batı'yla ilişkilerini geliştirmesine mani değildi. Nitekim Türkiye, Batı devletleriyle ortaya çıkan sorunları bir bir hallederek ilgili ülkelerle sağlıklı ilişkiler kurmaya başlamıştır. Çünkü cumhuriyetin kurucusu Atatürk ve arkadaşları, Türkiye'nin medeniyet dünyasında gerçek yerini alabilmesi için batılılaşmanın şart olduğuna inanmış bu sebeple, kültürel ve ekonomik alanda Batı ülkeleriyle sağlıklı bağlar kurmak ihtiyacını hissetmiş ve politikasını ona göre ayarlamıştır[27].

Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini düzeltme yoluna gitmesi Sovyetleri tedirgin etti ise de, bu tedirginlik Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın 1929'da Ankara'ya yaptığı ziyaret esnasında giderilmiştir. Türkiye'nin talebi ile Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması yenilenmiştir. Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması 27-30 Ekim 1931 tarihleri arasmda Ankara'yı ziyaret eden Sovyetlerin yeni Dışişleri Bakanı Litvi-

[25] 1. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,** s. 270.
[26] Kamuran Gürün, **Tûrk-Sovyet İlişkileri,** Ankara 1991, s. 105-106.
[27] M.GönlüboI-C. Sarı, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),** İstanbul 1963, s. 141.

nov'un imzası ile beş yıl daha uzatıldı. Bu antlaşma 7 Kasım 1935'de 10 yıl süre ile son bir defa daha uzatılacaktır.

Atatürk Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasındaki bu dostane gelişmeleri 1 Kasım 1931 günü TBMM'ni açış konuşmasında şöyle belirtmiştir. **"Büyük dostumuz ve komşumuz Sovyet Rusya'nın muhterem Hariciye Komiserini (vekilini) Ankara'da kabul etmekle memnun olduk. İki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle idame ettirmek, tarafeynin büyük menfaat ve halis arzularının icabatından olduğu bu vesile ile de izhar ve tebarüz ettirilmiştir"[28].** Bunu 1931 yılında imzalanan yeni Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması takip etmiştir. Türkiye bu antlaşmaların gereğini tereddütsüz yerine getirmiştir. İki ülke arasındaki antlaşmaların ve dostluğun temeli birbirinin içişlerine karışmama prensibine dayandığı için, Türkiye Sovyetlerin yaptığı her türlü komünist propagandasını sert önlemlerle durdurmaktan ve hatta komünist propagandası yapanları açıkça tevkif etmekten çekinmemiştir. Türkiye'nin komünizme karşı uyguladığı bu sert önlemlere de Sovyetler ses çıkarmamıştır.

Ne var ki, Türkiye'nin 1931 yazından itibaren Balkan ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmaya başlaması ve Milletler Cemiyeti'ne üye olmaya gayret etmesi hem Sovyetleri ve hem de Mussolini önderliğindeki İtalya'yı harekete geçirmiştir. İtalyanlar Türkiye'ye sıcak bir alâka göstererek Türk Başbakanı İsmet Paşayı İtalya'ya davet etmiştir. Sovyetler bu davetten haberdar olunca, İsmet Paşanın daha önce Rusya'yı ziyaret etmesini istemişlerdir. Bu ısrar üzerine İsmet Paşa, 24 Nisan 1932 günü Rusya ziyaretine başlamıştır. 10 Mayıs 1932 tarihine kadar süren İsmet Paşanın Rusya gezisinde kendisine büyük alâka gösterilmiştir. İsmet Paşa, Sovyet kalkınma plânlamasından son derece etkilenmiştir. Bu ziyaret esnasında imzalanan bir antlaşma ile Sovyet Rusya, Türkiye'ye 20 sene vadeli ve faizsiz 8 milyon dolar kredi vermeyi de kabul etmiştir[29]. Bu kredi Türkiye'deki Sovyetler tarafından gerçekleştirilen ilk sanayi tesislerinin finansmanında kul-

---

[28] **Atatürk'ün Milli Dış Politikası** C. II**,** s. 55.
[29] K. Gürün, **a.g.e.,** s. 129.

lanılmıştır. Türkiye bu krediyi ihraç malları ile ödemiştir. İsmet Paşa, bu ziyaret esnasında Sovyet yöneticilerine, Türkiye'nin, Balkan devletleriyle işbirliğinin ve Milletler Cemiyeti üyeliğinin, Rusya aleyhinde bir hareket olmadığını anlatmıştır. Türkiye Temmuz 1932 'de, Sovyetler Birliği ise Eylül 1934'de Milletler Cemiyeti'ne üye olmuşlardır.

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki iyi ilişkiler 29 Ekim 1933'de cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları esnasında doruk noktasına ulaşmıştır. Sovyet hükûmeti İsmet Paşanın ziyaretini iade etmek için Molodov başkanlığında bir heyeti Türkiye'ye göndereceğini ilân etmiştir. Fakat, Molodov'un hastalanması üzerine Harbiye Bakanı ve Donanma Komutam Mareşal Varoşilov başkanlığında yüksek düzey asker ve sivil zevattan oluşan bîr Sovyet heyeti Türkiye'ye gelmiştir. İstanbul ve Ankara'nın dışında İzmir ve Çanakkale'yi de ziyaret eden Sovyet heyeti gittiği her yerde dostça ağırlanmıştır[30].

Atatürk, 1 Kasım 1933 günü TBMM'ni açış konuşmasında bu ziyaretten duyduğu memnuniyeti şu sözlerle ifade etmiştir:

"Efendiler, bu sene mümtaz bir Sovyet heyetinin cevabi ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi, iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur.

"İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymete haiz olması, beynelmilel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir amil olduğundan tereddüt edilmez"[31].

1934 yılı Türk-Sovyet ilişkilerindeki bahar havasını devam ettirmiştir. Atatürk, 1930 yılından beri alt yapısını hazırladığı Balkan Paktı konusunda Sovyet hükûmetini bilgilendirmiş, imzalanan Paktın Türk-Sovyet dostluğunu bozmayacağını ve Türkiye'nin Sovyetlere karşı dostluk vecibelerini yerine getirmesine mani olmayacağını bildirmesine rağmen, Sovyetler,

---

[30] Gürün, **a.g.e.,** s. 132.
[31] **Atatürk'ün Milli Dış Politikası,** II, s. 57.

İtalyanlar ile imzaladıkları Saldırmazlık Paktının ardından, İtalyanların isteği üzerine Türkiye'ye karşı soğuk davranmaya başlamıştır. Balkanlarda gözü olan İtalya'nın, Türkiye önderliğinde kurulan Balkan Paktı'na karşı çıkması normaldi. Tüm bu gerçekler Sovyetlere anlatılınca Sovyetler Balkan Paktı'na ve onu kurduran Türkiye'ye karşı menfi tavır almaktan vazgeçmiştir[32].

Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'na göre, tarafları her hangi bir üçüncü ülke veya ülkelerle antlaşma yapma yoluna giderlerse birbirlerine haber vermek ve birbirleri aleyhinde bir anlaşmaya girmemek taahhüdünde bulunmuştu. Türkiye bunu uyguladığı ve Balkan Paktı hakkında Sovyetlere bilgi verdiği halde, Sovyetler İtalyanlarla anlaşıp saldırmazlık paktını imzalarken Türkiye'ye bilgi vermek lüzumunu hissetmemiştir. Yine Sovyet Rusya, Fransa ile 2 Mayıs 1935'de Almanya'ya karşı bir yardımlaşma anlaşması imzaladığı zaman da Türkiye'ye haber vermemiştir. Rusya'nın bu tutumundan rahatsızlık duyan Başbakan İsmet İnönü, durumu Dış İşlerine talimat vererek Ankara'daki Sovyet Sefiri Karahan'a şikayet etmiştir[33].

Avrupa'daki gelişmelerin hızla bir kutuplaşmaya ve harbe gittiğini gören Türkiye 11 Nisan 1936 günü Lozan'da Boğazlar Sözleşmesini imzalayan devletlere birer nota vererek, Türkiye'nin güvenliği açısından, bu sözleşmenin gözden geçirilmesini ve Boğazların askerileştirilmesine imkân sağlanmasını istemiştir. Sovyetler Türk notasına 16 Nisan 1936 günü olumlu cevap vermiştir.

Sovyet Rusya'nın Montreux Boğazlar konferansındaki genel tutumu, savaş gemileri açısından Boğazların, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlere tamamen kapanması, kıyısı (sahildar) olan devletler için ise, herhangi bir kısıtlama olmadan geçiş serbestliği tanınması idi. Türkiye ise, sahildar ülkelerin Boğazlardan geçirebilecekleri en yüksek tonajın 25 bin ton olmasını ve Türkiye'nin iznine tabi olmasını istiyordu. Ruslar, Türkiye'nin bu isteklerine karşı çıkıyor ve Boğazları istediği gibi kullanmak veya Türkiye ile birlikte idare etmek istiyordu. Fakat bu Sovyet istekleri Türkiye'nin ka-

[32] A. Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,** TTK Yay., Ankara 1991, s. 269-270.

[33] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973, s. 14.

rarlı tutumu ve konferansa katılan diğer devletlerin karşı çıkması ile reddedilmiş ve 20 Temmuz 1936'da Montreux Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre: 1- Daha önce var olan Boğazlar Komisyonu kaldırılmış ve bu görevi Türkiye üstlenmiştir. 2- Boğazların iki yakasında Türkiye asker bulunduracak, tahkimat yapabilecekti. 3- Boğazlar yabancı devletlerin ticaret gemilerine açık tutulacak, savaş gemilerinin geçişi ise sınırlandırılacaktı. 4- Karadeniz de kıyısı olan devletler Boğazlardan belli bir süre ve belli bir ağırlıkla donanma geçirebilecekti. Bu iş Türkiye'ye haber verilerek yapılacaktı. 5- Türkiye bir savaş tehlikesi ile karşılaşır veya bir savaşa girerse Boğazları istediği gibi kapatabilecekti[34]. Türkiye, durumu defalarca izah edip Türk-Sovyet dostluğunun bozulmayacağına dair teminatlar vermesine rağmen Sovyet Rusya bu anlaşmayı imzalamamıştır. Sovyetler, Boğazları en azından Türkiye ile birlikte kontrol edebilmek için ısrar etmiş ise de, onların bu ısrarı ne Türkiye ve ne de diğer devletler tarafından kabul edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Atatürk, 1 Kasım 1936 günü TBMM'ni açış konuşmasında hem dünyaya, hem de Sovyetlere yönelik şu açıklamayı içeren konuşmasını yapmıştır:

"... Boğazlar artık tamamıyla Türk egemenliği idaresinde yalnız ticaret ve dostluk ilişkilerinin ulaşım yolu haline gelmiştir. Bundan böyle muharip herhangi bir devletin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasaktır.

"Bu münasebetle, karada ve denizde büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki on beş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun, ilk gündeki kuvvet ve samimiyetini tamamıyla koruyarak tabii gelişmesinde devam ettiğini beyan etmekle de ayrıca memnuniyet duyarım"[35].

Türkiye, Sovyet Rusya'nın gittikçe soğutmaya çalıştığı dostluk ilişkilerini devam ettirmek için elinden geleni yapmaya devam etmiştir. Nitekim, Türkiye, Ortadoğu komşuları İran, Irak ve Afganistan ile 19 Temmuz 1937'de imzaladığı Sadabad Paktı'nın Türk-Sovyet dostluk antlaşmasına

[34] Montreux Boğazlara Sözleşmesi hakkında geniş bilgi için bkz. İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları,** I., s. 493-512.

[35] Atatürk'ün **Milli Dış Politikası,** II, s. 63.

karşı bir girişim olmadığını ve Sovyet Rusya ile iyi komşuluk ve dostluğa önem verdiğini Sovyetlere bildirerek iyi komşuluğunu ve dostluğunu göstermiştir[36]. Fakat Sovyetler, diğer ülkeler ile yaptığı antlaşmalar ve imzaladığı saldırmazlık paktları hakkında Türkiye'yi bilgilendirmek lüzumunu hissetmemiştir. Bu olaylarda göstermiştir ki, Stalin önderliğindeki Sovyet Rusya, Türkiye'den ve Türk dostluğundan adım adım uzaklaşmakta, Türkiye ise, Batılı ülkeler ile ve özellikle İngiltere ile yakın ilişkiler kurmaya yönelmektedir.

Bilindiği gibi İngiltere, I. Dünya Harbi ve sonrasında Türkiye'ye karşı düşmanca tavır alan ülkelerin başında geliyordu. Kendisini ve müttefiklerini yenen Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türkiye'ye karşı da uzun süre uzak durmuştu. İngiltere; kontrolünde tutmak istediği Ortadoğu petrolleri yüzünden Türk nüfusun çoğunlukta olduğu ve Misak-ı Millî sınırları içinde bulunduğu halde Musul ve Kerkük bölgelerini Türkiye'ye vermemek için her çareye başvurmaktaydı. Sonunda, yakın müttefiki Fransa ile anlaşan İngiltere, Musul-Kerkük petrolleri karşılığında Türkiye'ye bir miktar para ödemek ve Hatay'ın Türkiye'ye ilhakını sağlamak suretiyle, Türkiye ile ilişkilerini düzeltmeye karar vermiştir[37].

Bu yaklaşımın en büyük sebebi, İtalya ve Almanya'da hızla kuvvetlenen yayılmacı faşist rejimlerin başlatmak üzere oldukları II. Dünya Harbi idi. Böyle bir harpte stratejik konumu son derece önemli olan Türkiye ile barışmayı ve kendi safına çekmeyi menfaatleri için zaruri görmesiydi[38]. İngiltere bu politikasını uygulamaya koyarken, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesine, Balkan ve Sâdâbâd Paktlarını kurmasına destek olmuş, Montreux Boğazlar Antlaşmasının Türkiye'nin istediği şekilde tamamlanmasına yardımcı olmuştur. 1936 yazında İngiltere Kralı VIII. Edward'ın Atatürk'ü ziyarete gelmesi Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkileri tam bir dostluk havasına sokmuştur. Atatürk İngiliz kralını uğurladıktan sonra yap-

---

[36] Akşın, **a.g.e.,** s. 198-201.

[37] M. Gönlübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası,** Ankara 1987, I, s. 128-133.

[38] L. Jivkova, **İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939,** Çev. F. Muharrem ve F. Erdinç, İstanbul 1978, s.248 vd; R. S. Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941),** İstanbul 1980, s.67.

tığı açıklamada şu uyarıda bulunmuştur; "... **Avrupa semaları üzerinde kara bulutlar her gün daha ziyade yoğunlaşmaktadır. Benim değerlendirmelerime göre dört, beş seneye varmayacak İtalya ile Almanya birleşip karşımıza İkinci Dünya Harbi felaketini çıkaracaklar[39]".** Bu doğru tespitleri yapan Atatürk, 10 Kasım 1938'de hayata gözlerini yumarak bu dünyadan ayrıldı.

[39] F.C. Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar, Yorumlar,** Ankara 1980, s.83.

6. MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA BUHÂRA CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE'YE YARDIMI VE CUMHURBAŞKANI OSMAN KOCAOĞLU

Sovyet işgalinden sonra Moskova'ya bağlı olarak kurulan Buhara Cumhuriyeti'nin başında bulunan Osman Kocaoğlu'da, diğer pek çok Türkistanlı gibi, Türkiye sevgisi ile dolu bir insandı.

Rahmetli Osman Kocaoğlu'nu, yine rahmetli hocam Prof. Dr. Z.V. Togan'ın Küçükyalı'daki evinde birkaç defa görmüş ve kendisinden Türkistan millî mücadelesi ile ilgili güzel anılar dinlemiştim. Bu anıların başında onun Millî Mücadele yıllarında Türkiye'ye gönderttiği para yardımı, Enver Paşanın Türkistan'da girişti̇ği Millî Mücadele hareketi ve Mustafa Kemal Paşanın talimatı ile Buhâra'ya kadar gelen İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Beyin Bolşevik idaresine düşen kardeşlerimizin birlik ve beraberlik içinde millî menfaatlerini korumaları için gösterdiği gayret gelir.

Bilindiği gibi Atatürk, Millî Mücadele yıllarında Azerbaycan ve Türkistan Türklerinin istiklâllerini korumaları hususunda büyük gayretler sarf etmiş ve bunda kısmen de olsa muvaffak olmuştu. Nitekim, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve menfaatlerini korumada son derece başarılı olmakla birlikte, istiklâllerini kaybetmelerine mani olamamıştı[1]. Bu arada Atatürk, Afganistan'ın modern bir İslâm devleti olarak gelişmesi için büyük yardımlarda bulunmuş ve bu yardımlarla Bolşevik idaresine düşen Türkistan Türklerine bir nevi moral destek vermek istemiştir[2].

Millî Mücadele yıllarında Türkiye ile dostane münasebetleri geliştirmek için gelen 4 ülkenin elçi heyetleri görülür. Bu elçilik heyetleri Afga-

---

[1] Tafsilat için bkz. M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1990, s. 64-78.

[2] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası 1919-1923,** Ankara 1981, C.I., s. 205; M. Saray, **Afganistan ve Türkler,** 2. baskı, İstanbul 1997, s. 156-164.

nistan, Azerbaycan, Bolşevik Rusyası ve Buhara Cumhuriyeti'ne ait idi. Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan ve Sovyet şuralarına dahil edilen Buhara Cumhuriyeti'nin ileri gelenleri, özellikle Osman Kocaoğlu, Anadolu'daki kardeşlerinin verdiği Millî Mücadele'yi dikkatle takip ediyorlardı. Türkiye'nin başarısı için, maddî ve manevî her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olan Buhara ileri gelen devlet ricali, Ankara'ya 2 kişilik bir elçilik heyeti göndermişlerdi. Elçi olarak, Türkiye'de tahsil görmüş olan Recep Bey, maslahatgüzar olarak da Nazırı Bey vazife görüyordu. Bu heyet Mustafa Kemal Paşaya verilmek üzere bazı hediyeler de getirmişti. Bu hediyeler arasında bilhassa dört tanesi dikkati çekiyordu. Bunlardan biri Timur devrinden kalma 1 adet Kur'an-ı Kerim ile Buhâralı kılıç ustalarının yaptıkları pala şeklindeki 3 kılıç idi. Buhara heyeti Ankara'ya gelişlerinin ertesi günü Atatürk tarafından Çankaya Köşkü'nde kabul edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Buhara Cumhuriyeti murahhaslarını kabul töreninde bir konuşma yaparak kendilerine şu sözlerle hitap etmişti:

"Buhara Fevkalade Siyasî Kaasıdları beyler,

Şüphe edilmez ki ordunun ihtiyaçları bu heyetin efradı eliyle, efradı emeği ile yapılırdı. Elbette ecnebi fabrikalarına, ecnebi sanatkârlarına sipariş edilmezdi. Fakat Osmanlı Türkleri, İstanbul'u, Rumeli'yi fethettikten sonra hayatlarının içtimai ihtiyacat-ı levazımını bizzat temin ile iştigal kendilerinin müstağni olduklarını kabul ettiler. Bu hususu, içli-dışlı temasa geldikleri anasır-ı ecnebiyenin eyadii menfaatine terkettiler. Onlar, yalnız uzun zaferlerin mihnetlerini, meşakkatlerini iktiham etmeği, vâsi muharebe meydanlarının lâyemut kahramanlığı şerefini istihsal eylemeyi medâr-ı fahr bilirlerdi. Onlar için kahramanlık sanatından başka sanat yoktu. Veyahut başka sanatla iştigali haysiyetlerine münafı görürlerdi.

Buhara Halk Şûralar Cumhuriyeti ahalisi ve hükûmetinin icraiye Komitesi ve Nazırlar Şûrası namına gelen heyet-i muhtereminize Türkiye ahalisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükûmeti namına beyan-ı hoşâmedi eylerim. Buhâralıların milletimizle örfî ve dinî revabıt-i kalbiyesine rağmen işbu revabıtın şimdiye kadar saha-i fiili-

yatta gereği gibi tecellisine, müstevli ve zalim kuvvetlerin vücudu mâni olmuştu. Kahraman Türkiye ordularının da büyük bir hisse-i mefhareti olan şark inkilâb-ı kebiri, mazlum şarklıları günden güne sıklaşan, sağlamlaşan bağlarla birbirine bağlamaktadır. "Her milletin kendi mukadderatını kendisi tâyin edebilmek", hakkını yalnız nazariyatta değil, fiiliyatta dahi tanıyan Rusya ricali inkılâbının mefkûreperver harekâtı sayesinde, bugün Rusya'nın müttefiki olan Buhara Halk Şûralar Cumhuriyeti'nin münasebat-ı hâriciye hakkını istimal ederek, ilk heyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Reisi sıfatıyla Cumhuriyet-i müşarünileyhaya müftehirane arz-ı teşekkür ederim.

Buhara ahalisinin, Türkiye'deki Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim ile, Türkiye halk ordusuna nişane-i takdir ve tebrik irsal eylediği kılınç, hakk-ı din ile hakka hadim kuvveti temsil eden fevkalâde muazzam ve kıymettar iki yadigârdır.

Bu emanetleri elinizden alırken kalbim heyecan ile doldu. Halkımız ve ordumuz, uzaklardaki kardaşlarımızdan gelen teşciat ve tebrikât nişanelerinden şüphesiz çok mütehassis ve mesrur olacaklardır. Dindaş ve karındaş Buhara halkının arzusunu yerine getirerek bu kitab-ı mukaddesi millete, seyf-i muazzezi de izmir fatihine teslim edeceğim. Allah'ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muzafferiyetlerini kazanan millî ordumuz, İnşaallah pek yakında bu kılıca da hak kazanmış olacaklardır. Heyet-i muhtereminize de Türkiye ahalisi ve ordusu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti namına teşekkür eylerim"[3].

Mustafa Kemal Paşa, Çankaya'da kabul ettiği Buhara heyeti ile saatlerce görüşmüş ve bu görüşme esnasında heyet üyeleri Türkistan ve Rusya ahvali hakkında kendisine geniş bilgiler vermişlerdir. Fakat ne hazindir ki, Buhâralı elçilerin bu tarihî mülakatları hakkında tafsilâtlı bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

Buhara elçilerinin verdiği malûmattan son derece memnun ve mütehassis olan Atatürk 17 Ocak 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsün-

[3] Bu konuşma 8 Ocak 1922'de "Hakimiyet-i Milliye" ile İstanbul'da "İleri" gazetelerinde aynen neşredilmiştir. Ayrıca bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** C. II, s. 30-31.

den şöyle hitap ediyordu: **"Muhterem arkadaşlar, Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya Zaferi münasebetiyle bize 3 kılınç ve bir de Kur'an-ı Kerim göndermişler Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç kılıçtan birini ben aldım. İkincisini Batı Cephesi kumandanı olarak İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılınç izmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır"[4].**

Atatürk'ün bu sözleri Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerince büyük bir tezahüratla karşılanmıştır. Atatürk'e sunulan Kur'an-ı Kerim, Hacı Bayram Camii'ne verilmiştir. Şimdi ise Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kılıçlardan iki tanesini Atatürk ile İsmet Paşa 26 Ağustos 1922 taarruzuna hazırlanırken giydikleri kaputların üzerine takmışlar ve bu halde Akşehir'de fotoğraf çektirmişlerdi. Bu resim tarih kitaplarına geçmiş olup herkesin malûmudur. Üçüncü kılıç ise İzmir'e ilk giren süvari zabiti Şeref Beye bizzat Atatürk tarafından takılmıştır.

Çankaya'daki mülakattan bir müddet sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Ruşen Eşref Ünaydın'ı Buhara elçiliğine, maslahatgüzarlığına da Rahmi Apak beyleri seçerek göndermiştir. Türk elçilik heyeti yola çıktıktan birkaç gün sonra Buhara elçileri de Moskova'ya çağrıldı. Bir müddet sonra Buhâra'nın gönderdiği bu iki elçi Bolşevikler tarafından öldürüldü. Bu olay üzerine Ruşen Eşref ve Rahmi beyler Batum'dan geri dönmek mecburiyetinde kaldılar[5].

Bilindiği gibi, Millî Mücadele yıllarında Türkiye, Sovyetler'den bir miktar para ve silâh yardımı için talepte bulunmuştu. Sovyetler, Türkiye'nin bu talebini az miktarda da olsa yerine getirmiş, bir kısım silâh ve mühimmat yardımı ile 11 milyon ruble yardımda bulunmuştu. Fakat, yapılan bu malî yardımın kaynakları hakkında Sovyet makamları hiç bir zaman bilgi vermemiştir. Türkiye'ye yapılan bu malî yardımın esasını kardeş Buhara Cumhuriyeti'nin ve onun kıymetli reisi Osman Kocaoğlu'nun gerçekleştirdiğini rahmetli hocam Prof.Dr. Z.V.Togan'ın evinde bizzat kendisin-

---

[4] E.B. Şapolyo, "Atatürk ve Üç Kılıç". **Türk Kültürü,** Sayı: 35, Kasım 1965, s. 86; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** C. II. s. 30-31; B.N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938),** Ankara 1984, s. 185.

[5] M. Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası,** TTK, Ankara 1995, s. 5-6.

den dinlemiştim. Bilâhare yazdığım, "Atatürk'ün Sovyet Politikası" adlı kitabımda onun bu konuşmasını olduğu gibi vermiştim. Rahmetli Osman Kocaoğlu'nun kardeş Türkiye için ne gibi fedakârlıklarda bulunduğunu göstermesi bakımından aşağıdaki açıklamayı olduğu gibi kendi ağzından veriyorum:

"Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra ben ilk cumhurreisi olarak, yanıma Başvekilimiz Feyzullah Hoca'yı alarak, Sovyet Rusya büyükleri ve bu arada Lenin ile ilk temasta bulunmak üzere, Moskova'ya gitmiştim. Bizden bir müddet önce, Temmuz 1920 ortalarında Türkiye'den millî hareketi temsil eden bir heyetin B. Sami Beyin başkanlığında Moskova'ya gelerek, Lenin, Çiçerin ve Karahan ile bilhassa yardım te'mini konusunda müzâkerelerde bulunduklarını öğrenmiştim.

Nitekim, Kremlin sarayında kendisiyle görüştüğümüz gün Lenin, önem verdiğini hissettirdiği Türkiye'den söz açarak bana, "Ankara'dan bir Türk heyeti geldi. Durumlarını anlatarak acele yardım istedi. Bu hususta sizin fikriniz nedir?" dedi. Hiç tereddüt etmeden kendisine:

– "Elbette yardım etmek gerek... ve vakit geçirmeden yapılmalıdır" deyişim üzerine, bu işe zaten kararlı olduklarını, fakat, bazı zorluklarla karşılaştıklarını belirten bir ifade ile:

– "Yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk" dedi ve devam etti:

– "Birincisi Türklerin istedikleri altın ruble bizde pek azdır" deyince, ben hemen sözünü kestim:

– "Bizde altın para vardır" dedim. "Verebiliriz de..."

Lenin, memnun olduğunu belirten bir baş eğişiyle devam etti:

– "İkincisi, yol meselesidir. Çünkü Türklere yalnız para değil, her türlü harp malzemesi de vermemiz gerekiyor. Bunları emniyetle Anadolu'ya ulaştıracak yol lâzım. Halbuki, Kafkasya'daki durum dolayısıyla yollar kapalıdır. Ne zaman açılabileceği henüz malûm değildir."

Biz, bu hususta aynı kanaat ve fikirde olduğumuzu söyleyerek ilâve ettim:

– "Kafkaslarda kurulan Cumhuriyetlerle anlaşmak mümkündür. Bu bölgede Müslümanlar çoğunluktadır. Gürcüler de menfaatleri icabı Müslümanlara yakındır. Ermeniler de keza... Çalışılırsa, müşterek bir yol bulmak imkânı vardır" dedim. Ayrıca Anadolu'da Türk Kurtuluş Savaşına ve Mustafa Kemal'e yapılacak para yardımının miktarı da tespit edilmesi gerekiyordu.

– "Bunu mütehassıslar tespit etsinler..." diye kararlaştırdık. Ve bizim -aynı zamanda hariciye vekilimiz olan Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus mütehassıslarından mürekkep bir heyete havale ettik. Bu heyet uzun müzakereler sonunda yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tesbit etti. Tekrar Lenin'le buluştuk. Lenin, bu sefer yaptığımız konuşmada sözü tekrar para konusuna getirerek, ne kadar verebileceğimizi sordu.

– "Yüz milyon altın ruble" dedim. Lenin, tekrar etti:

– "Yüz milyon mu?"

– "Evet... Derhal verebiliriz" dedim.

Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el süremezler, dokunamazlardı. Buhara bir Çar emareti olduğu halde, idârî mâlî işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde altın bâligan mâ-belag çoktu.

Lenin ile, bu şekilde mutabık kaldıktan sonra, biz Buhâra'ya döndük. Parlamento reisi Abdülkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meseleyi Meclise intikal ettirdik. Halka ve Parlamentoya ben, Anadolu'daki kardeşlerimiz ve ırkdaşlarımız Türklerin korkunç vaziyetlerini, Yunanlılar tarafından fena halde tazyik edilmekte olduklarını anlatarak onlara büyük kardeşlerimize yardımda bulunmamız gerektiğini çok heyecanla ve samimiyetle iyice izah ettim.

Bizim o vakit Parlamento'da dört partimiz vardı. Bunlardan "Milli Birlik" ve "Kurtuluş" ile "Ahrar" partileri tamamen yardım lehinde idiler. Yalnız Komünist Partisi reisi avamdan va aslen Tatar olan Necip Hüseyinoğlu, bu işe akıl erdiremedi ve provakasyon yaparak halka:

- "Böyle yardım olmaz. Biz bu parayı İngilizlerle mütareke yapıp anlaşan Osmanlı Sultanlarına veriyoruz. O Sultanlar ki, şimdi emper-

yalistlerle anlaşmışlardır! diye havayı bulandırmaya teşebbüs etti. Bunun üzerine "Türk font" da buna karşı halkı aydınlatmak için geniş ölçüde propagandaya başladı. Fakat Necip Hüseyinoğlu yardım aleyhindeki kışkırtmalarında inat ettiğinden hükûmet kararı ile Buhara hudutları dışına atıldı...

Buhara Parlamentosu Türkiye'ye yüz milyon altın ruble yardımını, tek itiraz sesi yükselmeden bir anda ve tam bir oy birliği ve hararetli tezahüratla, alkışlarla kabul etti.

Parlamentonun bu karan üzerine hemen ertesi günü gereken muameleyi tekemmül ettirdik ve parayı derhal Ankara Hükûmeti'nin emrine yetiştirilmek üzere Rus hazinesine teslim ettik..."[6]

Buhara Cumhuriyeti'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine teslim edilmesi şartıyla gönderdiği bu yüz milyon rublelik yardım hiçbir zaman hedefine varmamıştır. Yukarıda zikredilen on bir milyon rublelik yardım ise bin bir nazlanma ve ince hesaplar sonunda verilmiştir. Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, Türkler, Sovyetlerin bu yardımını daima bir dostluk nişanesi olarak hatırlamışlardır.

Ne var ki, Orta Asya Türklerinin, Türkiye'ye gönderilmek şartıyla Sovyet makamlarına teslim ettiği bu paradan Rus kaynakları her ne sebepten ise hiç bahsetmemiştir. Veyahut bu yardımdan bahseden vesikalar, daha pekçok hususlarda olduğu gibi, araştırıcıların tedkikine sunulmamıştır. Bilhassa 1920'lerde sık sık taktik değiştiren ve söylediklerinin tam aksini yapmaktan çekinmeyen Sovyetlerin bu hususlaki ketum halleri, bu sahalarda çalışan araştırmacılar için bir sürpriz olmamıştır.

Osman Kocaoğlu'nun Enver Paşa İle İlgili Hatıraları

Bilindiği gibi Enver Paşanın Türk Dünyasına karşı büyük bir alâkası vardı. Kader onu Türkiye'de başarısızlığa sürükledikten sonra kendisini Türkistan illerinde yeni bir mücadeleye sevketmişti. Fakat vardığı Buhara'da Basmacı liderleri ile anlaşması kolay olmamıştı. Eski Buhara Emirine bağlı bazı mücahit grupları Enver Paşanın Buhara Emiri aleyhine konuşmasından

---

[6] O. Kocaoğlu [Eski Buhara Reisicumhuru], "Rus Yardımının İç yüzü", **Yakın Tarihimiz,** C. I, s. 292-293; M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1990, s. 76,78.

hiç hoşlanmamışlardı. Bilhassa emrinde 20.000 kadar Basmacı mücahidini bulunduran ve Emir taraftarı olarak bilinen İbrahim Lâkay'ın hoşuna gitmemişti. Kısa zamanda; "Osmanlı Devleti padişahlarından Sultan Abdülhamid'i de tahtından bu adam atmıştır" diye Enver Paşa aleyhinde propaganda yapmaya başladılar. Bununla da yetinmeyen Emir taraftarları, Enver Paşayı ve yakın maiyyetini İbrahim Lâkay'ın karargâhına davet ederek, onları orada bir nevi göz hapsine almışlardır. Bu tatsız gelişmeyi Osman Kocaoğlu nasıl çözümlediğine dair şu açıklamayı yapmıştır:

"Enver Paşanın hayatını tehlikeye atmadan bu işi çözümlemem lâzımdı. Bu maksatla Cumhurreisi sıfatıyla, Buhara-Türkistan Millî Birlik Fırkası Teşkilâtına beyannameler göndererek tavsiyelerde bulundum. Tavsiyelerimi dinleyenlerin başında Karatekin Vilâyeti mücahitlerinin kumandanı İşan Sultan gelmişti. Derhal harekete geçen İşan Sultan, 200 mücahitle birlikte İbrahim Lâkay'ın karargâhına gitti. Bu arada benim adamlarımdan Ruzi Toksaba da İşan Sultan ile beraber hareket ediyordu. Bu ikili İbrahim Lâkay'ı ikna ederek Enver Paşayı serbest bırakacağına dair söz verdirdiler. Bu şekilde serbest kalan Enver Paşa, İşan Sultan'ın karargâhı olan Muin Köyüne gelince fevkalâde büyük tezahüratla karşılandı. Ertesi gün de Buhara-Türkistan mücahitlerine hitaben şu tarihi beyannameyi yayınladı:

"Ey Buhara-Türkistan hürriyet ve istiklâlci gazileri: Küffarın barışmaz düşmanı olan ben muhafaza-i din ve vatan için mücadele eden siz gazilere naçizane selâmlarımı arz ederim. Bu andan itibaren Buhara-i Şerif, Hive ve bütün Türkistan'ı istilâcı Moskoflardan kurtarmak için çalışan siz gazilere iltihak ediyorum, Bütün askerlik hayatımda edindiğim tecrübe ve müşahadelerimi Moskoflara karşı yapacağımız mücadelede kullanacağım. Allah'ın rızası için, siz mücahitlerin bana göstermekte olduğunuz hüsn-ü kabul ve itimatlarınıza dayanarak Buhara, Hive ve bütün Türkistan silâhlı kuvvetlerine şu tavsiyede bulunuyorum. Ayrı ayrı muharebeleri bir tarafa bırakıp Moskoflara karşı olan muharebelerinizi bir merkezden idare ediniz ve benim kumandam altında toplanınız... Ve bilvesile mücahit ve gazi kardeşlerim, sonsuz hürmet ve saygılarımı yüksek huzurlarınıza sunarım. Gazi Enver".

Enver Paşa, bu suretle Türkistan'da yepyeni bir mücadele hayatına atılmaya muvaffak oluşundan dolayı ne kadar sevindiğini o zaman bana yazmış olduğu şu mektubunda pek güzel belirtmektedir:

"Fedakâr ve muhterem mücahit,

Sami Beyin hattından Kabil'e hareketinizi haber aldım. Sizin fedakârlığınızla millî hareket hamd olsun ilerlemektedir. Bir taraftan Buhara hakiki vatan ordusu teşekkül etmekte, bir taraftan da anayurt ecnebi tahakkümünden kendi gücüyle kurtulmaktadır. Şimdi ben askerlerimle Baysun etrafındayım. Her vilâyet askeri bana iltihak etmektedir. İbrahim Beyi dâd-hâh kıldırdım. Şimdi pek yahşi gayret kılmaktadır. Bence halkın hislerine muvafık hareket ancak, bu yurtları kurtaracağından ve halkı irşad edeceğinden, biraderim cenab-ı âlinin emr-i leşkerlikle niyabeten idare-i umur için olan teklifini kabul kılarak ol suretle idare-i umur etmekteyim. Öyle ümit ederim ki, yakında burada beraber çalışmak imkânı da hâsıl olacaktır. Yalnız Hüdâ, size has olan sebattan bizi ayırmasın. Gözlerinizden Öperim. Baysun- 22 Mart 1922 Enver"[7].

Yukarıda iki hatırasını naklettiğimiz Buhara'nın ilk ve son Cumhurbaşkanı rahmetli Osman Kocaoğlu, Türklük ve Türkiye aşığı bir insandı. Kendisini talebelik yıllarında tanıdığım ve yukarıdaki hatıralarla birlikte pek çok hatırasını dinlemek bahtiyarlığına erdiğim Osman Kocaoğlu'nu burada rahmetle anıyorum.

[7] "Buhara'nın İlk ve Son Cumhurbaşkanı Osman Hoca Anlatıyor "Enver Paşa'yı Nasıl Kurtardım", **Yakın Tarihimiz,** C. I, s. 403-405.

boş sayfa

7. ATATÜRK VE TÜRK DÜNYASI

Bugün, büyük Atatürk'ün, maalesef çok ihmal edilmiş olan bir yönü de O'nun Türklük ve Türk dünyası hakkındaki düşünceleridir.

Mahmud Esat Bozkurt, Atatürk'ün maiyyetinde bulunan ve O'nun itimadına mazhar olan kişilerden biri idi. Mahmud Esat, Atatürk'e atfen inkılâp tarihi derslerinde şöyle bir ifade kullanır: **"Şu kadarını belirtmeliyim ki, ben herşeyden evvel bir Türk milliyetçisiyim. Böyle doğdum, böyle öleceğim. Türk birliğinin bir gün hakikat olacağına inanım vardır. Ben görmesem bile gözlerimi dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. Tıpkı Uhud şehidi Said gibi. Peygamberimizin arkadaşlarından biri olan Said, Uhud'da şehid olurken baş ucunda bulunanlara demiştir ki: "Gidiniz, Peygamber efendimize deyiniz ki, O'nun şehidlere müjdelediği cennetleri görüyorum ve şimdi oraya girmek üzere bulunuyorum!" Said Müslümanlığa bu kadar inanmıştı. Ben de Türk birliğine bundan fazla inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi, yeni fasıllarını Türk birliği ile açacaktır. Dünya, sükûnunu bu fasıllar içinde bulacaktır; Kâşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lûgat-ı Türk"ünde dediği gibi: "Tanrı, Türkü, insanlığı şakilerden korusun diye yarattı"**[1].

Acaba, Mahmud Esat Bozkurt'un yukarıda belirttiği gibi, Atatürk'ün Türk birliği hakkında böyle bir düşüncesi varmı idi? Bu sorunun cevabını vermeden önce şu sorunun kısaca açıklanması zarureti vardır. Atatürk Türklük ve Türk dünyası hakkında ne düşünmüştü ve ne hissetmişti? Bu ikinci sorunun tartışmasını uzun uzun yapmaya gerek yoktur. Bunun en büyük sebebi, pek çok kişice de malum olduğu gibi, Atatürk'ün bu hususdaki fikir-

---

[1] M.E. Bozkurt, **Türk İnkılâbı Tarihi Dersleri**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayını Nr. 160, yıl 1940, s. 191.

leri az çok bilinmektedir. Buna rağmen O büyük insanın, Türklüğü ile ne kadar iftihar ettiğini, çok sevdiği Türk milletinin varlığındaki asil cevheri sezerek en kötü şartlarda dahi gözünü kırpmadan onun önüne düştüğünü belirtmek ve kısaca O'nun gelip-geçmiş en büyük Türk milliyetçisi olduğunu bir defa daha belirtmekte fayda vardır. Bu hususta kendisinin ve O'na yakın olanların söyledikleri pek çok sözler vardır. Bunların içinde, herkesçe bilinen şu -sözler, bilhassa hatırlanmaya değer: **"Benim yaradılışımda fevkalâde olan bir şey varsa, Türk olarak dünyaya gelmemdir". "Ne mutlu Türküm diyene".** Herhalde bu cümleler O'nun, Türklüğü ile ne kadar iftihar ettiğini göstermeye yeter. Atatürk, Türk milletinin asaletine ve kabiliyetine büyük güven duymuş ve âdeta ona hayran olmuş bir kimse idi. O'na göre, **"Türk, çetin işler başarmak için yaratılmıştır". "Türk'e müspet ve iyi bir şey veriniz, bunu reddetmesi ihtimali yoktur".** O, bu milletin fertlerine Türklüğü ile övünmelerini, çalışmalarını ve güvenmelerini istemiştir. O'na göre, **"Her Türk ferdinin son nefesi, Türk milletinin nefesinin sönmiyeceğini, onun ebedî olduğunu göstermelidir".** Ve nihayet **"Türk'ün haysiyet ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır".**

Atatürk bu sözleri, istiklâl harbi yılları ile onu tâkib eden yıllarda söylemişti. Muhakkak ki O, açık bir şekilde olmamakla beraber, bu sözleri ile yalnız Anadolu'da yaşayan Türkleri değil aynı zamanda diğer Türk topluluklarını da kasdetmişti. O zaman içinde bulunulan şartlara göre meselenin siyâsî yönünü nazar-ı dikkate alan Atatürk[2], Türkiye hâricinde kalan bütün Türkler arasında, en azından kültürel sahada, bir Türk birliği düşünmüştü.

Atatürk'ün, Türklük ve Türk dünyası hakkında söylediği yukarıdaki sözlerden sonra, şimdi bunları, onun sorumlu bir devlet adamı olarak hayatında nasıl tatbik ettiğini görelim:

1920 ve 1921 seneleri, istiklâli için savaşan Türk milleti ile onun büyük önderi Mustafa Kemal Paşa için fevkalâde zor bir devre olarak bilinir. Fakat bu devrin bütün güçlüklerine rağmen, Türk milleti ve Mustafa Ke-

[2] Burada bir hususa dikkati çekmek isterim. Atatürk, olayların seyrini tâkib eden ve nasıl bir neticeye varacağım çok iyi gören ve sezen ender insanlardan biri idi. O, ne zaman hareket edileceğini ve ne zaman durulacağını çok iyi bilen bir liderdi. Yukarıda meselenin siyâsî yönünü dikkate alarak hareket etti derken, O'nun bu vasfım kasdetmtştim.

mal Paşa, hedefe varmak ümidiyle inatla mücâdeleye devam etmektedirler, işte bu şartlarda dahi, Atatürk, yalnız Anadolu Türklüğünün değil, aynı zamanda diğer Türk topluluklarının bu meyanda Türkistan Türklerinin de gelecekleri ile ilgilenmiştir. Bunun en belirgin misalleri aşağıda takdim edilen vesikalarda görülecektir :

Sene 1920 sonları. Rusya'da kurulan yeni Sovyet rejiminin ileri gelenleri ile müşterek düşmana (İngilizlere) karşı bir ittifak kurmak maksadiyle Moskova'ya gönderilen Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet, Sovyetlerin iki yüzlü tutumları sebebiyle bir netice alamadan Ankara'ya dönmek üzeredir. Mustafa Kemal Paşa ile TBMM Hükûmeti, Ali Fuat Paşayı fevkalâdeden elçi olarak Moskova'ya göndermeye ve Sovyet yöneticileri ile bu ittifakı sağlamaya karar verirler. İşte bu kritik günlerde Mustafa Kemal Paşanın TBMM Başkanlığına şu takriri verdiğini görüyoruz :

"BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİ CELİLESİNE,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Âzasından Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Besim Atalay ve Fuat Beyler tetkikat-ı ilmiye heyeti olarak Moskova sefaret heyetiyle birlikte mahall-i mezkûre azimet edeceklerinden mîr-i mumaileyhimin vazifelerinin devamı müddetince mezun addedilmelerini rica ederim. 11/10/1336, B.M.M. Reisi M. Kemal"[3].

Riyaset makamında bulunan Iknci Reis Vekili Vehbi Efendi'nin daveti üzerine Mustafa Kemal Paşa, verdiği takrir hakkında izahatta bulunmak için kürsüye gelir ve Meclis üyelerine şunları söyler :

"Arkadaşlar, malûm-u âliniz olduğu veçhile Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu heyet-i sefaret esasen malûm olan ve mazbut olan kadrosu dahilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasta namütenahi islâm kütleleri vardır. Bu islâm kütleleri içinde bizim îfa edebileceğimiz birtakım hususî, mahrem ve fevkalâde va-zaifimiz vardır. Bittabi bu vazaifin mahiyeti ilân edilerek oraya memur, heyet gönderilemez. Sırf bu vazaif-i mahsusayı îfa ettirebilmek, tâkîb ettirebilmek, icabında izhar edilebilmek üzere heyet-i sefaretin kadrosuna heyet-i ilmiye namiyle bir heyet ilâve edilmiştir. Heyet-i ilmiye denildiği zaman

[3] TBMM **Gizli Celse Zabıtları**, Ankara, 1980, I, s. 154.

manâsından istidlal edildiği gibi, orada yalnız tetkikat-ı ilmiye yapacak değildir. İfade ettiğim gibi vazaif-i mahsusa îfa edecektir. Bu vazaif-i mahsusayı îfa etmek üzere Hükümet, Heyet-i Vekileniz ve oraya reis olarak memur ettiğiniz zat bittabi birtakım nükat-ı nazardan bâzı zevatı intihap etmiştir. Bu zevatı Heyet-i Âliyeniz âzasından intihap eder. Heyet-i Âliyeniz hâricinden de intihap edebilir. Nitekim birçok memurlarımız vardır. Şimdi Heyet-i Âliyeniz meyanından bu vazaif-i mahsusayı îfa etmek üzere intihabı düşünülen zevatın intihabı düşünülmek ve bu vazifelere izam edilebilmeleri için bittabi kendilerine vazifeleri devam ettiği müddetçe mezuniyet verilmek lâzımdır, mesele gayet basittir. Bunu başka şekilde bast ve temhit edersek Heyet-i Âliyenizi temsil etmek üzere Heyet-i Âliyeniz namına tetkikatta bulunmak üzere bir heyet gönderiliyor. Bittabi hükümetin teklif ettiği bir tarzda olamaz. Heyet-i Umumiye intihap eder. Ve bu suretle müntahap olan âza arkadaşlarımız gider. Fakat bu gidecek olan zevat bu mahiyeyette değildir. Onun için gerek ait olan vekâletin gerek oraya gidecek olan sefirle arkadaşlık etmeleri itibariyle intihap edilmiş arkadaşlardır. İsimleri cümlece malûmdur. Tekrar okuyayım efendim. Tevfik Rüştü Bey, İsmail Suphi Bey ve Besim Atalay Bey. Bunlar Heyet-i Âliyenizi temsil etmek üzere gidecek heyet değildir. Oradaki sefir-i kebirin riyasetinde ve refakatinde icrayı vazife edeceklerdir. Mezuniyet ita buyurmazsanız gidemezler. Mezuniyet ita buyurulsun ve gitsinler vazifeyi îfa etsinler"[4]**.** Bu izahtan sonra takrir oya sunulup ittifakla kabul edilir.

Atatürk'ün vazaif-i mahsusa ile sefaret heyetiyle birlikte Moskova'ya gönderdiği bu ilmiye heyetinden İsmail Suphi Beyin bir müddet sonra Türkistan'a gönderildiğini görüyoruz. 1921 Temmuzu sonlarında Buhâra'ya varan İsmail Suphi Beyin vazifesi, Atatürk'ün direktifleri istikametinde, **"Türkistan Millî Birliği'nin kuruluşu için Türkistan Türkleri arasında arabuluculuk yapmaktı." Bu hususta o zamanlar Türkistan liderlerinden biri olan rahmetli hocamız Profesör Togan hâtıralarında şöyle diyor: "Temmuz'da Ankara Büyük Millet Meclisi âzası İsmail Suphi Soysallıoğlu Buhâra'ya gelmişti. O resmen, güya Komünist Partisi taraftarı bir Türk mebusu olarak seyahat ediyordu. Bu cihet-**

[4] T.B.M.M. **Gizli Celse Zabıttarı**, I, s. 153.

ten Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hattâ Hîve'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti. Bu zat Buhâra'da iken benimle birkaç defa görüştükten sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirleriyle rakip Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. Türkistan Millî Birliği'nin yâni Müşterek Komite'nin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, tarafların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. Suphi Bey önce taraflarla konuşarak Müşterek Komite riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmişti. Akşam toplantısında güzel bir nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabul ettiler. Merkez Komite'nin diğer azaları da orada intihap edildi. Bununla ben Ağustos 2'de Türkistan Millî Birliği'nin yâni Müşterek Komite'nin reisi sıfatiyle faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde yâni Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak Alaş-Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir millî mücâdele merkezi kurulmasında kati ve nihaî tesirleri oldu"[5].

Türkistan'daki vazifesini tamamlayan İsmail Suphi Bey, Eylül sonlarında Türkiye'ye dönmüş, Türkistan ahvali ve kendi faaliyetleri hakkında hazırladığı tafsilatlı bir raporu Atatürk'e takdim etmiştir. Bugün, muhtevası hepimizce bir merak konusu olan bu rapor, Ankara'daki Cumhuriyet Arşivinde bulunmaktadır[6].

Sene yine 1921. O zamana kadar Ankara'da sadece üç devletin temsilciliği bulunuyordu: Afganistan sefareti, Azerbaycan Sefareti ve Sovyet sefareti. Ali Fuat Paşa başkanlığındaki Türk sefaret heyetinin Moskova'ya

---

[5] Togan, A.Z.V., **Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücâdeleleri**, İstanbul, 1969, s. 375.

[6] Cumhuriyet Arşivinin bu vesikaları bir *gün* ilim adamlarının tedkikine açıldığında yalnız Türkistan meselesinin değil, Cumhuriyetin ilk yılları ile İlgili daha pek çok meselelerin de aydınlığa kavuştuğunu göreceğiz. İlim namına ve Türk kültürü namına temennimiz, bunun en kısa zamanda gerçekleşmesidir. Zira, böyle vesikaların saklı veya kapalı kalması hiç kimseyi ve bilhassa bizlere faydası olmadığı gibi zararı da vardır. Bugün İngilizler başta olmak üzere pek çok millet arşivlerini tedkike açmış bulunmaktadır. Bizim görüşlerimizi aksettiren vesikalarımız tedkik edilmeden yabancı arşiv malzemesi değerlendirilerek meselelerimiz İzah edilince, hakikatler hiç bir zaman ortaya konamamaktadır ki, bu da, en çok bizim aleyhimize olmaktadır.

hareketinden bir müddet sonra Ankara'ya dördüncü bir sefaret heyeti geldi. Bu heyet, Buhara Cumhuriyeti'nden idi. Bolşevik ihtilâlinden sonra kurulan ve Sovyet Şûralarına dahil edilen Buhara Cumhuriyeti'nin ileri gelenleri Anadolu'daki istiklâl mücâdelesini dikkatle tâkip ediyorlardı. Türkiye'nin başarısı için maddî ve manevî her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olan Buhâralılar[7], Ankara'ya iki kişilik bir elçilik heyeti göndermişlerdi. Elçi olarak Türkiye'de tahsil görmüş olan Recep Bey, maslahatgüzar olarak da Nazirî Bey vazife görüyordu. Bu heyet Mustafa Kemal Paşaya verilmek üzere bâzı hediyeler de getirmişti. Hediyeler arasında bilhassa dört tanesi dikkati çekiyordu. Bunlardan biri Timur'un Kur'an-ı Kerîm'i, üç tanesi de Buhâralı kılıççıların yaptıkları pala şeklindeki kılıçlardı.

Buhara heyeti Ankara'ya gelişinin ertesi günü Atatürk tarafından Çankaya köşkünde kabul edilmişti. Çankaya'da saatlerce kalarak Atatürk'le görüşen Buhara heyeti, Türkistan ve Rusya ahvali hakkında geniş bilgi vermişlerdir. Fakat, ne hazindir ki Buhâralı elçilerin bu tarihî mülakatları hakkında tafsilatlı bilgi edinilememiştir.

Buhara elçilerinin verdiği malûmattan son derece memnun ve mütehassis olan Atatürk, 17 Ocak 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden şöyle hitap ediyordu: **"Muhterem arkadaşlar! Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya Zaferi münâsebetiyle bize üç kılıç ve bir de Kur'an-ı Kerîm göndermişler. Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç muazzezlerden (kılıçlardan) birini ben aldım, ikincisini İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır"**[8].

Atatürk'ün bu sözleri TBMM üyelerince büyük bir tezahüratla karşılanmıştır. Atatürk'e sunulan Kur'an-ı Kerîm Hacı Bayram Camiine verilmişti. Şimdi ise, TBMM kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kılıçlardan iki tanesi Atatürk ile İsmet Paşa 26 Ağustos 1922 taarruzuna hazırla-

---

[7] Buhâralılann Türkiye'ye maddi yardımları hakkında tafsilatlı bilgi İçin bk., M. Saray, cAtatürk'ün Sovyet Politikası ve Türk-Sovyet Münâsebetleri hakkında bazı açıklamalar», **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan,** Ed. Fak., İstanbul, 1981, s. 37-78.

[8] Şapolyo, E.B., «Atatürk ve Üç Kılıç», **Türk Kültürü**, Sayı 35 (Kasım 1965), s. 86.

nırken giydikleri kaputların üzerine takmışlar ve bu halde Akşehir'de fotoğraf çektirmişlerdi. Bu resim tarih kitaplarına geçmiş olup herkesin malûmudur. Üçüncü kılıç İzmir'e ilk giren süvari zabiti Şeref Beye bizzat Atatürk tarafından takılmıştır.

Çankaya'daki mülakattan bir müddet sonra, Buhara elçiliğine, TBMM Hükûmeti, Ruşen Eşref Ünaydın'ı maslahatgüzarlığa da Rahmi Apak Beyleri seçerek gönderdi. Türk elçileri yola çıktıktan birkaç gün sonra Buhara elçileri de Moskovaya çağrıldı. Bir müddet sonra bu iki elçi Bolşevikler tarafından öldürülmüştür. Bu olay üzerine de Ruşen Eşref ve Rahmi Beyler Batum'dan geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır[9].

Rusya'da yeni kurulan Sovyet rejiminin istikrarsızlığı ve liderlerinin iki yüzlü politikaları, Türk dünyasında başlayan bu birlik hareketini maalesef menfi yönde son derece etkilemiştir. Şöyle ki, 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan İttifak Andlaşmasmın 2. maddesinde, **"Taraflar birbirlerinin istiklâlini tanımayı, bütün şark milletlerinin kurtuluşunu ve hürriyetini, bu milletlerin istediği idare tarzını müstakil bir şekilde gerçekleştirme hakları olduğunu ve bu arada Buhara ve Hîve devletlerinin istiklâlini kabul ve tasdik ettiklerini beyan ederler"**[10]. Aynı şekilde, 28 Şubat 1921'de imzalanan Sovyet-Afgan Muahedesinin 2. ve 3. maddelerinde, **"Afgan ve Sovyet hükûmetleri, bütün şark milletlerinin hürriyet ve istiklâli üzerinde hemfikirdirler, iki taraf, hükûmetlerinin şekli ne olursa olsun, ahalinin umumî reyine müracaat edildikten sonra, Buhara ve Hîve gibi müslüman memleketlerin istiklâlini tanımayı kabul ederler"**[11]. Sovyetler, bu andlaşmalardaki maddelerin hiç birine riayet etmedikleri gibi, riayet edilmesini isteyen karşı tarafa da mani olmuşlardır.

Herkesçe malûmdur ki, bu tip andlaşmalar, bunu imzalayan tarafların milletler veya devletler arası hukuka riayet edeceklerini taahhüt eden yazılı vesikalardır. Sovyet idarecileri, bu ve buna benzer vesikaları fütursuzca çiğneyerek veya inkâr ederek, diğer milletlerin hak ve hukukuna, hürriyet ve istiklâline ne dereceye kadar riayet ettiklerini açıkça ortaya koymuşlar-

---

[9] **Aynı eser**, s. 86-87.
[10] M. Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul, 1981, s. 206.
[11] Saray, **aynı eser,** s. 137.

dır. Onların bu menfi, tutumlarından en çok zarar gören milletlerin başında da maalesef Türkler gelmektedir. Aşağıda arzedeceğim Azerbaycan meselesi, bu hususta son misali teşkil etmektedir.

Malûmunuz, Sovyet ihtilâlinden sonra istiklâlini ilk kazanan milletlerden biri de Azerî Türkleri idi. Fakat, hıristiyan Gürcüler ve Ermenilerle birlikte bir federasyon şeklinde kurulan bu müstakil devlet, Sovyetlerin entrikalarına dayanamıyarak parçalanmış ve Azeriler kendi müstakil devletlerini devam ettirmeye çalışmışlar ise de, Sovyet kızıl-ordusunun Azerbaycan'ı işgal etmesi üzerine bu devlet ortadan kaldırılarak yerine Sovyetler'e bağlı bir Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştu. Fakat bu Türk Cumhuriyeti'ne o zamanlar, Sovyetler, dışarıda temsilci bulundurma hakkını tanımışlar idi. İşte bu fırsattan istifade ederek Azerbaycan, Ankara'ya İbrahim Abilof isminde bir zatı sefir olarak göndermişti. Azerbaycan sefirini kabul ederken Atatürk şöyle konuşur: **"...Rumeli ve Anadolu halkı, Azerî kardeşlerinin kalbi kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz tuhfe-i selâmın ne kadar derin ve âli bir hissin eseri olduğunu takdir eder ve bu selâmı alırken Azerî Türklerinin de bir daha esarete düşmemeleri ve hukuklarının pây-mâl edilmemesi temenni ve arzusunu izhar eylerler. Azerî Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için, onların muradlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyâde sevindirir..."**[12].

Atatürk ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti için Azerbaycan ve Azerî Türkleri Doğu Türklerine açılan bir kapı veya onlarla Türkiye arasında bir köprü idi. Onun için Azerî Türklerinin kaderleri ile çok yakından ilgilenmişlerdi. Nitekim, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde en hararetli tartışmalar bu mevzuda olmuştur. O tartışmalardan sadece bir tanesini burada arzetmek isterim.

13 Şubat 1337 (1921) Cumartesi. TBMM de Hâriciye Vekâleti bütçesi görüşülmektedir. Müzakereler esnasında, Trabzon mebusu Hamdi Bey Hâriciye Vekili Ahmet Muhtar Beye şu soruyu yöneltir: **"Şark siyasetinde**

[12] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** İstanbul, 1945, II, s. 19.

bize dinen ve ırken merbut olan akvam da nazar-ı itibara alınmakta mıdır?" Ahmet Muhtar Bey bu soruya şu cevabı verir :

"Elbette. Şark denince; Şark yalnız Rusya'dan ibaret değildir. Rusya gayet büyük bir âlemdir. İster Bolşevizm olsun, ister Çarizm olsun, siyasette mühim ve müessir bir âmil olmaktan hiçbir sebep ve bahane ile hâli kalmaz. Fakat arzettiğim veçhile Şark Rusya'dan ibaret değildir. O havalide bizi bir çok revabıt-ı muhtelife tahtında dinen, ırkan, harsen alâkadar eden birçok milliyetler vardır ki, bu ihtimal diyemeyeceğim bir hakikattir - Rusya'ya karşı gösterdiğimiz temayülün belki de mühim bir sebebi o milletlere ait olan alâka-i kaviyedir. Onların saadetini, onların istiklâlini temin etmektir. Bu maksadı, ihtilâfa meydan vermeksizin halledebilirsek büyük bir muvaffakiyet olur. Biz Ermenilerle bir zaman harbettik, sonra sulh yaptık. Fakat sulh ahkâmı neden icra edilmedi denince cevap olarak denir ki, bu sulh ahkâmının icrasına mâni olan Rus Sovyet Hükûmeti oldu. Biz Ermenilerle onların mezaliminden ve fecayiin-den memleketi ve ahali-i islâmiyyeyi kurtarmak ve onlar bizim gibi medenî bir hükûmet tesis edemedikleri için orada münasip bir kuvvet bırakarak Şark hududumuzda asayişimizi muhafaza emeliyle muharebe yaptık ve sulh yaptık. Fakat bu gayenin istihsali esnasında karşımıza bir mâni kuvvet çıktı. O da Rusya Sovyet Hükûmeti... Rus Sovyet Hükûmeti'yle dostuz. Acaba neden sulha mâni oluyorlar? Çünkü Ermeniler sulhun icrasına mâni olmak için kendilerinin bolşevik olduklarını ilân ettiler ve bu nasıl haldir ki, Ermenistan'da Bolşevikler hâkim iken Taşnaklar dehşetli bir rol oynamaktadır? Rus Bolşevik Hükûmeti akide-i içtimaiyelerini bütün insanlara, milletlere kabul ettirmek için tecâvüzü tatbik ettiğini bu defa da ispat etmiştir. Bu cümleden olmak üzere geçenlerde burada telgrafı okunduğu üzere, orada Türkiye Komünist Fırkası namı altında birtakım insanları toplamış ve bunlardan Mustafa Suphi isminde birisi hududumuzdan geçti, ta Erzurum istasyonuna kadar, bu fırka-i içtimaiyenin teşkilâtını yapmak üzere geldi. Biz biliyoruz ki, Rusların bir gayesi var: O da, ittifak ve ittihat edecekleri milletlere mutlaka kendi akidelerini bu sıfat ve bu nikapta görmek istemiştir. Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bi-

zim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar... Tekrar arzediyorum: bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var: O da bizimle Azerbaycan arasında, Azerbaycan'la Türk âlemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar... Bakalım kim galebe edecektir: Karahan'ın sürüklediği Sovyetler mi, yoksa biz mi?"[13].

Bu vesikaların muhtevasını dinledikten sonra, **"Acaba, Mustafa Kemal Paşa ve TBMM Hükûmeti pan-turanist bir siyaset mi takip ediyordu?"** sorusu zihinlerde belirebilir. Bu soruya verilecek cevap hem evet ve hem de hayır'dır. Fakat bu hususta birşey söylemeden önce, Turancılık veya pan-turanizm hakkında biraz açıklama yapmak gerekiyor.

Bilindiği gibi Turancılık fikrini Ziya Gökalp ortaya atmıştı. Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eserinde, Turancılığı "Türklerin uzak mefkûresi, Turan namı altında birleşen Oğuz, Tatar, Özbek, Kırgız, Yakut ve diğer Türk topluluklarını lisanda, edebiyatta, harsta birleştirmektir" şeklinde tarif etmiştir[14]. Gökalp, hayatı boyunca siyasî ve askerî yönden bütün Türklerin birleşmesini ne söylemiş ve ne de yazmıştır. Hakikat bu iken, Turancılığın bütün Türkleri bir askerî ve siyasî şemsiye altında toplamak olduğu şeklinde yayılması nasıl olmuştur?

Muhakkak ki, bu memlekette ve bu milletin fertleri arasında Turancılığı veya pan-turanizmi askerî ve siyasî yönüyle düşünenler olmuştur. Fakat ortaya atılalıdanberi Turancılığı o mânada ne bu milletin ve ne de devletin takip ettiği siyasette görmek mümkün değildir. Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin geliştirilmesini kendi hegemonyası için bir tehlike olarak gören Sovyetler, yandaşları ve ajanları vasıtasiyle Turancılığı askerî ve siyasî hedefleri olan bir fikir şeklinde tanıtmağa ve propagandasını yapmaya başlamışlardır. Bunu sezen Atatürk, böyle bir propagandaya meydan vermemek için Turancılığı, askerî ve siyasî mânasiyle düşünenlerin bu düşüncelerinden vazgeçmeleri için kendilerini ikaz etmiştir. Atatürk, 1 Aralık 1921'de yaptığı bir Meclis konuşmasında bu hususta şöyle diyordu:

"Efendiler, büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garezini, kinini bu memle-

---

[13] **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** I, s. 439-440.
[14] Gökalp, *Z.,* **Türkçülüğün Esasları**, Hazırlayan, M. Kaplan, İstanbul, 1976, s. 22-23.

ketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz Pan-İslâmizm yapmadık. Belki "yapıyoruz, yapacağız" dedik. Düşmanlar da "yaptırmamak için bir an evvel öldürelim" dediler. Panturanizm yapmadık. "Yaparız, yapıyoruz dedik, yapacağız dedik" ve yine "öldürelim" dediler. Bütün dâva bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde konuşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyid etmekten ise haddi tabiiyye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim. Binaenaleyh efendiler, biz hayat ve istiklâl isteyen bir milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz"[15].

Atatürk, İstiklâl Harbi yıllarında Türk birliği için takip ettiği siyasetten ve düşünceden daha sonraki yıllarda da vazgeçmemiştir. Cumhuriyet kurulup yerleştikten sonra, şayet, Atatürk'ün takip ettiği eğitim ve öğretim programına dikkatlice bakılacak olunursa, onun en büyük emellerinden birinin bütün Türkler arasında tam bir kültür birliği yaratmak olduğu görülür. Müsâde ederseniz meseleyi şöyle özetlemek isterim: Malûmunuz, bu memlekette bir zamanlar, herşeyi âli Selçuktan başlatanlar olmuştur. Onların bu kısır görüşlerine ilk karşı çıkanlardan biri de Atatürk olmuştur. "Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten" mısraının mânasını redderek Osmanlılardan önceki tarihimizin büyüklüğüne ve kökümüzün tâ Orta Asya'ya bağlı olduğuna genç nesilleri îman ettirmek için öğretmen camiasını uyaran ve onları vazifelendiren Atatürk olmuştur. Türk tarihi ve kültürünün menşei ve eskiliği hakkında Atatürk, meclis kürsüsünden şunları söylemiştir :

"Efendiler, bu dünya-yı beşeriyette asgarî yüz milyonu mütecaviz nüfustan mürekkep bir Türk millet-i azimesi vardır; ve bu milletin saha-i arzdaki vüs'ati nisbetinde saha-i tarihte de bir derinliği vardır... En bariz ve en kat'î ve en maddî delâil-i tarihiyeye istinaden beyan edebiliriz ki, Türkler onbeş asır evvel Asya'nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligâh olmuş birer unsurdur. Sefirlerini *Çin'e* gönderen ve Bizans'ın sefirlerini kabul eden bir Türk devleti, ecdadımız olan Türk milletinin teşkil eylediği bir devlettir»[16].

---

[15] **TBMM Zabıt Ceridesi,** C. 14, s. 430-431.
[16] **Aynı eser**, C. 24, s. 305-306.

Anavatan olarak bizlere Orta Asya'yı gösteren, bütün Türklerin oralardan nasıl yayıldıklarını, nasıl kardeş olduğunu anlatan, **"Oğuz, Kırgız, Tatar, Özbek, Kazak ve Yakut yok yalnız Türk vardır"** diye resmen bu işin öncülüğünü yapan ilk Türk lideri Atatürk olmuştur. Orta Asya'da bulunan Türklerin yaşadıkları toprakları bize ikinci vatan olarak sevdirenlerin en başında yine O büyük insan gelir.

Atatürk, meseleyi burada bırakmamıştır. Takip ettiği dış politikada da mümkün olduğu kadar Türk birliğine, Türklerin emniyet ve selâmetine dikkat etmiş ve bunu sağlamak için de her fırsattan istifade etmiştir. Bunun en açık misali 9 Şubat 1934'de Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'nın iştiraki ile imzalanan Balkan paktı (veya Antantı) ve 8 Temmuz 1937'de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında imzalanan Sâdâbâd Paktı'dır. Atatürk, Balkan Paktı'nın hazırlık safhasında tertip edilen ve bir tanesi de 25 Ekim 1931'de Ankara'da akdedilen Balkan Konferansı'nın üyelerine şöyle hitap etmektedir :

"... Balkan milletleri, bugün, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye gibi müstakil siyasî mevcudiyetler hâlinde bulunuyorlar. Bütün bu devletlerin sahipleri olan milletler asırlarca beraber yaşamışlardır. Denebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti dâhil olduğu hâlde son asırlarda vücut bulan bugünkü Balkan devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş parçalanmasının tarihî neticesidir.

Bu itibarla Balkan milletlerinin asırlara şâmil müşterek bir tarihi vardır. Bu tarihin elemli hâtıraları varsa, onlara sahip olmakta bütün Balkanlılar müşterektir. Türklerin hissesi ise daha az acı olmamıştır.

İşte, siz, muhterem Balkan milletleri mümessilleri; mazinin karışık his ve hesaplarının üstüne çıkarak derin kardeşlik esasları kuracak ve geniş birlik ufukları açacaksınız; ihmal olunmuş ve unutulmuş büyük hakikatleri ortaya koyacaksınız.

Muhterem murahhaslar!

Balkan milletleri içtimaî ve siyasî ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya'dan gelmiş aynı kandan, yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lâzımdır.

Karadenizin şimal ve cenup yollariyle, binlerce seneler deniz dalgaları gibi birbiri ardınca gelip Balkanlarda yerleşmiş olan insan kitleleri başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, hakikatte bir tek beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan deveran eden kardeş kavimlerden başka bir şey değillerdir"[17].

Atatürk'ün, tefsire muhtaç olmayan bu sözleri ve birkaç yıl sonra kurdurduğu Balkan Paktı ile Türk nüfuzunu Balkanlarda nasıl devam ettirmek istediğini ve böylece, Osmanlı imparatorluğunu âdeta ihya edercesine hareket ettiğini görüyoruz. Tabii ki bu siyasetin temelinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra oralarda kalan Türklerin emniyetini sağlama fikri yatıyordu.

Atatürk'ün Sâdâbâd Paktı'nı kurması da zor olmamıştı. Zira, O'nun büyük şahsiyetine karşı Afgan ve İran liderleri derin bir hayranlık duyuyorlardı. Nitekim, İran Şahı Rıza Pehlevî ve Afgan Emîri Emânullah Han, **"Ağabeyimiz Mustafa Kemal Paşa nasıl tensip buyururlarsa öyle hareket ederiz"** diyerek Atatürk'ün kendi üzerlerindeki nüfuzunu açıkça belirtmekten çekinmiyorlardı. Bu liderler, milyonlarca Türk'ün de yaşadığı kendi ülkelerinde yapmak istedikleri yeniliklerde hep Atatürk'ü örnek almaya çalışmışlardır. Atatürk, İran ve Afgan liderleri üzerindeki nüfuzundan istifade etmiş, gönderdiği iki ayrı heyetle, önce İran-Afgan ve sonra da İran-Irak hudud anlaşmazlıklarını hallettirerek Sâdâbâd Paktı için gerekli zemini hazırlamıştır.

Atatürk, Balkan milletleri temsilcilerine yaptığı gibi, Afgan ve İran ileri gelenlerine de her fırsatta Türk milleti ile olan yakınlıklarını ve ortak menfaatlerini anlatmağa çalışmıştır. Nitekim O, kendisini ziyarete gelen Afgan Emîri şerefine 20 Mayıs 1927'de verdiği bir yemekte şöyle diyordu:

"Afgan milleti ile menşei Orta Asya olan ecdadımız arasındaki münâsebetler ve uhuvvet rabıtaları pek kadîmdir. Tarihin silinmez sahifeleri, o münâsebetlerin ebedî hâtıraları ile doludur.

---

[17] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** İstanbul, 1945, C. II, s. 268-269.

İki kadîm ve kahraman milletin, bugün evlâtları, bizler, medar-ı intibah olan o sahifeleri, büyük alâka ile mütalea etmeliyiz. Orada Afgan milletiyle Türk milletinin bir safta, yanyana, aynı gayeye yürüdüğü ve müşterek şanlar ve zaferler kazandığı görülecektir. Tarihin o lâyemut mazbutatı; bize kardeş hislerini ve rabıtalarını, kıymetli bir miras-ı müşterek olarak bırakmış olan Afganlı ve Türk büyük babalarımızın, bugünkü siyasî hudutlarımızın haricindeki sahalarda dahi, devletler kurmakta yekdiğerine halef ve selef olduklarını göstermektedir"[18]

Atatürk, Balkan ve Sâdâbâd Paktlarını kurmakla, Balkanlardan Orta Asya'ya kadar uzanan bir ittifak zinciri meydana getirmiştir. Bununla, hem Türkiye'nin, hem de üzerlerinde milyonlarca Türk'ün yaşadığı bu komşu memleketlerin emniyetini sağlamayı düşünmüştür. Böylece Atatürk, Türk nüfuzunun yaygın olduğu bu dost ülkelerde yaşayan Türkler arasında da bir birlik kurmayı ümit etmiş ise de, bunu gerçekleştirmeye ömrü vefa etmemiştir.

[18] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** II, s. 250-251.

8. TÜRKİYE'NİN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNE KARŞI İZLEMESİ GEREKEN POLİTİKA VE ETKİNLİKLER

Azerbaycan hariç, bugünkü yeni Türk cumhuriyetlerini meydana getiren Orta Asya Türk âlemi doğuda Çin, batıda şii İran, kuzeyde Rusya ve güneyde ise İngiliz güdümündeki Afganistan ile çevrili bir bölge idi. Selçuklu önderliğinde Orta Doğu'ya ve Anadolu'ya gelen bugünkü Türkiye Türklerinin geride bıraktığı kardeşleri olan bölge insanı, tamamen dost olmayan ülkelerle çevrili olduğu için dünyadaki yeni gelişmelerden ve ilerlemelerden bihaber kaldı. XIX. asrın ikinci yarısında Çin, Doğu Türkistan'ı; Rusya, Batı Türkistan'ı devletlerarası hukuku hiçe sayarak işgal etti.

İngilizler, Hindistan sömürgesini muhafazada müdafaa hattı olarak gördüğü Afganistan ve İran'a girilmediği müddetçe bu işgallere ses çıkarmamıştır. Rus ve Çin işgalleri başladığında, Türkistan devletlerinden elçiler feryat halinde İstanbul'a koşmuş ve Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti bu isteklere, içinde bulunduğu kötü şartlar dolayısıyla, hem Rusya'dan çekindiği ve hem de yardım gönderecek yol bulamadığı için nasihattan başka bir cevap verememiştir.

Rus işgaline rağmen Orta Asya halkının Türkiye'den yardım istekleri durmamıştır. Orta Asya Hanlıklarının en eskisi ve büyüğü olan Buhara Emirliği 1871'de Rus işgaline uğradıktan sonra, 1872'de yeni bir elçilik heyeti göndererek Osmanlı Hükûmeti'nden özetle şu yardım talebinde bulunmuştur:

"Ülkemizde işlerin ıslâhı için İdâdi, Rüştiye, Harbiye ve Tıbbiye okullarının açılmasını ve eğitimini sağlayacak muallimlerin ve her çeşit silâhı yapacak ustaların en kısa zamanda buraya gönderilmesini rica ederiz. Ay-

rıca, göndereceğiniz bir genel vali ile ülke idaresinde yapılması gereken ıslâhatları kontrol etmesini, ülke ekonomisi ve madenlerin çıkarılmasında uzman kişilerin gönderilmesini istirham ediyoruz. Bizlerden esirgemeyeceğiniz bu yardımlar ile işgalcilerin zulmünden kurtulmayı ümid ediyoruz"[1].

Osmanlı Hükûmeti bu istekleri de, diğer isteklerde olduğu gibi enineboyuna görüşmüş ise de, direk yardım yapmanın güçlüğü belirtilerek istenen sahalarda talebe gönderilmesi halinde, onları eğitip geri yollayabileceği cevabını vermiştir.

Orta Asya ülkelerini işgal eden Rusların maksadı, Amerikan iç harbi sebebiyle önemi daha da artan Türkistan pamuğunu ve bu ülkenin ticaretini kontrol etmek, ayrıca sömürgecilikteki rakipleri, İngilizlere karşı Asya'da iyi bir konuma geçmekti. Ne var ki, kurdukları Türkistan Genel Valiliğinin idaresi kısa zamanda haksızlıkların ve yolsuzlukların cirit attığı bir yönetim şekline dönüşünce, halk isyan etmiştir. Gönderilen 3 tahkikat komisyonunun hazırladığı raporlar, generaller ve şovenist yöneticiler tarafından sumen altı edilmiştir. Fakat haksız alınan vergiler, yolsuzluk ve rüşvet durmayınca, bu konular Rus başkentinde büyük dedikodulara sebep olmuştur. Bunun üzerine Rus Hükûmeti, Alman asıllı Kont Pahlen'i 1908 yılında büyük yetkilerle Türkistan'a göndermiştir. Kont Pahlen, yolsuzluk ve hırsızlık yapan sivil-asker Rus yetkilileri mahkemeye çıkarıp yargılamış ve pek çok kişiyi mahkûm etmiştir[2].

Orta Asya Türklerinin çilesi bu kötü idare şekli ile son bulmamış, eğitim ve kültür sahasında gelen yeni baskılarla devam etmiştir. Bir eğitimci ve dinler tarihi uzmanı olan Nikolay İlminski, Rus Eğitim Bakanını ikna ederek her Türk ülkesinde Rus-Tatar, Rus-Kazak, Rus-Özbek, Rus-Kırgız vb. gibi okullar açarak bu okullara seçkin çocukları almış ve onlara kendi dillerini ve dinlerini yasaklayarak gençlere Rusça ve Hristiyanlık akidelerini öğreten bir program uygulamaya başlamıştır. Bu zoraki Ruslaştırma ve

---

[1] M.Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlakları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875,** Ankara 1994, s. 93-95.

[2] Tafsilât için bk., K.K. Pahlen, Otchot po revizi Turkistanskago kraya, proizvedennoy po Vysochayshemu proveleniyu K.K. Palenom, 19 parts, Peterburg 1910-11; M. Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,** Ankara 1996, s. 233-234.

Hristiyanlaştırma, Müslüman-Türk halklarını son derece rahatsız etmiştir. Tamamı 500'ü bulan bu Rus okullarının yarattığı tahribatı, Kırımlı bir Türk olan Gaspralı İsmail Bey durdurmaya çalışmıştır. Klâsik Türk-İslâm eğitim kurumları olan mektep ve medreseyi ıslâh eden bu büyük eğitimci, Türk halklarına modern bir eğitim şekli sunarak, onların Ruslaştırılma ve Hıristiyanlaştırılmalarına izin vermemiştir. 1882'den 1917'ye kadar süren 35 yıllık devir, bu iki eğitim sisteminin amansız mücadelesiyle geçmiştir.

1917 Bolşevik ihtilâlinin verdiği imkânlardan istifade eden Türk halkları Rusya'dan ayrılmak için istiklâl mücadelelerine başlamışlardır. Ne var ki, birlik ve beraberlikten uzak ve hiç bir yerden yardım almadan verilen bu mücadeleler, iç harbi zaferle kapatan Kızıl Ordu birlikleri tarafından ağır bir şekilde bastırılmıştır. Rus idaresinde kalan her Türk ülkesinde yeni rejim, yani komünist sistem kurulmaya başlamıştır. İşte, aynı yıllarda Anadolu Türklerinin Millî Mücadele'sine önderlik eden Mustafa Kemal Paşa, onların imdadına yetişerek, yanlarında olduğu mesajını açık bir şekilde vermiştir[3].

Fakat, bütün bu sıkıntılara rağmen, Sovyet döneminde Türk halklarının hayatında 2 müsbet gelişmeye şahit oluyoruz. Bunlardan birincisi Türk Cumhuriyetlerinin sınırlarının, bazı istisnalar hariç, hakkaniyetle çizilmesi, ikincisi ise, başlatılan topyekûn eğitim seferberliği ile cehalete karşı büyük başarı sağlanmış olmasıdır. Buna mukabil, Sovyet rejimi, Türkiye Türkleri ile kültürel alanda her türlü teması kesmek için, zoraki alfabe değişikliğine gitmiş ve Türkiye ile her türlü teması, onlara yasaklamıştır. Bununla da yetinmeyen Sovyet rejimi, İslâmi kültürü ve yaşayış şeklini, milli kültürlerini ve tarihlerini işlemeyi yasaklamış ve bunlarla uğraşanlara ağır cezalar vermişlerdir. Kardeş Türk halklarının anadillerinin gelişmemesi için bütün baskıları uygulamaktan çekinmeyen Sovyet yönetimi, Rusçayı her cumhuriyete hem resmî ve hem de eğitim dili olarak mecbur tutmuştur. Bu mecburiyet 1989 yılına kadar devam etmiştir. Sovyet sisteminin gayesi, Rus kültürünü ve dilini öğrenmiş bir Sovyet toplumu yaratmaktı. Bunda kısmen başarı elde etmişlerse de, ekonomik ve sosyal alan-

[3] Tafsilât için bk., M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1990, s. 64-74.

daki haksızlıkların ve sömürü sisteminin gelişmesi neticesinde herkes, Ruslardan ayrılmayı ve kendi millî kimlikleri ile müstakil devletler oluşturmayı tercih etmişlerdir.

Burada akla gelen soru şu; Orta Asya Cumhuriyetleri, 1991 yılında Sovyetlerin dağılması ile elde edilen istiklâllerini korumak ve büyük darbe almış olan sosyo-kültürel ve eğitim alanlarında gerekli atılımı yapabilecek psikolojik gücü gösterebilecekler miydi? Bu güçlüğü yenmede onlara kim yardım edebilirdi?

Bir asra yakın bir ayrılıktan sonra Türkiye, istiklâline kavuşan kardeş Orta Asya Cumhuriyetlerine en çok yardım yapabilecek bir ülke olarak ortaya çıktı. İlk etapta Türkiye, bu kardeş cumhuriyetleri ilk tanıyan ülke olmuş, ardından da bu cumhuriyetlerin milletler arası kuruluşlara katılmalarında, onlara öncülük yaparak gerekli moral desteği vermiştir.

30 Ekim 1992'de Türk Cumhuriyetlerinin Cumhurbaşkanları Ankara'da imzaladıkları ortak deklerasyonla, hükûmetler arasında her alanda işbirliği yapılmasına karar verdiler. Ortak dilimiz, edebiyatımız ve tarihimizin en kısa zamanda yazılması ve okullarda okutulması istenmiştir. Ortak alfabe ile eğitim alanında işbirliği, insan haklarına ve lâik düşünceye saygılı demokrat bir toplum yaratma konuları ortak deklerasyonda yer alıyordu.

Türkiye'nin teknik, malî ve ekonomik yardımlarının haricinde kalan sosyal, kültürel ve eğitim konularında bizzat vazife yapmış bir kişi olarak yapılanları ve yapılması gerekenleri ana hatları ile şöyle özetleyebilirim:

Ele aldığımız ilk proje, o zamanki Başbakanımız, 9 uncu Cumhurbaşkanımız Sn. Süleyman Demirel'in başlattığı her kardeş ülkeden 2.000 öğrenci olmak üzere 10.000 öğrenciyi Türkiye üniversitelerinde okutmak konusu idi. Bu hususta Türkiye'nin daha önce bir deneyiminin olmayışı, öğrencilerin iyi seçilmeyişi ve Türkiye'de bu öğrencilere yönelik bir ana teşkilâtın kurulması ile ilgili hazırladığımız projeye rağmen bir teşkilâtın oluşturulmaması neticesinde 10.000 öğrenci projesi arzu edilen neticeyi vermemiştir. Ele aldığımız ikinci önemli proje, bendenizin de vazife aldığı "Ortak Alfabe" projesi idi. Bundan maksad kardeş cumhuriyetlerin ve Tür-

kiye'nin bilim adamlarının ve aydınlarının yazdığı eserlerin karşılıklı olarak okunmasını sağlamak; kardeş cumhuriyetlerin bilimde, ekonomide ve teknolojide daha iyi kalkınmalarını hızlandırmak, ve kardeş cumhuriyetlerin Rus alfabesinden ve nüfuzundan mümkün olduğu kadar uzaklaşmasını sağlamak idi. Yaptığımız yazışmalar neticesinde kardeş cumhuriyetlerin yetkilileri Ankara'ya gelerek uzmanların katılımı ile her kardeş ülke halkının diline veya lehçesine uygun 34 harften oluşan ortak bir alfabe tesbit edildi. O günlerde devlet ricalimizin yeni alfabeye geçilmesi halinde kardeş cumhuriyetlere birer matbaa sistemi kurmayı vaad etmeleri ve bu vaadlerde durmamaları neticesinde kardeş cumhuriyetler ortak alfabeye geçmede ağır davrandılar. Sadece Azerbaycan ve Türkmenistan Latin alfabesine geçti. Bu başarısızlık Orta Asya Cumhuriyetlerinin Latin alfabesine değil de Arap alfabesine geçmesi kampanyasını yürüten Suudi Arabistan ve İran'ı ve bunları destekleyen Rusya'yı sevindirmiştir. Bilhassa Kazakistan ve Kırgızistan'da Rus alfabesinden kurtulmak şöyle dursun Rus dilinin yeniden bu iki cumhuriyette resmî dil olarak kullanılması konusu gündeme getirilmiştir.

Alfabe projesinden sonra Türk Dil Kurumu ile birlikte "Ortak Türk Gramerini ve Sözlüğü"nü yazma projesini başlattık. Şu anda bu projenin yarısı tamamlanmış olup, diğer yarısı da 1-2 sene içerisinde tamalanacaktır. Yürüttüğümüz diğer bir proje ise Milli Eğitim, TTK, TDK'nun desteği ile bizim ve kardeş ülkelerin uzmanlarının yazdığı "Ortak Tarihimiz ve Ortak Edebiyatımız" olmuştur. Bu kitaplar tamamlanmış olup, önümüzdeki yıldan itibaren her Türk Cumhuriyetinde ders kitabı olarak okutulmaya başlanacaktır.

Yine büyük ümitlerle kuruluşunu tamamlayıp YÖK Başkanlığı ile birlikte yürütmeye çalıştığımız Türk Dünyası Rektörler Konseyi ile kardeş Türk Cumhuriyetleri ve bazı dost ülkelerin diplomatlarını eğitme projelerimiz, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan ve bendenizin vazife yaptığı TİKA teşkilâtının bütçesinde hükûmetin yaptığı büyük kısıntılar dolayısıyla arzu ettiğimiz neticeleri almamız mümkün olmamıştır.

Bu arada eğitim-kültür koordinatörü olarak vazife gören ve kardeş cumhuriyetlerin tarih ve kültürü üzerinde 30 yılı aşkın bir süre çalışan bir hoca olarak, kardeş cumhuriyetlerde mümkün olduğu kadar ihtiyaca yönelik kaliteli okul açılması hususunda YÖK, Milli Eğitim ve özel eğitim kurumlarına ısrarla ricalarda bulundum. YÖK ve Milli Eğitim yetkililerimiz Türkiye'de karşılaştıkları problemlerle o kadar haşır-neşir haldeler ki, kardeş cumhuriyetlere yönelik ciddi ve kalıcı adımlar atmaktan çekinmektedirler. M.E.B.'nın açtığı mahdut sayıdaki okullar ise, ihtiyacı karşılamaktan son derece uzaktır. Kardeş cumhuriyetlerde Türkiye'nin ve Türk insanının gelecekteki menfaatlerini koruyacak şekilde ciddi eğitim hamlesi yapanlar, özel eğitim kurumları olmuştur. Bu özel eğitim kurumlarının kardeş cumhuriyetlerde yaptığı eğitim faaliyetlerini yeterince denetleme ve tedkik etme fırsatı bulduğum için, onların yaptığı çalışmalar sayesinde yakın gelecekte Türkiye'nin gerçek dostu olan nesillerin yetişmekte olduğunu burada belirtmek isterim. Türkiye'den herhangi bir devlet kurumunun yapamadığını bu okullar yapmış, ve onların sayesinde Atatürk sevgisi, Türkçemiz ve İstiklâl Marşımız dalga dalga bu ülkelerde yayılarak güzel bir Türkiye imajı yaratılmıştır. Türkiye'nin alması gereken tedbirlere gelince:

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni idare eden hükûmetlerin Avrasya bölgesinde yaşayan bu kardeşlerimiz ile iyi ve kalıcı ilişkilerimizin Türk milletinin ve devletinin yüce menfaatleri için ne kadar hayatî önem taşıdığını görerek, hükûmet bütçesine mutlaka muayyen bir miktarda ödenek koyması gerekmektedir. Fakat, şu ana kadar takib edilen politiklarda böyle bir tedbir alınmadığı gibi, çoğu Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin beceriksizliği yüzünden neredeyse bazı kardeş cumhuriyetlerle aramız bozulmak üzeredir. Türkiye'nin bir hususu unutmaması lâzım. Dil, din, soy ve kültür birliği içinde bulunduğumuz Türk Cumhuriyetlerinin halkları uzun yıllar Türkiye ile ilişkilerinin kopuk olması sebebiyle ekonomik, sosyal, politik ve kültürel alanlarda büyük değişiklikler yaşamışlardır. Ayrıca Rusların, "biz sizin büyük biraderiniziz, sizlere yardım etmek için geldik" sözleri ile onları her alanda sömürmüş olmalarının yarattığı antipati ve reaksiyon dolayısıyla bazı Türk yetkililerinin onları hor gören ve büyük kardeş imajı veren

davranışları onlarla olan ilişkilerimizde büyük handikaplar yaratmıştır. Bugün 100'ü aşkın Birleşmiş Milletler üyesi ülkenin tanıdığı müstakil birer cumhuriyet olan bu kardeş ülkelerin, hem halkları ile hem de yetkilileri ile ilişkilerimizde eşitlik prensibinden, karşılıklı sevgi ve saygı anlayışından ayrılmamamız gerekir. Onlar, Türkiye'nin her alanda ülkelerinde yatırım yapmasını arzu etmektedirler. Türkiye, imkânları nisbetinde onların bu isteklerine mutlaka müsbet cevap vermek mecburiyetindedir. Eğitim ve kültür sahası bunun başında gelmektedir.

boş sayfa

BİBLİYOGRAFYA

Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923, Ankara 1981, C. I.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II.

"The 1917-1920 Upraining in Persian Azerbaycan", **Central Asian Review,** 8 (1960), s. 347-156, 432-448.

"The Kachak Movement in Azerbaijan", **Central Asian Review,** X (1962), s. 12-13.

1897 Osmanlı-Yunan Harbi, ATASE.

AKAR, R., **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, İstanbul 1981.

AKGÜNDÜZ, A., "Kanunnameler ve Osmanlı Hukuk Nizamı", **Türklerde İnsan Hakları ve İnsani Değerler.**

Akşam Gazetesi, 15 Haziran 1926.

AKŞİN, A., **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991.

AKTEPE, M., **1720-1724 Osmanlı- İran Münasebetleri**, İstanbul 1970.

ALASYA, H. F., **Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri**, Ankara.

ALASYA, H. F., **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti**, Ankara 1992.

ALLEN, W. E. D. – MURATOFF, P., **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,** Türkçe terc., Ankara, 1996, s. 328-337.

ALTHEİM, F., **Atilla et les Huns,** Paris 1952.

Amnesty International, **Law and Human Rights in the Islamic Republic of Iran,** London, 1980.

ANDERSON, M. S., **The Great Powers.**

ANDERSON, M.S., **The Eastern Qestion**, 1774-1923, London 1966.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1(1964).

ARDEL, A., "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", **Türk Dünyası El Kitabı I**, Ankara 1992.

ARMAOĞLU, F., **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980).**

ARMAOĞLU, F., **Siyasi Tarih** (1789-1960), Ankara 1973.

ARSAL, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947.

ARSEL, T., **Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına,** Ankara 1975.

ARSLAN, A., **Kutsal Ermeni Papalığı,** Truva Yay., İstanbul, 2005.

ARSLAN, A., "Ruslar'ın Güney Kafkasya'ya Yayılmasında Ermenilerin Rolü ve Eçmiyazin Kilisesi", **Kafkas Araştırmaları II,** İstanbul 1996, s. 32-35.

ARSLAN, E., "Mustafa Kemal Atatürk'ün Yaptığı İnkılâpların İran ve Afganistan'a Yansımaları", **Atatürk ve Atatürkçü Düşünce** (Seçilmiş Makaleler), ATASE, Ankara, 2005.

ATAR, Y., "Çağlar Boyunca Türk Dünyası Dışındaki Devletlerde İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk**, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser Serisi:68, İstanbul 1975.

ATTAR, A., **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti,** ATAM, Ankara, 2005.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, II, Ankara 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, ATAM, Ankara 1997.

AVŞAR, B. Z., - TUNCAY, Z. S., **Ahıska Türkleri,** Ankara, 1994, s. 20-33.

BADDELEY, J. F., **The Russian Conquest of the Caucasus**, London 1908.

BAL, H., **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi 1914-1918,** İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, T.C. Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996.

BALA, M., "Gürcistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, s. 837.

BALA, M., **Milli Azerbaycan Haraketi - Müsavat Partisi Tarihi,** Berlin 1938.

BALA, M., **Milli Azerbaycan Hareketi,** Berlin 1938.

BAYKARA, H., **Azerbaycan İstanbul Mücadeleleri Tarihi,** İstanbul 1975.

BAYUR, Y. H., **Hindistan Tarihi**, TTK, Ankara 1946.

BAYUR, Y. H., **Türk İnkılabı Tarihi**, III-IV, Ankara 1991.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (B.C.A.) Başvekalet Kalemi Mahsus Müdüriyeti, 10 Mart 1926, 18,20,16 nolu kararname.

B.C.A., Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü, 14 Mart 1936.belge No:18.142.72.

B.C.A., Hariciye Vekâleti 2.Daire Reisliği, 8 Mayıs 1937 Kararı.

BEHÇEK, H., **Kıbrıs Maarif Tarihi (1571-1968)**, Lefkoşe 1969.

BENNETT 1., A., "Arms Transfer as an Instnument of Soviat Policy İn The Middle East" **The Middle East Juarnal.**

BENNİGSEN, A. – WIMBUSH, E., **Muslims of Soviet Empire**, London, 1985.

BEYDİLLİ, K., "1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi,** XIII/17, Ankara 1988, s. 370-382 ve 407.

BİLA, F., **Sivil Darbe Girişimleri ve Ankara'dan Irak Savaşları**, Ümit Yay., Ankara 2003.

BLACK, C.E., (ed.), **Revvriting Russian History**, New-York 1956.

BLACKWELL, W.L., **The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860**, New Jersey, 1968.

BROXUP, M., "The Soviets in Afghanistan: The Anatomy of a Takeover", **Central Asian Survey**, April 1983.

BOZKURT, M. E., **Türk İnkılâbı Tarihi Dersleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını,** Nr 160, İstanbul, 1940.

BÖLÜKBAŞI, S., **Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu**, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

BROCKELMANN, C., **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Tercüme: N.Çağatay, TTK, Ankara, 1992.

BURÇAK, R.S., **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941),** İstanbul 1980.

Bütçe Kesin Hesap Kanunları (1924-1963) Sayı :1992/5-7. T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara 1992.

CAFEROĞLU, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", **Türkiyat Mecmuası** (1934).

CANAŞİA, S., - BERDZENİŞVİLİ, N., "Türkiye'den Hakkı İsteklerimiz", **Tarih Toplum,** 8/46 (1987), s. 49-53.

CANATAN, Y., **Türk Amerikan Münasebetleri (1932-1959),** Ankara 1995.

CANATAN, Y., **Türk-Irak Münasebetleri.**

CANBERK, A., **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi**, İstanbul, 1978.

CEBESOY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955.

CHAVANNES, E.-P.Pelliot, "Un traite Manicheen retrouve en Chie", **Journal Asiatigue,** Paris 1913.

CHESİE, H. T., "The expansion ıf Imperial Russia to the Indian Border" **Slavonic Review,** XI-II, 1934.

COLLİNS, Lesli, **The Great Horde (Altın Ordu) in 1502.** Ph. D. Thesis. London 1970. Sbornik İmperatorskaao russkaao istoricheskaao obschchestva.Petersburg 1884-1895.

CRAWFORD, J. M., **Us Consul General to Russia**, Petersburg, 1893.

Cumhuriyet Gazetesi, 03 Aralık 1928.

CURZON, G. N., **Russian in Central Asia in 1889**, London 1967.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.11. Asırlar),** Basılmış Doktora Tezi, İstanbul 1967.

ÇAY, A., **Kıbrıs'ta Kanlı Noel- 1963**, Ankara 1989.

ÇELEBİ, K., **Tuhfetü'l Kibar**, Ankara, 1940.

ÇELİKKAN, H., "Türk İslam Kucaklaşması, Hoca Ahmet Yesevi ve Bilinmesi Gereken Gerçekler", **Erdem**, 8/23 (1996).

ÇORLU, S. M., "Kırım'ı Nasıl Kaybettik" **Yeni Türk Mecmuası** No: 32, Nisan 1935.

DAĞPINAR, M. A., "Afganistan'da Mülkiye"**, Mülkiyeliler Birliği Dergisi,** 1976, Sayı :11.

DAĞPINAR, M. A., "Türk-Afgan Kültür İşbirliği", **Meydan Dergisi,** 1982.

DARENDELİOĞLU, İlhan, **Türkiye'de Komünist Hareketleri**, İstanbul 1979.

DAVİTOYA, F. F. (ed.), **Soviet Georgia**, Moskow, Progress Publishers, 1972, s. 8, "Recent Population Figures for Central Asia and Caucasus", Central Asia and Caucaus Chronicle, 8/6 (1989-1990) s. 2-3.

DEMİRCİ, N., **Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi),** İstanbul 1990.

DEMKO, G. H., **The Russian Colonization of Kazakhistan** 1896-1916.

DENKTAŞ, R., **Kıbrıs Türkleri ve Seçenekler**, Lefkoşe 1986.

DOBROSMİSLOV, A., İ., **Materiali po istorii Orenburg 29609** I.

DOBSON, R. B., "Georgia and Georgians" in **Handbook of Major Nationalities,** London - New York, 1975, s. 162.

Documents of Modern History, London.

DONELLY, "Peter the Great and Central Asia", **Canadian Slaconic Papers** XVII/2 ve 3, 1975.

DONELY, A. S., **The Russian Congguest of Baskhira**, London 1968.

DUNLOP, D.M., **The History og the Jew Khzars,** Princeton 1967.

Encyclopedia Britannica, Vol. XXII.

ERGİN, F., "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", **A.A.M.D.**, **Cilt VII, Sayı:20,** Ankara 1991.

ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul 1989.

ERİNÇ, S. – ÖNGÖR, S., **Ülkeler Coğrafyası**, İstanbul 1980.

ERKİN, F.C., **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar, Yorumlar**, Ankara 1980.

ERKMEN, S. – YILMAZ, H., "Ortadoğu Denklemi ve Dünden Bugüne ABD'nin Irak Politikası" **Stratejik Analiz**, C.I, Sayı :12.

ERKMEN, S. – YILMAZ, H., "Türkiye Irak İlişkilerinde Çatışma Unsurları ve İşbirliği Olanakları", **Stratejik Analiz**, C.I, Sayı : 10.

EROĞLU, H., **Kıbrıs Federe Devleti Kuruluşu Anayasası ve Bağımsızlığı**, Ankara 1976.

FARASER, W. K. - TYTLER, **Afghanistan: A. Study of Political Developmants in Central Asia**, London 1950.

FAZLURRAHMAN, **İslam ve Çağdaşlık, Fikri Bir Geleneğin Değişimi**, Ankara 1996.

FERGUSON, A. D. and LEVİN, A., **Essays in Russian History,** Hamden 1964.

FIĞLALI, E.R., "Hünkar Hacı Bektaş Veli", **Erdem**, 8/23 (1996).

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Atatürk ve Din", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik,** Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "İslami Anlayışta İnsani Değerler", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**.

FİSHER, A.W., **The Russian Annexation of Grimea, 1772-1783,** Cabridge, 1970.

FİSHER, W. B., **The Middle East: A Physical, Social and regional Geography**, London- New York 1950.

FLETCHER, A., **Afghanistan: Higway of Conquest**, NewYork, 1996.

FRASER - TYTLER, **Afghanistan,** London, 1950.

GAZİOĞLU, A., **İngiliz İdaresinde Kıbrıs (1878 – 1960)**, İstanbul 1960.

GENÇ, Reşat, "Karahanlılarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**.

GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı,** Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

GEORGES, P., "Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", **Meydan Larousse,** İstanbul, 1971, s. 451.

Georgia Investment Guide, Tiflis, 1996.

GEWEHR, W. M., **The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930**, London 1967

GHARKVİANİ, G., "Georgia, The Transcaucasus and Beyond", Perceptions, Journal oj International Affairs, 1/3 (1996).

GİRİTLİ, İsmet, **Günümüzde Atatürkçülük**, Der Yay., İstanbul 2000.

GLADSTONE, W., **The Bulgarian Atrocitles and Eastern Question**, London 1876

GLAESON, J.H., **The Genesis of Russophia in Great Britain,** Harvard Üniv. Press, 1950.

GÖKALP, Z., **Türkçülüğün Esasları,** Hazırlayan: KAPLAN M., İstanbul 1976.

GÖKBİLGİN, Tayyip, "Köprülüler", **İslam Ans**. VI.

GÖKTEPE, C., "The Cyprus Crisis of 1967 and its Effects on Turkey's Foreign Relations", **Middle Eastern Studies,** Vol. 41/3 (2005), s. 431-444.

GÖMEÇ, S., **Kök-Türk Tarihi**, Torksoy Yay., Ankara 1997.

GÖNLÜBOL, Mehmet- Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1987.

GÖNLÜBOL, Mehmet-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),** İstanbul 1963.

GRESSEY, G. B.,**Land and Life in Southwest Asia**. Chigaco-New York.

GREY, I, **Ivan the Terrible**, London, 1964.

GROOT, M.De, Die, **Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, I, Berlin-Leipzig 1921.

GUNNIS, R., **Historic Cyprus**, London 1947.

GÜNGÖR, Harun, "Gök Türk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları,** İstanbul, 1992.

GÜREL, Ş. S., **Kıbrıs Tarihi II**, İstanbul 1985.

GÜRÜN, K., **Ermeni Dosyası,** 2. Basım, Ankara 1993.

GÜRÜN, Kamuran, **Türk- Sovyet İlişkileri**, Ankara 1991.

HAMİLTON, J.R., **Les Oighours L'epogue des Cing Dynasties ol'apres les documents chinois**, Paris 1955.

HAMMER, J. V., **Devlet-i Osmanli Tarihi**, İstanbul 1947.

HARRİS, G.S., **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, İstanbul 1979.

HARTMANN, R., "Şam" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi, C.11.**

HASANOV, Zaur, **Tsarskie Skifıy. Etnoyazikovaya tdentifikatsiya "Tsarskih Skifov"i Drevnih Oguzov,** Liberty Publishing House , New-York 2002.

HATİPOĞLU, M. M., **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı**, Ankara 1988.

HATİPOĞLU, M. M**., Yunanistandaki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı** (1882-1922), Ankara 1988.

HAYIT, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul 1975.

HENZE, P. B., "Georgia and the Armenia: Troubled Independence", **Eurasian Studies**, No: 2 (1995), s. 25-29.

HERTLEST, E., **Treaties, etc. I. Concluded Between P. Britain and Persia, and between Persia, and between Persia and other Freign powers, wholly or partially in force on the Ist April**, London, 1891.

HİLL, G., **A History o Cyprus**, London 1853.

İGNATİYEV N., **Missiya v Khivu i bukharu v 1858**.

İNALCIK, H., "Kıbrıs'ta Türk İdaresi Altında Nüfus", **Kıbrıs ve Türkler**, Ankara, 1964.

İNALCIK, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569" **Belleten**, No: 46, Ankara 1948.

İNAN, A., "Dükçi Işan İsyanı" **Türk Kültürü** No: 11 (1968)

İNAN, Abdulkadir, **Eski Türk Dini Tarihi**, Ankara 1976.

İNAN, Abdulkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1972.

İslam Ansiklopedisi, Kalmuk Maddesi.

İSSAWİ, C. and YEGANEH, M. – PREAGER, F. A., **The economics of Middle Estern Oil**. Newyork 1962.

İstoriya Azerbaycana, Bakü 1958, s. 94-98.

İZGİ, Özkan, **Uygurların Hukuki ve Kültürel Tarihi,** Ankara 1987.

JAVAKHİSHVİLİ, A. - GVELESIANI, G. (Eds.), **Soviet Georgia, its Geography, History and Economy**, Moskov 1968.

JELAVİCH, C**., Tsarist Russia and Balkan Nationalism, Berkeley and Los Angeles**, 1962

JİVKOVA, L., **İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939**, çev. Muharrem ve F. Erdinç, İstanbul 1978.

KAFESOĞLU, "Selçuklular", **İslam Ans.** , X.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** İstanbul 1970.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Türk Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 10-11(1983).

KAFESOĞLU, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İ., **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996.

KAPANİ, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, Ankara 1981.

KARAL, E. Z., **Atatürk ve Devrim- Konferans ve Makaleler**, Ankara 1980.

KARAL, E. Z., "Devrim ve Laiklik", **Atatürk Din ve Laiklik,** İstanbul 1968.

KARAL, E. Z., **Osman Tarihi**, C. V., Ankara 1947.

KARAMAN, H., "İslam Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları.**

KARŞ, E., **The Soviet Union and Syria, The Asad Years**. London-Newyork 1988.

KASS, I., **Soviet Involvement in the Middle East: Policy Formulation, 1966-1973**, Folkstone , Kent 1978.

KAYMAZ, Nejat, "Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1972.

KAYNAK, M., **Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye (1988-1991).**

KAZAKSKO, İ., SSR, Alma-Ata 1957.

KAZEMİ, F., **Poverty and Revolution in Iran**, New York 1981.

KENT, J., "The Assad Faktor" **The Middle East**, No:135 (Jan, 1986).

KENZİE, Mac., **The Lion of Tashkent, The Carreer of General M.C. Cherniavev,** University of Georgia Press 1974.

KHALFİN, A.N., **Russia's Policy in Central Asia 1857-1868** İng Terc. London 1964.

KHOURY, P. S., **Syria and the French Mandate, The Politics of Arap Nationalizm, 1920-1945**, London 1987.

KİM, M.P., "O zadachakh izuchenüa istoricheskogo opyta sotsialisticheskogo stroitel'stva v SSSR svete reshenii XXII S'ezda KPSS", **Voprosv Istorii**, No.2, 1962.

KİRİŞÇİOĞLU, M. F., "Suriye Türkleri", **Avrasya Dosyası, Cilt: 2/3(1995),** s.131-141.

KIRZIOĞLU, M. F., **Kıpçaklar,** TTK Yayını, Ankara, 1992.

KIRZIOĞLU, M. F., **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590),** Ankara 1993.

KLİMOVİÇ, L., **İslam ve Tsarskoi Rossi**, Moskova 1936, s. 225-226.

KOCABAŞ, S., **Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Meselesi**, İstanbul.

KOCABAŞOĞLU, U., **Kendi Belgeleriyle Anadolu'da Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul 1989.

KOÇSOY, Ş., **Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri, 1932-1963,** İstanbul, 1991.

KOHN, H., **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği** (Çev.A.O.Güner), İstanbul 1983.

KOHN, H., **Pan-Slavizm. Its History and Ideology**, New York 1960.

KOLARZ, W., **Russia and her Colonies,** New York 1967.

KONUKÇU, Enver, **Kuşhanlar (Ak-Hunlar) Devleti Tarihi**, Ankara 1973.

KOPPERS, W., "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", **Belleten,** Sayı 20,(1941).

KÖPRÜLÜ, M. F., "Halaç" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, VII.

KÖYMEN, M. A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1992, C. III, s. 20.

KÖYMEN, M. A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara, 1989, ve SÜMER, F., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", **Belleten**, 83 (1957), s. 429-445.

KÖYMEN, M.A., "Tarihin Işığında Ortadoğu (Dünü, Bugünü, Yarını), **Yeni Forum**, Nisan 1991.

KÖYMEN, M. A., **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.

KRAUSSE, A., **Russia in Asia: A Record and A Study, 1558-1899,** New İmp., London, 1973.

KUSHNER, D., "Conflict and accommodation im Turkish-Syrian Relations**" in Syria Under Assad**, London-Sydney 1987.

KOCAOĞLU, O., "Rus Yardımının İç Yüzü", **Yakın Tarihimiz**, C. I.

KOLARZ, W., **Russia and the Eastern Question**, London 1966.

KULOĞLU, A., "Körfez Savaşından 10 Yıl Sonra Ortadoğu'daki Askerî Durum", **Stratejik Analiz**, C.I, Sayı II.

KUNTA, A., "Sovyetler Birliğinde Müslümanlığın Gerçek Durumu", **Dergi**, 35-36 (1964).

KURAT, A. N., **Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Varlık ve Bitikler**, Ankara 1940.

KURAT, A. N., **Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, Ankara 1946.

KURAT, A.N., "Panslavizm" **D.T.C.F. Dergisi**, XI/2-4 (1953)

KURAT, A.N., **Rusya Tarihi**, Ankara 1948

KURAT, A. N., **Türkiye ve İdil Boyu**, Ankara 1966.

KURAT, A. N., **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1978.

KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970.

KUYUCUKLU, N., **Bulgaristan'ın Ekonomik Kalkınması**, İstanbul 1984.

KÜÇÜK, A., "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü**", Erdem**, 8/23 (1996).

KÜRKÇÜOĞLU, Ö. E., **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970),** Ankara 1970.

KÜRKÇÜOĞLU, Ö. E., **Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası (1945-1970),** Ankara 1972.

KÜTÜKOĞLU, B., **Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri 1578** - 1590, İstanbul 1962.

LAMMENS, H., "Muaviye" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi, C.8.**

LANG, D.M., **A History of Georgia,** London 1962.

LANG, D. M., **A Modern History of Georgia**, London 1962.

LENCZOWEKİ, G., **Russia and West in Parsia,** 1918-1948, New York 1949, s. 286-287.

LENCZOWSKİ, G. (ed.), **Iran Under the Pahlavis**, California 1978.

LEVŞİN, A., **Opisanie Kırgız Kazakskih ili Kırgız-Kaisatskihord**; Stepney, Petersburg 1832, III.

LONGRİGG, S. H., **The Middle East: A. Social Geopraphy**, London, 1963.

MACKERRAS, C., **The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1968.

MAHMUD CELALEDDİN PAŞA, **Mir'at-ı Hakikat** (Neşr İ.Miroğlu), İstanbul 1983

MAKSHEYEV, A.İ., **İstoriçeskry obzar Kurkentona nastupate nogo divizheniya v nego Russkihh**, Petersburg 1890.

Materiali po istorii Başkirskoy A.SSR, III Moskov - Leningrad

MATOCCİAN, M. K., "Armenia and the Armenians", in **Handbook oj Major Soviet Natioanalitics,** London-New York 1975.

MAZOUR, A.G., **Modern Russian Historiography**, 2 nd.ed. Princeton, N.J., Van Nostrand 1958.

MEHMET NİYAZİ, **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.

MEHMET RAŞİT EFENDİ, **Tarih-i Raşit**, İstanbul 1282.

MERAY, S. L.**, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Cilt IV.** Ankara 1972.

MERÇİL, E., "The Atakbegs of Azerbajan", **A Short History of Turkish Islamic States**, Ankara 1994.

MESUDİ, **Murucu'z Zeheb**, II.

Milliyet Gazetesi, 18 Haziran 1926.

MİLYUTİN, A.D., Dnevnik, Milyuitia

MISIROĞLU, K., **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, 2.Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul 1975.

MİLLER, F.A., **Dimitrii Miliutin and the Reform era in Russia**. Vanderbil University Press, 1968.

Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973.

Müdafaai Milliye Vekaleti, Muamelatı Zatiye Dairesi, 17 Ağustos 1926, belge No: 26.29.15.

NASSİBİAN, A. A., Britain and the Armenian Question 1915-1923, London, 1984, s. 149 vd.

ORAN, B. (editör), **Türk Dış Politikası**, İstanbul 2001.

Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, I-II, İstanbul 1997.

OSTROGORSKY, G., **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1981.

OZANKAYA, Özer, **Atatürk ve Laiklik**, Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaettin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", **Belleten,** XIX/75 (1995).

ÖGEL, Bahaettin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaettin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara 1979.

ÖNGÖR, S., **Orta-Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafya)**, Ankara 1965.

ÖZALP, K., **Milli Mücadele 1919-1922**, Ankara 1978.

ÖZBAY, K., **Türk Askerî Hekimlik Tarihi**, İstanbul 1976.

ÖZEK, Çetin, **100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar,** İstanbul 1968.

ÖZEK, Çetin, **Türkiye'de Laiklik,** İstanbul 1968.

ÖZEY, R., "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", **Avrasya Etüdleri** (TİKA), No: 17 (2000).

ÖZGEN, M.İ., **TKP ve Organize Gençlik Hareketleri**, İstanbul 1982.

ÖZGÖREN, A., "Atatürk Dönemi Türk-Yunan İlişkilerine Bir Bakış", **Atatürk Haftası Armağanı** (2003), ATASE, Ankara 2005, 103-116.

QUESTED, R. K. I., **The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860** Singapore, 1968.

PANESH, E.K. - ERMOLOV, L.B., "Meskhetinsky Turks Under the Conditions of the Modern Ethnic.", **Belleten,** LVIII/219, s. 587, 607.

PARES, B. A., **History of Russia**, London 1965.

PARKER, W. H., **An Historical Geography of Russia,** London, 1968.

PAYNE, R., **The Rise and Fall of Stalin,** London 1965.

PORTAL, R., **The Slavs Acultural, Historical Survey of The Slavonic Peoples**, London 1969

PORTAL, R., **The Slavs**, London 1969.

RASONY, L., **Tarihte Türklük,** Ankara 1988.

RAWLİNSON, H. C., **England and Russian in the East**, London, 1875.

RHİNELANDAR, L. H., "Russia Imperial Policy. The Administration of the Caucaus in the First Half of the Nineteenth Century**", Canadian Slavonic Papers,** XVII/2-3 (1975).

RİÇKOV, P. I., **İstoriya Orenburgskaya,** Orenburg 1896.

RIEBER, A. J. I., **The Politics of Autocracy Letters of Alexander II to Prince** A.I. Bariantinskii 1857-1864.

ROMANOVSKY, D. İ., **Zametki posredne-Aziats komu voprus**, Petersburg 1868.

Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians Against the Turks, neşr, SÜSLÜ, A., Ankara, 1991.

Rusya Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları, neşir: İLGAR, İ., Ankara 1988.

SAİD, Edward, **Oryantalizm**, Türkçe terc. Nezih Uzel, İstanbul 1982.

SALMAN, H., "Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I,** İstanbul, 1992.

SARAY, M., "1876 İstanbul Konferansı", **Semavi Eyice Armağanı**, İstanbul 1992 s.355-362.

SARAY, M., "1878 Türkmen Cumhuriyeti" **Türk Kültürü Araştırmaları VII-X**, 1970-1973.

SARAY, M., **Afganistan ve Türkler**, 2. baskı, İstanbul 1997.

SARAY, M., **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri,** ATAM, Ankara 2005.

SARAY, M., **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK, Ankara 1995.

SARAY, M., "Atatürk'ün Sovyet Politikası ve Türk-Sovyet Münasebetleri Hakkında Bazı Açıklamalar", **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan**, Ed. Fak. İstanbul 1981.

SARAY, M., "Balkanlarda Rus Yayılması, Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası", **İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi,** No: 13 (1983-87), s. 551-576.

SARAY, M., "Ermenistan Yol Ayrımında", **Kafkas Araştırmaları II,** 1996, s. 1-17.

SARAY, M., "İran Türkleri", **Yeni Türkiye,** Sayı: 16 (1997), s. 1640-1644.

SARAY, M., "Russo-Turkmen Relations up to 1874", **Central Asian Survey**, Vol. 3/4 (1984), s. 15-48.

SARAY, M., P**rinciples of Turkish Administration and Their Impact on the Lives of Non-Muslim Peoples: The Armenians as a Case Study**, ATAM, Ankara 2005.

SARAY, M., "Rusya'nın Asya'da Yayılması", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 10- 1981), s. 279-302.

SARAY, M., **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul 1975.

SARAY, M., "Türkistan'da İngiliz Rekabeti", **Tarih Dergisi**, M.C.Ş, Tekindağ Özel Sayısı Nr. 34 (1984), s. 397-416.

SARAY, M., **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1990.

SARAY, M., **Azerbaycan Türkleri Tarihi,** İstanbul 1993.

SARAY, M., **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul 1981.

SARAY, M., **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği,** İstanbul 1994.

SARAY, M., **Sovyet Tehdidi Dolayısıyla Türkiye'nin NATO'ya Girişi, III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler**, ATAM, Ankara 2000.

SARAY, M., **Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, M.E.B. Yay. İstanbul 1998

SARAY, M., **Türk-İran İlişkileri**, ATAM, Ankara 1999.

SARAY, M., **Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü**, Ankara 1990.

SARAY, M., **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspınalı İsmail Bey**, (1851-1914) Ankara 1987.

SARAY, M., **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Lâiklik**, ATAM, Ankara 2002.

SARAY, M., **The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkeskan,** TTK, Ankara 2003.

SARAY, M., **The Turkmens in the Age of Imperialism,** TTK, Ankara 1989.

SARAY, Mehmet, "Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Töresi ve İlim", **15. ve 16 Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul 1997.

SARAY, Mehmet, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Ankara 1986.

SARAY, Mehmet, **İstanbul Üniversitesi Tarihi, 1453-1993**, İstanbul 1997.

SARAY, Mehmet, **Kırgızlar ve Modern Kırgız Devletinin Ortaya Çıkışı**, TİKA Yay., Ankara 2004.

SARAY, Mehmet, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),** İstanbul 1984.

SARAY, Mehmet, **Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.

SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler,** ASAM Yay., Ankara, 2002.

SARAY, M., **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler** 1775-1875, TTK, Ankara 1994.

SARAY, M., **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, Ankara 1996.

SARINAY, Y. – SÜMBÜL, T., **Emperyalizm ve Büyük Hayal**, Günce Yay. Ankara 1999.

SAUVAGET, J., "Halep" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi, C5.**

SAYILGAN, Aclan, **Solun 94 Yılı (1871-1965),** Ankara 1968.

SCHAHGALDIAN, N. B., **The Clerical Establishment in Iran**, June 1989, Prepared For the Office of the Under Secretary of Defense For Policy.

SCHAHGALDIAN, N. B., **The Iranian Military Under the Islamıc Republic** Prepared For the Office of the Under Secretary of Defense Policy, Marc 1987, Published by the Rand Corparation, Washington DC.

SCHMİDT, W., "Der Ursprung Des Gottesidee", X, 3. **Die Asiatische Hirtenvölker**, Freiburg 1949, Türkçe terc. S. Buluç, "Eski Türklerin Dini", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** XIII, 1965.

SCHUHYLER, E., **Turkestan**, London 1876.

SEALE, P., **Asad of Syria. The Struggle For the Middle East**, London, 1986.

SEALE, P., **The Struggle For Syria**, London 1987.

SEDELKİNOV, A. N., Kırgizkiy Karay, Russiya XVIII, Petersburg, 1903.

SELTON, H. W., **The Russian Empire** 1801-1917.

SERTKAYA, Osman, "Eski Uygur Türklerinde Hukuk Belgeleri Örnekleri", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları.**

Sh. Bakhask, **The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution**, New York 1984.

SHTEPPA, K., **Russian Historians and the Soviet State**. Rutgess Univ.Press, 1062.

SİNGH, S.H., **A History of Khokand,** ed. By C.E. Bates, Lahore 1878.

SKERPON, A., "The Russian National Economy and Emancipation"

SLADKOVSKİİ, M. i., **History of Economic Relations Between Russia and China**, Jerusalem, İng., Tgec 1966.

SOKAL, E. D., **The Revolt of 1916 in Russian Central Asia**, Baltimore 1954.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, II.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945),** I, Ankara 1989.

STACKELBERG, G.A. Von, "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki Müslümanlar", **Dergi**, 23-24 (1961).

STRONO, J.V.V., "The İgnatiev Mission to Khiva and Bukhara in 1858", **Canadian Stavonic Papers**, XVII/2-3(1975).

SUMMER, B. H., **Peter the Great and the Ottoman Empire**, Hamden 1965.

SUMMER, B.H., **Russia and the Balkans** (1870-1880), London 1937

Suriye ve Uluslararası Terörizm, Türk Demokrasi Varlığı Yay. Ankara 1996.

SÜMER, F., **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976, s. 15-42, s. 54-84.

Süryani Patrik Mihail'in Vekayi-Namesi, çev. H.D. Andreasyan, İstanbul 1944.

SÜSLÜ, A. – KIRZIOĞLU, F. – YİNANÇ, R. – HALAÇOĞLU, Y., Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara 1995, s. 103-117.

SÜSLÜ, A. – ÖĞÜN, G. – SERDAR, M. T., **Van, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları,** Gazilerle Mülakat, Ankara 1994, s. 7-8.

SÜSLÜ, A., **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990.

SYKES, P., **A History of Persia,** London 1921.

ŞAHİN, İ., "Balkanlar'da Türk İskânı, SİSAV'ın 1988'de İstanbul'da tertip ettiği "Türkiye ve Balkanlar" konulu konferansta verdiği tebliğ.

ŞAPOLYA, E. B., "Atatürk ve Üç Kılıç", **Türk Kültürü**, Sayı 35, Kasım 1965.

ŞEŞEN, R., **Selahâddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, İstanbul 1983.

ŞİMŞİR, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938),** Ankara 1984.

ŞİMŞİR, B. N., **Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler**, Bilgi Yay., Ankara 2004.

ŞAPOLYO, E. B., "Atatürk ve Üç Kılıç", **Türk Kültürü**, Sayı: 35, Kasım 1965.

Tarihi Lütfi, VIII.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 14.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt: 26, Ankara, 1960, s. 177.

TANYU, Hikmet, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara 1973.

TANYU, Hikmet, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul 1998.

TAŞAGIR, A., **Gök-Türkler**, TTK, Ankara 1995.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt IV.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, Ankara 1980.

TEKİNER, S., "Azerbaycan", **Studies on the Soviet Union,** XVI (Münih 1971), s. 41-42.

TEMİR, A., "Çarlık Rusyasında ve Sovyetler Birliğinde Doğu Araştırmalarının Tarihi ve Gayeleri", **Dergi,** 50 (1967).

TENGİRŞEK, Y.K., **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967.

TERENTYEV, M. A., **İstorya Zavoevaniya Sredney Azii**, Petersburg, 1906.

TEVETOĞLU, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetleri (1910-1960),** Ankara 1967.

THADEN, E.C., **Russia and the Balkan Alliance 1912**, Pensilvania 1965

TİLLET, L., **The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities,** Univ of N. Carolina Press, Chapel Hill, 1969.

TOGAN, A. Z. V**., Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, İstanbul 1969.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942. s. 87.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, **Tarihte Usul,** İstanbul 1969.

TROTLER, L., **The Earl of Acukland,** London 1893.

TUNÇAY, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),** Ankara 1967.

TUNÇBİLEK, N., **Güneybatı Asya**, İstanbul 1962.

TURAN, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Tarihi,** İstanbul 1979, II, 294-304, 471-474.

TURAN, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Baba Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten,** XI/42(1947).

TURAN, Osman, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul 1971.

TÜLÜMEN, T., **İran Devrimi Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

Türk Ansiklopedisi, c.XXVIII.

TÜRKELİ, C., "Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Neşri, I.Kitap, İstanbul 1992.

Türk-İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını, İstanbul 1994, Harp Akademileri Komutanlığı.

Türkiye –Irak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını. Harp Akademileri Komutanlığı Yay. İstanbul 1994.

Türkiye-Suriye İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını. Harp Akademileri Yay. İstanbul 1994.

UÇAROL, R., **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri)** İstanbul.

ULUĞBEY, H., **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ankara 1995.

URAS, E., **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** 2. baskı, İstanbul 1987, s. 110.

URBAN, P., "Sovyet Milli Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", **Dergi**, 35-36 (1964).Ankara 1982.

Urfalı Mateos Vakayi-namesi, (Türkçe Tercümesi H. D. Andraesyan), Ankara 1962, s. 80-82, 98-99, 111-113, 128-132.

URFALI MATEOS VEKAYİ-NAMESİ, Tükçe terc.H:D:Andreasyan. Ankara 1962.

ÜNLÜ, C., **Kıbrıs'ta Basın Olayı**, Ankara 1982.

ÜSTÜN, C., 1983 Viyana Seferi, Ankara 1941.

VAHAPOĞLU, M. H., **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları,** Ankara 1990.

Vakit Gazetesi, 18 Haziran 1926.

Vakit Gazetesi, 20 Haziran 1926.

VAMBERY, A., **Sketches of Central Asia**, London 1868.

VALİKHANOV, C. C., **The Russians in Central Asia**, İng. Terc. London 1865.

VENİUKOFF, M. S., **The Progress of Russia in Central Asia**, İng. Terc. India Office, Political and Secret Memoranda, C. 17.

WELLHAUSEN, J., **Arap Devleti ve Sukutu**, Tercüme IŞILTAN, F., TTK, Ankara 1963.

WOLSON, R., **The Bath and Syria, 1947-1982. The Evolutian of Ideology, Party and State, Princetion**, N.J. 1987.

YASA, Azize AKTAŞ, "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim- Gayri Müslim İlişkileri", **Erdem,** Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, II, 8/23(1996).

YILDIZ, H. D.**, İslâmiyet ve Türkler,** Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları.**

YILMAZ, D.**, Misak-ı Millî'ye Göre Musul,** Konya 1995.

YILMAZ, T., "Türkiye – Suriye İlişkilerinin Genel Bir değerlendirmesi ve Bu ilişkilerde Suriyeli Türklerin Durumu" **Türk Kültürü**, Sayı:430 (1999).

YİNANÇ, M. H., "Celaleddin Harezmşah", İ. A., C. III, s. 51.

YİNANÇ, M. H., "Çağrı Bey", **İslam Ansiklopedisi III**, s. 324.

YURDAYDIN, H.G., **İslam Tarihi Dersleri,**

YUSUF HAS HACİP, **Kutadgu-Bilig,** (R.Rahmeti Tercümesi), Ankara 1959.

ZENGİN, İ., **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, Milliyet Yay., İstanbul 1991.

ZENKOVSKİY, S. A., **Pan-Turkism ad Islam in Russia**, Harvard 1967.

ZİYA, N., **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Ankara 1975.

DİZİN

– A –

ABD 11, 26, 46, 66, 75, 79, 81, 82, 92, 94, 108, 110, 111, 112, 121, 125, 126, 127, 131, 175, 237, 240
A. Burnes 322
A. Temir 252
A.Conolly 322
A.G. Mazour 264
A.Jenkinson 252
A.N. Samoyloviç 258
A.N.Kononov 262
A.N.Kurat 245, 254
A.V. Krivoşeyn 343
A.Vambery 323
A.Z.V. Togan 265
Abazalar 158
Abbas Mirza 321
Abbasi 51, 75, 76, 88, 107, 189
Abdu's-Sattar Kazı 261
Abdülkadir Mirzaoğlu 384
Abdurrahman Abtabacı 339
Abhazistan 213, 214, 215
Abhazistan Krallığı 213
Abhazlann 213
Acarya 205
Acheloos 19
Achot Bagratuni 189
Adriyatik Denizi 19
Afanasyevo 273
Afşar Türkmenleri 168
Afganistan 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 277, 279, 322, 323, 369, 376, 379, 393, 395, 400, 403
Afrika 74, 155, 159, 247, 248
AGİT 240
Ağa Muhammed Han 168, 219, 320
Ağrı Ovası 183
Ahmet Muhtar Bey 397
Ahıska Türkleri 230, 231
Ak Hunlar 135
Akaky Tsereteli 210
Akdeniz 7, 19, 56, 69, 70, 71, 135, 155, 159, 233, 283
Akşehir 382, 395
AKKA 238
Aksu 37
Al-Kur'an 255
Al-Kur'an Kitabı 255
Alagöz 183
Alâmeddin Kayser 301
Alazani 205
Albay Lazaryev 192
Albay İvan Bucholz 253, 316
Aleksander 192, 316, 326, 327, 329
Aleksey 45, 46, 316
Aleksey Tolstoy 45
Ali Şir Nevai 260
Ali Fuad Paşa 360
Aliakman 19
Alim Kul 332
Allahverdi 184
Alman Birliği 41
Almanlar 27, 41, 47, 239, 350
Almanya 11, 25, 44, 45, 61, 92, 105, 120, 126, 127, 138, 190, 245, 259, 264, 349, 370, 371, 375, 377, 378
Alp Er Tunga 278
Alparslan 166, 214, 299
Altay 112, 262, 273, 275, 279, 281, 291
Altay Dağları 273, 279, 281
Altın Ordu 30, 244, 250, 311, 312
Altın Ordu Hanlığı 244, 311
Amerika Birleşik Devletleri 193, 195, 197, 199, 200, 203, 330, 331

Amerikalılar 124, 127, 139, 178, 197
Amerikan Koleji 196
Amerikan Misyoner Okulları 185, 196
Amuderya 260
Anadolu 4, 10, 22, 24, 25, 26, 27, 52, 53, 56, 59, 61, 62, 70, 72, 73, 76, 95, 97, 102, 134, 163, 166, 167, 183, 185, 188, 189, 193, 197, 198, 199, 213, 214, 225, 228, 272, 275, 279, 297, 299, 300, 349, 352, 353, 354, 355, 358, 365, 367, 380, 383, 384, 390, 391, 394, 396, 403, 405
Anapa 158
Andican 339, 344
Andronovo 273
Ankara 12, 22, 23, 25, 32, 38, 48, 53, 55, 58, 60, 61, 64, 66, 68, 72, 73, 74, 79, 83, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 120, 122, 135, 136, 166, 167, 168, 172, 176, 186, 189, 193, 195, 196, 199, 201, 203, 213, 214, 216, 228, 229, 244, 250, 254, 268, 271, 276, 277, 279, 281, 282, 285, 288, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 301, 304, 306, 312, 313, 319, 324, 346, 350, 354, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 365, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 385, 391, 392, 393, 394, 396, 400, 404, 406, 407
Ankara Hükûmet-i Milliyesi 357
Antropologlar 273
Aral Denizi 260
Aral Gölü 275, 318, 319, 324
Aras Nehri 163, 169, 183, 184, 320
Ardevi Volenski 191
Armen 186
Arnavut 4, 5, 19, 20, 41, 400
Arnavutluk 4, 5, 19, 20, 41, 400
Artaxia 186
Artvin 218, 228, 372
Asala 201
Astrahan 168, 216, 217, 220, 245, 250, 252, 257, 311, 312, 314, 317
Asya 22, 29, 30, 32, 43, 51, 60, 72, 97, 108, 113, 114, 118, 131, 133, 135, 148, 149, 155, 158, 159, 160, 161, 165, 168, 189, 191, 205, 211, 216, 217, 229, 230, 231, 236, 239, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 283, 291, 292, 295, 298, 300, 302, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 334, 336, 337, 339, 340, 345, 349, 385, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407
Atanasob 8
Atatürk 5, 12, 22, 25, 26, 52, 61, 62, 82, 89, 95, 96, 97, 105, 106, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 136, 158, 174, 176, 200, 201, 267, 271, 272, 277, 293, 294, 301, 349, 355, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 405, 408
Atilla 278
Atina 19, 20, 21, 25, 64, 67
Atlantik 247
August Friedrich Schloezer 264
August Miller 259
Aus Sibirien 259
Avarlar 9, 158
Avrupa 3, 7, 10, 11, 19, 20, 21, 23, 26, 29, 33, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 55, 60, 68, 71, 72, 77, 79, 97, 122, 126, 127, 131, 138, 139, 141, 155, 156, 158, 159, 165, 185, 190, 194, 196, 200, 205, 212, 219, 225, 238, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 254, 260, 275, 277, 278, 283, 284, 301, 319, 324, 325, 326, 351, 368, 375, 378
Avrupa Birliği 11, 20, 21, 26, 47
Avrupa Konvansiyonel 238
Avrupa Topluluğu 20
Avrupalılar 205, 225
Avusturya 13, 22, 37, 38, 44, 55, 194, 195, 313, 319, 349
Ayaz Muttalibov 180

Ayestefanos 195
Ayetullah Humeyni 136, 138
Ayetullahlar 147
Azerbaycan 23, 133, 136, 143, 158, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 189, 192, 198, 203, 205, 214, 215, 217, 218, 224, 226, 228, 229, 230, 233, 235, 237, 238, 239, 240, 262, 279, 317, 358, 379, 380, 393, 396, 398, 403, 407
Azeri 89, 158, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 211, 219, 226, 228, 233, 235, 238, 347, 350, 353, 354, 359, 362, 396

– B –

Başkurdistan 237
Başkurt 258, 312, 315, 316
Bagradit 189
Bagrat 213, 214
Bagrato 213
Bağa Tarkan 281
Bakarlar 158
Bakü 166, 168, 175, 176, 208, 226, 261, 354, 358, 359, 364, 365
Bakû-Ceyhan Boru Hattı 238
Balkan 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 55, 56, 105, 106, 157, 160, 186, 188, 194, 245, 249, 251, 275, 286, 301, 309, 319, 341, 349, 369, 373, 374, 375, 377, 400, 401, 402
Balkan Antantı 12, 105, 106
Balkan Araştırmaları 157
Balkan Dağları 3, 7, 160
Balkan Milletleri 41, 42, 44, 194, 286, 400, 401
Balkan Ortodoksları 41
Balkan Paktı 5, 369, 374, 375, 400, 401
Balkan Slavları 4, 23, 41, 42, 44
Balkan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği 13
Balkanlar 1, 3, 4, 5, 10, 24, 26, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 56, 186, 245, 251, 275, 301, 319, 341, 349, 375, 401, 402
Baltık Cumhuriyetleri 236, 237
Banat 38
Barabaş 34, 35
Barabaş Kossakları 35
Basmıl 281
Batum 206, 208, 210, 211, 225, 226, 229, 325, 353, 358, 382, 395
Batum Üniversitesi 210
Batı Anadolu 25, 26, 59, 358
Batı Avrupa 47
Batı Göktürk Devleti 280
Batı Hun İmparatorluğu 277, 278
Batı Trakya Türkleri 28
Bavyera 23, 24
Baykal Gölü 273
Bedahşan 318
Bekir Sami Bey 356, 357, 365, 391
Belgrad 46, 286
Belh 114, 252
Berlin 43, 46, 56, 57, 171, 173, 195, 258, 284, 331
Berlin Kongresi 43
Besim Atalay Bey 392
Bişkek 260
Bilal Şimşir 4
Birinci Dünya Harbi 61, 196, 197, 198
Birleşmiş Milletler 63, 66, 93, 140, 153, 154, 237, 238, 409
Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 66, 238
Birleşmiş Milletler Teşkilatı 153
Bitlis 228, 356, 357
Bizans 3, 10, 22, 24, 41, 59, 73, 135, 155, 159, 161, 165, 166, 188, 189, 190, 199, 210, 213, 215, 244, 271, 285, 286, 287, 297, 298, 299, 300, 301, 399
Bizans İmparatorluğu 59, 155
Bizanslılar 135, 161, 165, 188, 189, 199, 297, 299
Bleda 277

Boğazlar Sözleşmesi 375
Boğdan 32, 38
Boşnak 4
Bolşevik Beyannamesi 351, 355
Bolşevik İhtilâli 39, 44, 185, 235, 236, 245, 249, 263, 265, 350, 351, 352, 355, 380
Boris 237, 252
Bosna Hersek 41, 43
Boyla 89, 161, 172, 250, 258, 259, 262, 275, 280, 281, 311, 330, 350
Brest-Litovsk Antlaşması 40, 354, 355
Bucaş Antlaşması 35
Buda 286, 289
Budapeşte 286
Budist 288
Buhara 252, 322, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 340, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 394, 395, 403
Buhara Cumhuriyeti 379, 380, 382, 383, 385, 394
Bulgar 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 20, 43, 44, 46, 249, 275, 349
Bulgar Panslavistleri 46
Bulgar Türkleri 3, 9, 12, 249, 275
Bulgaristan 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 44, 46, 249, 400
Bulgaristan Komünist Partisi 11
Bulgaristan Sosyalist Partisi 11
Bulgarlar 3, 4, 10, 349
Bumin Kağan 273, 279, 286, 287
Burgaz 8
Büyük Bulgar Devleti 3
Büyük İskender 22, 165

– C –

Celal Bayar 359, 361
Cezayir 330, 331
Chenier 23
Ciatura 207, 208
Clinton 240
Cungar 317, 318

– Ç –

Çanakkale 350, 374
Çar 36, 39, 43, 122, 163, 168, 192, 219, 222, 245, 252, 316, 320, 324, 326, 327, 329, 340, 347, 349, 351, 384
Çar Petro 39, 245
Çarlık 30, 44, 163, 170, 172, 177, 183, 185, 201, 222, 223, 235, 236, 245, 249, 252, 265, 267, 317, 326, 337, 343, 350, 351, 352, 354, 358, 384
Çarlık İmparatorluğu 236
Çağrı Bey 189
Çeçenistan 237, 239
Çeçenler 158, 239
Çehrin 36, 37
Çek 42
Çekler 45, 166, 203, 233, 246, 248, 263, 266, 300, 309, 375
Çekoslovakya 46, 66
Çerkesler 158
Çerkez Ethem 362
Çerkez Reşid 362
Çerkovski 253
Çernigov 32
Çin 253, 263, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 285, 287, 318, 328, 347, 403
Çince 253, 292
Çizak 333
Çostakoviç 45
Çukurova 165, 193, 201

– D –

D'Arcy Todd 322
D. Böhtligk 258
D.A. Milyutin 327
Dağıstan 172, 205, 237, 350
Dağıstanlılar 350
Dalmaçya 38
Dandanakan Zaferi 295
Danimarka 24, 259
Danimarkalı George Yorgo 24

Das Kutadgu Bilig 259
Delhi 252
Deli Petro 251, 311, 316, 318, 319, 349
Demirel 240, 406
Demokratik Güçler Birliği 11
Derviş Han Tora 344
Doğu Anadolu 70, 76, 166, 167, 183, 188, 189, 193, 198, 213, 353, 354, 358
Doğu Avrupa Slavları 44, 46, 245
Doğu Göktürk Devleti 280
Doğu Roma 9, 22, 155, 159, 285, 298
Doğu Roma İmparatorluğu 9, 22
Doğu Türkistan 277, 281, 282, 347, 403
Don-Volga Kanalı 245, 312, 314
Don-Volga Nehirleri 157
Doroszenko 35, 36
Dost Muhammed Han 323
Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 371, 372
Drama 11, 19, 161, 202, 231

– E –

E. Golubinskiy 264
Ebu'l-Hasan Ali el-Eş'ârî 304
Ebül-Hayr Han 317
Edirne Antlaşması 23, 169
Eduard Şvardnadze 232
Eflak 32, 38
Ege Denizi 7, 19, 56
Emanullah Han 121, 122
Emir Muzaffereddin 333
Engels 265
Enosis 26, 27, 62, 64, 67
Enver Paşa 228, 385, 386, 387
Epir 24, 25
Erdal İnönü 148
Erdel 33, 38
Erdel Beyi Baturi 33
Ermeni 17, 28, 58, 72, 107, 133, 158, 161, 162, 165, 166, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203
Ermeni Kilisesi 185, 187, 188, 192, 193, 201
Ermeni Vilayeti 193
Ermenistan Eyaleti 23

– F –

Farabî 305
Fars 88, 133, 137, 140, 141, 143, 164, 167, 186, 322
Ferhat Paşa 217
Fevzi Paşa 360, 364
Feyzullah Hoca 383, 384
Filistin 73, 74, 78, 80, 81, 125, 247
Fransa 23, 24, 42, 54, 55, 61, 78, 81, 82, 126, 127, 138, 156, 159, 190, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 203, 225, 245, 249, 319, 325, 330, 331, 349, 370, 375, 377
Fransız İhtilâli 3, 41, 194, 360
Fransızlar 23, 78, 81, 194, 197, 350
Fuat Beyler 391
Fuat Köprülü 115, 260

– G –

G.S.Sablukov 255
Galiç 32, 39, 244
Gaspıralı İsmail Bey 174, 256, 346
Gazne Devleti 189, 190
Genç Osman 34
General Aleksandır S. Gundorov 45
General Bryantsev 344
General Çernyayev 333, 341
General Gasford 328
General Katenin 328
General Kaufman 334, 336, 341
General Kuropatkin 342
General Madatov 192
General Markus 25
General Metaksas 25
General Rosenbach 341
General Rostislav Fadayev 43
General İvanov 342
Giers 341

Gimnazyum 254
Girit 24, 25, 59, 61, 293
Glasnot 269
Gök Tanrı 292, 293
Göktürk Hakanlığı 135, 279, 280, 281
Göktürkler 135, 161, 279, 280, 291, 292
Gorçakov 42, 43, 330, 331
Görece 112, 351, 393
Gori 147, 211, 221
Gregoryan 190
Grek Kilisesi 188
Grekçe 188
Grekler 21
Grigoryan 189, 297, 298
Gruzin 205
Gruziya 205
Guriya 219
Guz 3
Güney Azerbaycan Hükümeti 179
Güney Azerbaycan Türkleri 136, 143, 163, 164, 170, 178
Güney Bulgaristan 7
Güney Doğu Avrupa 3
Güney Ege Adaları 25
Güney Hun Devleti 277
Güney Osetya 205
Güneydoğu Avrupa 7, 19, 44, 46, 47, 246
Gürcistan 155, 169, 173, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 237, 238, 240, 243, 320, 358
Gürcistan Cumhuriyeti 228, 229, 230, 232, 233
Gürcistan Hükûmeti 211, 212, 231
Gürcistan Krallığı 215, 220, 221
Gürcistan Ortodoks Kilisesi 210, 221
Gürcü Hatun 301
Gürcü Krallığı 213, 215, 220
Gürcü Lejyonu 228
Gürcü Ortodoks Kilisesi 222, 227
Gürcü Prenslikleri 217

– H –

H. Kohn 48, 265
H.Eren 244, 262
Habsburg 43
Hacı Bayram Camii 382
Hacı Bektaş Veli 300
Haşimi Rafsancani 138
Hak ve Özgürlükler Partisi 11
Hakkı Behiç 360
Halife 51, 73, 74, 75, 76, 88, 274, 295
Halk Cephesi 180
Halk Komiserleri Sovyeti 351
Halk İştirakiyyun Fırkası 362
Hamdi Bey 396
Hanbalık 290, 291
Hatman 34, 35, 36, 39
Hatman Doroszenko 36
Hazar Denizi 133, 157, 158, 160, 164, 167, 169, 191, 205, 243, 273, 275, 276, 279, 283, 312, 320, 335
Hazar Prensesi 213
Hazar Türkleri 213, 214
Helen Cumhuriyeti 21
Herodotes 22
Hınçak 354
Hıristiyan Avrupa 37, 247
Hıristiyan Gürcü Krallığı 215
Hırvat 3, 42, 46
Hırvatistan 44
Hırvatlar 3, 46
Hıtay 282
Hind 155, 159, 185, 311, 323
Hindistan 43, 61, 114, 115, 116, 117, 122, 137, 160, 168, 220, 252, 253, 254, 275, 276, 277, 284, 312, 318, 321, 322, 330, 331, 333, 336, 403
Hindular 351
Hive 252, 253, 316, 321, 322, 328, 329, 330, 331, 335, 336, 337, 340, 386
Hizbullah Grubu 137, 138
Hoca Muhammed Parsa 333
Hocend 333

Hokand 328, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 339, 340, 344, 345
Horasan 133, 143, 167
Hotin Antlaşması 34
Hovhannes 191
Hristiyan 106, 188, 189, 194, 210, 211, 317, 404, 405
Humeyni Hükûmeti 146
Hun Türkleri 3, 135, 165, 276, 279, 284
Hunlar 115, 135, 161, 249, 275, 276, 277, 278, 279, 284, 286, 291
Hz. Muhammed 293, 302
Hz. Peygamber 73, 293, 305
Hz. İsa 285

– I –

I. Nikola 192, 193
I. Petro 218
I. Selim 216
I.Ludvig 23
II. Beyazıt 245, 349
II. Leo 213
II. Nikola 171, 349
III. Georgi 214
III. İvan 245, 349
IV. Mehmet (1648-1687) 35
IV. İvan 251
Isparta 21

– İ –

İ. Kafesoğlu 9, 114, 115, 135, 291, 292, 295
İbrahim Lâkay 386
İbrahim Paşa 23, 36, 77
İdil (Volga) 9, 168, 249, 275
İdil Vadisi 158, 275
İhtilâl Komiteleri 145
İkinci Dünya Harbi 31, 230, 378
İlhanlı Devleti 215
İlimler Akademisi 185, 210, 254, 255, 258, 261, 263
İmam Hatip 256
İmam Humeyni 146
İmeretiya 216
İMF 237
İmparator Babur 261
İmre Töküli 38
İncil 188
İngiliz 3, 23, 25, 42, 43, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 77, 78, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 114, 116, 117, 126, 127, 160, 161, 175, 176, 178, 179, 195, 196, 197, 240, 247, 248, 252, 311, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 333, 334, 336, 350, 354, 355, 358, 362, 363, 370, 377, 382, 384, 391, 393, 398, 403, 404
İngilizler 23, 25, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 67, 77, 89, 94, 95, 97, 100, 114, 116, 126, 127, 160, 179, 195, 196, 197, 252, 322, 323, 327, 334, 350, 384, 393, 398, 403
İngiltere 11, 23, 24, 25, 26, 42, 43, 45, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 78, 79, 81, 92, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 108, 121, 126, 127, 138, 156, 159, 162, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 225, 245, 246, 249, 252, 319, 325, 327, 330, 331, 333, 349, 351, 352, 370, 377
İnguş 158, 239
İnguşlar 158
İnguri 205
İnsan Hakları Beyannamesi 140
İpek Yolu 135, 155, 159, 280
İran 21, 51, 71, 72, 74, 85, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 102, 105, 108, 110, 114, 116, 121, 122, 123, 124, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 178, 179, 180, 183, 186, 187, 188, 191, 192
İran Hükûmeti 92, 146, 178, 179, 321, 322
İran İslâm Cumhuriyeti 138, 180

İranlılar 93, 135, 167, 168, 188, 192, 212, 217, 222, 223, 233, 320, 321
İrtiş 253, 316
İrtiş Nehri 253
İskar 8
İskece 19
İskitler 114, 164, 275, 278, 279
İslâm 51, 52, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 95, 106, 115, 124, 125, 129, 130, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 161, 167, 180, 188, 189, 199, 205, 224, 247, 248, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 274, 282, 286, 291, 293, 294, 295, 296, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 349, 357, 379
İslâm Muhafızları 143, 144, 145, 146
İslâmiye 115, 161, 218, 254, 256, 293
İsmail Suphi 379, 391, 392, 393
İsmet Paşa 97, 98, 100, 103, 364, 370, 373, 374, 382, 394
İspanya 74
İstanbul 9, 10, 12, 22, 24, 25, 27, 28, 30, 32, 35, 36, 43, 48, 52, 54, 57, 59, 61, 68, 72, 74, 75, 76, 77, 82, 83, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 101, 103, 114, 119, 120, 121, 135, 138, 158, 165, 167, 168, 169, 174, 175, 176, 185, 188, 190, 200, 203, 206, 215, 224, 239, 240, 244, 245, 250, 251, 257, 265, 267, 272, 273, 276, 278, 281, 282, 284, 286, 292, 293, 295, 298, 299, 301, 302, 305, 306, 307, 308, 312, 313, 314, 315, 317, 319, 324, 328, 331, 333, 334, 336, 341, 349, 350, 351, 355, 356, 357, 358, 362, 368, 372, 374, 377, 379, 380, 381, 385, 393, 394, 395, 396, 398, 401, 403, 405
İstanbul Boğazı 239
İstemi Kağan 273, 286, 287
İsveç 33, 39, 65
İtalya 11, 25, 61, 105, 120, 122, 195, 225, 373, 375, 377, 378
İtalyan Birliği 41
İtalyanlar 27, 41, 373, 375
İvan Bucholz 253, 316

– J –

J. Herkel 42
J. Sekovvskiy 258
James Balfour 248
Japonya 11, 126, 127, 131, 318
Jivkov 8, 11, 12, 13

– K –

K. Kautsky 265
K. Kavelin 264
K. Shteppa 266
Kabil 42, 58, 74, 94, 106, 122, 139, 183, 184, 213, 252, 285, 387, 405
Kafkas Cumhuriyetleri 154, 155, 156, 232, 370
Kafkas Dağları 158, 205, 208, 243
Kafkasötesi Türkleri 172
Kafkasya 148, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 173, 176, 193, 196, 199, 201, 213, 214, 216, 217, 218, 220, 224, 225, 228, 229, 235, 236, 237, 239, 240, 252, 253, 254, 257, 262, 269, 313, 328, 383
Kaşgarlı Mahmud 274
Kaşgay 139
Kaheti 217, 220, 222
Kalmuklar 312, 315
Kamanev 370
Kamciya 8
Kan 289, 401
Kanada 45, 71
Kansu 281
Kant 306
Kantemir 255
Kanuni 167, 216
Kanuni Sultan Süleyman 167, 216
Kara Mustafa Paşa 36, 37
Karabalgasun Kitâbesi 288
Karabağ Harbi 184
Karaçaylar 158
Karadağ 3, 4, 43
Karadağlılar 3, 4

Karadeniz 7, 10, 29, 33, 155, 157, 158, 159, 205, 208, 239, 243, 250, 251, 275, 277, 350, 375, 376
Karahan 51, 189, 281, 296, 297, 309, 372, 375, 383, 398
Karahanlılar 51, 281, 296, 297, 309
Kardeş 14, 34, 44, 45, 46, 73, 80, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 166, 167, 168, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 199, 214, 215, 238, 260, 266, 268, 269, 347, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 394, 396, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 409
Kare 14, 69, 113, 338, 369
Karşi 252
Karili 213
Karlo Cheidze 227
Karlofça Antlaşması 38
Karluk 281, 286
Karlıova 8
Kars 82, 199, 225, 228, 353, 372
Kartlı 213, 214
Kasım Paşa 313, 314
Katogikos Hovsep Argutyan 191
Kazak Türkleri 32, 312, 338, 339
Kazakistan 243, 260, 278, 315, 317, 337, 339, 340, 407
Kazaklar 315, 317, 338
Kazalink 323
Kazan 11, 12, 25, 26, 35, 38, 41, 42, 46, 54, 56, 60, 61, 91, 96, 114, 155, 167, 168, 175, 180, 186, 205, 215, 240, 245, 250, 252, 255, 256, 257, 258, 261, 268, 269, 278, 304, 311, 312, 314, 318, 319, 326, 346, 350, 358, 361, 370, 381, 402
Kazan Üniversitesi 255, 256
Kazasker 307
Kazım Karabekir Paşa 360, 364
Kefe 32, 313
Kenan Evren 13
Kerenski 351
Kerkük 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 370, 377
KGB 232, 236, 237, 246
Khruşçev 239
Kıbrıs 21, 24, 26, 27, 28, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 83
Kıbrıslı Rumlar 65
Kıpçak 113, 213, 214, 215, 218, 249, 275
Kırgız 113, 172, 260, 261, 273, 275, 281, 282, 315, 317, 330, 338, 345, 346, 347, 350, 398, 400, 404
Kırgız Kağanlığı 282
Kırgız Türkleri 273, 275, 330, 345, 346, 347
Kırgızlar 260, 281, 282
Kırım 24, 32, 33, 34, 36, 37, 42, 55, 158, 172, 174, 237, 239, 245, 250, 251, 257, 261, 262, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 325, 326, 346, 350, 405
Kırım Hanlığı 32, 34, 250
Kırım Hanı 36
Kırım Harbi 24, 42, 55, 245, 325, 326
Kızanlık 8
Kiev 29, 30, 32, 37, 39, 43, 244
Kiev Prensliği 30, 32
Kilikya Ermeni Devleti 197
Kiroakan 184
Kluhorski 208
Koçaryan 238
Komünist Sovyet Sistemi 201
Konstantin 187, 188
Kont Von Todtleben 221
Konya 102, 372
Köprülü Mehmet Paşa 306
Kossak 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 253, 312, 318, 338
Kossaklar 29, 30, 32, 34, 36, 37, 39, 253, 338
Köylü Partisi 10
Kraliçe Rusudan 215
Kuban 30, 158
Kura 163, 205, 206
Kuşit Han 335
Kuma 20, 87, 158

Kuman (Kıpçak) 275
Kumanlar 9
Kumuklar 158
Kur'an 255, 256, 302, 304, 380, 381, 382, 394
Kur'an Tercümesi 255, 256
Kural 113, 129, 264, 284, 289, 308
Kürşad 280
Kurucu Meclis 39, 78, 173
Kutadgu Bilig 259, 261
Kutlu Mehmed Tevkelev 316
Kutlug Bilge Kağan 281
Kutlug Kağan 280
Kutsal Yerler 324
Kutsal İttifak 38
Kuvvet İndirimi Antlaşması 238
Kuzey Azerbaycan 158, 163, 164, 170, 178, 192
Kuzey Bulgaristan 7
Kuzey Hunları 277
Kümbet-i Kavus 143
Kür 158

– L –

Latin Amerika 45
Latince 188, 258
Lazaryan 191
Leh Kralı 35
Lehistan 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 319
Lehistan Krallığı 33
Lehistan Kralı 33, 35
Lenin 44, 74, 139, 227, 231, 236, 259, 265, 266, 268, 318, 339, 350, 352, 353, 367, 370, 383, 384, 390
Lesli Collins 250
Levon Marashlian 203
Liberal 26, 42
Litvinov 372
Locarno Dostluk Antlaşması 371
Londra 46, 56, 64, 66, 107, 250, 331, 333
Lord Byron 23
Lori 205
Lozan Antlaşması 25, 27, 370
Lübnan 69, 70, 72, 74, 78, 79, 80, 82, 86, 197
Lütfi Efendi 337

– M –

M. Aurelius 285
M.P. Kim 266
M.P. Pogodin 264
Macaristan 29, 38, 44, 46, 55
Madra 8
Magna Carta 308
Mahmud Esat Bozkurt 389
Makedonlar 22
Makedonya 4, 11, 19, 22, 25, 114
Makedonyalı Filip 22
Malatya 362
Malazgirt 22, 166, 272, 297
Mamisonaki 208
Manastır 20
Mançurya 281
Manş Denizi 283
Maniheist 288
Maniheizm 287, 291
Mara 97, 120, 183, 214, 248, 353
Mareşal Tito 46
Marksist 227, 263, 265
Mc Neill 322
Megali İdea 24
Mehmed Ali Paşa 324
Mehmet İsup Kasımov 252
Mekke 312
Melikşah 274, 299
Meriç 8, 20
Merzifon 36, 196
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 36
Mes'udi 290, 291
Mesta 8
Mete (Mo-tun) 276, 283
Mevlâna 300, 301
Mısır 9, 23, 54, 56, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 87, 108, 134, 207, 247, 306

Michail Pleşçeyev 245, 349
Milletler Cemiyeti 99, 100, 106, 229, 373, 374, 377
Milli İşçi Partisi 11
Mingrel 213, 219
Minusinsk 273
Mirzani 207
Misak-ı Milli 102
Mladenov 11
Moğolca 253
Moğolistan 243, 253, 259, 262, 275
Moldova 236
Moldovya 237, 243
Molodov 374
Mora 23, 38, 54, 80
Moskova 12, 30, 32, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 81, 121, 171, 172, 177, 180, 192, 209, 219, 229, 231, 235, 236, 238, 243, 244, 245, 250, 251, 255, 258, 268, 354, 356, 357, 362, 365, 367, 368, 369, 371, 379, 382, 383, 391, 392, 393, 395
Moskova Prensliği 30, 32, 244, 250
Moyun-Çur Kağan 281
Mugan 192
Muhammed 73, 116, 117, 123, 168, 219, 255, 256, 293, 294, 302, 320, 321, 322, 323, 333, 335, 336, 345
Muhammed Şah 321, 322
Mukan Kağan 279
Mukayeseli İngiliz Edebiyatı 247
Mustafa Kemal Paşa 61, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 122, 175, 176, 355, 357, 359, 363, 367, 368, 377, 380, 381, 390, 391, 393, 398, 401, 405
Mussolini 12, 120, 373
Mustafa Suphi 358, 362, 364, 366, 367, 397
Musul 85, 86, 87, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 112, 370, 377
Müslüman Araplar 51, 71, 73, 188
Müslümanlar 36, 69, 73, 77, 113, 141, 188, 189, 214, 267, 290, 300, 303, 304, 307, 363, 384

– N –

N. Kostomarov 264
N. İgnatiyev 329
Nadir Şah 116, 168, 192, 218, 219, 220, 317
Nahçivan 180, 192, 214
Nakilci Tarihçilik 262
Napolyon 192, 194, 320
NATO 11, 12, 14, 26, 27, 31, 47, 64, 81, 108, 121, 238, 240, 246, 342
Nazım Bey 362, 363
Necip Hüseyinoğlu 384, 385
Nezih Uzel 247
Nikolas Yakovleviç Danilevski 43
Nikolay İl'minski 255, 256
Nogay 158, 250
Nogaylar 158
Novorisk 239

– O –

Odesa 43, 59
Odessa 32
Oğuz 3, 89, 120, 163, 166, 189, 190, 218, 273, 275, 276, 280, 398, 400
Oltu 218
Orda 249, 250, 252, 317, 393
Ordjonikidze 208, 229
Orenburg 315, 317, 318, 323, 328, 333, 337, 339, 346
Orhun Abideleri 258, 260, 273, 288
Ori 190
Orta Asya Cumhuriyetleri 114, 148, 230, 236, 406, 407
Orta Asya Türkleri 32, 264, 385, 404
Orta Avrupa 38
Ortadoğu 83, 108, 112, 134, 141, 186, 301, 376, 377
Ortodoks 22, 28, 41, 45, 46, 54, 189, 190, 210, 219, 221, 222, 228, 251, 285, 297, 298, 299, 301, 302
Ortodoks Kilisesi 41, 45, 210, 221, 222, 228
Ortodoks Rum Patriği 28

Osman Kocaoğlu 379, 380, 382, 383, 385, 386, 387
Osmanlı Devleti 3, 4, 10, 12, 23, 24, 25, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 76, 77, 81, 85, 89, 95, 103, 104, 116, 153, 156, 159, 160, 161, 167, 168, 169, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 216, 217, 218, 219, 221, 224, 245, 251, 252, 255, 257, 301, 302, 308, 309, 312, 313, 317, 319, 320, 324, 325, 329, 334, 336, 386, 403, 404
Osmanlı Donanması 23, 32
Osmanlı Türkiyesi 4, 33, 34, 135, 175, 194, 195, 197, 198, 199, 202, 219, 228
Osmanlı Türkleri 3, 10, 41, 52, 167, 218, 254, 255, 264, 380
Osmanlı-Lehistan Münasebetleri 35
Osmanlı-Rus Harbi 191, 220
Osmanlılar 22, 34, 36, 37, 89, 167, 168, 216, 217, 218, 221, 296, 302, 309, 399
Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti 179
Otto 23, 24, 36, 317
Ozakom 228

– Ö –

Ömer Paşa 325
Ötüken 276, 279, 281, 282
Özgür Yunanistan 25
Özi 37

– P –

P. Urban 268, 269
P.M. Melioranskiy 258
Pakistan 108, 117, 121, 123, 124, 125, 129, 130, 133, 137, 303
Panslav Kongresi 46
Panslavist Hareketi 41, 42, 44
Panslavizm 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48
Papa 203, 285, 298
Paris Antlaşması 55
Pasdaran 143, 144
Peçenek 9, 249, 275
Peçenekler 9
Peşaver 117, 121, 124, 129, 252, 323
Pekin 253, 328
Perestroyka 269
Persler 134, 199
Petersburg 43, 191, 209, 227, 250, 255, 258, 259, 260, 315, 317, 318, 322, 323, 326, 327, 328, 329, 332, 333, 334, 335, 338, 340, 342, 343
Petersburg Üniversitesi 258, 259, 260
Petro 21, 32, 39, 71, 86, 87, 101, 102, 103, 110, 160, 164, 165, 168, 179, 190, 191, 218, 220, 226, 235, 238, 244, 245, 251, 252, 253, 254, 255, 311, 316, 317, 318, 319, 349
Petrograd 228, 261
Pindus Dağları 20
PKK 28, 83, 111, 137, 139
Podolya 35, 38
Pokrovsky 44
Polonya 29, 30, 32, 33, 35, 37, 45, 46, 368
Polonyalılar 33, 45
Polotsk 32, 244
Poti 207, 208, 211, 218, 225
Potkalı 34
Preus A. Bekoviç 253
Princeton 79, 264, 290
Priskos 249, 286
Provadiya 8

– R –

Rahmi Apak 382, 395
Recep Bey 380, 394
Revan Hanlığı 23
Rıza Şah 136
Rioni 205
Rivavetçi 262
Riyon 158
Rodop Dağları 7, 20
Roma 9, 22, 155, 159, 186, 187, 188, 189, 199, 212, 278, 285, 298, 332, 333, 334
Roma İmparatorluğu 9, 22, 186
Romalılar 186, 187, 199, 212
Romanya 7, 29, 38, 46, 369, 400

Ruşen Eşref Ünaydın 382, 395
Rumeli Beylerbeyi 217
Rumlar 16, 24, 28, 54, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 83, 130, 145, 230, 301, 303, 306, 330, 349
Rus 21, 30, 31, 32, 36, 37, 39, 42, 43, 45, 46, 48, 87, 116, 120, 123, 126, 148, 157, 158, 160, 168, 169, 170, 171, 172, 180, 185, 190, 191, 192, 195, 196, 201, 209, 210, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338
Rus Arkeoloji Derneği 260
Rus Çariçesi 39, 191, 221
Rus Çariçesi Katerina 221
Rus Çarı 36, 39, 42, 59, 168, 171, 190, 191, 193, 220, 222, 223, 251, 252, 317, 334, 349
Rus Çarı Petro 39, 168, 190
Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi 264
Rus Eğitim Bakanlığı 257
Rus Ortodoks Kilisesi 45, 210
Rus Prenslikleri (Knezlikleri) 250
Rus-Alman Dostluğu 44
Ruslar 5, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 114, 116, 126, 127, 159, 160, 161, 168, 169, 171, 176, 177, 178, 179, 183, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 205, 208, 209, 211, 216, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 232, 233, 238, 239, 240, 243, 249, 250, 251, 252, 253, 257, 264, 266, 269, 301, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 319, 320, 322, 324, 325, 326, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 344, 345, 347, 350, 354, 358, 366, 375, 384, 406
Rustavi 208, 211
Rusya 3, 5, 10, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 55, 56, 57, 61, 66, 83, 105, 109, 110, 116, 123, 126, 146, 148, 154, 156, 159, 160, 162, 163, 168, 169, 170, 171, 172, 177, 179, 180, 181, 183, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 207, 208, 209, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 232, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257
Rusya Bolşevik Cumhuriyeti 366
Rusya Federasyonu 83, 126, 146, 148, 172, 205, 207, 237, 238
Rusya Tarihi 32, 48, 244, 245, 254, 264
Ruzi Toksaba 386

– S –

S. Platonov 264
Sabir 165, 275
Sabu 213
Sadabad Paktı 121, 376
Said Muhammed Rahim 335, 336
Saint Martin 212
Sakartvelo 205, 212
Sarıkamış 34, 35, 228
Sarıkamış Kossakları 35
Sasaniler 135, 155
Sayan 65, 102, 171, 195, 216, 223, 262, 273, 343, 352
Seferberlik Ordusu 144
Selanik 19, 20, 59
Selim Giray 36
Semerkand 334
Semyon Malenkov 252
Serez 19
Sergius 46
Settar Han 178
Seyhun Nehri (Sır-Derya) 275
Shakespear 322
Sırbistan 4
Sırp 3, 4, 5, 43, 46, 47, 324, 349
Sırplar 3, 4, 5, 46, 47, 349
Sırım Batur 338

Sibirya 29, 172, 230, 253, 257, 258, 259, 275, 276, 279, 281, 312, 318, 328, 345, 347, 350
Sihler 323
Simonoviç 321
Sistem Kitabı 255
Sivas Kongresi 360
Siyasal Panslavizm 43
Slav 3, 4, 5, 9, 10, 23, 30, 33, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 244, 245, 249, 253
Slav Birliği 41, 45
Slav Kadınlar Birliği 45
Slav Yardım Cemiyeti 42, 43
Slovak 42, 44
Slovakya 29, 44
Sloven 42, 46
Slovenler 46
Sofya 8, 12
Sokrates 22
Sokullu Mehmet Paşa 33
Sovyet Cumhuriyetleri 156, 201, 235, 237, 261, 269
Sovyet Rusya 44, 46, 47, 105, 229, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 383
Sovyet Sistemi 40, 177, 201, 207, 210, 231, 235, 236, 246, 405
Sovyet İmparatorluğu 156, 246
Sovyetler Birliği 8, 9, 25, 29, 31, 40, 45, 46, 47, 80, 81, 82, 87, 92, 108, 110, 180, 183, 205, 211, 232, 235, 236, 239, 246, 266, 268, 269, 374
Stalin 12, 44, 46, 120, 201, 209, 210, 227, 229, 230, 236, 239, 246, 266, 350, 353, 370, 377
Sultan Abdülhamid 117, 386
Sultan Melikşah 274
Sultan Tuğrul 274
Sunamski 206
Suriye 56, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 92, 108, 197, 298, 370
Süryanice 188
Süryaniler 88

– Ş –

Şah 89, 116, 122, 139, 142, 143, 145, 167, 192, 219, 220, 317, 321
Şutruma 8
Şah Abbas 217, 219
Şark İlimler Akademisi 254, 255, 258, 263
Şeyh Şamil 325, 326, 328
Şhota Rustaveli 210
Şii Ulema 136, 138

– T –

Tabgaç Devleti 278
Tabgaçlar 291
Taşnak 198, 354, 397
Taşnak Partisi 198
Tahran 133, 138, 321, 322
Talat Paşa 364
Tamara 214
Tanrı Dağları 273
Tanzimat 4, 194
Targamos 212
Tatar 172, 258, 261, 262, 312, 315, 350, 384, 398, 400, 404
Tataristan 237
Tatlar 158
TBMM 66, 98, 99, 105, 111, 117, 271, 357, 361, 365, 366, 367, 370, 373, 374, 376, 391, 394, 395, 396, 398, 399
Tengri Kut 284
Teoloji Semineri 147
Teoman 276
Terek 26, 30, 45, 146, 147, 148, 158, 196, 217, 238, 278, 279, 315, 363, 384, 391, 393, 400, 401, 402
Terpetrosyan 238
Teselya 19, 24
Tevfik Bey 362
Tevfik Rüştü Bey 392
Teymuraz 220
Tibet 276, 283
Tiflis Devlet Bankası 227
Tigran 186
Timur Kutluğ'un Yarlığı 261

Tölesler 280
Tolstoy 45
Tonyukuk 280
Trabzon 372, 396
Trakya 4, 28, 59, 97
Transkafkas Dağları 205
Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 229
Tridate 187
Troçki 370
Tuğrul Bey 51, 189, 295
Tukyolides 22
Tuna Nehri 7
Tural-Pinsk 32
Turfan 259, 281
Turgay 323
Turkmeniya 260
Türk Ansiklopedisi 262
Türk Tarihinin Ana Hatları 271
Türk Töresi 51, 190, 276, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 294, 295, 296, 302, 307, 308, 309
Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı 148
Türk-Bulgar İlişkileri 12
Türk-Moğol Milletlerinin Tarihi 260
Türk-Sovyet Dostluk Muahedesi 368
Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması 372, 373
Türk-Sovyet İlişkileri 354, 369
Türk-Yunan İlişkileri 22, 26, 61
Türk-İran İlişkileri 135
Türkçe 13, 17, 34, 60, 88, 90, 91, 106, 107, 119, 163, 164, 178, 179, 189, 228, 247, 260, 272, 292, 297, 408
Türkistan 75, 114, 116, 120, 157, 160, 165, 172, 257, 258, 259, 260, 275, 277, 281, 282, 302, 304, 311, 312, 321, 322, 328, 329, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 350, 379, 381, 382, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 394, 403, 404
Türkistan Araştırmaları 157
Türkistan Tarihi 260, 343
Türkiye 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 38, 42, 43, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111
Türkiye Cumhuriyeti 12, 52, 103, 104, 105, 136, 153, 181, 271, 373, 400, 408
Türkiye Komünist Fırkası 363, 364, 366, 367, 397
Türkiye Komünist Partisi 358, 359, 360, 364, 369
Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti 153
Türkler 3, 4, 5, 9, 10, 22, 25, 39, 41, 42, 51, 52, 53, 60, 61, 63, 64, 65, 75, 88, 89, 108, 109, 113, 115, 116, 119, 121, 122, 129, 133, 134, 135, 155, 159, 161, 165, 171, 172, 174, 183, 185, 190, 193, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 215, 219, 233, 247, 249, 250, 257, 258, 262, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 307, 308, 338, 346, 347, 351, 352, 355, 358, 379, 385, 390, 396, 399, 402
Türklerin Kanunu 255
Türkmen 10, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 116, 124, 135, 139, 143, 160, 161, 163, 166, 168, 169, 189, 192, 218, 260, 261, 262, 320, 321, 330, 335, 336, 337, 340, 342, 346, 347
Türkmenistan 3, 124, 133, 148, 184, 237, 260, 261, 268, 330, 343, 407

– U –

Ukrayna 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 236, 237, 243
Ukrayna Demokratik Cumhuriyeti 39
Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 40
Ukraynalılar 32, 33, 39, 40
Uluslararası Kafkas Üniversitesi 210
Ural 30, 243, 273, 275, 311, 316, 317, 318

Urartular 186
Urgut 334
Usul-i Cedid 256
Uygur Dili 259
Uygur Kağanlığı 282
Uygurlar 275, 280, 281, 288, 289, 291

– V –

V. Georgi 215
V.A. Gordlevskiy 258
V.D. Smirnov 258
V.İkonnikov 264
Vardar 19, 20
Van 212
Vasvar Barış Antlaşması 38
Vatarşapat 187
Vehbi Efendi 391
Vekiller Heyeti 99, 357, 363, 365
Venedik 38, 53
Viyana 3, 38, 41, 46, 190, 219, 245, 307, 316, 349
Volga 3, 9, 157, 168, 172, 243, 245, 249, 275, 290, 312, 313, 314, 318, 350
Vologese 187
Vram Chaponh 187

– W-X –

W. Koppers 292
W. Schmidt 292
XII. Şarl 39

– Y –

Yabguluk 280
Yahudiler 72, 183
Yahudilik 285
Yakutlar 291
Yantra 8
Yarkent 253
Yavuz Sultan Selim 76, 89, 306
Yaş 34
Yedisu 260
Yeşil Ordu Fırkası 361, 362
Yenisey Vadisi 281
Yermak 253
Yugoslavya 4, 5, 7, 46, 47, 369, 400
Yugoslavya Federal Cumhuriyeti 4
Yunan 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 54, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 97, 186, 212, 278, 286, 320, 324, 349, 355, 356, 358, 384
Yunanistan 5, 7, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 41, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 83, 108, 194, 369, 370, 400
Yunus Emre 300
Yuriy Krijaniç 42
Yusuf Has Hacip 296

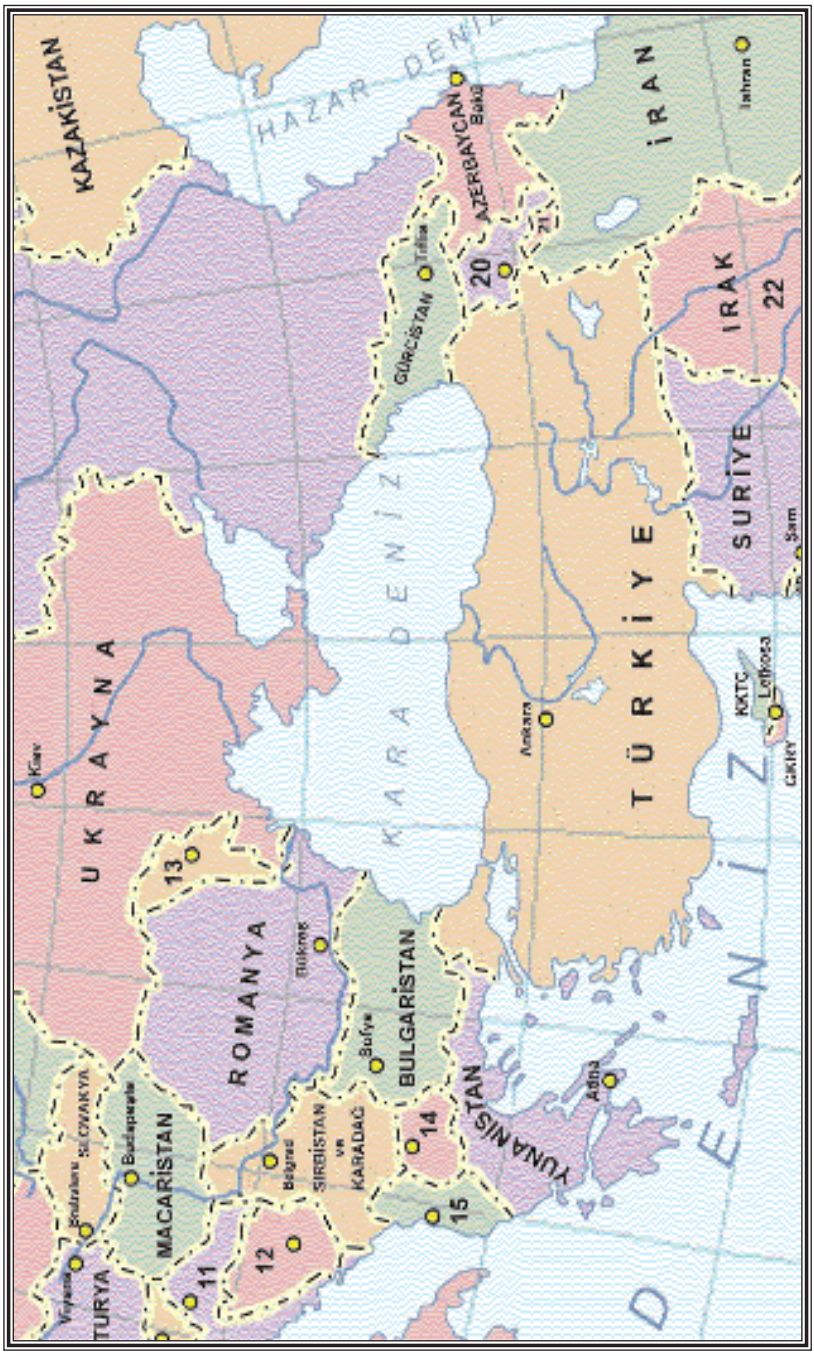
– Z –

Zaporog 34
Zaporojskaya Syeç 39
Zengezur 184
Zerdüşt 187
Ziya Gökalp 174, 398
Zoravna Antlaşması 35
Zviad Gamsakhurdia 231

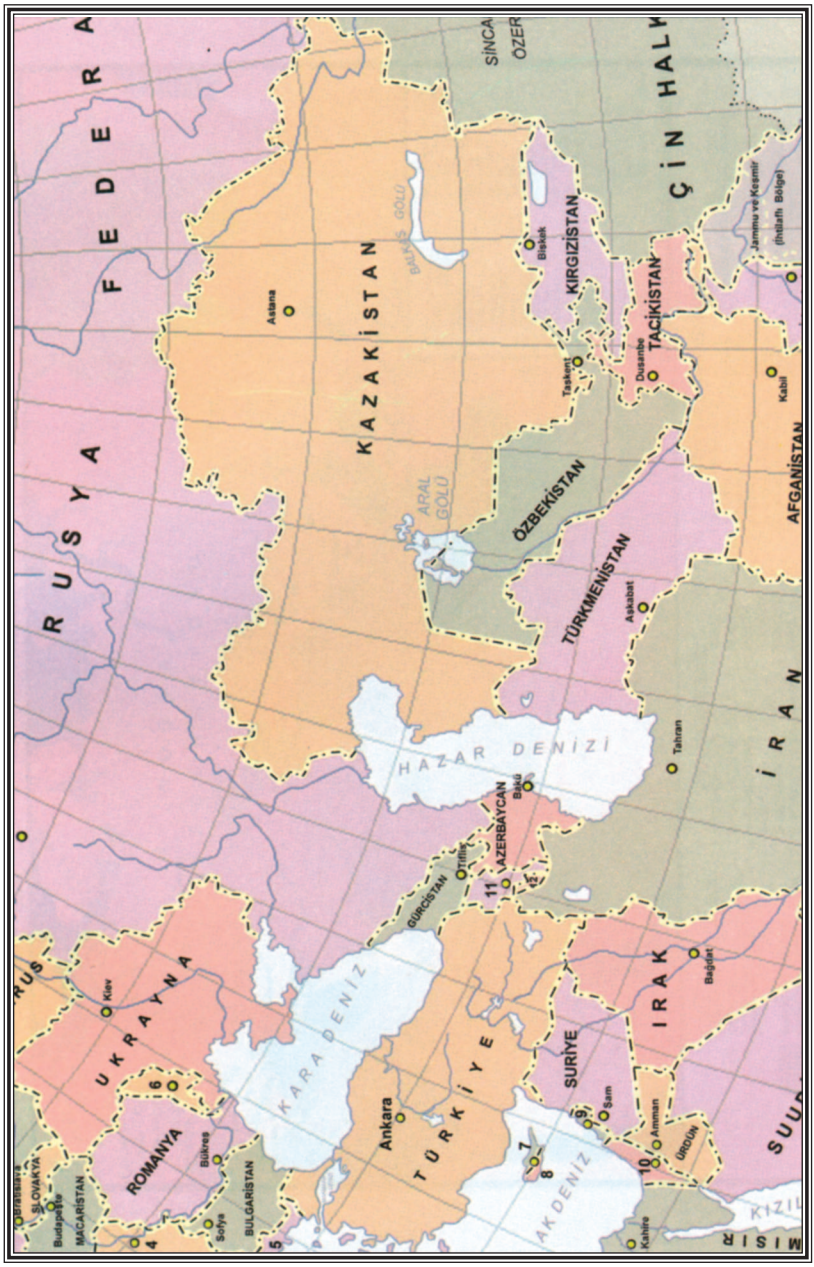
EKLER

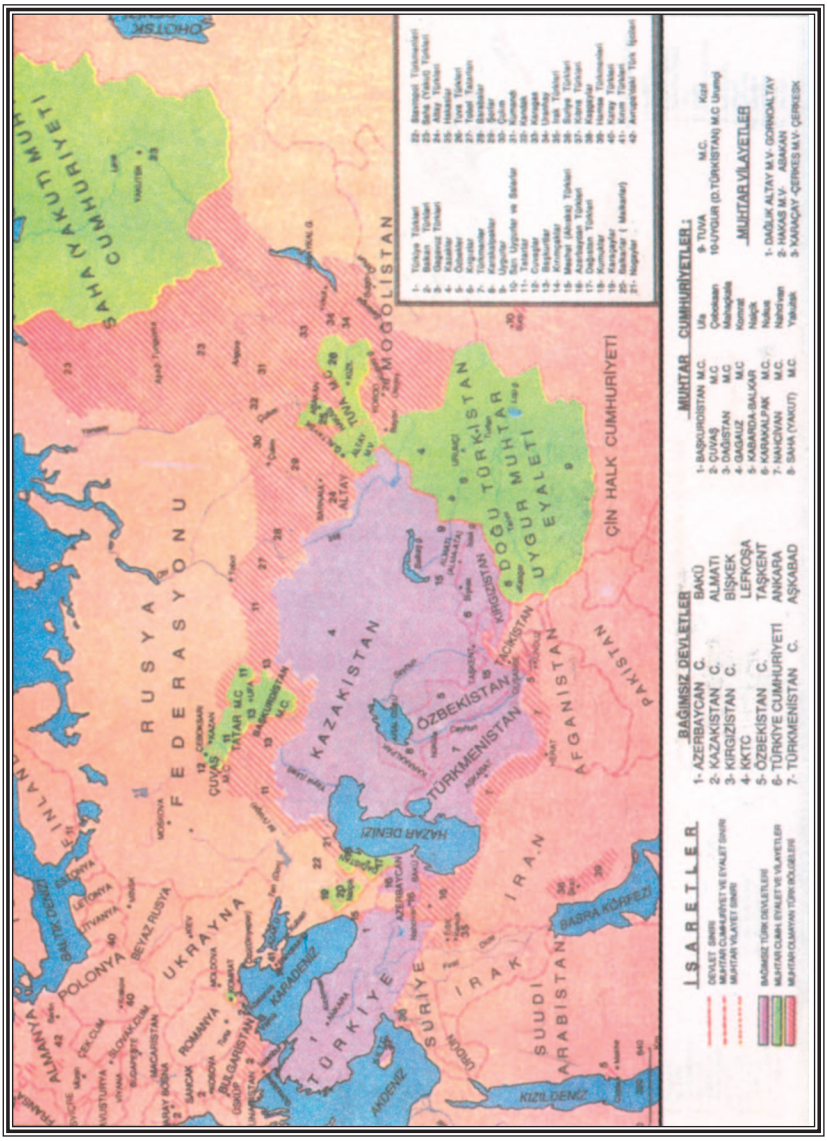
EK 1: Türkiye ve Yakın Komşuları

EK 2: Türkiye ve Balkanlar

EK 3: Türkiye ve Ortadoğu - Türkiye ve Kafkaslar

EK 4: Kesif Türk Dünyası Haritası

EK 5: Dünya Siyasî Haritası